

ΑΡΧΕΙΟΝ
ΤΩΝ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΤΟΜΟΣ Γ'

1937

ΤΕΥΧΟΣ 1. ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ-ΙΟΥΝΙΟΣ

ΑΘΗΝΑΙ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ"

ΜΑΪΣΝΕΡ & ΚΑΡΓΑΔΟΥΡΗ

ΤΑ ΠΑΛΑΤΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΣΠΙΤΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ὅταν ὁμιλοῦμεν σήμερον περὶ βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἢ περὶ βυζαντινῆς ζωγραφικῆς ἔρχεται ἀσυνειδήτως εἰς τὸν νοῦν μας ἡ ἐκκλησιαστικὴ τῆς τέχνης ταύτης ἐκδήλωσις. Συμβαίνει δὲ τοῦτο καὶ διότι βεβαίως ἡ θρησκευτικότης τῶν βυζαντινῶν προγόνων μας ἦτο εἰς τὸν ὑψιστον βαθμὸν ἀνεπτυγμένη, κυρίως ὅμως διότι, ἀποκλειστικῶς σχεδόν, τὰ λείψανα τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ ζωγραφικῆς εἶναι ναοὶ καὶ ἀγιογραφίαι. Εἶναι τῷ ὄντι καταπληκτικὴ ἡ ὑπεροχὴ τῶν λειψάνων ἐκκλησιαστικῶν κτηρίων ἔναντι τῶν ἰδιωτικῶν. Καταπληκτικὴ, ἀλλ' ὅμως εὐνόητος, ἂν ἀναλογισθῶμεν ὅτι αἱ οἰκίαι καὶ ἐν γένει τὰ ἰδιωτικὰ κτήρια, κατασκευάζονται, συνήθως, πολὺ εὐτελέστερα ἀπὸ τὰ δημόσια, ὥς εἶναι οἱ ναοί, καὶ φθείρονται ἐπομένως ὑπὸ τοῦ χρόνου πολὺ ταχύτερον ἐκείνων. Πλὴν ὅμως τῆς ποιότητος τῆς κατασκευῆς πρέπει νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν καὶ τοῦτο: ὅτι αἱ μὲν οἰκίαι συχνάκις ἀνανεοῦνται ὑπὸ τῶν ἐκάστοτε κατόχων των—οἵτινες συνήθως νεωτερίζουσιν ἢ ἐπιθυμοῦσι νὰ ἱκανοποιήσωσι νέας ἀνάγκας των—ἐν ᾧ ἀντιθέτως ἡ πρὸς τοὺς ἱεροὺς χώρους εὐλάβεια καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ συντηρητικότης μικρὰς ἐπιτρέπουσι μεταβολὰς εἰς τὸ ἀρχικὸν κτήριο τῶν ναῶν. Ἄν ὅμως γενικῶς σπανιώτατα ἢ ἀνύπαρκτα εἶναι τὰ λείψανα ἰδιωτικῶν οἰκημάτων ὑπάρχει μέρος εἰς ὁποῖον ταῦτα ἀφθονώτατα διετηρήθησαν. Εἶναι δὲ τοῦτο ὁ εἰς τὰς ὑπαρξίας τοῦ Ταυγέτου ὑπερφηφάνως ἀκόμη ὀρθούμενος Μυστράς, ἡ ἀνυπολόγιστος σημασίας νεκρὰ αὐτῇ πόλιν τῶν Καντακουζηνῶν καὶ τῶν Παλαιολόγων. Δὲν εἶναι ὁ Μυστράς πολύτιμος μόνον διὰ τὰς ἐκκλησίας του μὲ τὴν κομψὴν ἀρχιτεκτονικὴν των καὶ τὰς σπουδαιότητας διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ζωγραφικῆς τοιχογραφίας των ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς πολλὰς καὶ ἰδιορρυθμοὺς ἰδιωτικὰς οἰκίας του, διὰ τὰ παλάτια του, διὰ τὰ ὀχυρωματικά του τείχη καὶ τὸ φρούριον, διὰ τοὺς ἐλικοειδεῖς δρόμους του καὶ τὰς καμαρωτὰς κρήνας, ἅτινα πάντα ἀποτελοῦσι ἐν μοναδικῶν εἰς τὸ εἶδος των σύνολον, μίαν βυζαντινὴν πόλιν ἀπὸ τὴν ὁποίαν μόνον οἱ κάτοικοι λείπουσι, μίαν ἀνεξάντλητον πηγὴν γνώσεων διὰ τὸν στοχαστικὸν μελετητὴν τῶν βυζαντινῶν μνημείων.

Καὶ περὶ μὲν τῶν ναῶν καὶ τῶν τοιχογραφιῶν τῶν ἐδημοσίευσαν ἤδη ἐμβριθεῖς μελέτας ὁ ἐπιφανὴς Γάλλος βυζαντινολόγος Gabriel Millet¹ καὶ μετ' αὐτὸν συνοπτικὴν μελέτην ὁ Γερμανὸς Ad. Struck², ἐκθέσεις δὲ περὶ τῶν στερεωτικῶν αὐτόθι ἔργων ὁ καθηγητὴς Ἀδ. Ἀδαμαντίου³. Ὅσον ἐν τούτοις ἄφθονοι εἶναι αἱ περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Μυστρᾶ γνώσεις μας τόσον πενιχραὶ καὶ ἀσαφεῖς εἶναι αἱ περὶ τῆς ἀστικῆς αὐτοῦ ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς πολεοδομίας γενικῶς πληροφορίαι. Ἡ πλευρὰ αὕτη δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι εἶχε σχεδὸν τελείως παραμεληθῇ μέχρι τοῦδε, ἰδίᾳ ἀπὸ ἀπόψεως σχεδίων κατόψεων, τομῶν καὶ λεπτομερειῶν. Ἐλλείπει πράγματι μέχρι τοῦδε μία λεπτομερὴς συνοπτικὴ μελέτη περὶ τῆς συνθέσεως τῶν βυζαντινῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ τοῦ 14^{ου} καὶ τοῦ 15^{ου} αἰῶνος καὶ περὶ τῆς πολεοδομίας τῆς πρωτεύουσας τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μορέως. Ἀποβαίνει δ' ἡ ἔλλειψις αὕτη τοσούτῳ μᾶλλον σπουδαία καθόσον τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ ἀποτελοῦσι τὴν μόνην θετικὴν καὶ αὐθεντικὴν πηγὴν διὰ τὴν γνῶσιν τῶν βυζαντινῶν οἰκιῶν τοῦ 14^{ου} καὶ 15^{ου} μ. Χ. αἰῶνος καὶ τοῦ βυζαντινοῦ οἰκήματος γενικώτερον· διότι ὄχι μόνον κατεσπαρμένα ἀλλὰ καὶ ἀμφιβόλου παλαιότητος εἶναι τὰ προσαγόμενα συνήθως ὡς δείγματα βυζαντινῶν οἰκημάτων κτίσματα τοῦ Μελενίκου⁴, τῆς Τραπεζοῦντος⁵, τοῦ Ἀγ. Ὁρους καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Μελέται περὶ τῆς βυζαντινῆς οἰκίας δὲν λείπουν βεβαίως ἀλλ' οἱ συγγραφεῖς τῶν ἐστηρίχθησαν ἄλλος μὲν κυρίως εἰς τὰς ἐπὶ χειρογράφων ἢ ἐπὶ τοιχογραφιῶν ἀπεικονίσεις οἰκημάτων (De Beylié), ἄλλος δ' ἀποκλειστικῶς εἰς τὰς φιλολογικὰς περὶ τῶν οἰκιῶν μαρτυρίας⁶. Πρέπει ἐν τούτοις νὰ σημειωθῇ, ὅτι αἱ μὲν ἐπὶ τῶν χειρογράφων καὶ τοιχογραφιῶν ἀπεικονίσεις ἀστικῶν οἰκημάτων εἶναι μᾶλλον φανταστικαὶ καὶ οὐχὶ πισταὶ ἀπομιμήσεις τῶν πραγματικῶν μορφῶν τῶν οἰκιῶν, αἱ δὲ φιλολογικαὶ μαρτυρίαι παρέχουσι μὲν πολυτίμους πληροφορίες περὶ τε τῆς κατασκευῆς καὶ τῶν ὀνομασιῶν τῶν διαφορῶν μερῶν τῶν οἰκιῶν ἀλλ' οὐχὶ καὶ περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς αὐτῶν συνθέσεως, περὶ τῆς ὁποίας μόνον αἱ σωζόμεναι ἄφθονοι οἰκίαι τοῦ Μυστρᾶ εἶναι ἱκαναὶ νὰ μᾶς διδάξουν καὶ διαφωτίσουν, τοῦλάχιστον διὰ τὴν ἀπὸ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν χρονικὴν περίοδον.

¹ Monuments byzantins de Mistra (Λεύκωμα), Paris 1910.—L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916—Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris 1917.

² Mistra, eine mittelalterliche Ruinenstadt, Wien und Leipzig 1910.

³ Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. 1906 σ. 169, 1907 σ. 129, 1908 σ. 118.

⁴ Général L. de Beylié, L'habitation byzantine, Grenoble-Paris 1902 σ. 73. Πβλ. καὶ κριτικὴν αὐτοῦ ὑπὸ Α. Ἀδαμαντίου ἐν Δ.Ι.Ε.Ε. τ. 6 (1901) σ. 304 ἐ.

⁵ Ε. ἀ. σ. 75.

⁶ Φ. Κουκουλές, Περὶ τὴν βυζαντινὴν οἰκίαν, Ἑπετ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν τ. ΙΒ' σ. 76-138.

Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι μνεῖα τῶν οἰκιῶν τοῦ Μυστρᾶ ἐγένετο ἤδη καὶ ἐν τῷ περὶ βυζαντινοῦ οἰκήματος συγγράμματι τοῦ στρατηγοῦ De Beylié¹, ἀλλ' αὕτη εἶναι λίαν ἀκροθιγής, καθόσον ὁ συγγραφεὺς, μὴ ἐπίσκεφθεὶς ποτὲ τὸν Μυστρᾶν, ἐστηρίχθη ἐπὶ τῶν φωτογραφιῶν, ἃς ἄνευ οὐδενὸς σχολίου, ἐδημοσίευσεν ὁ Millet ἐν τῷ περὶ τῶν βυζαντινῶν μνημείων τοῦ Μυστρᾶ λευκώματι αὐτοῦ. Περισσότερας ἀλλ' ὀλίγας πάντοτε πληροφορίας περὶ τῶν βυζαντινῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ παρέσχεν εἰς τὸ ὥραϊον σύγγραμμά του καὶ ὁ Struck², ὅστις ὅμως, περιγράφων γενικῶς τὸν ἐρειπῶνα, δὲν εἰσῆλθεν εἰς λεπτομερείας τῆς συνθέσεως τῶν οἰκιῶν. Μία τελευταία σχετικὴ πρὸς τὸ βυζαντινὸν οἶκημα μελέτη με παρατηρήσεις ἀναφερομένης εἰς τὰς οἰκίας τοῦ Μυστρᾶ, ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ E. Gerland³ με ἀπόψεις ὅμως, αἱ ὁποῖαι, ὡς θὰ ἴδωμεν εἰς τὸ σχετικὸν κεφάλαιον, εἶναι κατὰ βάσιν ἐσφαλμένα. Αὕτη εἶναι ὅλη ἡ περὶ τῆς ἀστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Μυστρᾶ βιβλιογραφία⁴, εἰς τὴν ὁποῖαν, καίτοι πενιχράν, περιέχονται ἐν τούτοις καὶ τινες ἀνακριβεῖς πληροφορίες⁵. Ἀποβλέπων εἰς τὴν συμπλήρωσιν τῶν περὶ ἀστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς πολεοδομίας τοῦ Μυστρᾶ γνώσεων, ἐπεδόθη ἀπὸ μακροῦ εἰς τὴν μελέτην καὶ λεπτομερῇ σχεδιάσιν τῶν παλατιῶν καὶ οἰκιῶν τοῦ ἐρειπῶνος. Τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν μου ἐκεῖνων ἀνεκοίνουν ἐνίστε δημοσίᾳ, παλαιότερον μὲν κατὰ τὰς συνεδριάσεις τῆς Ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν⁶ ἐσχάτως δὲ καὶ εἰς τὸ ἐν Σόφίᾳ συγκροτηθὲν IV βυζαντινολογικὸν συνέδριον⁷ δὲν ἐδημοσίευσα ὅμως αὐτὰς μέχρι τοῦδε⁸ εἰς τὸ σύνολον, οὐδὲ παρέθηκα τὰ λεπτομερῇ διαγράμματα κατόψεων, τομῶν καὶ ἀναπαραστάσεων, ἅτινα ἤδη παραδίδω εἰς τὴν δημοσιότητα διὰ τοῦ Ἀρχείου τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων.

¹ Ε. ἀ. σ. 76.

² Ε. ἀ. σ. 112.

³ Der Burgwart XVI Jahrg. Nr 1 σ. 10-19.

⁴ Περὶ τῆς διατάξεως τῆς οἰκίας Α τοῦ Μυστρᾶ ἔχαμε κατὰ τὸ 1923 ἀνακοίνωσιν εἰς τὴν Ἑταιρείαν Βυζαντινῶν Σπουδῶν καὶ ὁ κ. Α. Ζυγγόπουλος. Περίληψις τῆς ἀνακοινώσεως ταύτης ἐδημοσιεύθη ἐν Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. τ. Α' σ. 343.

⁵ Ἀναφέρω δύο ἐξ αὐτῶν σπουδαιότητας, ἀναφερομένης εἰς τὰ παλάτια: ὁ de Beylié (Ε. ἀ. σ. 140), γράφει ὅτι τὸ μῆκος τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου εἶναι 60 μ. ἐν ᾧ εἶναι μόνον 36,30. Ὁ Struck (Ε. ἀ. σ. 133) λέγει ὅτι ἡ αἰθουσα τοῦ θρόνου ἔφερεν ὑπεράνω καὶ ἄλλον ὄροφον, ἐν ᾧ οὐδαμῶς οὐδεμία περὶ τούτου ὑπάρχει ἐνδείξις ἀλλὰ τοῦναντίον πλεῖστοι ὅσοι λόγοι συντρέχουν περὶ τῆς παραδοχῆς τοῦ ἐναντίου.

⁶ Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν Α' 345, ΙΑ' 535.

⁷ Actes du IV Congrès des Études byzantines, Sofia 1936 τόμ. II σ. 168 (τόμ. X τῶν Izvestija τοῦ Βουλγαρικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου). Πβλ. καὶ Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν ΙΑ', 576.

⁸ Γινώμαι μου τινὲς περὶ τοῦ συστήματος κατασκευῆς τῶν οἰκιῶν τοῦ Μυστρᾶ ἀνακοινωθεῖσαι παρ' ἐμοῦ προφορικῶς κατὰ τινα ἐπίσκεψιν τοῦ Μυστρᾶ περιελήφθησαν ἐν γαλλιστὶ ἐκδοθέντι ὁδηγῷ τοῦ Μυστρᾶ (1935) χωρὶς ὅμως περιέργως, νὰ μνημονευθῇ ἡ πατρότης των.

ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ

ἵνα πληρέστερον συλλάβωμεν τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ὑπόστασιν τῶν ἰδιω-
τικῶν κτισμάτων τοῦ Μυστραῖ εἶναι ἀνάγκη νὰ τοποθετήσωμεν αὐτὰ εἰς τὸ
πλαίσιον τοῦ συνοικισμοῦ εἰς ὃν ἀνήκον. Πρὸ τῆς ἐπὶ μέρους λοιπὸν ἑξατά-
σεως τῶν παλατιῶν καὶ σπιτιῶν χρήσιμον εἶναι νὰ προτάξωμεν ὀλίγα περὶ
τῆς θέσεως, τῆς μορφῆς καὶ τοῦ χαρακτῆρος τῆς πόλεως.

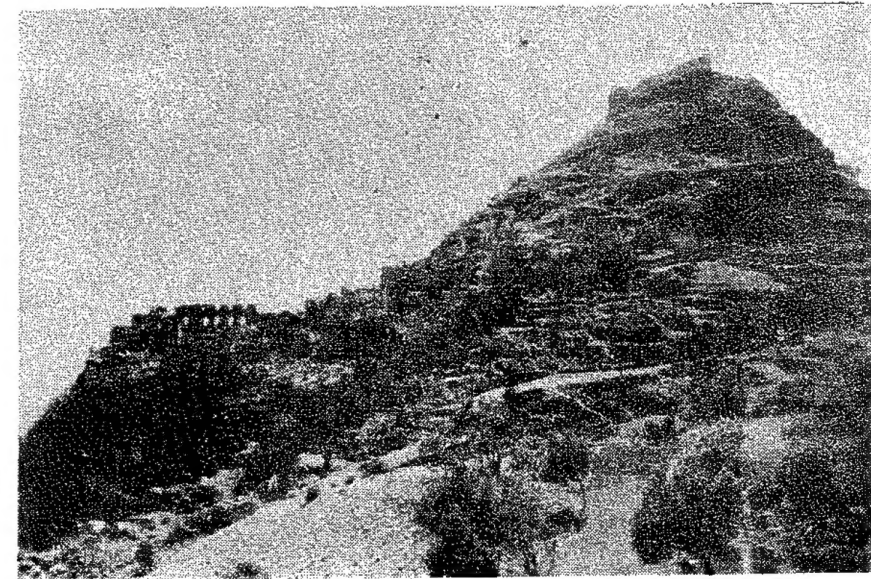
Ἡ ἐπὶ τῷ ἀκατοικήτῳ¹ προβούνῳ τοῦ Ταυγέτου συμπληθεῖσα πόλις τοῦ Μυστρᾶ συνωκίσθη κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῖν τοῦ 13ου αἰῶνος ἦτοι κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς πάλης τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου πρὸς τοὺς Φράγκους κατακτητὰς τοῦ Μορέως. Μετὰ τὴν ἱστορικὴν μάχην τῆς Πελαγονίας (1259) καὶ τὴν κατ' αὐτὴν αἰχμαλωσίαν τοῦ Γουλιέλμου Βιλλαρδουίνου, οἱ Φράγκοι ἠναγκάσθησαν νὰ παραδώσουν εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς τὸ ὄχυρόν κάστρον, ὅπερ εἶχε κτίσει τὸ 1249 ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου τοῦ Μυστρᾶ ὁ Βιλλαρδουίνος.

Μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης οἱ Βυζαντινοὶ κατόικουν τὴν παρὰ τὴν ἀρχαίαν Σπάρτην πόλιν Λακεδαιμονίαν, αὕτη ὅμως, λόγῳ τῆς ἐν τῇ πεδιάδι θέσεώς της· δὲν παρεῖχε τὴν ἀπαιτουμένην κατ' ἐχθρικῶν ἐπιδρομῶν φυσικὴν καὶ τεχνητὴν προστασίαν· ὅταν λοιπὸν τὸ δυσπρόσβητον κάστρον τοῦ Μυστρᾶ παρεδόθη ἔτοιμον εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς ἐκρίθη ὑπ' αὐτῶν σκόπιμον νὰ ἐγκαταλειφθῇ ἡ Λακεδαιμονία² νὰ ἰδρυνθῇ δὲ νέα πόλις ἐπὶ τοῦ φυσικῶς καὶ τεχνητῶς ὀχυροῦ λόφου τοῦ Μυστρᾶ, κειμένου εἰς μικρὰν ἀπὸ τῆς Λακεδαιμονίας ἀπόστασιν. Ὡς κατάλληλον δὲ μέρος τοῦ λόφου πρὸς ἴδρυσιν τῆς νέας πόλεως ἐξελέγη κατ' ἀρχὰς ἡ εὐθὺς ὑπὸ τὸ κάστρον βορεινὴ κλιτὺς τοῦ λόφου, ἥτις πλὴν τῆς φυσικῆς ὀχυρότητος παρουσίαζε καὶ ἕνα ἀρκετὰ ἐκτεταμμένον ὀριζόντιον χώρον, ἐν πλάτωμα (εἶκ 1).

Ἡ περιοχὴ ἦν κατέλαβεν ἡ πρώτη πόλις τοῦ Μυστραῖ περιεκλείσθη ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν δι' ἰσχυροῦ τείχους ἀποβάσα καὶ αὐτὴ ἀληθὲς φρούριον, ὥς ἔσχατον καταφύγιον τοῦ ὁποίου κατ' ἐνδεχομένης ἐχθρικῆς προσβολῆς θὰ ἐξηρησίμεινε τὸ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου κάστρον. Ὅτι δὲ πράγματι ὥς

¹ Κυρίως εἰπεῖν ἀκατοίκητος ἦτο μόνον ἡ κορυφή τοῦ λόφου· διότι εἰς τοὺς πρό-
ποδας αὐτοῦ ὑπῆρχεν ἤδη ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος ἡ μονὴ τοῦ ἁγ. Δημητρίου (Μητροπόλις).

² Τοῦτ' αὐτὸ ἐγένετο ἐπὶ Φραγκοκρατίας, καὶ μὲ τὸ Νύκλι (Ἀμύνκλιον), ὅπερ, ὡς κείμενον ἐν τῇ πεδιάδι ἐγκατελείφθη ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, κτισθέντων ἀντ' αὐτοῦ τῶν ἐπὶ τῶν γειτονικῶν ὁρέων κάστρων τοῦ Μουχλίου καὶ Κηριανῶν (Τσηπιανῶν).

Εἰκ. 1. Ἀποψὶς τοῦ Μυστρά ἀπὸ Β. Δ. Ἀριστερὰ εἰς τὸ πλάτωμα τὰ Παλάτια.

πύργους, προφανώς λόγω της φυσικής δχυρότητας τῶν πλευρῶν τούτων—πρὸς
δυσμὰς ὅμως ἐνισχύοντο διὰ πολλῶν καὶ ἰσχυρῶν στρογγύλων καὶ τετραγώνων
πύργων (εἰκ. 2) σχηματίζοντα μάλιστα καὶ τὸν λεγόμενον κλωβὸν (Zwinger)
ἥτοι μικρὸν δχυρὸν περιβόλον εὐθύς ἔξω τῆς βορείου πύλης.

Πύλαι εἰσόδου εἰς τὴν πόλιν ὑπῆρχον ἐπὶ τῶν τειχῶν δύο: μία πρὸς ἀνατολάς, δι' ἧς ἐξήρχοντο οἱ μεταβαίνοντες πρὸς τὴν Μονεμβασίαν (εἰκ. 3) καὶ μία κατὰ τὰ Β Δ, δι' ἧς ἐξήρχοντο οἱ ταξιδεύοντες εἰς Ναύπλιον². ἀμφοτέραι αἱ πύλαι αὗται ἦσαν διπλαῖ καὶ ἐπροστατεύοντο ὑπὸ ἰσχυρῶν τετραγώνων πύργων μετὰ πολεμιστρῶν, ἦσαν δ' ἐφωδιασμένοι καὶ μὲ σιδηρᾶς καταρρακτὰς θύρας κλειομένας κατὰ τὴν νύκτα· ὅθεν καὶ σιδηρόπορτα καλεῖται ὑπὸ τοῦ

¹ Οὗτοι ἐν περιωπθέντι συμβολαίῳ τοῦ 1710 οἱ σύνδικοι τῆς κοινότητος Μυστρᾶ φέρονται ἐκμισθόντες τὰ χοροπωλεῖα «τοῦ Φρουρίου καὶ τῆς Μεσοχώρας» Σπ. Δὲ Βιάτσης, Σπαρτιατικὸν Ἡμερολ. τ. γ' (1905) σ. 38.

² Ἡ ὀνομασία τῶν δύο πυλῶν, Μονεμβασίας καὶ Ναυπλίου, ἀπαντᾷ ἤδη εἰς περιηγητὰς τοῦ 17^{ου} αἰῶνος *La Guilletière*, *Lacédémone ancienne et nouvelle*, Paris 1676 τ.2 σ.390, Dapper, *Naukeurige beschryving van Morea*, t'Amsterdam 1688 σ.34.

λαού μέχρι σήμερα η πύλη της Μονεμβασίας. Ἡ τελευταία αὕτη πύλη ἦτο λίαν πολυσύχναστος διότι δι' αὐτῆς, τῇ βοηθείᾳ ἐλικοειδοῦς λιθοστρώτου δρόμου, συνεκoinώνει ἡ Χώρα πρὸς τὰς ἔξω, ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν καὶ νοτίων προπόδων τοῦ λόφου κειμένας μονὰς (Βροντοχίου, Μητροπόλεως, Παντανάσσης

Εἰκ. 2. Πύργοι τοῦ τείχους τοῦ Μυστρά. Δυτική πλευρά.

Περιβλέπτου), καὶ πρὸς τὰ ἀργότερον ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς βορείου κατωτέρως κλιτύος τοῦ λόφου ἰδρυθέντα προάστεια τῆς Μεσοχώρας καὶ Ἐξωχώρας, ὧν τὸ δεύτερον ἐχωρίζετο ἀπὸ τοῦ πρώτου διὰ τοῦ Βασιλοποτάμου¹.

¹ Τὰ ὀνόματα τῶν διαφόρων συνοικιῶν τοῦ Μυστρά ἀναφέρονται ἀπαράλλாகτως ὑπὸ πάντων τῶν μνημονευόντων τὸν Μυστράν συγγραφέων τῆς Ἑνετικῆς κατοχῆς αὐτοῦ (1687-1715). Κατὰ τοὺς συγγραφεῖς τούτους ὁ Μυστράς διηγεῖτο εἰς 4 ζῶνας: 1) τὸ Κάστρον (Castello), 2) τὴν Πόλιν ἢ Χώραν (Terra), 3) τὴν Μεσοχώραν ἢ Μεσοχώριον καὶ 4) τὴν Ἐξωχώραν ἢ Ἐξωχωρίον ὀνομαζομένην ἀργότερον καὶ Κατωχώραν ἢ Κατωχώριον. De la Guilletière, Lacédémone ancienne et nouvelle, Paris 1676 τ. 2 σ. 385, O. Dapper, Naukeurige beschryving van Morea κλπ. t'Amsterdam 1688 σ. 34-38. M. V. Coronelli, Memorie istoriografiche del regno della Morea, Venetia 1687 σ. 34, ἐκδ. 1692 σ. 91, Fr. Piacenza, L'Egeo redivio, Modena 1688 σ. 37, X. Scrofani, Viaggio in Grecia fatto nell'anno 1794, 1795 Londra 1799 σ. 178, P. Ant. Pacifico, Breve descrizione corografica del Peloponneso o Morea, Venetia MDCC (=1700) σ. 59. Αἱ ὀνομασίαι Μεσοχώρα ἢ Μεσοχώριον, Ἐξωχώρα ἢ Ἐξωχώριον καὶ Κάτω Χώρα ἢ Κατωχώριον διετηρήθησαν καὶ πολὺ ἀργότερον πβλ. Chateaubriand, Itinéraire de Paris à Jérusalem ἐκδ. Garnier σ. 92. W. Geil, Narrative of a journey in the Morea, London 1823 σ. 333, Pouqueville, Voyage de la Grèce τ. 5 (1827) σ. 546. Buchon, La Grèce

Ὁ μνημονευθεὶς ἐλικοειδὴς δρόμος διαπερῶν τὴν πύλην τῆς Μονεμβασίας ἀνήρχετο μετ' ἐλαφροῦς κατ' ἀρχὰς κλίσεως πρὸς βορρᾶν (εἰκ. 3) μεθ' ὃ κάμπτων πρὸς δυσμὰς ἔφθανε εἰς μίαν εὐρύχωρον πλατεῖαν κλειομένην κατὰ τὰς δύο αὐτῆς πλευρὰς—τὴν βόρειον καὶ τὴν δυτικὴν—ἀπὸ τὰ κτήρια τῶν

Εἰκ. 3. Ἡ διπλὴ πύλη τῆς Μονεμβασίας, κοινῶς Σιδερόπορτα.

παλατίων. Διασχίζων δὲ τὴν πλατεῖαν καὶ κάμπτων ἐκ νέου πρὸς δυσμὰς κατέληγεν εἰς τὴν Πύλην τοῦ Ναυπλίου.

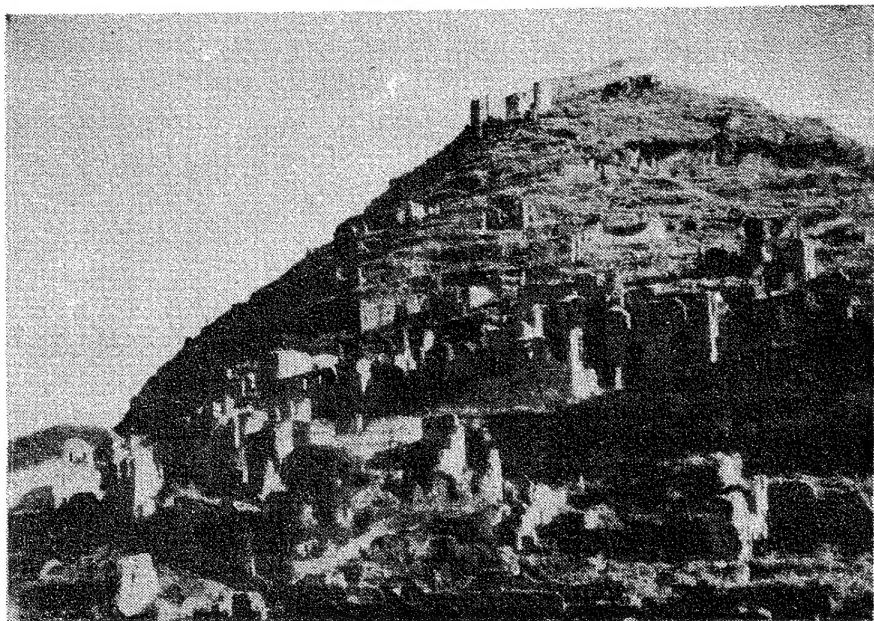
Ὁ περιγραφεὶς δρόμος, πλάτους μόλις 3 μέτρων, ἀπετέλει τὴν κεντρικὴν ἀρτηρίαν τῆς πόλεως τὴν μέσην, ὅπως τὴν ἔλεγον οἱ Βυζαντινοί. Διὰ τῆς μέσης δὲ ταύτης διηγεῖτο ἡ πόλις εἰς δύο σαφῶς διακεκριμένα τμήματα (πίν. 1) 1) τὸ βόρειον, ἐκτισμένον ἐπὶ τοῦ ὀριζοντίου πλατώματος καὶ κατεχόμενον ἀπὸ τὰ παλάτια καὶ τὰ οἰκήματα τῶν αὐλικῶν καὶ 2) τὸ νότιον, ἐκτισμένον ἐπὶ τῆς κλιτύος καὶ κατεχόμενον ἀπὸ τὰ οἰκήματα τῶν ἀστῶν, διατεταγμένα κατὰ μίαν ἐπιβλητικὴν καὶ λίαν γραφικὴν κλιμάκωσιν (εἰκ. 4).

Πρὸς τὰ οἰκήματα ταῦτα ἦγον ἐλικοειδῶς ἀνέρποντες δρομίσκοι, πλάτους τὸ πολὺ μέχρι 2 μέτρων, ἀναχωροῦντες ἀπὸ διαφόρων σημείων τῆς μέσης.

Τὸ κέντρον τῆς ζωῆς καὶ τῆς κινήσεως τῆς πόλεως ἀπετέλει ἡ μνημο-

continentale et la Morée Paris 1843 σ. 431. Εἰκόνα τοῦ Μυστρά ἐπὶ Ἑνετοκρατίας παρέχουσιν οἱ De la Guilletière ἔ.δ. σ. 565, Dapper ἔ.δ. σ. 33 καὶ ὁ Coronelli ἔ.δ. ἐκδ. 1687. Τὸ Βασιλοπόταμον, ὅπερ ἀναφέρουσι πάντες οἱ ἀνωτέρω μνημονευθέντες συγγραφεῖς, πρέπει νὰ εἶναι τὸ σημερινὸν Ἑβραιοπόταμον, ἥτοι μικρὸς παραπόταμος συναντῶν καθέτως τὸν χεῖμαρρον τοῦ Ἀγ. Παντελεήμονος.

νευθεῖσα εὐρύχωρος πλατεῖα—ἥτις εἶναι καὶ ἡ μόνη πλατεῖα τῆς τε ἄνω Χώρας καὶ τῶν προαστείων. Ἡ πλατεῖα αὕτη δὲν ἐχρησίμευεν, ὥς αἱ σημεριναί, δι' ἀσκοποὺς περιπάτους τῶν κατοίκων ἀλλὰ, κατὰ τὴν κρατοῦσαν

Εἰκ. 4. Ἀποψὲς τῶν ἐπὶ τῆς βορ. κλιτύς τῆς Ἄνω Χώρας οἰκημάτων ἀπὸ τῶν παλατίων.

μεσαιωνικὴν συνήθειαν, προωρῶντο διὰ σκοποὺς κατ' ἐξοχὴν πρακτικούς· ἐδῶ ἐγίνοντο αἱ συναθροίσεις τοῦ λαοῦ, ἐορταὶ καὶ πανηγύρεις, πιθανῶς καὶ παραστάσεις· ἐνταῦθα δ' εὐρίσκειτο καὶ ἡ ἀγορά, ὥς σαφῶς μαρτυρεῖ τοῦτο ὅχι μόνον ἡ ἐπὶ Τουρκοκρατίας χρησιμοποίησις τῆς πλατείας πρὸς τοιοῦτον σκοπὸν (Boyouk bazar) ἀλλὰ καὶ ἡ βυζαντινὴ ὀνομασία *φόρος* (=forum) δι' ἧς ἀναφέρουν περιηγηταὶ τοῦ 17^{ου} αἰῶνος ὅτι ἐκαλεῖτο παρὰ τῶν Ἑλλήνων τὸ μέρος τοῦτο¹. Πρέπει δὲ νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ πλατεῖα τοῦ Μυστρᾶ οὔτε πλακόστρωτος ἦτο οὔτε καὶ ἰσόπεδος καὶ ὅτι οὐδὲν κτήριον ἢ μνημεῖον ὑψοῦτο κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους εἰς τὸ κέντρον τῆς²—ὥς τὸσον ἀτόπως γίνεται σήμερον εἰς τὰς πλατείας μας—διότι μία τοιαύτη τοποθέτησις κτηρίου ὅχι μόνον θὰ ἠμπόδιζε τὰς συγκεντρώσεις ἀλλὰ καὶ τὴν θέαν τῶν ὀπισθεν κειμένων παλατίων θὰ ἀπέκρυπτε. Διὰ τὸν λόγον δ' ἀκριβῶς τοῦτον καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Καντακουζηνοῦ ἰδρυθεῖσα κρήνη (εἰκ. 6 Η) ἐποποθετήθη ἐντε-

¹ La Guilletière, ἔ. ἀ. σ. 391, Dapper, ἔ. ἀ. σ. 34.

² Τὰ σήμερον ἐν τῇ πλατείᾳ ὑπάρχοντα κτήρια εἶναι πάντα τουρκικά.

λῶς παρήμερα, εἰς ἓν νεκρὸν σημεῖον τῆς πλατείας, ἀκριβῶς δηλ. ὅπως—σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴν τῆς σκοπιμότητος—εἶναι τοποθετημένοι αἱ κρήναι εἰς τὰς μεσαιωνικὰς πόλεις τῆς Δύσεως¹.

Μία τὸσον ἰσχυρῶς ὠχυρωμένη πόλις ἦτο φυσικὸν νὰ ἀπαρτίζεται καὶ ἀπὸ στοιχεῖα ἐκδηλοῦντα εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν τὸν ἀμυντικὸν χαρακτήρα τῶν· ὁ τοιοῦτος δὲ χαρακτήρ καταφαίνεται ὅχι τὸσον εἰς τὰ ἐπὶ τοῦ πλατώματος ἐκτισμένα σπίτια ὅσον εἰς τὰ ἐπὶ τῆς κλιτύς. Τὸ ἐπὶ κλιτύων κτίσιμον συνοικισμῶν εἶναι κατὰ κανόνα συνδεδεμένον μὲ ποικίλα τεχνικὰ καὶ οἰκιακῆς οἰκονομίας ἐμπόδια τυπικὸν χαρακτηριστικὸν πάντων τῶν τοιούτων συνοικισμῶν εἶναι ἡ συσσώρευσις ὁμοιορρυθμῶν οἰκημάτων, ἅτινα φαίνονται μὲν ὥς ἀκανονίστως διατεταγμένα ἀκολουθοῦσιν ὅμως διὰ τῶν κυρίων γραμμῶν τῶν τὰ κράσπεδα τοῦ λόφου, διατασσόμενα συνήθως πέραξ τῆς εἰς πλεονεκτικὴν θέσιν ἰδρυμένης κατοικίας τοῦ ἀρχοντος. Τοῦτο ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ εἰς τὸν Μυστρᾶν. Τὰ ἐπὶ τῆς κλιτύς κτισμένα σπίτια, ἀκολουθοῦντα εἰς τὰς μεγάλας τῶν διαστάσεις τὰς ἰσοῦφεις καμπύλας τοῦ λόφου, εἶναι διατεταγμένα οὕτως, ὥστε ἡ μακρὰ πλευρὰ τοῦ ὀρθογωνίου τῶν σχήματος νὰ βλέπῃ πρὸς τὰ παλάτια, ἅτινα ἱαπετέλουν τρόπον τινὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν «δεσπόζουσαν» (dominante) τοῦ χώρου.

Διὰ τῆς τοιαύτης ὁμως τοποθετήσεως τῶν οἰκῶν προέκυψε καὶ μία ἁρμονικὴ κλιμακωτὴ διάταξις τῆς μάζης τῶν σπιτιῶν (εἰκ. 4), ἥτις προσδίδει εἰς τὸν Μυστρᾶν τὸ ἰδιάζον ἐκεῖνο θέλημα καὶ τὴν γραφικότητα, ἣν ἔχουν αἱ ἐπὶ κλιτύων ἰδρυμέναι μεσαιωνικαὶ πόλεις.

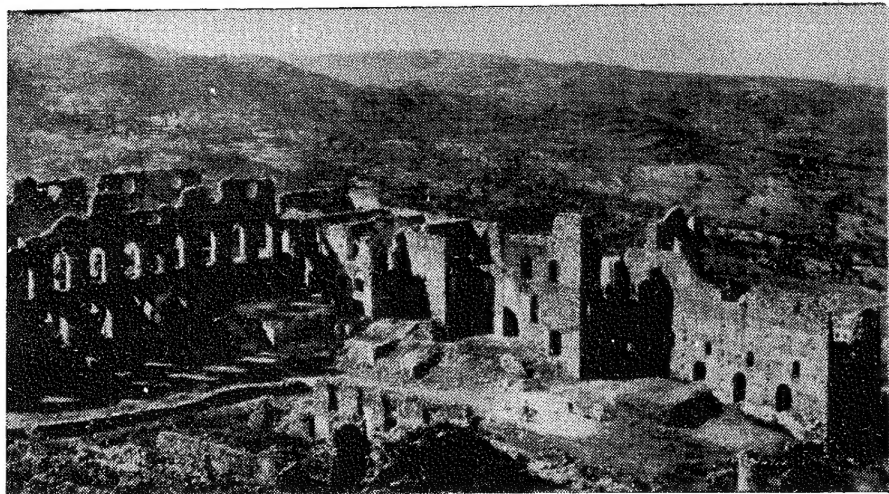
ΜΕΡΟΣ Α΄. - ΤΑ ΠΑΛΑΤΙΑ

Ὡς ἀνωτέρω εἵπομεν τὰ παλάτια ἀπετέλουν τὸ ἀρχιτεκτονικὸν κέντρον τοῦ συνοικισμοῦ· ὀρθὸν λοιπὸν εἶναι ἡ ἐπὶ μέρους ἐξέτασις τῶν κτηρίων τοῦ Μυστρᾶ νὰ ἀρχίσῃ ἀπὸ τούτων.

Τὰ σπουδαιότερα εἰς πλοῦτον καὶ μέγεθος οἰκήματα εὐρίσκοντο εἰς τὴν Ἄνω Χώραν, εἰς τὴν γειτονειάν τῶν παλατίων, ὅπου, φυσικά, ἔκειτο ἡ ἀριστοκρατικὴ συνοικία τοῦ Μυστρᾶ. Ἐδῶ ἀναμφιβόλως θὰ ἤδρευον, συγκεντρωμένοι περὶ τὸν ἀνώτατον ἀρχοντα τῆς χώρας, οἱ πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ ὀφφικιοῦχοι, οἱ λόγιοι τῆς πόλεως καὶ οἱ εὐγενεῖς ἀκόλουθοι τῶν δεσποτῶν. Ἐν τῇ μέσῃ δὲ τῶν οἰκῶν τῶν εὐγενῶν ὠρθοῦντο, μεγαλύτερα εἰς κλίμακα καὶ πλουσιώτερα εἰς ἐμφάνισιν, τὰ παλάτια τῶν δεσποτῶν, ἐκτισμένα ἐξ ὀλοκλήρου ἐπὶ τοῦ ὀριζοντίου πλατώματος εἰς σχῆμα γάμμα περιβάλλον μεγάλην τετράγωνον πλατεῖαν (εἰκ. 5 καὶ 6). Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι τὰ πέραξ τῆς πλατείας ὀρθούμενα κτήρια ἀποτελοῦσι σήμερον ἐν σύμπλεγμα κατασκευῶν ἡρειωμένων, ἀλλὰ τὸ μέγεθος τῶν διαμερισμάτων, ἐξ ὧν ἀποτελοῦνται, αἱ τοξωταὶ στοαί, δι' ὧν εἶναι ἐφωδιασμένα, καὶ τέλος ἡ προνομιακὴ θέσις ἐφ' ἧς κεῖνται μὲ τὴν πρὸς τὸν Πάργωνα καὶ τὴν πεδιάδα

¹ Camillo Sitte, L'art de bâtir les villes σ. 31.

τοῦ Εὐρώτα θαυμασίαν θεάν, γεννώσιν ἀμέσως εἰς τὸν ἀνίδεον ἐπισκέπτῃν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι αὐτὰ πρέπει νὰ ᾔσαν τὰ παλάτια τῶν δεσποτῶν· τοῦτο ἄλλως τε ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσῃ καὶ ἡ παράδοσις, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὴν μὲν πλατεῖαν ὡς «περίοδον» τὰ δὲ περὶ αὐτῆς μεγάλα κτήρια ὡς «σαράγια τῆς βασιλοπούλλας»¹. Ποίαν δὲ περιγίπισσαν ὑπονοεῖ ὁ θρύλος δὲν εἶναι δύσκολον νὰ εἰκά-

Εἰκ. 5. Γενικὴ ἀποψὶς τῶν παλατίων καὶ τῆς αὐλῆς, ἣν περιβάλλουν.

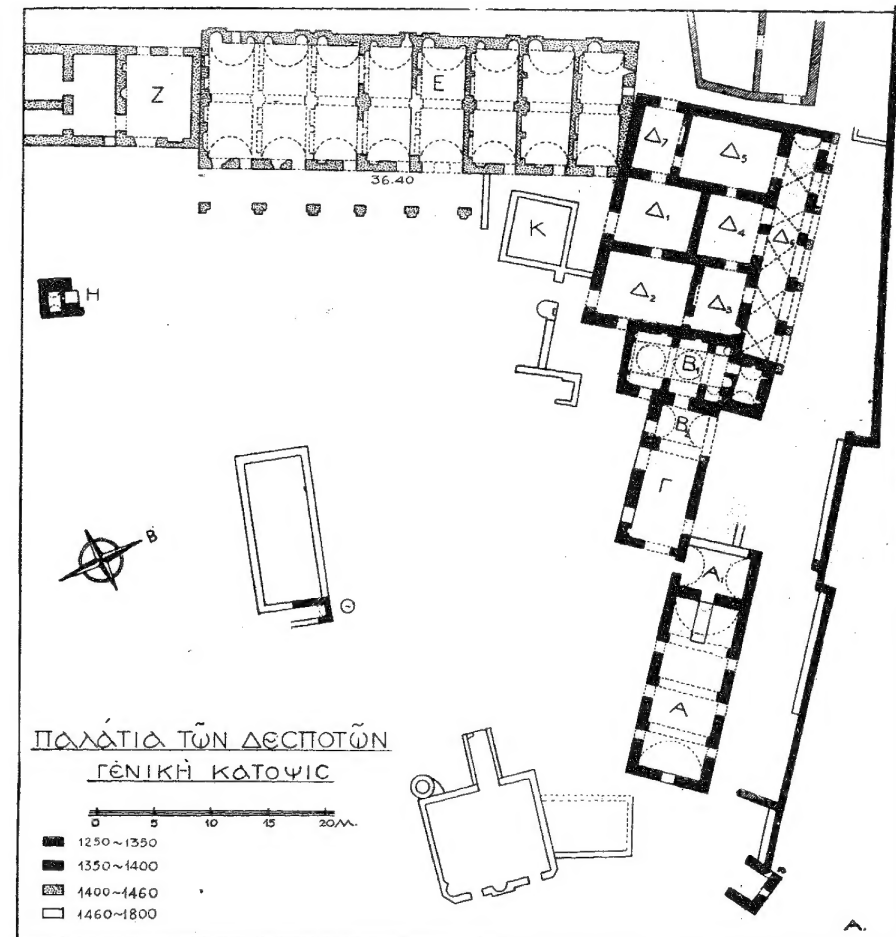
σωμεν ἡ βασιλοπούλλα τῆς παραδόσεως πρέπει ἀναμφιβόλως νὰ εἶναι ἡ τελευταία Ἑλληνὶς περιγίπισσα πὺν κατόκησεν εἰς τὰ παλάτια τοῦ Μυστρά, ἡ ὥραία καὶ εὐπαιδευτος Ἑλένη, μονογενὴς θυγάτηρ τοῦ τελευταίου δεσπότη τοῦ Μυστρά Δημητρίου Παλαιολόγου, τὴν ὁποίαν μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἄλωσιν τοῦ Μυστρά (1460) Μωάμεθ ὁ Β' ἔλαβεν ὡς σύζυγον² καὶ ὠνόμασε Σουλτάναν.

Γενικὴ διάταξις. Ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν τὸ συγκρότημα τῶν παλατίων ἔχει ἐν κατόψει τὸ σχῆμα ἐνὸς μεγάλου γάμμα (εἰκ. 6) τοῦ ὁποίου ὅμως τὰ σκέλη δὲν συναντῶνται κατ' ὁρθὴν ἀλλὰ κατὰ τι ὀξεῖαν γωνίαν (78° 30'). Ἐντὸς

¹ Ὁ Bory de St Vincent ἀναφέρει ὅτι οἱ Ἀλβανοὶ ἔκαυσαν τὸ 1770 «τὸ κάστρον τῆς βασιλοπούλλας» (Le bourg de la princesse). Relation du voyage de la commission scientifique de Morée dans le Peloponnèse, Paris et Strassbourg 1836-38 τόμ. 1 σ. 424. Ὁ δὲ τὸ 1841 ἐπισκεφθεὶς τὸν Μυστράν Buchon (La Grèce continentale et la Morée, Paris 1843 σ. 434) ἀναφέρει ἀπλῶς «τὰ παλάτια τῆς βασιλοπούλλας» (Les palais de la princesse).

² Φραντζῆς ἐκδ. Βόννης σ. 395, 17. Περὶ τῆς Ἑλένης διεσώθη καὶ ἐπιτάφιος ποίημα ἐπιγραφόμενον «μονοφδιά ἐπὶ τῇ αὐθεντοπούλᾳ κυρᾷ Ἑλένῃ τῇ Παλαιολογίνῃ θυγατρὶ τοῦ δεσπότη-ου κυρᾷ Δημητρίου». Τὸ ποίημα ἐδημοσιεύθη κατ' ἀρχὰς ἐν τῇ Ἑλλ. Πατρολογία τοῦ Migne τ. 160 σ. 952-958, εἰτα δ' ὑπὸ τοῦ Σπ. Λάμπρου, Παλαιολογία καὶ Πελοποννησιακά τ. IV σ. 221-229. Ὅρα καὶ τὰς σχετικὰς παρατηρήσεις τοῦ S. G. Mercati ἐν Byz. Zeitschr. 24 (1923) σ. 40-42.

τῆς γωνίας ταύτης ἐσχηματίζετο, ὡς εἴπομεν, μία μεγάλη τετράγωνος πλατεῖα ἡ αὐλή, ἣτις ἀρχικῶς μὲν ἦτο ἐλευθέρη, βραδύτερον δὲ κατελήφθη ὑπὸ εὐτελῶν κατασκευῶν (εἰκ. 5) ἀνεγερθεῖσων χάριν τοῦ ἐπὶ Τουρκοκρατίας τελουμένου

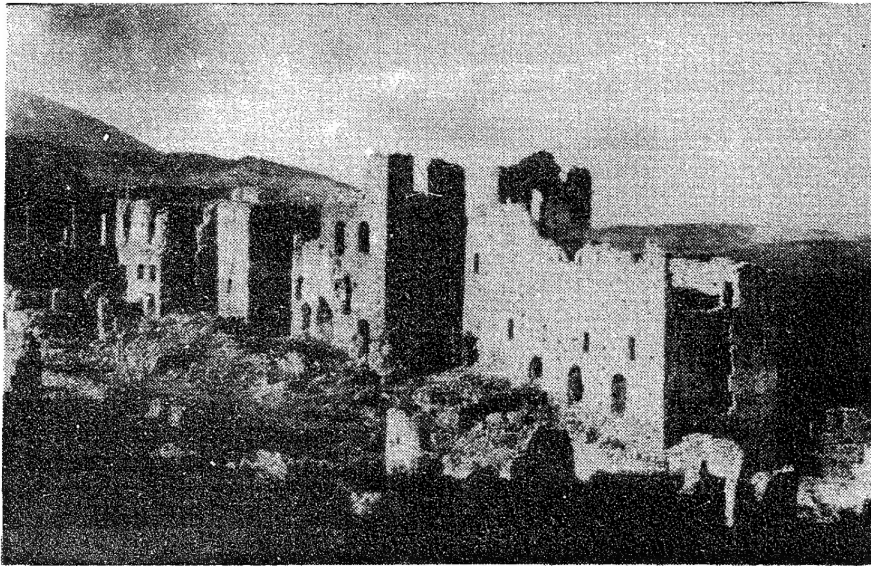
Εἰκ. 6. Γενικὴ κάτοψις τῶν Παλατίων.

ἐνταῦθα «παζαριοῦ». Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἡ πλατεῖα δὲν φαίνεται νὰ ἦτο φυτευμένη, ὅπως τὸ «μεσοκῆπιν» τοῦ παλατίου τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα¹, διότι τὸ ἔδαφός της καὶ αὐχμηρὸν εἶναι καὶ εἰς πολλὰ σημεῖα παρουσιάζει γυμνὸν τὸν φυσικὸν βράχον. Ἦτο λοιπὸν ὁ χώρος αὐτῆς συνάμα καὶ πλατεῖα, ἀφ' οὗ μάλιστα καὶ διεσχίζετο ἀπὸ τὸν δρόμον, ὅστις ἀπὸ τῆς Μεσοχώρας ἔφερε διὰ τῆς

¹ Στίχ. 98 τῆς ἐκδ. Μηλιαράκη 1920. Πβλ. καὶ Πορφυρογ. Βασ. τ. II, 15 σ. 585.

Σιδηρόπορτας πρὸς τὴν συνοικίαν τῆς Ἀγ. Σοφίας καὶ τὴν πύλην τοῦ Ναυπλίου. Ἡ πλατεῖα αὕτη, προσήλιος καὶ ὑπὲρνεμος, ἦτο κατάλληλος ἰδίᾳ διὰ συναθροίσεις κατὰ τὸν χειμῶνα· ἀναμφιβόλως δὲ θὰ ἐχρησίμευσεν ὡς τόπος διδασκαλίας διὰ τοὺς μεγάλους λογίους οὐμανιστὰς τῆς αὐλῆς τῶν Παλαιολόγων, τὸν Πλήθωνα καὶ τὸν Ἑρμώνυμον καὶ τοὺς ἄλλους.

Ἀπὸ τὸ ἔξω μέρος τοῦ γάμμα τὸ κτήριο ἐφθανε μέχρι σχεδὸν τοῦ διὰ τοῦ τείχους τῆς ἄνω Χώρας ὠχυρωμένου χείλους τοῦ πλατώματος καταλειπο-

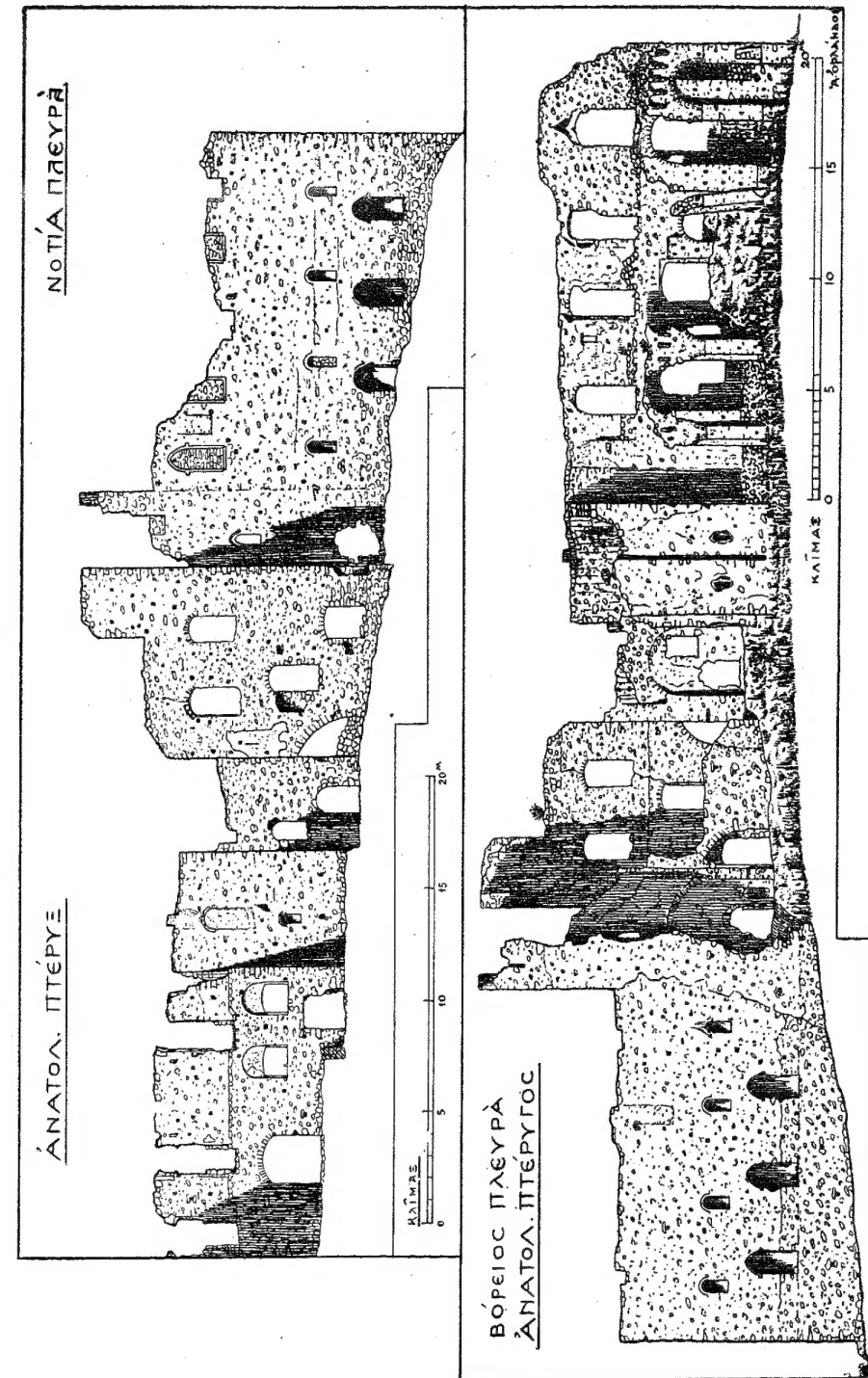

Εἰκ. 7. Ἀποψὶς τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος τῶν παλατίων ἀπὸ νότου.

μένου μεταξὺ τῶν δύο στενοῦ σχετικῶς διαδρόμου (6 ἕως 8 μ.) ἀπὸ τοῦ ὁποίου θαυμασία εἶναι ἡ θέα πρὸς τὸν Πάργωνα καὶ τὴν πεδιάδα τοῦ Εὐρώτα. Νομίζω διὰ τοῦτο ὅτι ὅχι ἡ ἐσωτερικὴ αὐλὴ ἀλλ' ὁ ἐξωτερικὸς στενὸς διάδρομος πρέπει μᾶλλον νὰ εἶναι ἡ «περίοδος τῆς βασιλοπούλλας», ἣν ἀναφέρει ἡ παράδοσις.

Ἐκ τῶν δύο σκελῶν ἢ περὺγων τοῦ γαμματοειδοῦς συγκροτήματος θὰ ἐξετάσωμεν κατ' ἄρχας τὴν ἀνατολικήν¹. Αὕτη παρουσιάζει ἐν κατ'ὀψει μορφήν πριονοειδῆ ἀκανόνιστον (εἰκ. 6) μὲ ἀλλεπαλλήλους δηλαδὴ ἐξοχὰς (εἰκ. 6, 7) ὀφειλομένας προφανῶς εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι τ' ἀποτελοῦντα τὴν πτέρυγα διαμερίσματα δὲν ἐκτίσθησαν ἐξ ἀρχῆς ἐπὶ τῇ βάσει ἐνιαίου τινὸς σχεδίου ἀλλὰ κατὰ τμήματα προστιθέμενα ἐκάστοτε ἀναλόγως τῶν παρουσιαζομένων

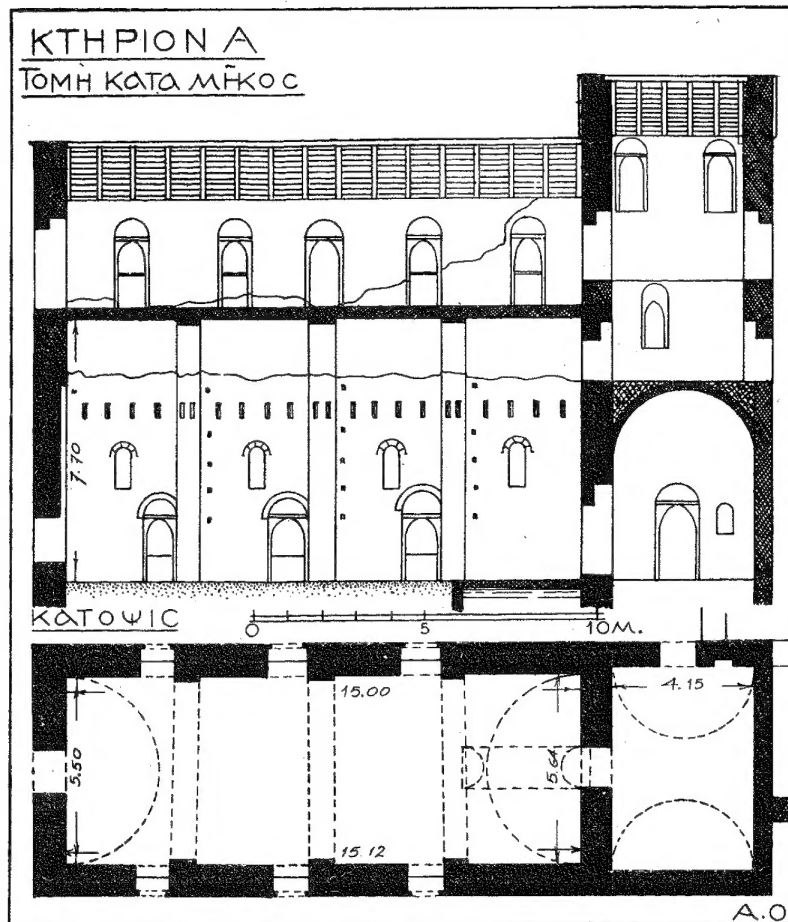
¹ Κυρίως εἰπεῖν ἡ πτέρυξ αὕτη εἶναι βορειοανατολική (ὄρα προσανατολισμὸν ἐν τῷ σχεδίῳ τῆς κατόψεως εἰκ. 6). Χάριν ἐν τούτοις εὐκολίας θὰ ὀνομάζωμεν ἐφεξῆς τὸ μὲν ἐν σκέλος ἀνατολικόν, τὸ δὲ ἄλλο νότιον.

Εἰκ. 8. Γεωμετρικαὶ προβολαὶ τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος τῶν παλατίων.

ἀναγκῶν. Τοῦτο ἄλλως τε ἀποδεικνύεται οὐ μόνον ἐκ τῆς συνθέσεως, ἥτις οὐδεμίαν παρουσιάζει ἐνότητα ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ἀνοργάνου τρόπου συνδέσεως τῶν ἀπαρτιζόντων τὴν πτέρυγα στοιχείων.

Κτίσματα τῆς α' περιόδου (1250-1350). Ἡ ἐξέτασις τῆς σχέσεως

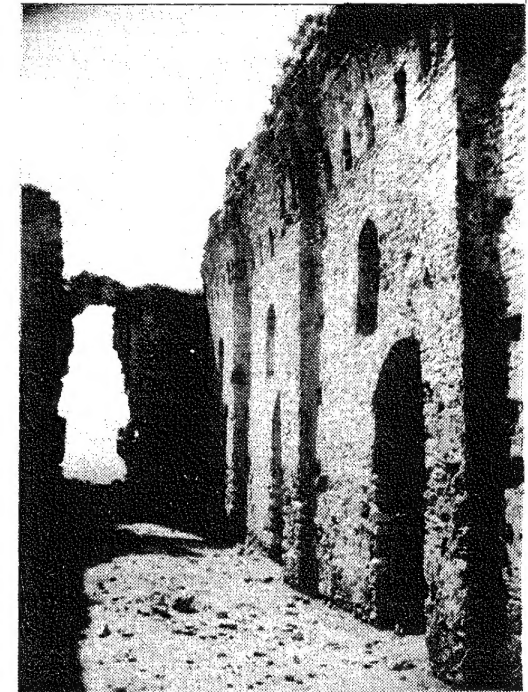
Εἰκ. 9. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ κτηρίου Α.

τῶν διαφόρων τμημάτων τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος ἀποδεικνύει ὅτι πρώτη χρονολογικῶς θὰ κατεσκευάσθῃ ἡ ἄκρα αἴθουσα Α (εἰκ. 6 καὶ 9). Αὕτη ἔχουσα σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 5,60 × 15,10, ἐκαλύπτετο ποτὲ διὰ κυλινδρικῆς ἐκ μικρῶν σχετικῶς παρολίθων καμάρας, βαινούσης ἐπὶ τριῶν πλατειῶν (0,75) ἐνισχυτικῶν ζωνῶν (εἰκ. 10). Ἡ κλεῖς τῆς καμάρας αὐτῆς εὗρίσκετο εἰς ὕψος 7,70 ἀπὸ τοῦ δαπέδου, διακρίνονται δ' ἐπὶ τῶν μακρῶν

τοιχῶν αἱ μεγάλοι ὀρθογώνιοι ὀπαι εἰς τὰς ὁποίας ἐπακτῶθησαν οἱ ὀριζόντιοι στρωτήρες τῶν διὰ τὴν καμάραν χρησιμοποιηθέντων ξυλοτύπων (εἰκ. 9). Ὑπεράνω τῆς αἰθούσης ὑπῆρχεν ὄροφος ξυλόστεγος, οὗτινος διακρίνονται σαφῶς ἐπὶ τοῦ δυτικῶν τοίχου αἱ κεκλιμέναι γραμμαὶ τοῦ ἀετώματος, μαρτυροῦσαι ὅτι δὲν ὑπῆρχεν ὑπεράνω ἄλλος ὄροφος. Τοῦτο ἄλλως τε θὰ ἡδυνάτο τις νὰ συμπεράνῃ καὶ ἐκ τοῦ μικροῦ πάχους (0,50) τῶν τοίχων τοῦ πρώτου ὀρόφου ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὸ μέγα (0,92) πάχος τῶν τοίχων τοῦ ἰσογείου.

Ἡ ἰσόγειος αἴθουσα, ἀποτελοῦσα πιθανώτατα τὸ τόσον συχνὰ ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν-μνημονευόμενον *τοῖκλιον*, ἥτοι αἴθουσαν ὑποδογῶν, γευμάτων καὶ ἐν γένει συγκεντρώσεως, ἔφερε κατὰ τὰς μακρὰς αὐτῆς πλευρὰς ἀνὰ τρία παράθυρα πλάτους 1,00-1,10, ὧν τὰ πόρινα πλαίσια, ἀποσπασθέντα ὑπὸ τῶν κτιστῶν τῆς νέας Σπάρτης ἀναζητούντων ἐτοιμοὺς λαξευτοὺς λίθους χάριν τῆς νέας πόλεως¹, ἦσαν τοξεωτά.

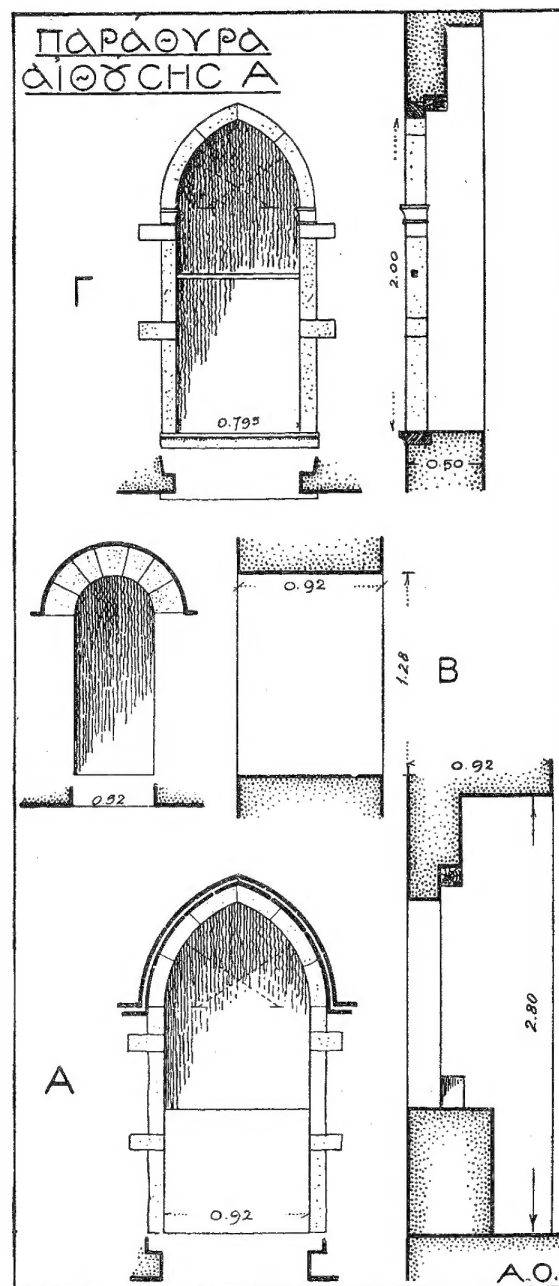
Ἐφερον δὲ τὰ παράθυρα ἐξωτερικῶς μὲν *ὑπέρθυρα* τόξα τεθλασμένα, ὧν σώζονται σήμερον μόνον τὰ ἐκ δύο σειρῶν ἐρυθρῶν πλίνθων περιθώρια (εἰκ. 11 Α), ἐσωτερικῶς δὲ ἄλλ' εἰς ὑψηλότεραν στάθμην ἡμικυκλικὴν βάθυνσιν (εἰκ. 11 Α τομή). Τὰ ἀνοίγματα τῶν ἐκλείοντο δι' ὑαλοστασίων προσαρμοζομένων ἐπὶ ὀρθογωνίων τετραξύλων, ὧν τὰ μὲν ὀριζόντια ξύλα εἰσέδυσον εἰς σωζομένας ἐγκοπὰς τῶν ἐκατέρωθεν τοίχων, τὰ δὲ κατακόρυφα ἐποποθετοῦντο ὀπισθεν τῶν ἐξεχόντων παρώνων πλαισίων. Ἐφερον δὲ τὰ παράθυρα εἰς τὸ κάτω μέρος κτιστὰ στηθαῖα πάχους 0,55 καὶ ὕψους 0,60, ὧν διετηρήθη ἐν καὶ μόνον κατὰ τὴν νότιον πλευρὰν τῶν λοιπῶν κατεδαφισθέντων.

Εἰκ. 10. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς αἰθούσης Α.

¹ Προφανῶς εἰς τὴν ὑπὸ τῶν κτιστῶν τούτων μεγάλην καταστροφὴν τῶν κτηρίων τοῦ παλαιοῦ Μυστρά ἀναφέρεται καὶ ἡ λαϊκὴ μοῦσα ψάλλουσα μὲ πόνον:

«Παρώρι μὲ τὰ κρύα νερά κι' Ἀηγιάννη μου μὲ τ' ἄνθη
καὶ σὺ περήφανε Μυστρά σὰς χάλασε μιὰ Σπάρτη!»

Εικ. 11. Παράθυρα της αίθουσας Α και του υπερθεν αυτής ορόφου.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ κάτω παράθυρα αἱ ὀλίγον ὑπεράνω αὐτῶν ἀναγόμεναι στεναὶ φωτιστικαὶ θυρίδες ἔχουσι τὰ πώρινα ὑπερθύρα αὐτῶν ἡμικυκλικά καὶ ἄνευ ἐσωτερικῆς βαθύνσεως (εἰκ. 11, Β). Εἶναι δ' αὗται τέσσαρες τὸν ἀριθμὸν ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς καὶ ἀσυμμέτρως πρὸς τὰ κάτω ἀνοίγματα τοποθετημένοι. Ἐπὶ τῶν στενῶν πλευρῶν τῆς αἰθούσης ὑπῆρχον κατὰ μὲν τὴν ἀνατολικὴν μεγάλη τοξωτὴ βάθυνοις (niche) (εἰκ. 12) κάτωθεν δ' αὐτῆς ἀκαθορίστου σχήματος ἀνοίγμα, κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν θύρα μετὰ μαρμαρίνου κατωφλίου καὶ τοξωτοῦ μετὰ βαθύνσεως ὑπερθύρου.

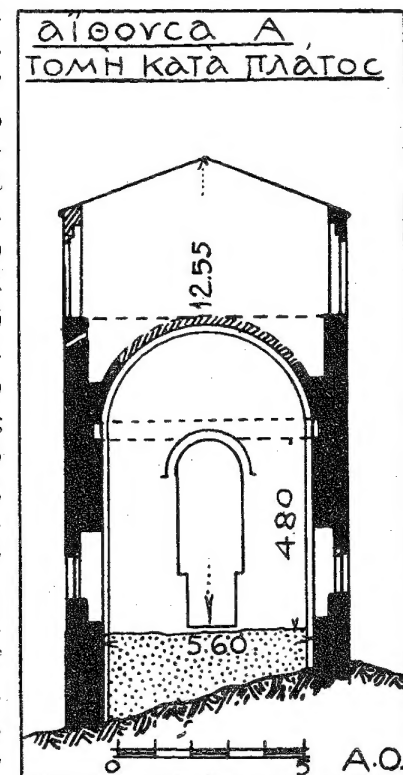
Πολὺ κομψότερα καὶ πολυτελέστερα ἦσαν τὰ ἐντελειομένα σήμερον παράθυρα τοῦ ἄνω ορόφου. Τινὰ τούτων διασώζουσιν εἰσέτι τὰ πώρινα πλαίσια αὐτῶν (εἰκ. 11, Γ) καὶ τὰ ἐπ' αὐτῶν, μέσφ κορινθιάζοντος κιονοκράνου, βαίνοντα εἰς σχῆμα τεθλασμένου τόξου ὑπερθύρα. Ὡς δὲ τὰ κάτω ἀνοίγματα οὕτω καὶ τὰ ἄνω ἔφερον ἐσωτερικῶς ἡμικυκλικὴν βάθυνσιν καὶ ὑαλοστάσια μετὰ ξυλίνων τετραξύλων (κάσσεσ), ἀντὶ δὲ στηθαίου ὀριζοντίαν, σιδηρᾶν πιθανῶς, ράβδον, ἧς σώ-

ζονται τὰ ἐπὶ τῶν σταθμῶν ἴχνη πακτώσεως. Κατὰ τὴν πρὸς τὴν αὐλὴν βλέπουσαν πλευρὰν διτηρήθησαν ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει τέσσαρα παράθυρα τοῦ ἄνω ορόφου διατεταγμένα ἀνὰ δύο ἑκατέρωθεν ἐξώστου, οὗτινος σώζονται μόνον τμήματα τῶν πωρίων κλιβάντων (φουρουσιῶν) ἐφ' ὧν ἐστηρίζετο (εἰκ. 13). Τοιοῦτος ἐξώστης θὰ ὑπῆρχε βεβαίως καὶ κατὰ τὴν πρὸς τὴν πεδιάδα βλέπουσαν πλευρὰν, ἐνθα διασώζονται εἰσέτι λείψανα τινὰ τῶν ποδιῶν τῶν παραθύρων. Ἐξώστης ὑπῆρχε πιθανώτατα καὶ κατὰ τὴν στενὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ἄνω ορόφου, ἥτις σήμερον εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον κατεστραμμένη. Συνηθίζοντο ἄλλωστε οἱ ἐξῶσται εἰς τὰ παλάτια ὡς ἀποδεικνύει τὸ λεγόμενον ἀνάκτορον τοῦ Πορφυρογενήτου (Τεκφούρ - Σεράι) ἐν Κωνσταντινουπόλει¹.

Ὀλίγον κάτωθεν τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου τοῦ ορόφου ὑπάρχουσιν ἐντειχισμένοι ἐγκαρσίως πρὸς τὸ πᾶχος τοῦ τοίχου πῆλιννοι πρὸς τὰ ἔξω κεκλιμένοι σωλῆνες (εἰκ. 12). Τοιοῦτοι σωλῆνες εὐρίσκονται εἰς τὸ αὐτὸ μέρος καὶ εἰς ἄλλας οἰκίας τοῦ Μυστρά, ἐχρησίμευον δὲ πιθανῶς διὰ τὴν ἀποχέτευσιν τῶν ἐκ τοῦ καθαρισμοῦ τῶν πατωμάτων προερχομένων ἀκαθάρτων ὑδάτων.

Ἡ τοιχοποιία τῆς αἰθούσης Α ἀποτελεῖται ἐκ κοινῶν ἀκανονίστων λίθων μετ' ἀτάκτως παρεμβالλομένων τεμαχιῶν πλίνθων. Ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς δὲν φαίνεται νὰ ἔφερε *κονίαμα*· τοῦτο τουλάχιστον συνάγεται ἐκ τῆς παρουσίας τοῦ παχέος καὶ ἐπιμελοῦς μιστρίσματος, ὅπερ φέρουσιν οἱ τοῖχοι.

Κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς αἰθούσης Α ἦτο προσκεκολλημένος τετράγωνος, τετραώροφος πύργος, οὗτινος σήμερον σώζονται αἱ τρεῖς μόνον πλευραί, τῆς τετάρτης καταπεσούσης μέχρι τῶν θεμελίων (εἰκ. 6). Καὶ τὸ μὲν *ισόγειον* τοῦ πύργου τούτου (Α₁), χρησιμεῖον ὡς προθάλαμος τῆς μεγάλης αἰθούσης, ἐκαλύπτετο δι' ἐγκαρσίας κυλινδρικής ἐκ πωρολίθων καμάρας (ὑψ. κλειδὸς 5.50), οἱ δὲ δύο ἄνω ὄροφοι εἶχον ξύλινα πατώματα (πάτους²), ὡς εἰκάζεται ἐκ τῶν

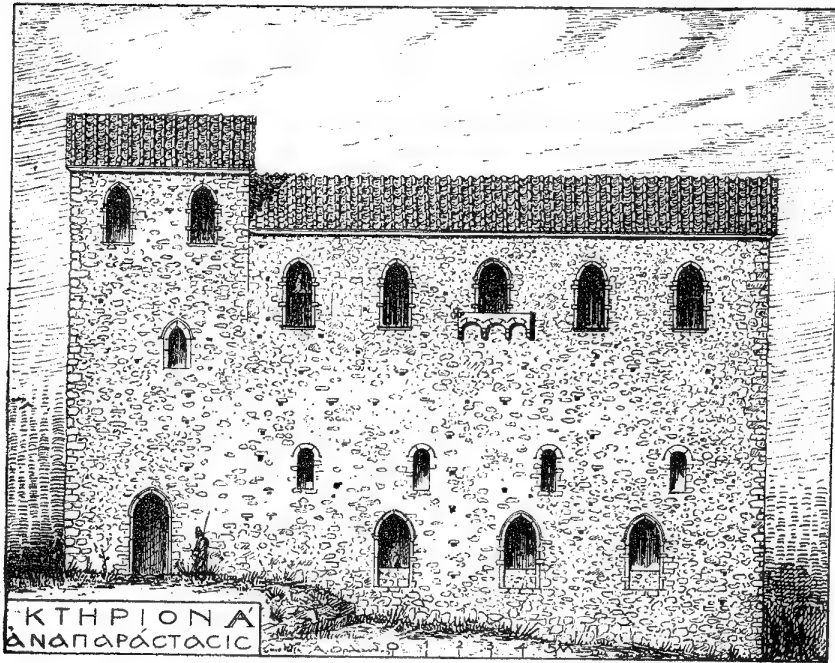

Εἰκ. 12. Κατὰ πλάτος τομὴ τῆς αἰθούσης Α καὶ τοῦ ὑπερθεν ορόφου.

¹ Millingen, Byzantine Constantinople, London 1898 πίναξ ἔναντι σ. 110.

² Miklosich - Müller, Acta et diplomata 6,41.

διατηρουμένων ἐπὶ τῶν τοίχων ὁπῶν πακτώσεως τῶν δοκῶν. Τὸ ἰσόγειον διασώζει μίαν θύραν ἐπικοινωνίας πρὸς τὴν αὐλήν, εἰς τινὰ δὲ τῶν γωνιῶν αὐτοῦ θὰ ἦτο πιθανῶς τοποθετημένη ἡ ἄγουσα εἰς τοὺς ἄνω ὀρόφους ξυλίνη κλίμαξ, ἥς δυστυχῶς οὐδὲν ἔχνος διετηρήθη. Ὁ πρῶτος ὄροφος τοῦ πύργου ἔφερε πρὸς τὴν αὐλήν μικρὸν μετὰ τεθλασμένου τοξοῦτοῦ ὑπεριθύρου παράθυ-

Εἰκ. 13. Ἀναπαράστασις τοῦ κτηρίου Α. Νοτία ὄψις.

ρον καὶ ἕτερον πρὸς τὴν μεγάλην αἵθουσαν. Ὁ δὲ δεύτερος ὄροφος ἔφερε καὶ αὐτὸς μέγα πρὸς τὴν αὐλήν ἀνοιγμα καὶ θύραν ἐπικοινωνίας πρὸς τὸν ἄνω ὄροφον τῆς μεγάλης αἵθουσης.

Ὁ πύργος εἶναι ἀσφαλῶς σύγχρονος πρὸς τὴν μεγάλην αἵθουσαν, μετ' ἧς ἀποτελεῖ σύμπλεγμα, ὅπερ συχνάκις ἐφηροῦτο εἰς ἀρχοντικὰς οἰκίας τοῦ Μυστραῖ. Εἶναι ἀληθές ὅτι ἡ τοικοποιία του χωρίζεται ἀπὸ τὴν τῆς αἵθουσης διὰ κατακορύφου ἁρμοῦ ὁρατοῦ ἰδίᾳ εἰς τὰ ἄνω μέρη (εἰκ. 8)· ἀλλ' ὁ χωριστικὸς οὗτος ἁρμὸς εἶναι ἐπίτηδες ἐνταῦθα κατασκευασμένος· διότι οἱ Βυζαντινοὶ δὲν συνέδεον ὀργανικῶς τοίχους ἔχοντας διάφορα ὕψη ἢτοι ἀνόμοια βάση λόγω τῶν ὁποίων ἡδύνατο νὰ ἐπέλθῃ ἀνομοιόμορφος καθίζησις τοῦ κτηρίου προκαλοῦσα ρήγματα. Τὸ προληπτικὸν τοῦτο τοῦ χωριστικοῦ ἁρμοῦ μέτρον¹ συνιστᾷ

¹ Ἀρμὸς παρουσιάζεται συχνὰ καὶ εἰς τοὺς νάρθηκας τῶν ναῶν, οἵτινες δὲν πρέπει διὰ τοῦτο νὰ θεωρῶνται πάντοτε ὡς ἀργότερον κατασκευασθέντες.

καὶ Φίλων ὁ Βυζάντιος¹ προκειμένου περὶ τῶν τειχῶν τῶν πόλεων εἰς τὰ ὅποια λέγει ὅτι οἱ πύργοι δὲν πρέπει νὰ κτίζονται μὲ συνεχῇ πρὸς τὰ μεταπίργια τοικοποιᾶν σημειωτέον δ' ὅτι ὁ Φίλων πολὺ ἐξετιμᾷτο κατὰ τὸν μεσαιῶνα· ἀπόδειξις δὲ τούτου εἶναι καὶ τὸ γεγονός ὅτι Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος εἶχεν ἐπιμεληθῇ νέας ἐκδόσεως τῆς ὀχυρωματικῆς του. Ὅχι δὲ μόνον χωριστικὸν ἁρμὸν ἀλλὰ καὶ τόξα ἀντερείσεως συναντῶμεν μετὰ τοῦ πύργου μας καὶ τοῦ γειτονικοῦ μεταγενεστέρου διαμερίσματος Γ, (εἰκ. 8) ἄλλο τοῦτο προφυλακτικὸν μέτρον πρὸς ἀποτροπὴν τῆς ἐπιβαρύνσεως τῶν θεμελιῶν γειτονικῶν τοίχων, ὅπερ ἐφηροῦσθη καὶ εἰς τὰ τεῖχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως.²

Τὸ κτήριο Α παρουσιάζει ὡς πρὸς τὴν διάταξιν καὶ τὸ σύστημα καλύψεως τοῦ τρικλίνου μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὰς αἰθούσας τοῦ φραγκικοῦ Κάστρου τοῦ Χλουμουτζίου³ (Clairmont). Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀπίθανον νὰ ἐκτίσθη ὑπὸ τῶν Φράγκων κατὰ τὰ ὀλίγα ἔτη τῆς ἐν Μυστρᾷ παραμονῆς των νὰ ἐχρησιμοποιήθῃ δὲ μετὰ τὴν ἀποχώρησίν των ὡς κατοικία τῶν διοικητῶν κατ' ἀρχάς, ὕστερον δὲ ὡς παλάτιον τῶν Καντακουζηνῶν, δεσποτῶν τοῦ Μορέως.

Εἰς ὀλίγων μέτρων ἀπόστασιν πρὸς δυσμὰς τοῦ κτηρίου Α εὐρίσκεται ἕτερον κτήριο Β (εἰκ. 6) ὅπερ, καὶ λόγω τῆς ἐπιμελοῦς αὐτοῦ τοικοποιίας καὶ λόγω τῶν θολωτῶν αὐτοῦ κατασκευῶν δύναται νὰ θεωρηθῇ σύγχρονον περίπτου πρὸς τὸ Α. Ἀποτελεῖται δὲ τὸ κτήριο Β ἐξ ἑνὸς κυρίου σώματος Β₁ καὶ δύο προσαρτημάτων, ἑνὸς πρὸς ἀνατολὰς Β₂ καὶ ἑτέρου πρὸς βορρᾶν (εἰκ. 8).

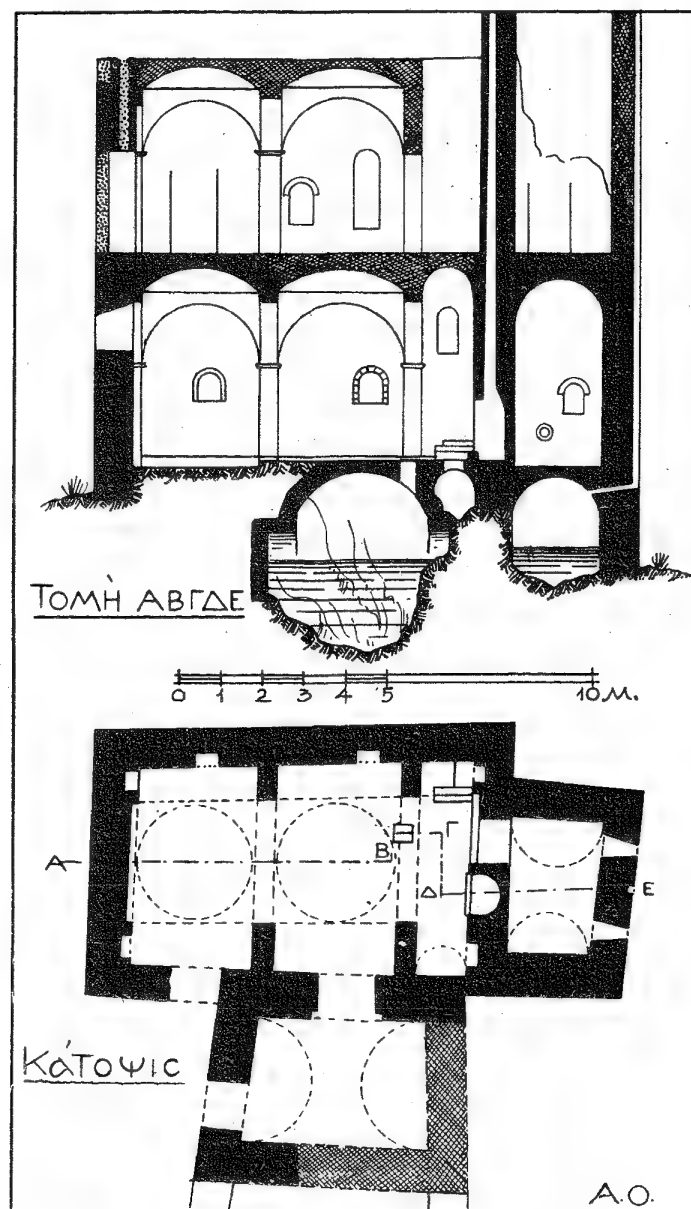
Τὸ κύριον σῶμα, ἔχον σχῆμα ὀρθογώνιον, (εἰκ. 14) ἀποτελεῖτο ἐξ ἑνὸς ἰσογείου καὶ ἑνὸς ὀρόφου. Τό τε ἰσόγειον καὶ ὁ ὄροφος φέρουσι κατὰ τὰς μακρὰς αὐτῶν πλευρὰς ἀνὰ δύο, λίαν ἐξεχούσας (0,80-1,28) παραστάδας, αἵτινες διαιροῦσι τὸν χώρον εἰς τρία μέρη, ἦτοι, δύο μεγάλα πρὸς νότον καὶ ἓν στενότερον πρὸς βορρᾶν (εἰκ. 14). Ἐκάστη παραστάς συνηνοῦτο πρὸς μὲν τὴν ἀπέναντι αὐτῆς δι' ἡμικυκλικὸν τόξον, πρὸς δὲ τὴν γειτονικὴν ἢ τὸν τοῖχον διὰ κυλινδρικής καμάρας. Ἐπὶ τῶν τόξων δὲ τούτων καὶ τῶν καμαρῶν ἔβαινον ἀσπίδες ἦτοι χαμηλωμένοι σφαιρικοὶ θόλοι (calottes), οἵτινες ἐκάλυπτον τὰ δύο μεγάλα τμήματα. Ἐκ τῶν θόλων αὐτῶν σώζεται σήμερον μόνον ὁ τοῦ πρὸς νότον διαμερίσματος τοῦ ἰσογείου, τῶν λοιπῶν πάντων καταπεσόντων.

Διάφορος ἦτο ἡ κάλυψις τοῦ πρὸς βορρᾶν στενοῦ διαμερίσματος, ὅπερ κατὰ μὲν τὸ μεγαλύτερον πρὸς ἀνατολὰς τμήμα του ἐκαλύπτετο δι' ἐγκαρσίας κυλινδρικής ἐκ παρολίθων καμάρας, ἥς σώζονται αἱ γεννήσεις (εἰκ. 14), κατὰ

¹ Πβλ. De Rochas d'Aiglun, Traité de fortification par Philon de Byzance, Paris 1878 σ. 52.

² A. Choisy, L'art de bâtir chez les Byzantins, Paris 1883 σ. 112.

³ Ὅρα εἰκόνα αὐτῆς καὶ περιγραφὴν παρὰ Traquair, B.S.A. τ. XIII (1906-7) σ. 273 πίν. IX καὶ G. Sotiriou, J.I.A.N. τ. XIX σελ. 274 σημ. 1 πβλ. καὶ Ν. Ἑλληνομνήμονα τ. 13 (1917) σ. 477 ἔ.

Εἰκ. 14. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ διαμερίσματος Β.

τὴν πρώτην βαινούσης ἀλλ' εἰς ὑψηλότεραν στάθμην ἐκείνης εὐρισκομένης. Ἡ διάταξις αὕτη τῶν θόλων ὑποδηλοῖ, ὅτι ὑπὸ τὴν ὑψηλότεραν καμάραν θὰ εὐρίσκετο ἡ εἰς τὸν ἄνω ὄροφον ἄγουσα κλίμαξ, ἥς καὶ διεσώθησαν πράγματι ἐπὶ τοῦ δαπέδου αἱ πρώται λίθιναι βαθμίδες (εἰκ. 14). Εἰς δὲ τὸν ὄροφον τὸ ἄνωθεν τῆς χαμηλῆς καμάρας τμήμα θὰ ἦτο πιθανώτατα ὑπαιθρον, σχηματιζομένου ἐνταῦθα φωταγωγῶν. Τοῦτο τοῦλάχιστον ἐπιβάλλει νὰ δεχθῶμεν ἡ εἰς τὸν ὄροφον τοῦ γειτονικοῦ πύργου ὑπαρξίς παραθύρου βλέποντος πρὸς τὸν φωταγωγόν, ὅπερ παρουσιάζει ἐπιμελῶς ἐκτελεσμένην πρόσσοψιν. δὲ τὸν πρὸς δυσμὰς μυχὸν δι' ἑτέρας κυλινδρικής καμάρας, καθέτως πρὸς

Κατὰ τὸν ἐνεργηθέντα τὸ 1917 καὶ 1937 καθαρισμὸν τοῦ ἰσογείου ἀπὸ τῆς καλυπτούσης αὐτὸ μεγάλης ἐπιχώσεως εὐρέθησαν ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἱκαναὶ μαρμάριναι πλάκες προερχόμεναι πιθανῶς ἐκ τῆς στρώσεως αὐτοῦ. Ἀπεκαλύφθησαν δ' ἐπίσης καὶ δύο ὀρθογώνιοι ὀπαι κείμεναι κατὰ τὸ στενὸν διαμέρισμα (εἰκ. 14), αἵτινες ἐχρησίμευον ὡς στόμιον δύο ὑπογείων δεξαμενῶν, λαξευμένων ἀνωμάλως ἐν τῷ φυσικῷ βράχῳ (εἰκ. 14). Ἡ μία τῶν δεξαμενῶν τούτων, ἡ καὶ μεγαλύτερα, εὐρίσκεται κάτωθεν τοῦ μέσου διαμερίσματος ἡ δὲ ἄλλη κάτωθεν τοῦ στενοῦ. Ἀμφότεραι καλύπτονται διὰ κτιστῆς ἐγκαρσίας κυλινδρικής καμάρας καὶ ἔχουσι τὰ τοιχώματα αὐτῶν ἐπιχειρισμένα διὰ παχέος ἐρυθρωποῦ, ὑδραυλικοῦ κονιάματος. Τὸ ὄμβριον ὕδωρ των ἐπρομηθεύοντο αἱ δεξαμεναὶ αὗται ἀπὸ τῆς στέγης τῇ βοηθείᾳ σωλήνων, ὧν τὰ στόμια διατηροῦνται εἰσέτι κατὰ τὴν βάσιν τῶν τοίχων τῶν μακρῶν πλευρῶν.

Κατὰ τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ στενοῦ διαμερίσματος καὶ ἀμέσως πρὸ τοῦ στομίου τῆς μικρᾶς δεξαμενῆς ὑπάρχει ἡμικυλινδρική κόγχη (εἰκ. 14), ἥτις, στενυμένη ἄνω προεκτείνεται εἰς κτιστὸν ἐντὸς τοῦ πυρῆνος τοῦ ἄνωθεν τοίχου ἀγωγόν (εἰκ. 14). Πρόκειται λοιπὸν προφανῶς περὶ ἐστίας, ἥς ὁ ὅλον ἐν πρὸς τὰ ἄνω στενούμενος καὶ δι' ὅλου τοῦ ὕψους τοῦ τοίχου διήκων ἀγωγὸς ἐχρησίμευε πρὸς ἀπαγωγὴν τῶν ἐκ τῆς καύσεως ἀερίων καὶ δημιουργίαν ἐλκύσματος.

Τὸ ἰσόγειον φέρει ἐπὶ τῶν τοίχων τῆς δυτικῆς καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς ἀνὰ δύο ἐπιμελῶς ἐκτισμένας μικράς, τοξωτὰς κόγχας εἰς ὕψος 1,40 ὑπὲρ τὸ δάπεδον (εἰκ. 14). Παράθυρα τὸ ἰσόγειον φέρει μόνον δύο καὶ ταῦτα ὑψηλὰ τοποθετημένα (εἰκ. 14), τὸ μὲν ἐπὶ τοῦ νότιου τοίχου πρὸς τὴν αὐλήν, τὸ δὲ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ βορείου στενοῦ διαμερίσματος. Ἐκ τῆς ὑπάρξεως δὲ τοῦ τελευταίου τούτου ἐνταῦθα, ὡς καὶ τῶν ἀντιστοίχων τοῦ ὄροφου, προκύπτει ὅτι ἀρχικῶς τὸ κτήριο Β ἴστατο ἐλεύθερον καὶ εἶναι ἐπομένως προγενέστερον τοῦ γειτονικοῦ Δ. Θύρας ἐξωτερικὰς τὸ ἰσόγειον δὲν ἔφερε, τὸ δὲ κατὰ τὴν πρὸς τὸ προσάρτημα Β₂ γωνίαν παρατηρούμενον χάσμα (εἰκ. 6) δὲν εἶναι κανονικὸν ἀνοιγμα ἀλλὰ τυχαῖον χάλασμα τοῦ τοίχου. Φέρει ὅμως τὸ ἰσόγειον δύο ἐσωτερικὰς θύρας ἐπικοινωνίας πρὸς τὰ παραρτήματα αὐτοῦ ἥτοι πρὸς τὸ Β₂ καὶ τὸν πύργον.

Ὁ ὄροφος τοῦ κυρίου σώματος ἔφερεν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἰσόγειον μεγάλα τοξωτὰ παράθυρα, ὧν ἐν, βλέπον πρὸς τὴν αὐλήν, ἐφράχθη μεταγενεστέρως μεταβληθὲν εἰς ἐστίαν, χάριν τῆς ὁποίας κατεσκευάσθη ἐντὸς τοῦ ὑπερθεῖν τοίχου ἀγωγὸς καταλήγων εἰς τὴν σωζομένην εἰσέτι καπνοδόχον (εἰκ. 8).

Ἐκ τῶν προσαρτημάτων τοῦ κυρίου σώματος τὸ μὲν B₂, σχήματος ἐλαφρῶς τραπεζοειδοῦς (εἰκ. 6), ἐκαλύπτετο διὰ κυλινδρικής ἐκ παρολίθων καμάρας ἡρειπωμένης μὲν σήμερον πλὴν σαφῶς κατὰ τὰς γεννήσεις τῆς διακρινομένης. Τὸ διαμέρισμα τοῦτο θὰ ἐχρησίμευεν ἀναμφιβόλως ὡς προθάλαμος τοῦ κυρίου σώματος καὶ τοῦ μετ' αὐτοῦ συνεχομένου πρὸς βορρᾶν πύργου. Οὗτος ἀπαρτιζόμενος ἐξ ἰσογείου καὶ ὁρόφου ἔφερεν ὑπὸ τὸ δάπεδον αὐτοῦ θολωτὴν δεξαμενὴν (εἰκ. 14) δεχομένην τὰ ὕδατα τῶν βροχῶν τῇ βοηθείᾳ ἀγωγῷ κατακορύφου, ἐντοιχισθέντος ἐντὸς ὀρθογωνίου ἐγκοπῆς τοῦ τοιχώματος τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ πύργου (εἰκ. 8 καὶ 14). Ὁ ὀχετὸς οὗτος καμπτόμενος ὀλίγον κάτωθεν τοῦ ἰσογείου δαπέδου ὠδήγει τὰ ὕδατα τῆς στέγης εἰς τὴν δεξαμενὴν, ὡς δεικνύει ἡ εἰκὼν 14. Τὸ ἰσόγειον τοῦ πύργου καλυπτόμενον διὰ κυλινδρικής καμάρας ἐφωτίζετο διὰ δύο μικρῶν πολεμιστροειδῶν παραθύρων, τομῆς τραπεζίου, ἀνοιγομένων ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς αὐτοῦ, ἔφερε δ' ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου μίαν τοξωτὴν κόγχην καὶ εἰς ὕψος 1,00 μ., ἀπὸ τοῦ δαπέδου μεγάλην κυκλικὴν ὀπὴν ἀπαγωγῷ σωλήνος (εἰκ. 14), ὅστις, διαπερὼν τὸν τοίχον μὲ κλίσιν πρὸς τὰ ἔξω, ἀπωχέτευε τὰ ἀκάθαρτα ὕδατα. Ἄλλη δὲ πάλιν ὀπὴ ἀποχετεύσεως, τετραγώνος αὐτῇ, ὑπῆρχεν ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ πύργου εἰς τὸ ὕψος τοῦ δαπέδου. Ὁ ἄνω ὄροφος τοῦ πύργου ἔφερε μεγάλα τοξωτὰ ἀνοίγματα καὶ θὰ ἦτο κατοικήσιμος.

Καὶ ἤδη ἐρωτᾶται: ποῖος ἦτο ὁ προορισμὸς τοῦ κτηρίου τούτου; Ἄν ἀποβλέψῃ τις εἰς τινὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τοῦ ἰσογείου ὡς π.χ. τὴν ὑπαρξίν μεγάλης ἐστίας, τὴν παρουσίαν νεροχυτῶν ἐν τῷ γειτόνικῳ πύργῳ, τὴν διὰ μαρμαρίνων πλακῶν στρώσιν του, τὴν παρουσίαν τριῶν δεξαμενῶν καὶ τέλος τὸ σύστημα τῆς καλύψεως αὐτοῦ, τείνει νὰ παραδεχθῇ μετὰ πολλῆς πιθανότητος, ὅτι τὸ μὲν ἰσόγειον θὰ προωριζέτο ὡς μαγειρεῖον¹, ὁ δὲ ὄροφος, ὡς φέρων μεγάλα παράθυρα κλπ., θὰ ἐχρησίμευεν ὡς κατοικία, πρὸς ἣν τὸ μαγειρεῖον συνεννοῶνται ἀπ' εὐθείας διὰ στενῆς ἐσωτερικῆς κλίμακος (εἰκ. 14).

Μὴ ὑπάρχοντος ἐν Μυστρᾷ ὑδραγωγῷ σωλήνος κομίζοντος τὸ ὕδωρ πηγῆς τινος εἰς τὰ παλάτια ἐγένετο διὰ τὸ μαγειρεῖον χρῆσις τοῦ ἐν ταῖς κάτωθεν αὐτοῦ δεξαμεναῖς συλλεγομένου ὀμβρίου ὕδατος, ὅπερ ἀντλούμενον ἐντὸς τοῦ κτηρίου θὰ ἐξυπηρέτει τὰς μαγειρικὰς καὶ ἄλλας οἰκιακὰς ἀνάγκας,

¹ Μαγειρεῖα ἐν τῷ ἰσογείῳ συνηθίζοντο καὶ εἰς τὰ μεσαιωνικὰ κτήρια τῆς Δύσεως πβλ. Otto Piper, Abriss der Burgenkunde, Berlin und Leipzig 1914 σ. 89.

μεθ' ὃ θὰ ἀπωχετεύετο διὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀχετοῦ (εἰκ. 14). Εἰς τὸ ἰσόγειον τοῦ πύργου θὰ ἦτο πιθανῶς ἐγκατεστημένον τὸ πλυντήριο.

Κτίσματα τῆς β' περιόδου (1350-1400). Τὰ κτήρια A καὶ B ἄτινα, ὡς εἶδομεν, ἴσταντο μεμονωμένα κατὰ τὴν α' περίοδον, συνηνώθησαν ἀργότερον διὰ τοῦ ὑψηλοῦ ὀρθογωνίου κτηρίου Γ (εἰκ. 6). Συγχρόνως δὲ πρὸς τὸ Γ προσεκολλήθη πρὸς δυσμὰς τοῦ B ἕτερον μέγα οἰκοδόμημα, τὸ Δ, συγκείμενον ἐκ πολλῶν διαμερισμάτων. Ἡ τοιχοποιία τῶν νέων κτηρίων Γ καὶ Δ ἀποτελεῖται μὲν καὶ αὐτὴ ἐξ ἀκανονιστῶν λίθων καὶ τεμαχίων πλίνθων, ἀλλ' ὁ τρόπος τῆς δομῆς τῆς διαφέρει τῆς τῶν A καὶ B· διότι προωριζέτο νὰ φέρῃ καὶ ἐπίχρισμα ἐκ κονιάματος. Ὑπάρχουν ὅμως δύο ἄλλαι οὐσιώδεις διαφοραὶ μεταξύ τῶν κτηρίων Γ καὶ Δ καὶ τῶν A καὶ B, πείθουσαι ὅτι τὰ κτήρια Γ καὶ Δ εἶναι μεταγενέστερα. Ἡ πρώτη τούτων συνίσταται εἰς τὸ ὅτι τὸ ἰσόγειον τῶν νέων κτηρίων δὲν εἶναι θολωτὸν, ἡ δὲ δευτέρα, ὅτι τὰ παράθυρά των δὲν ἔχουσιν ἡμικυκλικά ἢ τεθλασμένα τόξα ὡς ὑπερθυρα, ἀλλὰ τόξα χαμηλωμένα καὶ δὴ ἄνευ ἐσωτερικῶν βαθύνσεων. Τὸ εἶδος τοῦτο τοῦ τόξου (τὸ χαμηλωμένον) φαίνεται ὅτι εἰσήχθη εἰς τὴν βυζαντινὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 14^{ου} αἰῶνος, καθ' ἣν ἐποχὴν καὶ ἐν τῇ Δύσει ἤρχισαν ἐφαρμοζόμεναι αἱ «ἀσθενεῖς» κατασκευαὶ τῶν τρικέντρων τόξων¹. Κατὰ ταῦτα τὰ μὲν κτήρια A καὶ B πρέπει νὰ ταχθῶσιν εἰς τοὺς μεταξὺ τοῦ 1250 καὶ τοῦ 1350 χρόνους τὰ δὲ Γ καὶ Δ εἰς τοὺς μεταξὺ τοῦ 1350 καὶ τοῦ 1400.

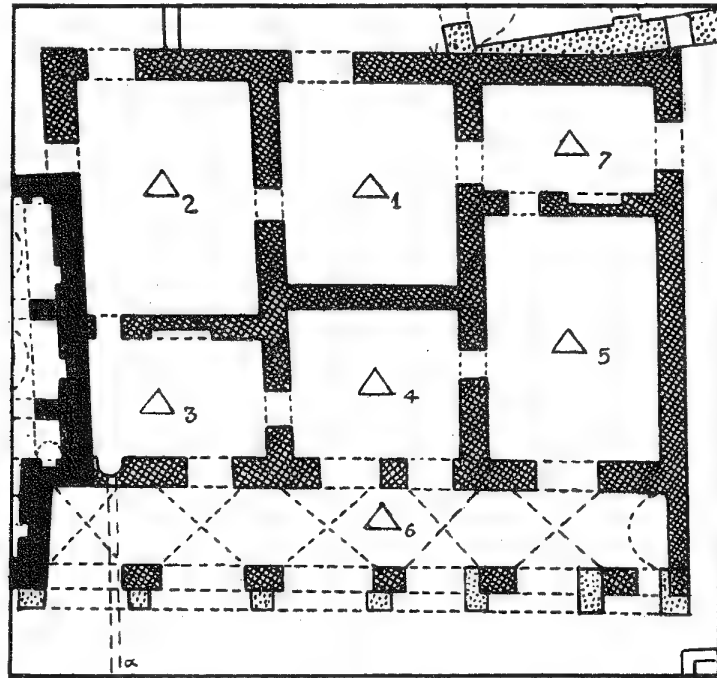
Τὸ κτήριο Γ δὲν παρουσιάζει τι τὸ ἰδιαιτέρον. Εἶναι μία τετραώροφος κατασκευή, τῆς ὁποίας ὀρθία διατηρεῖται μόνον ἡ πρὸς τὴν αὐλήν βλέπουσα πλευρά, ἐν ᾗ ἡ βόρειος σῶζεται εἰς μικρὸν μόνον ὕψος ὑπὲρ τὸ ἰσόγειον. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐν τῷ ἰσογείῳ τοῦ κτηρίου τούτου χρῆσις τόξων ἐν σχήματι τετάρτου κύκλου (εἰκ. 8) ἐρειδομένων ἐπὶ τῶν παλαιότερων οἰκοδομῶν καὶ προοριζομένων πρὸς μεταφορὰν τῶν βαρῶν ἢ τῶν ὠθήσεων ὑφισταμένων τοίχων πέραν τῆς βάσεως τῶν νέων. Ἐν τῷ ὑπ' ὅσιν κτηρίῳ Γ ὑπάρχουσι δύο τοιαῦτα τόξα: ἐν πρὸς τὴν αὐλήν ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸ κτήριο B (εἰκ. 8, ἄνω) καὶ ἕτερον πρὸς βορρᾶν ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν πύργον A. (εἰκ. 8, κάτω).

Τὰ δωμάτια τῶν ὁρόφων, προοριζόμενα πιθανώτατα ὡς κουβουκλεῖα ἦτοι ὡς κοιτῶνες πιθανῶς τῶν ὑπασπιστῶν, ἔχουσι τοὺς τοίχους ἐπιπέδους καὶ τὰ πατώματα ξύλινα. Εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ τρίτου καὶ τετάρτου ὁρόφου διακρίνεται εἰσέτι ἡ διαγωνίως τοποθετημένη ἐστία. Ἡ στέγη θὰ ἦτο βεβαίως ξυλίνη καὶ δικλινής.

Τὸ σημαντικώτερον διώροφον κτήριο Δ ὅπερ, θὰ ἐχρησίμευεν ὡς κατοικία τῆς οἰκογενείας τῶν δεσποτῶν, ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον (εἰκ. 15) πρὸ τῆς βορείου μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ ὁποίου ἐξετείνετο ἀνοικτὴ στοὰ

¹ Simpson, A history of architectural development τ. III (1909) σ. 12.

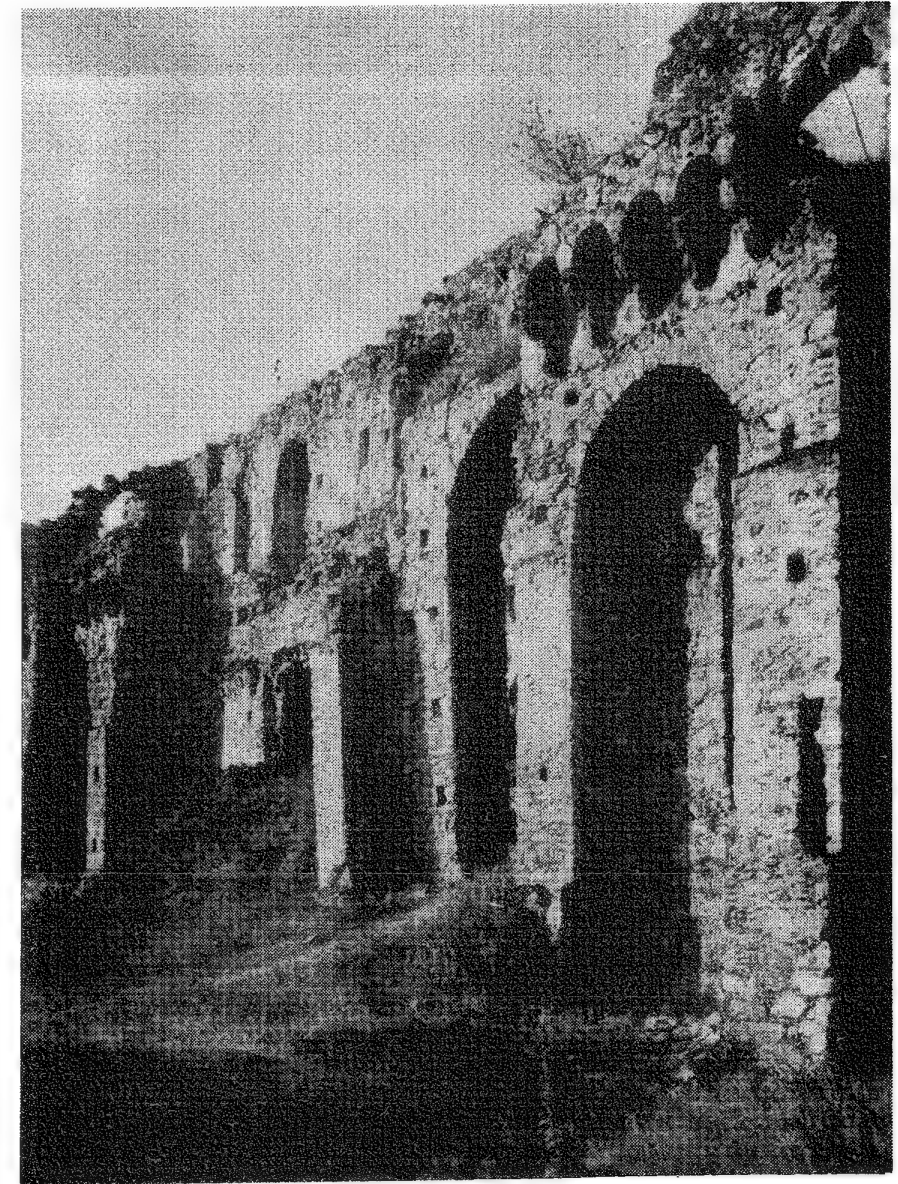
(είκ. 15 καὶ εἰκ. 16) Δ₆. Τὸ ὀρθογώνιον διαιρεῖται διὰ τριῶν ἐγκαρσίων τοίχων εἰς τρία κατὰ μῆκος διαμερίσματα Δ₁, Δ₂, Δ₃, Δ₄, Δ₅ καὶ Δ₇. (εἰκ. 15). Ἐν τῷ ἰσογείῳ τὰ κατὰ μῆκος διαμερίσματα συγκοινωνοῦσι πρὸς ἀλλήλα διὰ μικρῶν ἀνοιγμάτων, τὰ δὲ Δ₁ καὶ Δ₂ φέρουσι δύο μεγάλας θύρας πρὸς τὴν αὐλήν. Δι' ἄλλων δὲ πάλιν θυρῶν συνεκoinώνουν τὰ δωμάτια Δ₃, Δ₄ καὶ Δ₅ τῇ βοη-

Εἰκ. 15. Κάτοψις τοῦ κτηρίου Δ.

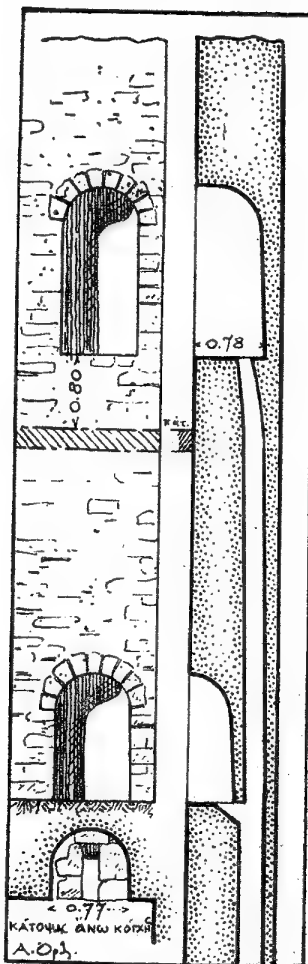
θεία βαθμίδων πρὸς τὴν στοὰν Δ₆ καὶ τὸν ἔξω ταύτης πρὸς τὸ τεῖχος δρόμον.

Τὰ δωμάτια τοῦ ἰσογείου παρουσιάζουσι τοίχους εὐθεῖς, δύο δὲ μόνον ἐξ αὐτῶν, τὰ Δ₃ καὶ Δ₇, καὶ ἄρμαριοειδῆς βαθύνσεις (εἰκ. 15). Τοῦ Δ₂ τὰ παράθυρα, σχεδὸν τετράγωνα ἑξωτερικῶς, φέρουσιν ἰσχυρῶς πρὸς τὰ ἔσω κεκλιμένης ποδιάς, καὶ ὑπεράνω τοῦ ὑπερθύρου ἡμικυκλικὸν τύμπανον (εἰκ. 8, ἄνω). Ἄξιος σημειώσεως εἶναι ὁ κατὰ τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν τοῦ διαμερίσματος Δ₃ ἐν τε τῷ ἰσογείῳ καὶ τῷ ὀρόφῳ εὐρισκόμενος νιπτήρ ἢ νεροχύτης (εἰκ. 17) ὅστις ἐσχηματίσθη δι' ἡμικυκλικῆς κόγχης ἀνοιχθείσης ἐν τῷ πάχει τοῦ τοίχου. Ἡ ὀπὴ ἀποχετεύσεως, συνεχιζομένη καθ' ὅλον τὸ ὕψος τοῦ ὀρόφου, καταλήγει κάτω εἰς ὑπόνομον πλακοσκεπὴ διήκουσαν ὀριζοντίως κάτωθεν τοῦ δαπέδου τῆς στοᾶς καὶ προεκτεινομένην ἔξω μέχρι τοῦ τείχους τῆς Ἀνω Χώρας (εἰκ. 15, α).

Εἰκ. 16. Ἀποψις τῆς πρὸ τοῦ κτηρίου Δ στοᾶς ἀπὸ δυσμῶν.

Ἐν τῷ ὀρόφῳ τοῦ κτηρίου ἐν τῶν δωματίων—τὸ Δ₄—εἶχε διασκευασθῇ εἰς παρεκκλήσιον. Τοῦτο συνάγομεν ἐκ τῆς κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ ὑπαρχούσης μικρᾶς ἡμιελλειψοειδοῦς κόγχης, ἣτις ἀπετέλει τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 18 καὶ 19). Ἡ ἀψὶς λοιπὸν αὕτη διατυπᾶται ὑπὸ μικροῦ παραθύρου ἀκριβῶς πρὸς ἀνατολὰς ἐστραμμένον, φέρει δὲ κάτω καὶ τὴν διὰ τὴν ἔκχυσιν τοῦ ζέοντος προωρισμένην ὀπήν, ἥς τὸ στόμιον καλύπτεται ὑπὸ ἐφυσωμένου κοίλου, μετὰ φυτικῆς διακοσμήσεως πινακίου. Πρὸς τὸ μέρος τοῦ δωματίου ἡ κόγχη καλύπτεται ὑπὸ χαμηλωμένου θόλου, ἐφ' οὗ διατηροῦνται εἰσέτι λείψανα τοιχογραφίας εἰκονιζούσης, ἐπὶ βάθους κυανοῦ, τὴν Θεοτόκον ἐν προτομῇ (εἰκ. 20) μεταξὺ δύο πετώντων ἀγγέλων, παρασταθέντων κατὰ τὸ ἔμπροσθεν μόνον ἥμισυ καὶ μὲ τὰς χεῖρας τυλιγμένας ἐν τῷ ἱματίῳ, ὡς συνηθίζεται ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν νὰ παριστάνεται ὁ μέγας σεβασμὸς ἀγγέλων καὶ ἀνθρώπων πρὸς τὰ θεῖα πρόσωπα. Τῆς Παναγίας διακρίνεται σαφῶς ὁ χρυσοῦς φωτοστέφανος καὶ τὸ ἐρυθρὸν μαφόριον ὡς καὶ μικρὸν τμήμα τοῦ προσώπου. Οὐ μόνον δ' ἐπὶ τοῦ θόλου ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν τοίχων ὑπῆρχον τοιχογραφίαι, ὧν διεσώθησαν ἀμυδρά τινα λείψανα. Εἰκονίζον δ' αὗται ἱεράρχας ὀρθίους, ὀλοσώμους φοροῦντας πολυσταύρια φαιλόνια καὶ κρατοῦντας τὸ εὐαγγέλιον (εἰκ. 21), ὅπως δηλαδὴ συνηθίζεται καὶ εἰς τὰς ἀψίδας τῶν μεγάλων ναῶν. Ἡ τέχνη τῶν εἰκόνων τοῦ παρεκκλησίου εἶναι ἡ αὕτη πρὸς τὴν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ βασιλικοῦ ναοῦ τῆς Ἀγ. Σοφίας καὶ φαίνεται ὅτι ἐποιήθησαν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ τεχνίτου.

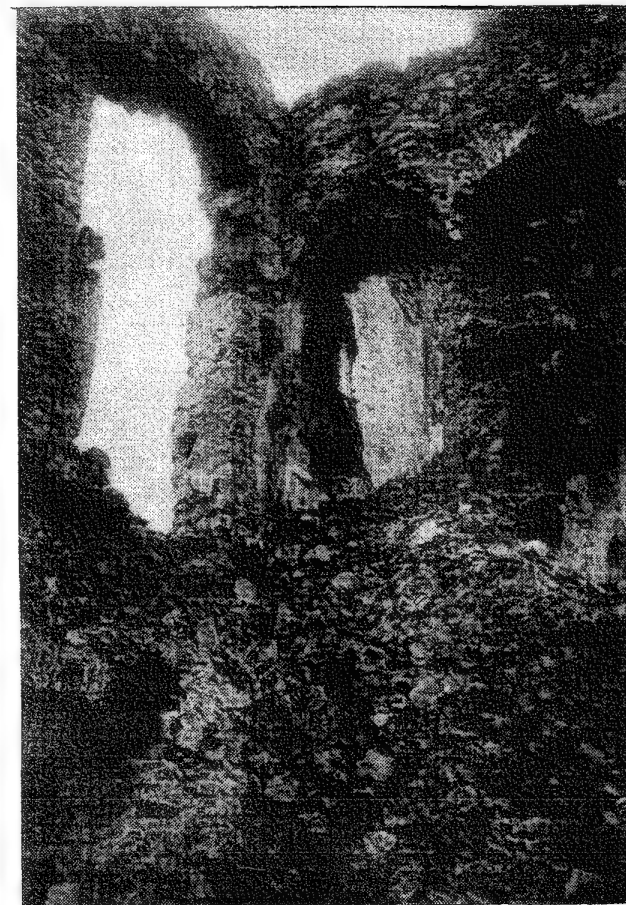

Εἰκ. 17. Πρόσψεις καὶ κατὰ κόρυφος τομὴ τοῦ νηπιῆρος.

Μία ἐνδιαφέρουσα λεπτομέρεια τοῦ διαμερίσματος Δ₅ συνίσταται εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ὀρόφου τοῦ ὑπαρξιν χαραγμάτων ἐπὶ τοῦ κονιάματος, ἀναπαριστώντων τρεῖς, εἰς διάφορα μεγέθη, τὸ γνωστὸν ἐκ τοιχογραφιῶν τῆς Καππαδοκίας καὶ ἄλλοθεν μαγικὸν ἐκεῖνο τετράγωνον, (εἰκ. 22) οὗτινος τὰ ὀνόματα ἀνταποκρίνονται, κατὰ τὸν εἰδικῶς μελετήσαντα αὐτὰ Πατέρα G. de Jerphanion¹, πρὸς τὰ ὀνόματα τῶν

¹ G. de Jerphanion, Recherches de science religieuse XXV, 1935 σ. 188-255: Ὁ αὐτὸς ἐν Actes du IV Congrès international des Études Byzant., Sofia 1936 σ. 91.

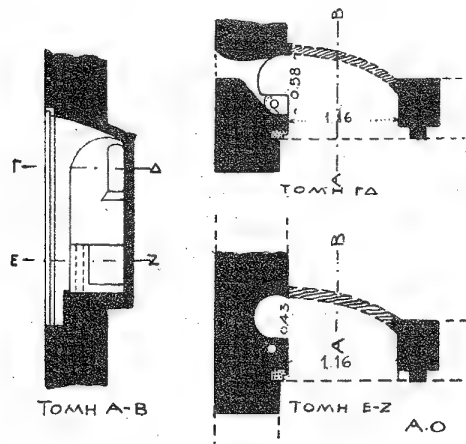
ποιμένων ἐν τῇ παραστάσει τῆς Γεννήσεως: Σάτωρ, Ἀρέπο, Τένετ, Ὁπερα Ρώτας. Ἐκ τῶν ὀνομάτων τούτων τὰ δύο πρῶτα ἀναγινωσκόμενα ἀντιστρόφως σχηματίζουν τὰ δύο τελευταῖα: Σάτωρ - Ρώτας, Ἀρέπο - Ὁπερα.

Εἰκ. 18. Ἀποψὶς τοῦ παρεκκλησίου ἐκ τῶν κάτω.

Ὡς ἤδη ἐλέχθη πρὸ τοῦ συγκροτήματος Δ ἐξετείνετο στοά, βλέπουσα πρὸς βορρᾶν καὶ ἀπαρτιζομένη ἐκ κτιστῶν ὀρθογωνίων πεσσῶν (εἰκ. 15) συνενουμένων δι' ἡμικυκλικῶν τόξων. Πλὴν τοῦ δυτικοῦ τμήματος, ὅπερ ἐκαλύφθη διὰ κυλινδρικοῦ θόλου, ἡ λοιπὴ ὀροφή τῆς στοᾶς ἐσχηματίσθη διὰ σταυροθολίων, ὧν τὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα ἀπετέλεσαν τὰ μετωπιαῖα τόξα. Ἐχουσι δὲ τὰ σταυροθόλια ταῦτα τοῦτο τὸ χαρακτηριστικόν: ὅτι δὲν χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων διὰ ζωνῶν ἐγκαρσίων ἀλλ' ἔχουσι τοὺς κατὰ μῆκος κυλίνδρους συνεχεῖς εἰς τὰ ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τοὺς πεσσὺς τμήματα (εἰκ. 15).

Εἰς μεταγενεστέρους χρόνους (γ' περίοδον) ἡ στοὰ ὑπέστη μεταρρυθμίσιν διὰ τῆς προσθήκης πρὸ τῶν ὀρθογωνίων πεσσῶν ἐτέρων τετραγώνων τοιούτων (εἰκ. 15) οἵτινες ὁμως οὔτε συμμετρικῶς πρὸς τοὺς παλαιούς ἐτέθησαν οὔτε ὀργανικῶς πρὸς αὐτοὺς συνεδέθησαν· δι' ὃ καὶ εἰς ἐξ

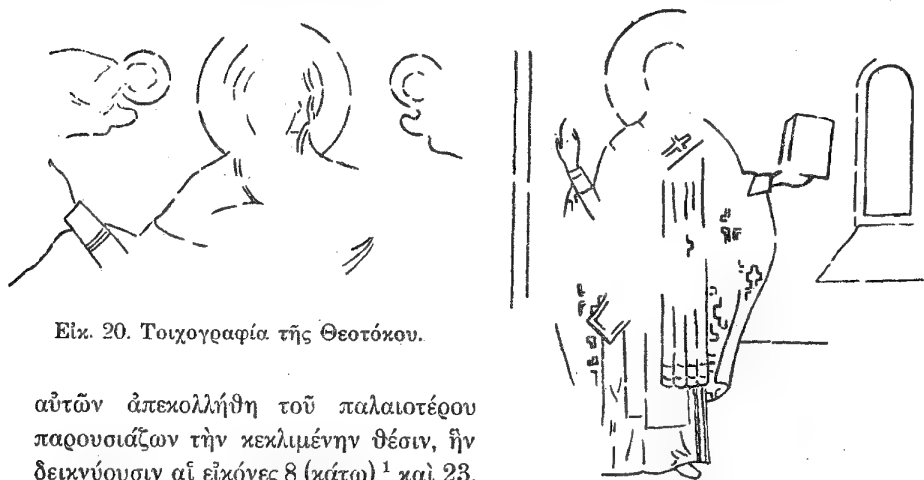

Εἰκ. 19. Κατακόρυφος καὶ ὀριζόντιοι τομαὶ τοῦ παρεκκλησίου.

0.09

Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ
Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ
Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ
Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ
Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ
Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ

Εἰκ. 22. Μαγικὸν σταυροῦλεξον ἐπὶ τῶν τοίχων τῆς αἰθούσης Δ.

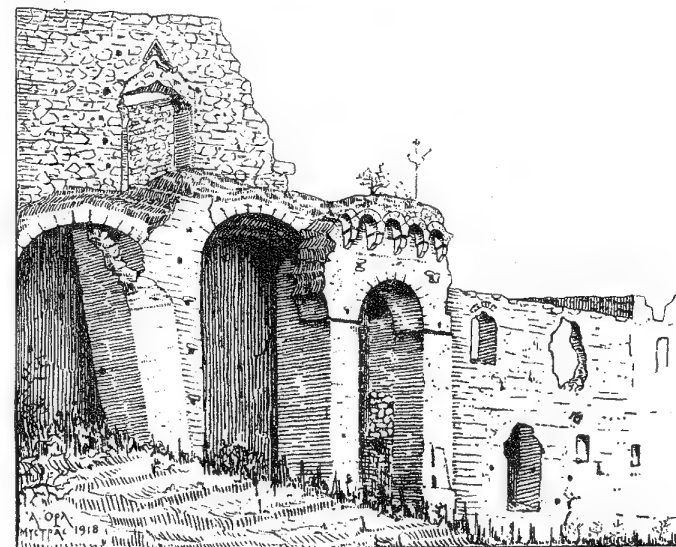
Εἰκ. 20. Τοιχογραφία τῆς Θεοτόκου.

αὐτῶν ἀπεκολλήθη τοῦ παλαιότερου παρουσιάζων τὴν κεκλιμένην θέσιν, ἣν δεικνύουσιν αἱ εἰκόνες 8 (κάτω)¹ καὶ 23. Λόγῳ δὲ καὶ τῆς ἀσυμμέτρου πρὸς τοὺς παλαιούς πεσσούς τοποθετήσεως τῶν νέων δὲν εἶναι κανονικαὶ αἱ μεταξὺ τῶν νέων πεσσῶν ἀποστάσεις, ἐντεῦθεν δὲ καὶ τὰ γεφυροῦντα αὐτοὺς τόξα

Εἰκ. 21. Τοιχογραφία Ἱεράρχου.

¹ Κατὰ τὴν ἐφέτος γενομένην ἔναρξιν ἀναστηλώσεως τῆς στοᾶς ὁ πεσσὸς οὗτος ἀνέκτησε τὴν κατακόρυφον στάσιν του.

δὲν προκύπτουσι πάντα ἡμικυκλικά, ἀλλὰ τινὰ τούτων παρουσιάζουν μορφήν ἐλαφρῶς χαμηλωμένου τόξου (εἰκ. 25). Ὀλίγον ὑπεράνω τῆς κλειδὸς τῶν τόξων ὑπῆρχον συνεχῇ τοξύλλια ἀποτελοῦντα στέψιν ἅμα τῆς στοᾶς καὶ στηθαῖον τοῦ ὑπερθεῖν ἐξώστου. Τὰ τοξύλλια ταῦτα, ὧν διετηρήθησαν τινὰ κατὰ τὸ μέσον

Εἰκ. 23. Ἀποψὶς τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς πρὸ τοῦ κτηρίου Δ στοᾶς ὡς εἶχε τὸ 1918.

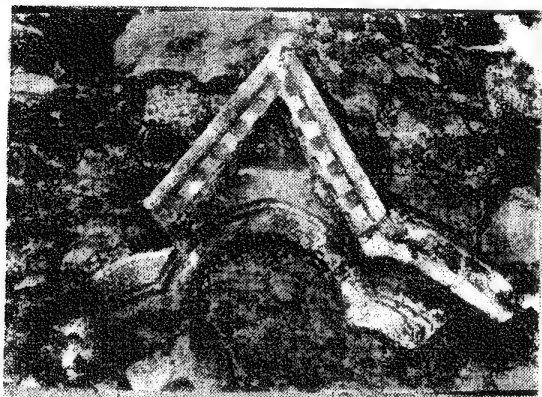
τῆς στοᾶς (εἰκ. 8 κάτω) καὶ τὸ δυτικὸν αὐτῆς ἄκρον (εἰκ. 16 καὶ 23) ἐφέροντο ἐπὶ κιλλιβάντων (φουρουσιῶν) σχηματιζομένων ἐκ δύο ἰσχνῶν, πρασινωπῶν σχιστολιθικῶν πλακῶν, αἵτινες, ἐξέχουσαι ἢ μία τῆς ἄλλης, εἶχον ἐξωτερικῶς σχῆμα παραβολικόν. Ἐπὶ τῶν κιλλιβάντων τούτων ἐστηρίζοντο οἱ ἀποτελοῦντες τὰ τοξύλλια ἐκ κανονικῶν πωρολίθων θολῆται (εἰκ. 23).

Ἡ ὀροφή τῆς στοᾶς ἦτο ἐπίπεδος καὶ ἐσχημάτιζε εὐρύχωρον καὶ μακρὸν ἐξώστην, ὅστις, καὶ λόγῳ τῆς θέσεως καὶ λόγῳ τῆς ἀπ' αὐτοῦ ἐλευθέρας πρὸς βορρᾶν θέας ἰδιαιτέρως θὰ ἐσυχνάζετο κατὰ τοὺς θερμοὺς καλοκαιρινοὺς μῆνας.

Ἡ πρὸς τὸν ἐξώστην τοῦτον προσπέλασις ἐγίνετο ἀπὸ τοῦ α' ὀρόφου διὰ θυρῶν, αἵτινες ἐκοσμοῦντο μὲ πλούσια πώρινα πλαίσια, ὧν ἓν διετηρήθη ἐν μέρει ὑπεράνω τῆς δυτικωτάτης θύρας (εἰκ. 24).

Τὸ μετὰ λίαν ἐπιμελοῦς ἐργασίας ἐκτελεσμένον ἐξ ἐρυθρωποῦ πώρου πλαίσιον τοῦ θυρώματος τούτου σφίζεται δυστυχῶς μόνον κατὰ τὸ ἀνώτατον αὐτοῦ τμήμα. Ἀποτελεῖται δὲ τοῦτο ἐξ ἐνὸς ἐσωτερικοῦ τριλόβου (εἰκ. 24) τομῆς κυκλικῆς, καὶ ἐνὸς ὀξυκορῦφου περιβλήματος αὐτοῦ φέροντος ὀδοντω-

τήν λάξευσιν πρὸς τὰ ἔσω, προεκτεινόμενου δὲ κατὰ τὰ πλάγια εἰς σκέλη διπλῆς καμπυλότητος (εἰκ. 23). Ποία ἦτο ἡ πρὸς τὰ κάτω συνέχεια τοῦ πλαισίου δὲν δυνάμεθα ἀσφαλῶς νὰ εἰπώμεν. Οὐχ ἦττον ἐκ τοῦ περιγράμματος, ὅπερ σχηματίζει ἡ ἐπὶ τοῦ τοίχου βάθυνσις, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἦτο τοποθετημένον τὸ πλαίσιον, φαίνεται λίαν πιθανὸν ὅτι ὑπῆρχεν ἐκατέρωθεν τοῦ τριλόβου ἐν ἀκόμῃ τόξον, ὅπερ ἡδράζετο κάτω ἐπὶ ἰσχυροῦ κιονίσκου, ὡς δεικνύει

Εἰκ. 24. Τὸ ἄνω τμήμα τοῦ πλαισίου τὴν τῶν πρὸς τὸν βόρειον ἐξώστην ἀνοιγμάτων.

στασιν τῆς πρὸς τὸ τεῖχος ὀψews τοῦ κτηρίου Δ καὶ τῆς πρὸ αὐτοῦ στοᾶς παρέχουσιν αἱ εἰκόνες 25 καὶ 26.

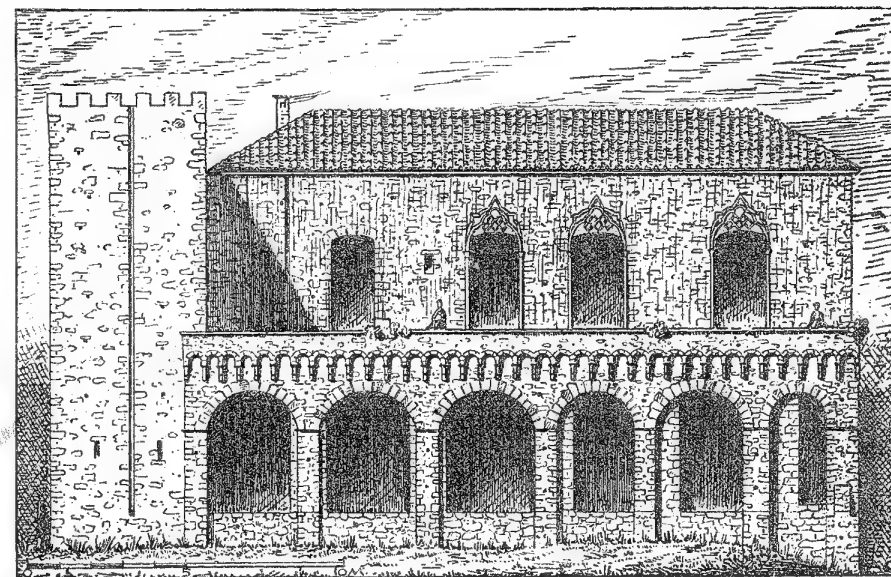
Κτίσματα τῆς γ' περιόδου (1400-1460). Τελευταία ἐξ ὧν ἐκτίσθη ἡ νοτία πτέρυξ Ε, (εἰκ. 6) αὕτη ὅμως οὐχὶ κατὰ τμήματα, ὡς ἡ ἀνατολική, ἀλλὰ καθ' ἑνιαῖον, προδιαγεγραμμένον σχέδιον. Ὅτι δ' ἡ πτέρυξ Ε εἶναι μεταγενεστέρα τῆς Δ συνάγεται σαφῶς ἐκ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἡ Ε προσερείδεται ἐπὶ τῆς Δ. Πράγματι ὡς βλέπει τις ἐκ τῶν κατόψεων (εἰκ. 28) λόγῳ τῆς οὐχὶ καὶ ὀρθῆς γωνίας συναντήσεως τῶν δύο περὶ γων, ἡ πρὸς βορρᾶν στενὴ πλευρὰ τοῦ Ε πρὸς μὲν τὴν αὐτὴν κατεσκευάσθη μὲ πάχος ἐλάχιστον λόγῳ τῆς προὑπάξεως τοῦ τοίχου τοῦ Δ πρὸς δυσμὰς ὅμως ἀνακτᾷ ὅλον αὐτῆς τὸ πάχος, καταλειπομένου μεταξὺ τῶν δύο συγκλινόντων τοίχων καὶ μικροῦ σφηνοειδοῦς τμήματος (εἰκ. 6 καὶ 28).

Ἡ πτέρυξ Ε ἀποτελεῖ μέγα ὀρθογώνιον παραλληλεπίπεδον κτήριο (εἰκ. 27) μήκους περίπου 38 μ. καὶ πλάτους 12 μ. πανταχόθεν ἐλεύθερον, ἄνευ ἐσοχῶν καὶ ἐξοχῶν, πρὸ τῆς ἀνατολικῆς μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ ὁποίου ἐξετείνετο ἄλλοτε

¹ Ὅμοια τοξωτὰ περιβλήματα φέρουσι καὶ τὰ παράθυρα τοῦ ναοῦ τοῦ Kalenić (ἀρχῶν 15ου αἰ.) Petković-Tatić Manastir Kalenić 1926 εἰκ. 16.

στοὰ (εἰκ. 28). Καθ' ὕψος ἡ πτέρυξ διαιρεῖται εἰς τρεῖς ζώνας: μίαν χαμηλὴν ἡμιυπόγειον, ἓνα χαμηλὸν α' ὄροφον καὶ ἓνα ὑψηλὸν β' ὄροφον.

Τὸ τε ἡμιυπόγειον καὶ ὁ πρῶτος ὄροφος διαιροῦνται δι' ἐγκαρσίων χωρισμάτων εἰς 8 στενὰ καὶ ἐπιμήκη διαμερίσματα¹ (εἰκ. 28). Καὶ οἱ μὲν ἐξωτερικοὶ τοῖχοι ἔχουσι τὰ θεμέλια αὐτῶν συνεχῆ, ἐξικνούμενα μέχρι τοῦ στερεοῦ ἐδά-

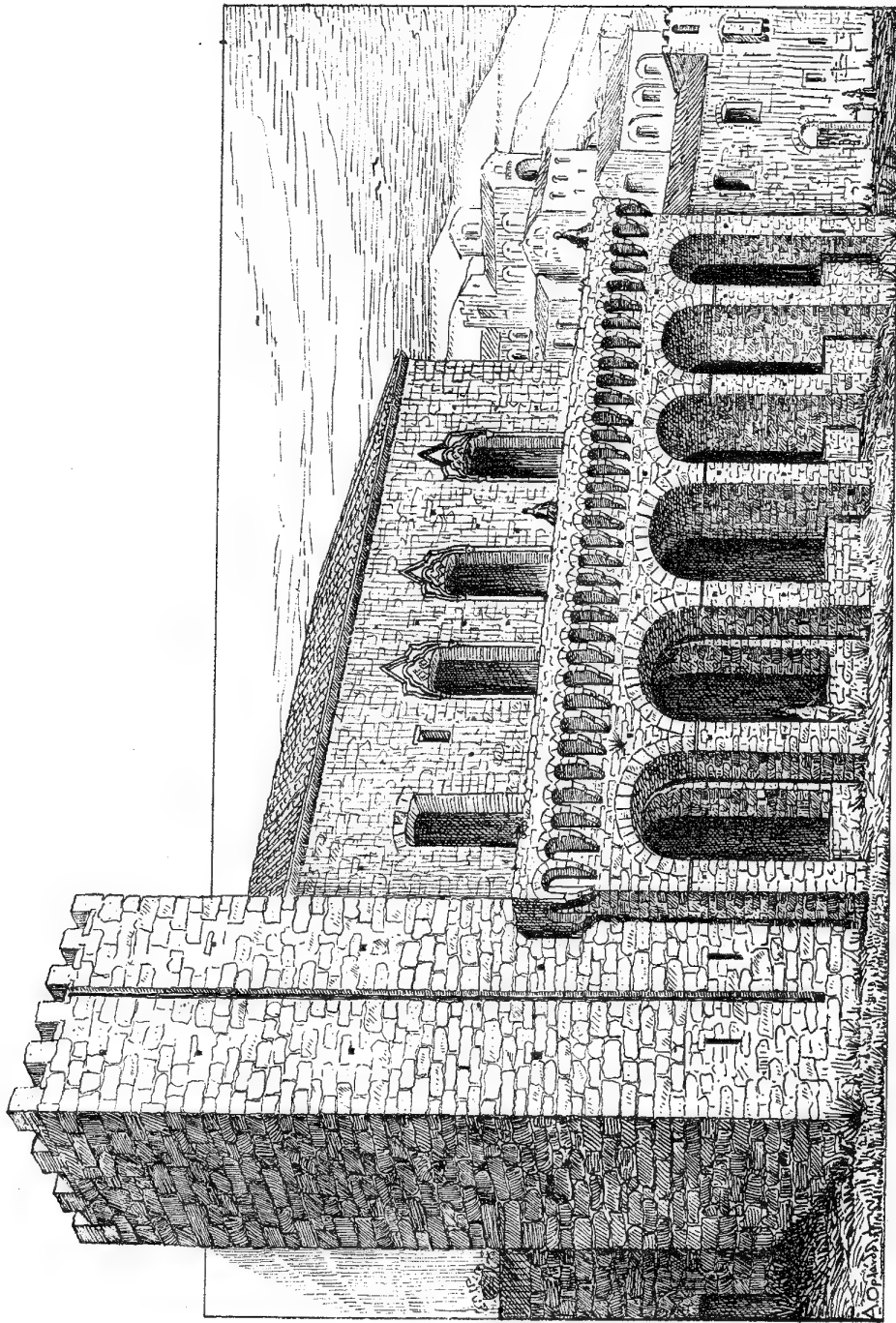

Εἰκ. 25. Ἀναπαράστασις τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ κτηρίου Δ. Ὁρθὴ προβολή.

φους, ἐν ᾧ τοῦναντίον οἱ μεσότοιχοι—ἐξαιρέσει τῶν δύο βορειοτάτων, οἵτινες λόγῳ τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους ἐδράζονται ἐπὶ τοῦ βράχου—ἐθεμελιώθησαν ἐπὶ ἀξονικῶν σταυρομόρφων πεσσῶν (εἰκ. 28) τῇ μεσολαβήσει ἐλαφρῶς χαμηλωμένων ἐγκαρσίων καὶ κατὰ μήκος τόξων. Διὰ τοῦ συστήματος τούτου αἱ πιέσεις κατανέμονται εἰς ὀρισμένα σημεῖα τοῦ ἐδάφους, προέρχεται δ' οὕτω οἰκονομία ὕλικου.

Τὰ διαμερίσματα τοῦ ὑπογείου, συγκοινωνοῦντα πρὸς ἄλληλα διὰ τῶν τόξων, ἔφερον ἕκαστον ἀνὰ μίαν μὲν θύραν πρὸς τὴν στοὰν καὶ ἀνὰ ἓν παράθυρον πρὸς τὴν ὀπισθίαν ὄψιν. Εἶχον δὲ περιέργως τὰ πέντε νοτιώτατα ἐξ αὐτῶν τὴν ὀροφὴν ξυλίνην σχηματιζομένην διὰ δοκῶν τοποθετημένων κατὰ μῆκος ἐπὶ ἐξοχῆς τῶν ἐγκαρσίων τοίχων σχηματιζομένης ἐκ τῆς διαφορᾶς πάχους τῶν ἐγκαρσίων τοίχων τοῦ ὑπογείου καὶ τοῦ ὀρόφου (εἰκ. 29). Χάριν

¹ Τὰ δύο τελευταῖα πρὸς βορρᾶν διαμερίσματα τοῦ ὑπογείου λόγῳ τῆς ἐν αὐτοῖς παρουσίας τοῦ φυσικοῦ βράχου παρέμειναν ἄσκαφα καὶ δὲν ἐχρησιμοποιοῦντο.

Εἰκ. 26. Προοπτική ἀναπαράστασις τῆς βορείου πτέρυγος τοῦ κτηρίου Δ.

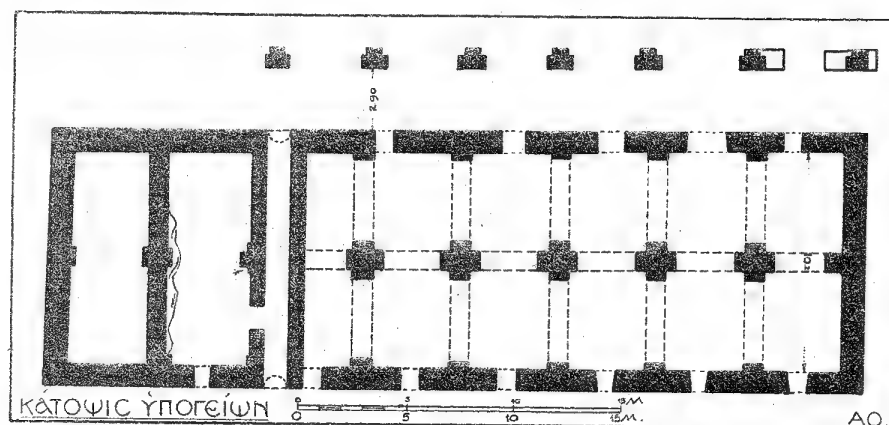
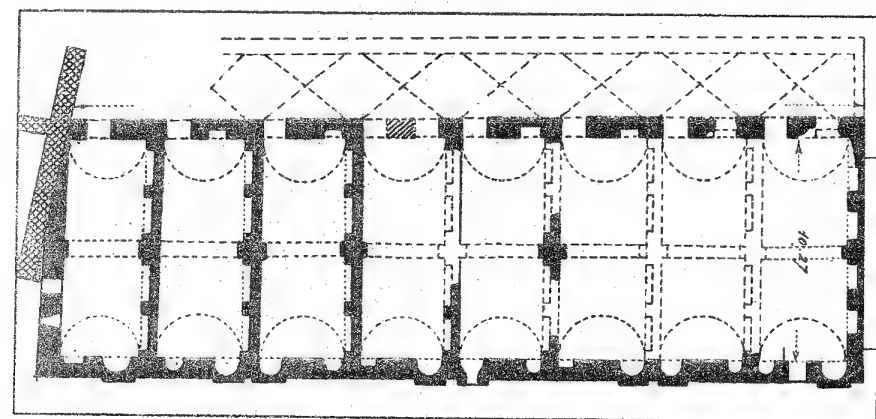
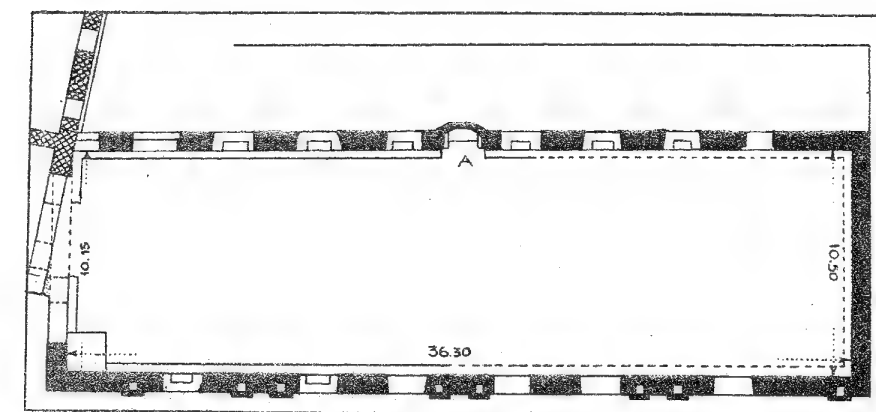
δὲ ἐπικοινωνίας τῆς αὐλῆς μὲ τὸν ὀπισθεν τοῦ κτηρίου χώρον κατεσκευάσθη στενὸς θολωτὸς ἐγκάρσιος διάδρομος καταλαβὼν τὸ βόρειον ἥμισυ τοῦ ἔκτου ἀπὸ νότου διαμερίσματος τοῦ ἡμιυπογείου (εἰκ. 28 καὶ 29).

Τοῦ δὲ α' ὀρόφου τὰ ὀκτὼ διαμερίσματα, μὴ συγκοινωνοῦντα πρὸς ἄλληλα (εἰκ. 28), ἔφερον πρὸς μὲν τὴν στοὰν ἀνὰ μίαν θύραν καὶ ἓν μικρὸν

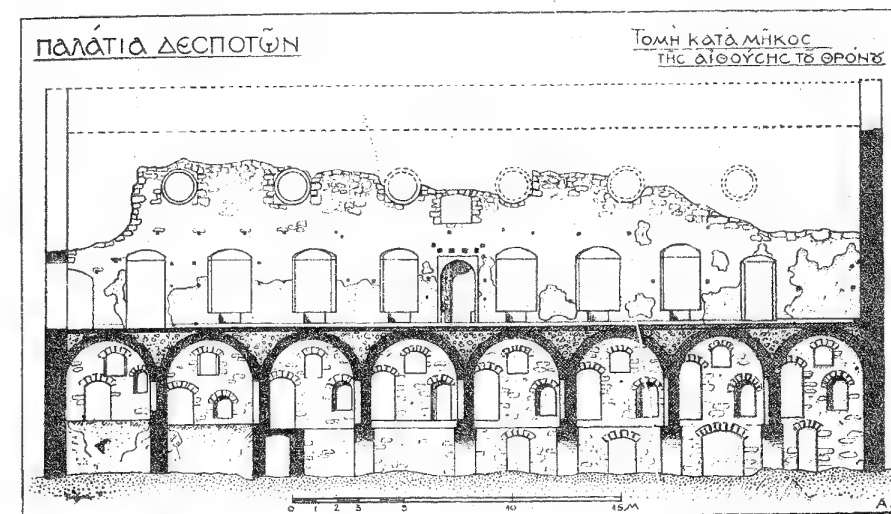
Εἰκ. 27. Ἀποψὶς τῆς νοτίας πτέρυγος (Ε).

παράθυρον—ἀμφότερα μὲ ὑπέρθυρον τοξωτὸν χαμηλωμένον (εἰκ. 29—πρὸς δὲ τὴν ἑτέραν στενὴν πλευρὰν ἀνὰ ἓν μικρὸν παράθυρον. Ἡ ὀροφή τῶν διαμερισμάτων τούτων ἦτο θολωτή, διετηρεῖτο δὲ μέχρι τῆς ἐν ἔτει 1937 γενομένης ἀναστηλώσεως καὶ τῶν ὑπολοίπων, μόνον ἡ τῶν τριῶν βορείων διαμερισμάτων (εἰκ. 29). Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ μήκους ἐκάστη καμάρα ὑπεστηρίζετο ὑπὸ ἐγκαρσίας ἐνισχυτικῆς ζώνης. Τὸ βάρος ἐκάστης κυλινδρικῆς ὀροφῆς μετεδίδετο εἰς τὰ τόξα τοῦ ὑπογείου τῇ μεσολαβήσει τεσσάρων ἡμικυκλικῶν ἀψίδων, αἰτίνες, φρασσόμεναι κατὰ τὸ ἥμισυ τοῦ πάχους των διὰ τοίχων, ἐσχημάτιζον κατὰ τὴν νότιον παρεῖαν ἐκάστου χωρίσματος ἀνὰ τέσσαρας κόγχας ἢ ἀρμάρια (εἰκ. 28). Ἄλλα δὲ πάλιν μικρότερα ἀρμάρια ἠνοίγοντο ἐπὶ τῶν στενῶν πλευρῶν ἐκάστου διαμερίσματος. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν ἐκάστου διαμερίσματος ὑπαρξίς ἐστίας (εἰκ. 28), ἥς ὁ ἐντὸς τοῦ ὑπεράνω τοίχου κατεσκευασμένος τετράγωνος ἀεριαπαγωγὸς σωλὴν διήκων ἄνω μέχρι τῆς στέγης

Εικ. 28. Κατόψεις υπογείων και ορόφων της νοτίας πτέρυγος (Ε).

τοῦ κτηρίου. Ἐκάστη ἐστία ἐμφανίζεται ἐξωτερικῶς ἥτοι κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ κτηρίου ἐν εἴδει μεγάλης παραστάδος (εἰκ. 31), ἥτις βαίνουσα κάτω ἐπὶ δύο πωρίων κίλλιβάντων γεφυρουμένων διὰ τόξου εἶχε πλάτος ἀνάλογον, ὅπερ ἐστενοῦτο ἐφ' ὅσον ἔβαινε πρὸς τὰ ἄνω (εἰκ. 37). Σκοπὸς τῶν ἐστιῶν τούτων δὲν ἦτο βεβαίως μόνον ἡ παρασκευὴ τῶν ἐδεσμάτων παρὰ τοῦ ἐν τῷ α' ὀρόφῳ διαμένοντος ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ ἀλλὰ καὶ ἡ διὰ τοῦ θερμοῦ ἀέρος τῆς καύσεως θέρμανσις τοῦ μακροῦ βορειοδυτικοῦ τοίχου τῆς ὑπερθε

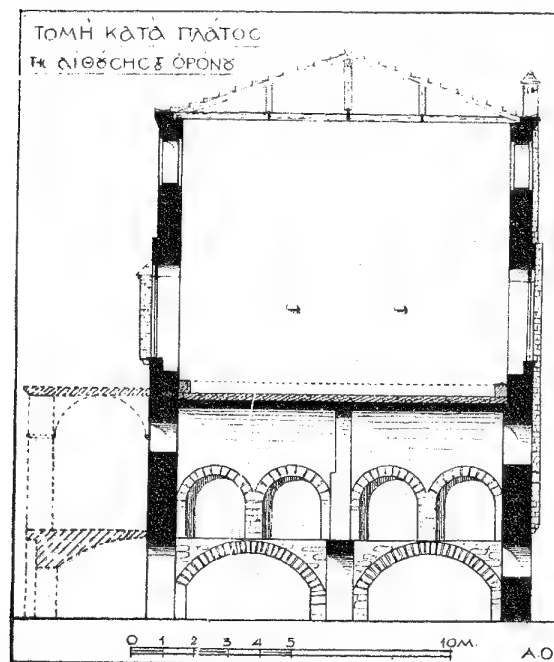

Εικ. 29. Κατὰ μῆκος τομὴ τῆς νοτίας πτέρυγος (Ε).

εὗρισκομένης μεγάλης αἰθούσης τοῦ θρόνου, ἥτις, ἂν ἀναλογισθῇ τις ἀφ' ἐνὸς μὲν τὸ δριμύ ψῦχος, ὅπερ ἐπικρατεῖ κάτωθεν τοῦ ἐπὶ ἐννεάμηνον χιονοσκεποῦς Ταυγέτου, ἀφ' ἐτέρου δὲ τὰς μεγάλας διαστάσεις τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου (36.30×10.50) θὰ ἦτο πράγματι ἀναγκαιοτάτη. Ἐχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα ἐν πρωτόγονον μὲν ἀλλ' ὅπωςδήποτε ἀποτελεσματικὸν σύστημα θερμάνσεως διὰ θερμοῦ ἀέρος, μακρυνὸν ἀπόγονον τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ πρόδρομον τοῦ νεωτέρου.

Πρὸ τοῦ ἡμιυπογείου καὶ τοῦ α' ὀρόφου ἐξετείνεται κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν ἔμβολος ἥτοι στοά, ἥτις δυστυχῶς εἶναι σήμερον ἐντελῶς κατεστραμμένη. Τὴν ὑπαρξίν της ἐν ταῦτοις ἐτεκμαιρόμεθα μέχρι τοῦδε ἐκ τῶν ἐπὶ τῶν τοίχων τῆς προσόψεως τῆς πτέρυγος διατηρηθέντων λειψάνων τῶν γεννήσεων τῶν θόλων δι' ὧν ἐκαλύπτετο (εἰκ. 27 καὶ 34). Ἐσχάτως διανοίξας εἰς τινὰ ἀπὸ τοῦ τοίχου τῆς προσόψεως ἀπόστασιν (3.80) παράλληλον πρὸς τὴν πρόσοψιν τάφρον ἀνεῦρον τὰ ἐν τῷ σχεδίῳ τῆς κατόψεως σημειούμενα καὶ ἐν τῇ εἰκόνι 30 φαινόμενα θεμέλια ἐπτὰ πεσσῶν. Ταῦτα ἔχοντα τὴν μορφήν ταῦ

(εἰκ. 28 καὶ 34) εἶναι ἐκτισμένα διὰ κοινῆς τοιχοποιίας ἀντιστοιχοῦσι δέ, μετὰ ἀποκλίσεις, πρὸς τὰ ἐπὶ τοῦ τοίχου ὑπολείμματα τῶν θόλων. Ἀνήκουν εἰς τὰ ποδαρικά μιᾶς κιονοστοιχίας παρεμφεροῦς πρὸς τὴν τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος. Ὡς βλέπει τις ἐπὶ τοῦ σχεδίου τὰ ποδαρικά ταῦτα δὲν ὑπάρχουσι κατὰ τὸ βόρειον τμήμα· δὲν πρέπει ὅμως διὰ τοῦτο νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι

Εἰκ. 30. Κατὰ πλάτος τομὴ τῆς νοτίας πτέρυγος (Ε).

ὑπεράνω ἐπίπεδος, ἐν εἶδει δώματος ἢ ἡλιακοῦ, ὡς καὶ ἡ τῆς ἄλλης πτέρυγος.

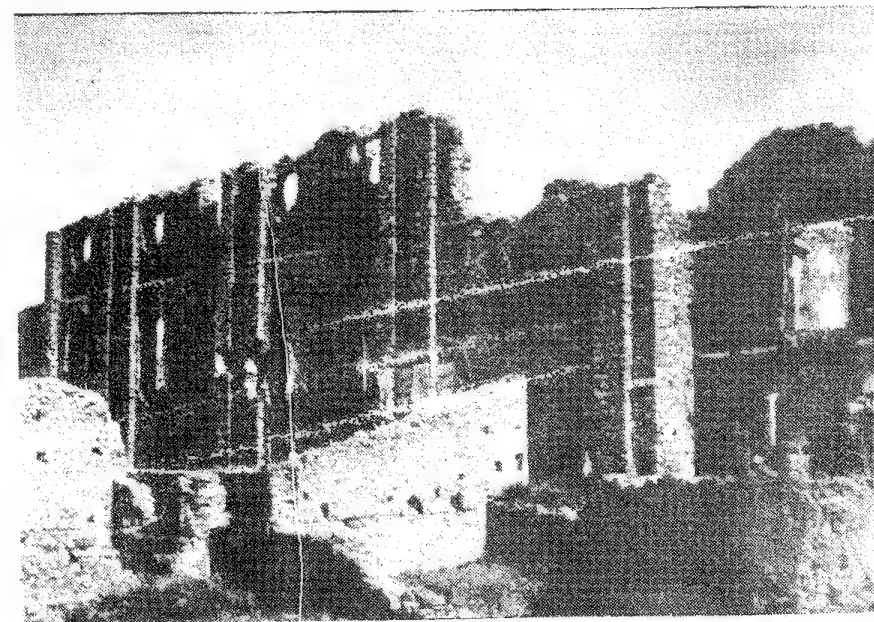
Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀναπαράστασιν τῆς πρὸ τῆς νοτίας πτέρυγος στοᾶς ἐλήφθησαν ὡς βάσις τὰ ἐξῆς δύο στοιχεῖα: ἀφ' ἐνὸς μὲν τὰ ἐσχάτως εὐρεθέντα κάτω μέρη τῶν ἐν σχήματι ταῦ ποδαρικών (εἰκ. 28 καὶ 34), ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς προσόψεως παραμείναντα λείψανα τῶν γεννήσεων τῶν σταυροθολίων (εἰκ. 27 καὶ 33). Παρουσιάζεται ὅμως ἡ ἐξῆς δυσκολία: ὅτι οἱ ἄξονες τῶν ποδαρικών δὲν συμπίπτουν ὅλοι πρὸς τοὺς ἄξονας τῶν γεννήσεων· ὑπάρχουσιν ἀποκλίσεις φθάνουσιν μέχρι 0.30, ἔνεκα τῶν ὁποίων δημιουργοῦνται ἐλαφρῶς ρομβοειδῇ ἐν κατόψει σταυροθόλια. Τοιαύτην λύσιν ἀντιπροσωπεύει ἡ παρατιθεμένη 1^η παραλλαγή ἀναπαραστάσεως (εἰκ. 35)

¹ La Guilletière, Lacédémone ancienne et nouvelle, Paris 1676 τ. 2 σ. 391. O. Dapper, Naukeurige beschryving van Morea, t'Amsterdam 1688 σ. 34.

ἡ στοὰ δὲν ἐξετείνεται καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς πτέρυγος. Τὰ ἐλλείποντα ποδαρικά τῆς θὰ ἐκαλύφθησαν ὅταν ἡ στοὰ κατεστράφη διὰ νὰ κτισθῶσιν εἰς τὴν θέσιν τῆς μεταγενέστερα τουρκικὰ κτίσματα, (εἰκ. 27) ἅτινα ἦσαν βοηθητικὰ τοῦ ἐν τῇ πλατεῖᾳ τελουμένου μεγάλου παζαριοῦ ἢ φόρου, λόγῳ τοῦ ὁποίου καὶ δλόκληρος ἡ πλατεῖα ὠνομάζετο ἐπὶ τουρκοκρατίας πλατεῖα τοῦ Boyouk bazar¹.

Τὸ δάπεδον τῆς στοᾶς εὐρίσκετο εἰς τὸ ὕψος τοῦ κατωφλίου τῶν θυρῶν τοῦ α' ὀρόφου, ἡ δὲ ὀροφή τῆς σχηματιζομένη διὰ σταυροθολίων συνεχῶν, ὡς τὰ τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος θὰ ἦτο

ἐν ἣ ἡ ἐξέχουσα κεραία τοῦ ταῦ τῶν ποδαρικών ἦχθη συνεχῆς μέχρι τῶν γεννήσεων τῶν τόξων, ὅπως καὶ εἰς τὰ ποδαρικά τῆς βορείου στοᾶς (εἰκ. 25). Πρὸς ἀποφυγὴν ρομβοειδῶν σταυροθολίων θὰ ἠδύνάτο τις νὰ παραδεχθῇ, ὅτι ἡ ἐν σχήματι ταῦ διατομή τῶν ποδαρικών ἐφηρμόσθη μόνον διὰ τὸ ὕψος τοῦ ἡμιυπογείου, ὑπεράνω δ' αὐτῆς ὑπῆρχον ὀρθογώνια ποδαρικά ἀντιστοι-

Εἰκ. 31. Ἀποψὶς τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς νοτίας πτέρυγος τῶν παλατιῶν μετὰ τὰς ἐν εἶδει παραστάδων καπνοδόχους.

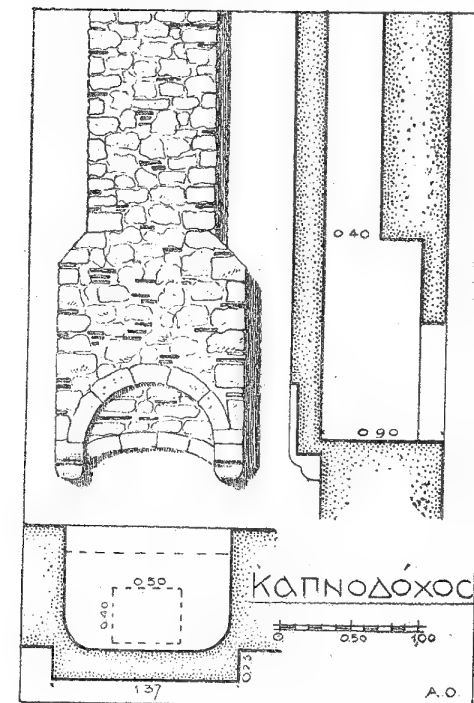
χοῦντα κατὰ τε τὸ πλάτος καὶ τοὺς ἄξονας πρὸς τὰς ἐπὶ τοῦ τοίχου γεννήσεις τῶν σταυροθολίων. Τὴν λύσιν ταύτην ἀντιπροσωπεύει ἡ παρατιθεμένη 2^α παραλλαγή τῆς ἀναπαραστάσεως (εἰκ. 36):

Τὴν στοὰν φαντάζομαι ἐκτεινομένην καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς προσόψεως· ἐπειδὴ ὅμως ἡ γραμμὴ τῶν ἐπὶ τὰ σφζομένων ποδαρικών προεκτεινομένη συναντᾷ τὴν μεγάλην θύραν εἰσόδου τοῦ κτηρίου Δ (εἰκ. 6) δέχομαι ὅτι τὰ δύο ἐλλείποντα ποδαρικά ἦσαν κατὰ ἐν περίπου μέτρον ὀπισθοχωρημένα ἥτοι ὅτι ἡ στοὰ εἶχε κατὰ τὸ βόρειον αὐτῆς ἄκρον μικρότερον πλάτος. Ἐντεῦθεν προκύπτει εἰς τὴν πρόσοψιν μία θλάσις (εἰκ. 35 καὶ 38). Κατ' ἀμφοτέρας τὰς παραλλαγὰς ἐδέχθη ὡς ζεύξεις τῶν ποδαρικών διὰ τὸ ἡμιυπόγειον τόξα χαμηλωμένα, ἅτινα ἁρμονίζονται πρὸς τὸ γενικῶς ἐν τῇ νοτίᾳ πτέρυγι ἐφαρμοσθὲν σχῆμα τόξου· διὰ δὲ τὸν ὀροφον παρεδέχθη ὡς σχῆμα τόξου τὸ ἡμικύκλιον κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς βορείου στοᾶς (εἰκ. 25). Κατὰ

τὸ αὐτὸ δὲ ὑπόδειγμα ἐσχεδίασα ὥς στέψιν τῆς στοᾶς καὶ σειρὰν τοξυλλίων βαινόντων ἐπὶ κιλλιβάντων. Τέλος τὴν κλίμακα ἀνόδου εἰς τὸ πάτωμα τῆς στοᾶς ἐτοποθέτησα κατὰ τὸ νότιον στενὸν ἄκρον.

Ὑπολείπεται ἤδη νὰ περιγράψωμεν τὸν ἄνω ὄροφον τῆς νοτίας πτέρυγος. Οὗτος καταλαμβάνεται ὅλος ὑπὸ μιᾶς καὶ μόνης αἰθούσης ἐλαφρῶς τραπεζοειδοῦς σχήματος, λόγῳ τῆς λοξότητος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ἥτις δὲν συναντᾶται κατ' ὀρθὴν γωνίαν πρὸς τὴν ἀνατολικὴν πτέρυγα. Αἱ διαστάσεις τῆς αἰθούσης εἶναι $36,30 \times 10,50$ ἤτοι τὸ συνολικὸν αὐτῆς ἐμβαδὸν ἀνέρχεται εἰς μέτρα τετραγωνικὰ περίπου 380. Ἀποτελεῖ λοιπὸν μίαν τῶν μεγαλύτερων βυζαντινῶν αἰθουσῶν, ὡς γνωρίζομεν.

Ἐν κατακορύφῳ τομῇ οἱ τοῖχοι τῆς αἰθούσης παρουσιάζουν εἰς ἕψος 4.60 ἀπὸ τοῦ δαπέδου ἐλάττωσιν τοῦ πάχους των ἀπὸ 0.90 εἰς 0.78 (εἰκ. 30), τοῦτ' ὅπερ ἔχει ὡς ἐπακόλουθον τὴν δημιουργίαν ἐξωτερικῆς ἐσοχῆς καὶ τὴν ἐμφάνισιν ὀριζοντίας ἀκμῆς (εἰκ. 30, 35 καὶ 36). Ἀκριβῶς δ' ἡ ἀκμὴ αὕτη θὰ παρεπλάνησε τὸν (Struck (ἔ. ἀ. σ:133) εἰς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ὑπῆρχεν ἄνωθεν τῆς μεγάλης αἰθούσης καὶ ἄλλος ὄροφος. Τοιοῦτος ὅμως ὄροφος δὲν

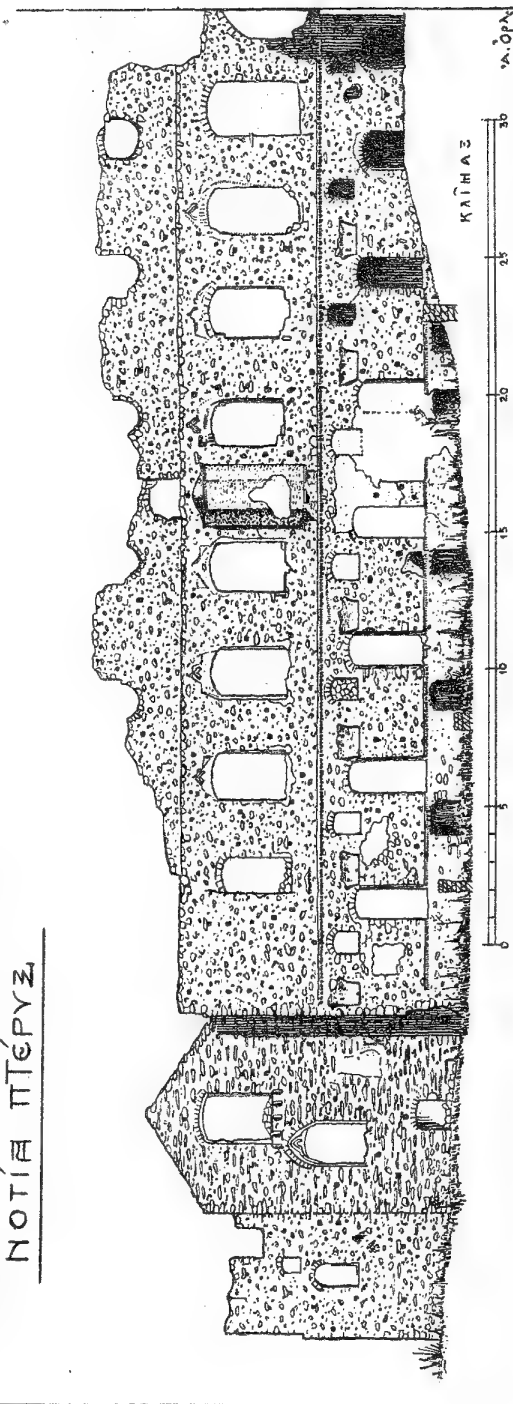
Εἰκ. 32. Λεπτομέρεια τῶν καπνοδόχων τῆς νοτίας πτέρυγος (Ε).

ἦτο δυνατόν νὰ ὑπῆρχε ὄχι μόνον διότι ἐσωτερικῶς οὐδὲν ἴχνος δοκῶν πατώματος ἢ ἄλλου σημείου παρατηρεῖται ἐπὶ τῶν τοίχων ἀλλὰ καὶ διότι αἰσθητικῶς θὰ ἦτο ἀσυμβίβαστον μία τοιούτων διαστάσεων αἶθουσα νὰ ἔχη ὄροφον εἰς ὕψος μόνον 4.60 μ.

Φῶς ἡ μεγάλη αἶθουσα ἐδέχeto διὰ δύο σειρῶν παραθύρων ἀνοιγομένων ἐπὶ τῶν μακρῶν αὐτῆς πλευρῶν. Ἐκ τῶν παραθύρων τούτων τὰ μὲν τῆς κάτω σειρᾶς ἦσαν ὀρθογώνια, πλατέα καὶ ὑψηλά, τὰ δὲ τῆς ἄνω στρογγύλα καὶ μικρότερα καὶ δὴ, περιέργως, οὐχὶ πάντοτε συμμετρικῶς πρὸς τὰ κάτω διατεταγμένα (εἰκ. 27 καὶ 33).

Τὰ κάτω παράθυρα ἐσωτερικῶς μὲν παρουσιάζουσιν ὑπέρθυρον ἐν σχήματι χαμηλωμένου τόξου, ἐξωτερικῶς δὲ ἔφερον πλούσιον πρόσθετον πώρινον

ΠΑΡΑΤΗΡΙΑ ΤῶΝ ΔΕΣΠΟΤῶΝ ΝΟΤΙΑ ΠΤΕΡΥΞ

Εἰκ. 33. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς νοτίας πτέρυγος (Ε) μετὰ τῶν παρακειμένων κτισμάτων, πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως.

πλαίσιον φυτευόμενον κατὰ τὸ ἥμισυ τοῦ πάχους ἐντὸς ἐπίτηδες ἀφειμένης ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας βαθύνσεως τοῦ τοίχου (εἰκ. 38) κατὰ δὲ τὸ ἕτερον ἥμισυ τοῦ πάχους τῶν ἐξέχον τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου. Ἐκ τῶν πωρίνων τούτων πλαισίων ὀλίγα μόνον λείψανα διετηρήθησαν, διὰ τῶν ὁποίων δὲν καθίσταται ἐφικτὴ ἡ πλήρης ἀναπαράστασις τοῦ γενικοῦ σχεδίου ἀλλὰ μόνον ἡ τοῦ ἄνω μέρους. Βέβαιον δηλαδὴ εἶναι ὅτι τὸ ἄνω τμήμα τοῦ πλαισίου

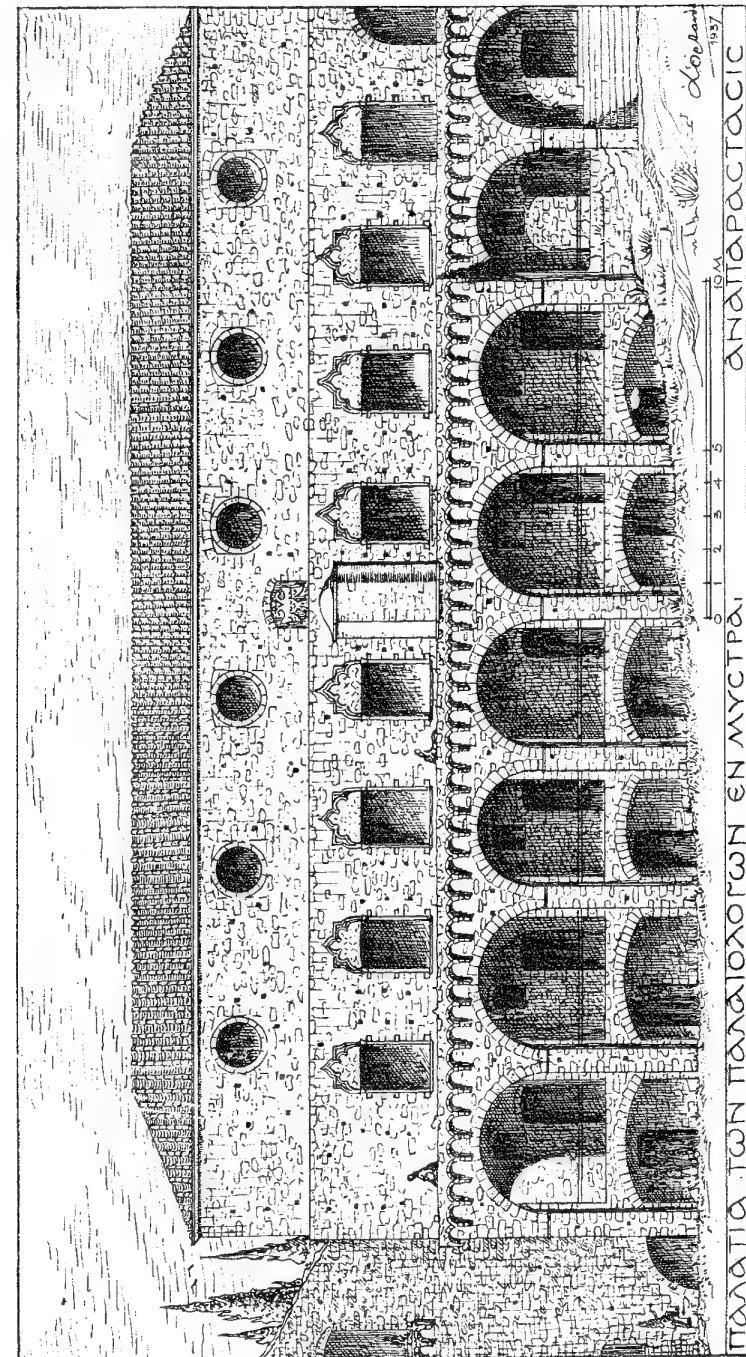
Εἰκ. 34. Τὰ νεωστὶ εὗρεθέντα θεμέλια τῶν πεσσῶν τῆς στοᾶς.

παρουσίαζε τὴν μορφήν τριλόβου ἐγγεγραμμένου ἐντὸς ὀρθογωνίου περιβλήματος. Ἐκ τοῦ εἰρημένου δὲ τριλόβου τὸ μὲν μέσον τόξον ἦτο τεθλασμένον μὲ διπλὴν καμπυλότητα (εἰκ. 39) τὰ δὲ ἄκρα κυκλικὰ. Ὡς δ' ἔκ τοῦ περιγράμματος τῆς ἐπὶ τοῦ τοίχου βαθύνσεως δύναται τις νὰ εἰκάσῃ, πρέπει νὰ ὑπῆρχε κάτωθεν τῶν ἄκρων λοβῶν καὶ ἀνὰ ἓν τόξον «προσαρμογῆς», ὅπερ ἔβαινε ἢ ἐπὶ κιονίσκου — κατ' ἀνάλογον παράδειγμα ἐξ οἰκίας τοῦ Μυστρᾶ — ἢ ἐπὶ πολυγώνων σταθμῶν, ὧν σφίζονται τινὰ τεμάχια (εἰκ. 40). Ἐξω δὲ τῶν πωρίνων πλαισίων διεσώθησαν εἰς τινὰ παραθύρια καὶ λείψανα ἐξωγραφημένων ἐρυθρῶν ταινιῶν ἐπὶ λευκοῦ κονιάματος, αἵτινες φαίνεται ὅτι ἀπεμιμούντο τοὺς διατόνους ἐκείνους λίθους, οἷς βλέπομεν ἐπὶ τῶν ἐκ πώρου πλαισίων τῶν παρα-

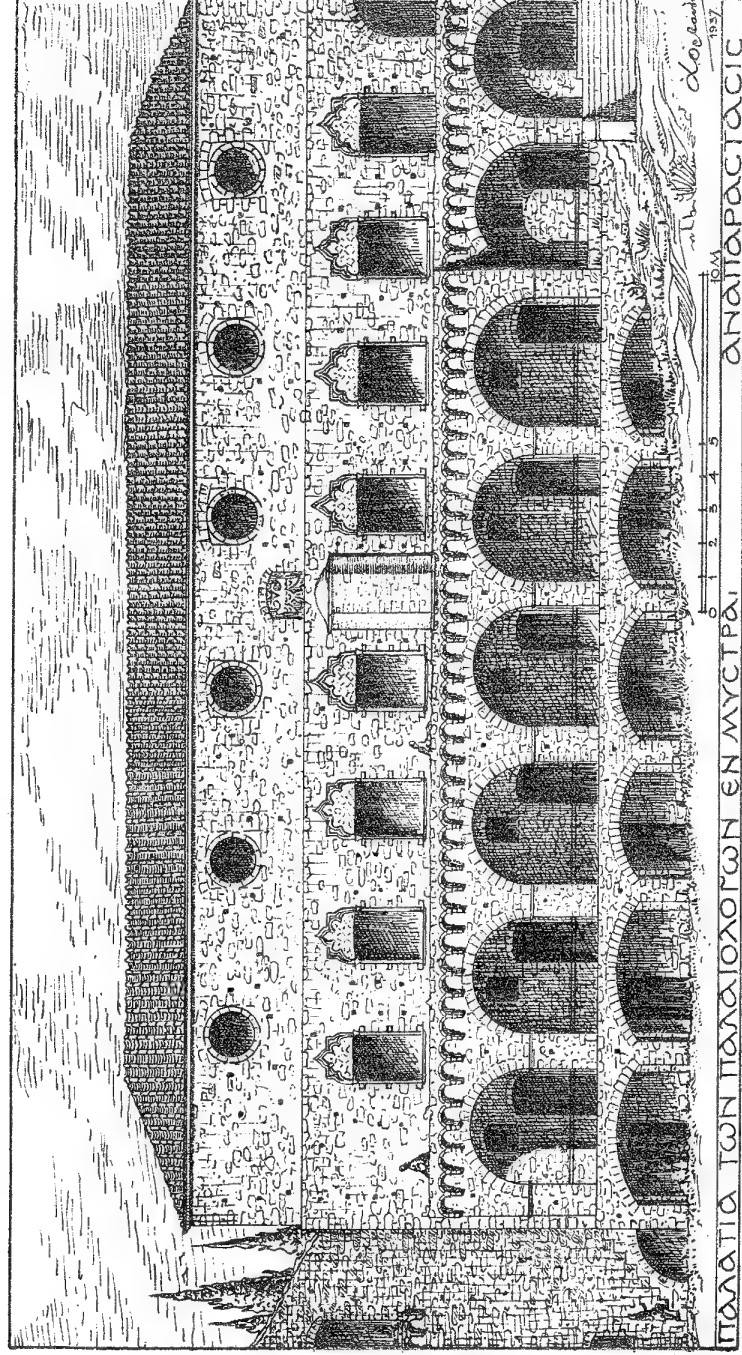
θύρων τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος (εἰκ. 11, Γ), ὥς καὶ εἰς ἄλλα κτήρια τοῦ Μυστρᾶ. Ἀναπαράστασιν τοῦ σχεδίου τοῦ παραθύρου παρέχει ἡ εἰκὼν 40.

Τὸ τε σχέδιον καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως τῶν πωρίνων πλαισίων τῶν παραθύρων ὁμοιάζουνσι πρὸς ἀνάλογα ὑστερογοτθικὰ τῆς Δύσεως τοῦ β' ἡμίσους τοῦ 14^{ου} αἰῶνος¹. Τὰ ἐξωτερικὰ πώρινα πλαίσια τῶν παραθύρων εἶναι τοποθετημένα πολὺ ὑψηλότερον τοῦ ἐσωτερικοῦ τοξωτοῦ ἀνωφλίου· δημιουργεῖται οὕτω ἐντὸς τοῦ πλαισίου τύμπανον, ὅπερ προεκτεινόμενον δι' ἰσχυροῦ τοιχώματος κάτω τῆς στάθμης τοῦ ἀνωφλίου ἠδράζετο ἐπὶ τῶν ὀριζοντίων ἄνω ξύλων τῶν ὀρθογωνίων τετραξύλων (κασσῶν) τῶν ὑλοστασίων, δι' ὧν ἐφράσσοντο τὰ ἀνοίγματα. Τῶν εἰρημένων τετραξύλων διετηρήθησαν εἰς

¹ F. M. Simpson, A history of architectural development II (1909) σ. 44 εἰκ. 27 καὶ εἰκ. 40.

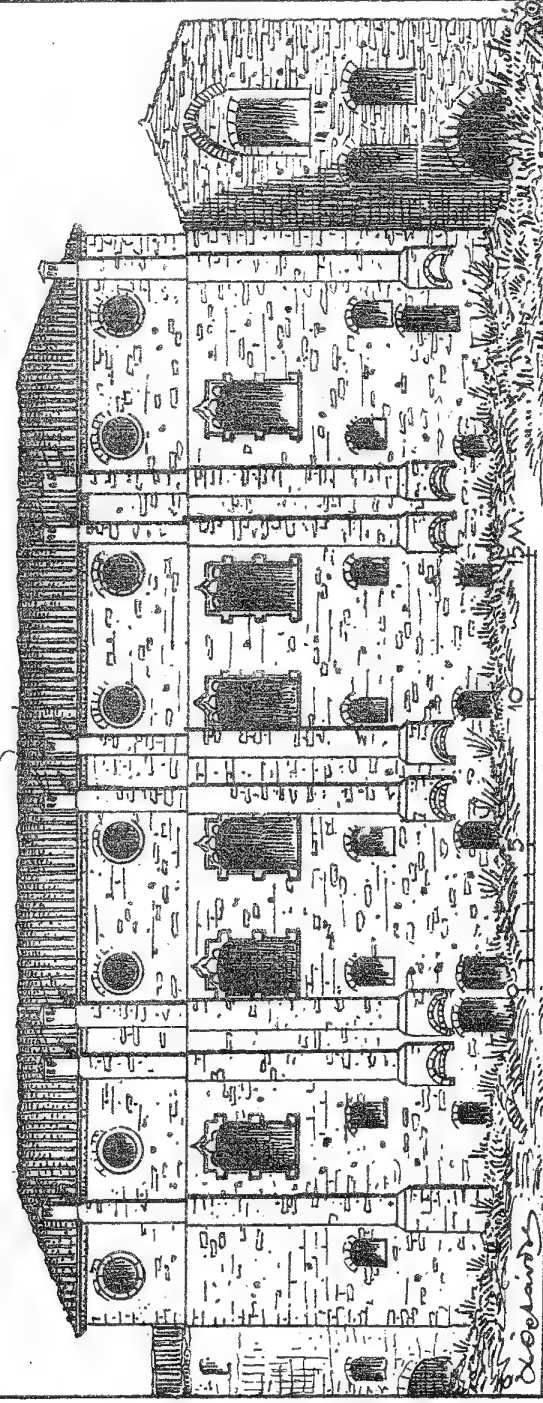

Εἰκ. 35. Ἀναπαράστασις τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος τῆς πτέρυγος τῶν Παλαιολόγων. 1^η παράλλαξις

Εἰκ. 36. Ἀναπαράστασις τῆς ἀνατολικῆς ὀψέως τῆς πτέρυγος τῶν Παλαιολόγων. 2^α παραλλαγή.

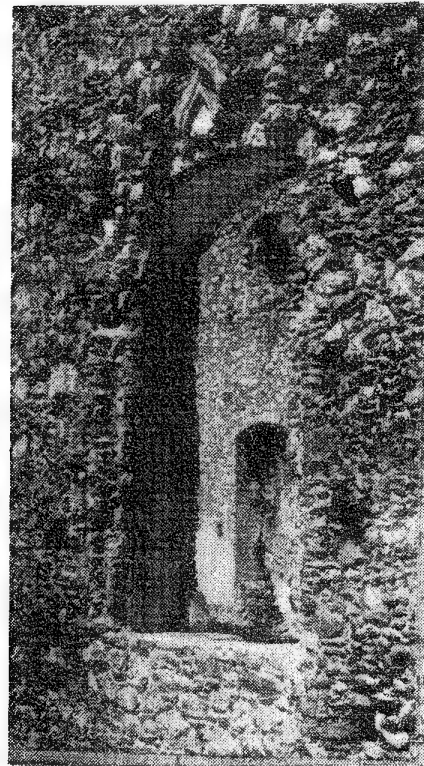
ΠΑΛΑΤΙΑ ΤΩΝ ΔΕΣΠΟΤΩΝ ΔΥΤΙΚΗ ΠΛΕΥΡΑ

Εἰκ. 37. Ἀναπαράστασις τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς νοτίας πτέρυγος (Β).

πάντα τὰ κουφώματα αἱ ὅπαι πακτώσεως τῶν ὀριζοντίων ἄνω ξύλων ὡς καὶ τῶν κατακορύφων (εἰκ. 41). Εἰς ἕκαστον παραθύρον ὑπῆρχον εἰς τὸ κάτω μέρος κτιστὰ πεζούλια μὲ βάθυνσιν ὀρθογώνιον, ὡς ἡ εἰκὼν 41 δεικνύει. Τοιαῦτα πεζούλια ἐλλείπουν μόνον ἀπὸ τὸ ἄκρον ἀνοιγμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ὅπερ (εἰκ. 29), τούτου ἔνεκα, πρέπει νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς θύρα ἐξόδου πρὸς τὴν ὡς δῶμα διαμορφωμένην ὀροφὴν τῆς στοᾶς.

Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ μήκους τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς αἰθούσης ὑπάρχει κόγχη, ἔξέχουσα ἐξωτερικῶς καὶ στηριζομένη ἐπὶ κιλλιβάντων μορφῆς παραβολικῆς καὶ ἔχουσα τομὴν ἐξωτερικῶς μὲν ἡμιεξάγωνον, ἐσωτερικῶς δὲ τόξου κύκλου. Ἄνω ἡ κόγχη αὕτη καλύπτεται ὑπὸ ῥηχοῦ τινος σφαιροειδοῦς θόλου (εἰκ. 42). Ἐν προσόψει τὸ κοίλωμα τῆς κόγχης περιβάλλεται ὑπὸ ὀρθογωνίου ἐγκοπῆς (εἰκ. 42), προωρισμένης πιθανῶς νὰ δεχθῇ πῶρινόν τι πλαίσιον, οὗτινος ὅμως οὐδὲν λείψανον διετηρήθη. Ὑπεράνω τῆς ἐγκοπῆς ὑπάρχει ἐπὶ τοῦ τοίχου σειρὰ ὀπῶν σχήματος ὀρθογωνίου (εἰκ. 42) αἵτινες βεβαίως θὰ ἐχρησίμευον πρὸς πᾶκτωσιν δοκῶν σχηματίζουσῶν προστέγασμα τῆς κόγχης ἐν εἶδει οὐρανίσκου (*καμελαύκιον*). Τὸ προστέγασμα τοῦτο θὰ ἐστηρίζετο πιθανῶς ἐπὶ ξυλίνων κιονίσκων τοποθετημένων εἰς τὰ ἄκρα, μεταξὺ τῶν ὁποίων θὰ ἐκρέμαντο βῆλα ὡς βλέπο-

Εἰκ. 38. Ἐξωτερικὴ ὄψις παραθύρου τῆς μεγάλης αἰθούσης.

μεν εἰς ἀνάλογα παραδείγματα ἐπὶ τοιχογραφιῶν ἢ μικρογραφιῶν χειρογράφων¹. Μία ὅμως τοιαύτη πλουσία διαμόρφωσις καὶ ἑξαρσις τῆς κόγχης ἄγει εὐλόγως εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἐν τῇ κόγχῃ θὰ ἦτο τοποθετημένος ὁ θρόνος τοῦ δεσπότη. Τὴν ὑπόθεσιν ἄλλως τε ταύτην ἐνισχύει τὸ γεγονός ὅτι ἀκριβῶς ὑπεράνω τῆς κόγχης ὑπάρχει, ἐξωτερικῶς τε καὶ ἐσωτερικῶς, ὀρθογώνιος βάθυνσις τοῦ τοίχου (εἰκ. 29), ἥτις προφανῶς θὰ ἐχρησίμευεν ὅπως ἐντὸς αὐτῆς τοποθετῆται τὸ ἔμβλημα τῆς ἀρχούσης οἰκογενείας, ἥτοι, ἐνταῦθα,

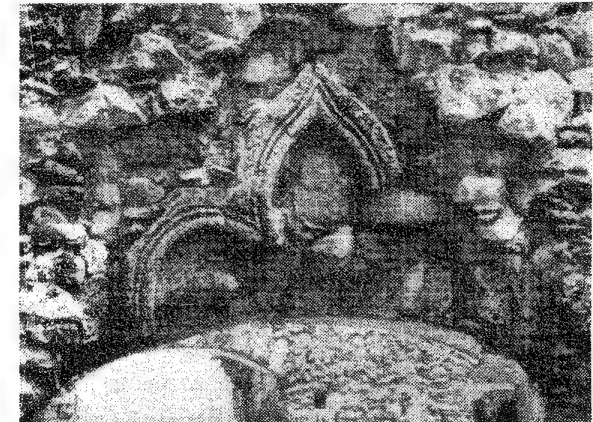
¹ Ὅρα εἰκόνας θρόνων μετὰ βῆλων παρὰ M. plinier, Hist. générale des arts appliqués à l'Industrie, Paris 1896 τ. I πίν. V, 3 καὶ De Beylié, Habitation byzantine σ. 186.

ὁ δικέφαλος αἰτὸς τῶν Παλαιολόγων. Περαιτέρω ἢ ἐν τῇ αἰθούσῃ ταύτῃ μὲ τὰς ἐξαιρετικὰς διαστάσεις ὑπαρξίς τῆς κόγχης τοῦ θρόνου χαρακτηρίζει αὐτὴν ὡς τὴν αἰθούσαν τοῦ θρόνου, ὡς τὴν αἰθούσαν τῶν μεγάλων ὑποδοχῶν καὶ δεξιῶσεων, ἐν ἐνὶ λόγῳ ὡς τὸν χρυσοτρίκλινον τῶν βυζαντινῶν¹.

Καθήμενος ἐν τῷ θρόνῳ τοῦ κάτωθεν τοῦ οὐρανίσκου ἐν τῇ κόγχῃ θὰ ἐδέχθη ἐν τῇ αἰθούσῃ ταύτῃ ὁ εἰς αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου ἀνακηρυχθεὶς τὸ 1449 τραγικὸς δεσπότης τοῦ Μυστρά Κωνσταντῖνος Δραγάσης ὁ Παλαιο-λόγος, τὰ συγχαρητήρια τῶν αὐλικῶν καὶ τοῦ λαοῦ του, ὀλίγα ἔτη πρὶν πέσῃ μαχόμενος πρὸ τῆς πύλης τοῦ ἁγίου Ῥωμανοῦ.

Ἐγράφη ὅτι ἐπὶ τῆς κόγχης τοῦ θρόνου διεσφύζοντο κατὰ τὸ 1910 λείψανα τοιχογραφιῶν εἰκονίζουσῶν πιθανῶς δεσπότης τοῦ Μυστρά². Τοιούτων τοιχογραφιῶν οὐδὲν ἔχνος κατώρθωσα ἐγὼ νὰ διακρίνω, ἔχω δὲ τὴν γνώμην ὅτι, ἂν ὑπῆρξάν ποτε ἐνταῦθα τοιχογραφίαι, αὗται, κατὰ τὸ πνεῦμα τῶν Βυζαντινῶν, θὰ εἰκόνιζον μᾶλλον τὸν Χριστὸν ἢ τὴν Θεοτόκον, παρὰ βασιλικά πρόσωπα³.

Εἰς τὸ κάτω μέρος καὶ τῶν τεσσάρων τοίχων τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου ὑπῆρχε συνεχὲς χαμηλὸν (0.30) κτιστὸν πεζούλλι προωρισμένον ὡς κάθισμα τῶν ἐπισκεπτῶν κατὰ τὰς συγκεντρώσεις καὶ ὑποδοχάς. Ἐπὶ δὲ τοῦ δυτικοῦ τοίχου σφύζονται μετὰξὺ τοῦ 1^{ου} καὶ 2^{ου} ἀπὸ βορρᾶ παραθύρου τέσσαρες μεγάλαι ὀρθογώνιοι ὅπαι ὕψους 0.48, πλάτους 0.14 καὶ βάθους 0.40 προωρισμέναι διὰ τὴν πᾶκτωσιν ἐξέχοντος ἐξώστου, εἰς ὃν θ' ἀνήρχοντο διὰ ξυλίνης κλίμακος. Ὁ προορισμὸς τοῦ ἐξώστου τούτου μοὶ εἶναι ἄδηλος.

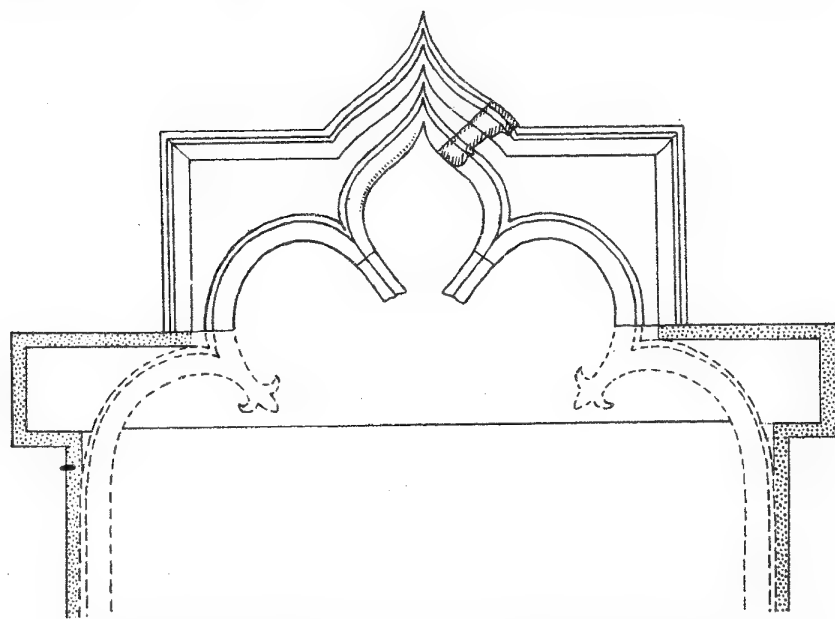
Εἰκ. 39. Λείψανα τοῦ πωρίνου πλαισίου τῶν παραθύρων τῆς νοτίας πτέρυγος.

¹ Λέων Διάκ. 90, 14, Κ. Πορφυρογέννητος De adm. imp. 231,7 περὶ Βασ. τάξ. 20,12 21,23 κλπ. (Βόννης). Ὁ Λουιτεράνδος (Legat. κερ. 9) λέγει περὶ τοῦ Χρυσοτρίκλινου: In hoc igitur aureo triclinio, quæ præstantior est pars palatii...

² Struck, Mistra σ. 133. Μ. Sotiriou, Mistra, 1935, σ. 61.

³ Ὅμοια κόγχη μετὰ θρησκευτικῶν παραστάσεων ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸν Χρυσοτρίκλινον τοῦ ἱεροῦ παλατίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἴδου τί λέγει σχετικῶς ὁ Κωνστ. Πορφυρογέννητος, (περὶ βασιλείου τάξεως 22,5 Bonn): Ὑποστρέφουσιν οἱ δεσπότη καὶ τῷ Θεῷ εὐχαριστοῦσιν εὐχὴν ἀποδίδοντες ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ αὐτοῦ χρυσοτρίκλινου, ἐν ἣ ἱερόνεται ἡ τοῦ Κυρίου ἡμῶν καὶ Θεοῦ θεανδρείκελος ἁγία εἰκὼν ἐπὶ θρόνου καθεζομένη.

Ἐξωτερικῶς εἶναι πιθανόν ὅτι οἱ τοῖχοι τῆς νοτίας πτέρυγος ἦσαν ἐπι-
κεχρισμένοι δι' ἀσβεστοκονίας ἀποκρυπτούσης τὴν πρόστυχον καὶ ἀκανόνιστον
τοιχοποιίαν. Τοῦτο τοῦλάχιστον συνάγεται ἐξ ὀλίγων τμημάτων λευκῆς κονίας,
ἅτινα ὁμῶς σφίζονται ἐπὶ τῶν τοίχων μόνον πλησίον τῶν πωρίνων πλαισίων
τῶν παραθύρων, φέροντα τὰς ἐρυθρὰς ταινίας τὰς ἀπομιμουμένας τὰς πλίν-

Εἰκ. 40. Ἀναπαράστασις τοῦ πωρίνου πλαισίου τῶν παραθύρων τῆς αἰθούσης
τοῦ θρόνου.

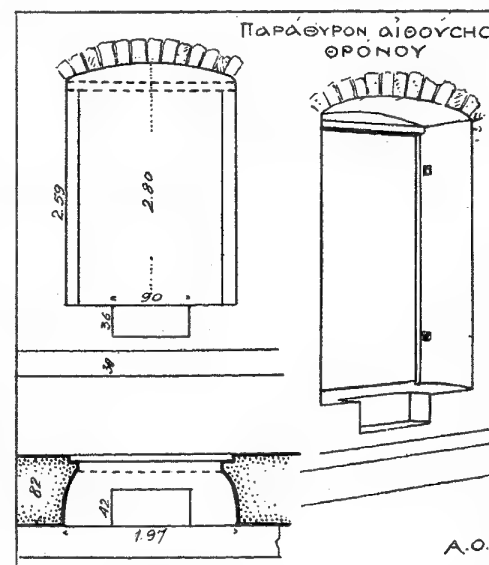
θους. Ἐφ' ὅλης ὁμῶς τῆς ἄλλης ἐπιφανείας οὐδὲν ἵχνος κονίας διτηρηθῆ
διὰ τοῦτο εἰς τὰς ἀναπαραστάσεις τῆς πτέρυγος τῶν Παλαιολόγων (εἰκ. 35, 36
καὶ 37) προετίμησα νὰ σχεδιάσω μόνον πλαίσια ἐξ ἐξωγραφημένης κονίας
(πβλ. καὶ εἰκόνα 40) οὐχὶ δὲ καὶ ὀριζοντίας στρώσεις ἰσοδομικοῦ συστήματος¹.
Τὸ στέφον γεῖσον ἀποτελεῖτο ἐκ μεγάλης πωρίνης λοξοτμήτου ταινίας, ὕψους
0.30, ἥς τμήμα διεσώθη κατὰ τὴν ὀπισθίαν ὄψιν τῆς αἰθούσης.

Οἱ τοῖχοι τῆς αἰθούσης ἐκαλύπτοντο ἐσωτερικῶς διὰ κονιάματος πιθανῶς
ἐξωγραφημένου, οὗτινος διτηρηθῆσαν ἱκανὰ τμήματα κατὰ πάσας τὰς παρειὰς
τῆς αἰθούσης (εἰκ. 43). Μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἄλωσιν τοῦ Μυστρᾶ

¹ Τὴν διὰ κονιάματος ἐπάλειψιν τῶν ἐξωτερικῶν παρειῶν τῆς νοτίας πτέρυ-
γος ἀναφέρει καὶ ὁ G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*,
Paris 1916 σ. 242.

(29 Μαΐου 1460)¹ ἡ αἰθουσα τοῦ θρόνου φαίνεται ὅτι κατωκλήθη ἐπ' ὀλίγον
χρησιμεύασα ὡς σαράγι τοῦ στρατιωτικοῦ διοικητοῦ τῆς πόλεως. Ὅλίγα ὁμῶς
ἔτη βραδύτερον (1464) ἡ ξυλίνη στέγη τῆς θὰ ἐκάη κατὰ τὴν πυρκαϊάν, ἣν ἔθε-
σεν ὁ Σιγισμὸνδος Μαλατέστας² πολιορκῶν τοὺς ἐν τῷ κάστρῳ ἐγκεκλεισμένους
Τούρκους³. Μετὰ δὲ τὴν πυρκαϊάν τῆς στέγης καὶ τὴν ἐπακολουθήσαν ἐγκα-
τάλειψιν τῆς μεγάλης αἰθούσης ἀργόσχολοι Ἕλληνες καὶ Τούρκοι ἐχάραξαν ἐπὶ
τῶν ἐσωτερικῶν κονιαμάτων κατὰ
διαφόρους ἐποχὰς ἐνθυμήματα, ὧν
ἐν, τὸ καὶ σπουδαιότερον, ἀναγρά-
φει καὶ τὸ ἔτος 1465. "Ετος 5' 800'
ἦρτεν..." Ἀλλὰ δὲ πάλιν χαράγματα
εἰκονίζουσι κυνήγια ἐλάφου ἢ μά-
χας, πλοῖα παντοίων σχημάτων,
ὧν τινὰ πρωτότυπα⁴, ἀνθρώπους,
ζῶα, πτηνὰ κλπ. (εἰκ. 44). Τὰ ἀκι-
δογραφήματα ταῦτα εἶναι λίαν
ἐνδιαφέροντα καὶ διὰ τὴν ἐνδυ-
μασιολογίαν τῶν εἰκονιζομένων
προσώπων καὶ διὰ τὴν ἀφηγημα-
τικὴν ἀφέλειάν των. Μίαν συλλο-
γὴν ἐξ αὐτῶν παρέχει ἡ εἰκὼν 44.

Ὑπολείπεται νὰ εἰπῶμεν
περὶ τοῦ πόθεν ἐγένετο ἡ εἰς τὴν
αἰθουσαν τοῦ θρόνου ἀνάβασις
καὶ εἴσοδος. Τὸ ζήτημα τοῦτο ἐπὶ
πολὺ μὲ ἐβασάνισεν χωρὶς νὰ
κατορθώσω νὰ εὑρῶ τὴν ἀπολύτως βεβαίαν λύσιν του. Ἡ μᾶλλον πιθανὴ
ἐκδοχή, ἣν προτείνω, εἶναι ὅτι ἡ κλίμαξ ἀνόδου, πιθανώτατα ξυλίνη⁵, θὰ
εὑρίσκετο εἰς τὸ δωμάτιον Δ₇, (εἰκ. 15) οὗτινος ὁ ἄνω ὄροφος θὰ ἐχρησί-
μευεν ὡς προθάλαμος τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου. Εἰς τὸ ἄνω πλατύσκαλον
τῆς κλίμακος ταύτης θὰ ὑπῆρχε μέγα ἀνοιγμα κλειόμενον διὰ βήλων. Παρα-
πλεύρως δὲ τοῦ ἀνοίγματος τούτου πρὸς δυσμὰς ὑπῆρχε παράθυρον, οὗτινος

Εἰκ. 41. Ἐσωτερικὴ ὄψις τῶν παραθύρων τῆς
αἰθούσης τοῦ θρόνου.

¹ Γ. Φραντζῆς, ἔκδ. Βόννης σ. 395, 14. Crusius, *Turcograecia*, Basileae
1584 σ. 59.

² La Guilletière, *Lacédémone ancienne et nouvelle*, Paris 1676 τ. 2 σ. 373.

³ Κ. Σάθας, *Μνημ. Ἑλλ. Ἰστ.* VI, 93. Α. Μομφερράτος Σιγ. Μαλατέστας σ. 29.

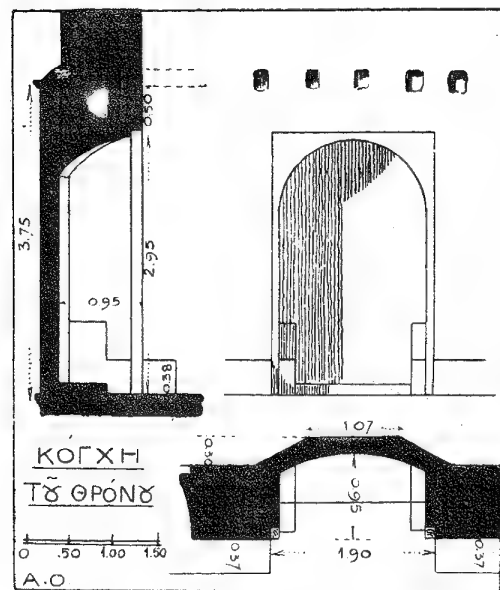
⁴ Σχήματα πλοίων ἐκ χαράγματων τοῦ Θεοσίου ἐμελέτησεν ὁ μακαρίτης ναύαρχος
Μ. Γούδας, *Βυζαντίς* τ. 2 σ. 129-157.

⁵ Σημειωτέον ὅτι πᾶσαι αἱ κλίμακες τῶν παλατίων τῆς 2^{ας} καὶ 3^{ης} περιόδου ἦσαν
ἐσωτερικαὶ καὶ ξυλιναί, ὡς καὶ τὰ πατώματα.

σώζεται εισέτι ἡ ἑτέρα τῶν παρεῖων. Ἡ κατὰ τὴν στενὴν βόρειον πλευρὰν τῆς αἰθούσης τοποθέτησις τῆς εισόδου ἔχει ὑπὲρ αὐτῆς τὸ πλεονέκτημα ὅτι καὶ εἰς ἄλλα ἀνάκτορα ὁ θρόνος δὲν τοποθετεῖται ἀμέσως ἀπέναντι τῆς εισόδου ἀλλὰ πλαγίως¹.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τῆς νοτίας πτέρυγος αὕτη πρέπει νὰ κυμαίνεται μεταξὺ τοῦ 1400 καὶ τοῦ ἔτους τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀλώσεως τοῦ Μυστρᾶ ἤτοι τοῦ 1460.

Ἐξετάζοντες τὴν νοτίαν πτέρυγα ἐν τῷ συνόλῳ τῆς παρατηρούμεν ὅτι αὕτη, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀνατολικήν, ἣτις κατατέμνεται εἰς μικροὺς χώρους προωρισμένους διὰ τὰς κοινὰς βιοτικὰς ἀνάγκας, παρουσιάζεται μεγαλοπρεπὴς καὶ μνημειώδης. Ἡ τοξωτὴ στοά, ἣν φέρει πρὸ τοῦ ἰσογείου κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν Παλατίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Βενετίας (Fondaco dei Turchi κλπ.) ἐλαφρύνει τὸν ὑπερκείμενον ὄγκον τοῦ κτηρίου ἢ δὲ σειρὰ τῶν μεγάλων, κανονικῶν καὶ πλουσίως πλαισιωμένων παραθύρων τῆς προσδίδει εἰς αὐτὴν ἡρεμίαν καὶ ἐπιβλητικότητα, οἷα χαρακτηρίζει τὰ μέγαλα

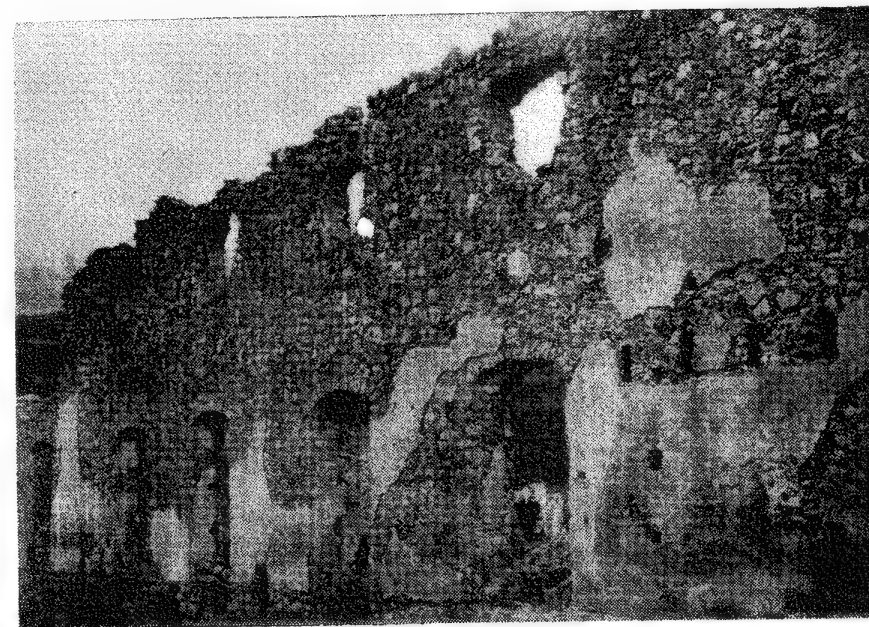
Εἰκ. 42. Ἡ κόγχη τοῦ θρόνου. Κάτοψις, τομὴ καὶ ὁρθώσεις.

τῆς πρωΐμου καὶ ἀκμαζούσης Ἰταλικῆς ἀναγεννήσεως. Πρὸς τὰ τελευταῖα μάλιστα ταῦτα ἡ ὁμοιότης καθίσταται ζωηροτέρα ἂν, ὥς εἶναι πιθανόν, δεχθῶμεν ὅτι ἡ πρόσοψις ἦτο ἐπιχειρησμένη διὰ κονιάματος ἐφ' οὗ διὰ ταινίων ἐρυθροῦ χρώματος, ἐγένετο ἀπομίμησις ὀριζοντίων δόμων.

Σημειώνομεν ἐν τέλει τὴν μεγάλην ὁμοιότητα, ἣν παρουσιάζει ἡ νοτία πτέρυξ τῶν Παλατίων τοῦ Μυστρᾶ πρὸς τὸ λεγόμενον ἀνάκτορον τοῦ Πορφυρογεννήτου ἐν Κωνσταντινουπόλει (Τεκφοῦρ - Σεράϊ). Ἀμφότερα ἔχουσι σχῆμα ὀρθογωνίου παραλληλεπιδόμου· ἀμφοτέρων τὸ μὲν ἰσόγειον εἶναι θολωτόν, ὁ δὲ ἀνώτατος ὄροφος ξυλόστεγος, διαμορφωμένος ὥς μία μεγάλη

¹ Τοῦτο συνέβαινε ἤδη εἰς τὰ μυκηναϊκὰ ἀνάκτορα τῆς Τίρυνθος, ἐνθα ὁ θρόνος ἦτο τοποθετημένος οὐχὶ ἀπέναντι τῆς εισόδου ἀλλ' ἐπὶ τοῦ παραπλευρώς τοίχου. Karo, Führer durch die Ruinen von Tiryns, Athen 1934 σελ. 27 καὶ εἰκ. 8.

αἴθουσα ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἑτέρας τῶν μακρῶν πλευρῶν τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἐξέχουσα κόγχη¹, προφανῶς ἡ κόγχη τοῦ θρόνου. Ἀφ' οὗ δέ, κατὰ τὰς τελευταίας ἐπισταμένας μελέτας τοῦ Brounoff², τὸ λεγόμενον ἀνάκτορον τοῦ Πορ-

Εἰκ. 43. Ἐσωτερικὴ ἀποψις τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου.

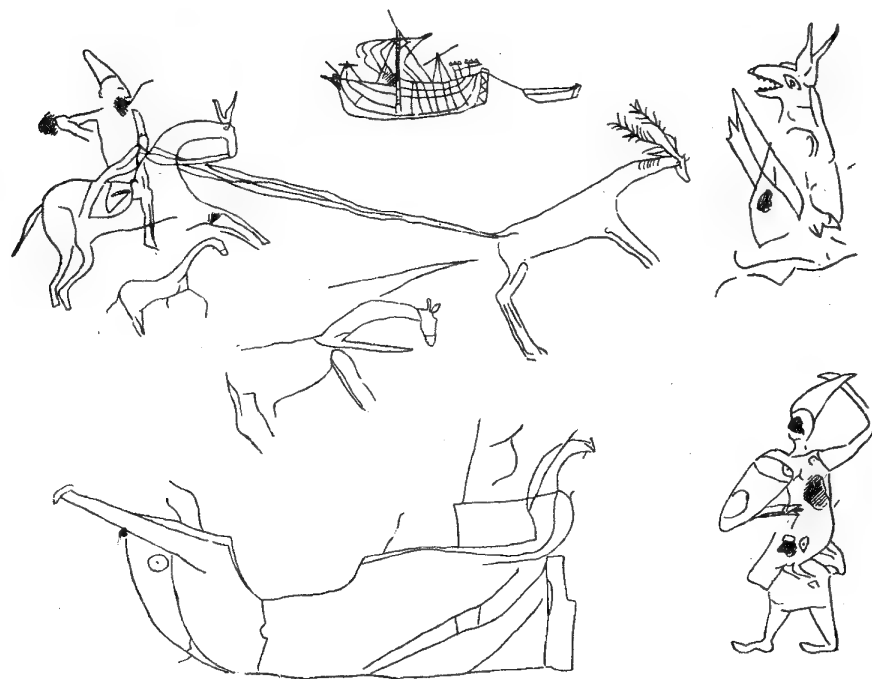
φυρογεννήτου χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 13^{ου} ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 14^{ου} αἰῶνος ἤτοι ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ἀκμῆς τῶν Παλαιολόγων, εἶναι προφανὲς ὅτι καὶ ἡ νοτία πτέρυξ τῶν Παλατίων τοῦ Μυστρᾶ, κτισθεῖσα καὶ αὕτη ὑπὸ τῶν Παλαιολόγων, ἐμπνέεται εἰς τὴν γενικὴν αὐτῆς διάταξιν ἀπὸ τὸ ἀνάκτορον ἐκεῖνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως, παρουσιάζουσα μόνον εἰς τὰ διακοσμητικὰ πλαίσια τῶν παραθύρων τῆς καὶ τοὺς ὑπεράνω αὐτῶν στρογγύλους φεγγίτας καταφανῆ τὴν δυτικὴν ἐπίδρασιν.

Κατὰ τὴν νοτίαν στενὴν πλευρὰν τῆς πτέρυγος Ε εἶναι προσκεκολλημένον μικρὸν, τετράγωνον διώροφον, κτήριο (εἰκ. 6, Ζ). Εἶναι προφανὲς ὅτι τὸ κτήριο τοῦτο, ἐκτισμένον διὰ λίθων πλακοειδῶν σκοτεινοχρόων, δὲν εἶναι σύγχρονον πρὸς τὴν πτέρυγα Ε, ἀφ' οὗ καὶ τὸ σχῆμα τῶν λίθων καὶ τὸ σύστημα τῆς τοικοποιίας του εἶναι διάφορον τῶν τῆς πτέρυγος Ε. Ἐπειδὴ δὲ

¹ Van Millingen, Byzantine Constantinople London 1908 πίν. ἐναντι σελ. 110.

² Belvedere, 51-52, 1926 σ. 217 ἑ. Πβλ. καὶ D. Lathoud, Échos d'Orient 1925 σ. 317.

ὁ βόρειος τοίχος του δὲν εἶναι κοινὸς πρὸς τὸν νότιον τῆς πτέρυγος Ε ἀλλὰ ἐφάπτεται αὐτοῦ ἔπεται ὅτι εἶναι ἀρχαιότερος· διότι ἄλλως τὸ κτήριο Ζ θὰ ἐκτίζετο μὲ μεσότοιχον τὸν τῆς πτέρυγος Ε, ὅστις εἶναι μέγας καὶ ἰσχυρὸς,

Εἰκ. 44. Ἀκτιδογραφήματα ἐπὶ τῶν τοίχων τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου.

ἐν ᾧ δὲν ἠδύνατο νὰ συμβῇ τὸ αὐτὸ ἀντιθέτως. Ἀλλὰ καὶ ἡ μορφή τῶν παραθύρων τοῦ α' ὀρόφου τοῦ κτηρίου Ζ, ἐχόντων ὑπέρθυρα τεθλασμένα τόξα, μαρτυρεῖ ὅτι τὸ Ζ εἶναι ἀρχαιότερον τοῦ Ε, τὸ δὲ ἐν τῷ β' ὀρόφῳ τοῦ παρουσιαζόμενον ἄνοιγμα μὲ ὑπέρθυρον χαμηλωμένον τόξον καὶ ἐξώστην βαίνοντα ἐπὶ κλιβάντων θὰ προέχεται πιθανῶς ἐκ μετασκευῆς γενομένης κατὰ τὴν γ' περίοδον.

ΜΕΡΟΣ Β'

ΤΑ ΑΣΤΙΚΑ ΣΠΙΤΙΑ*

Σπίτια ἀστικά διετηρήθησαν εἰς τὸν Μυστρᾶν πολλά, προερχόμενα ἐκ διαφόρων περιόδων (1300-1770). Τὰ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν διατηροῦσι μέχρι σήμερον σχεδὸν ἄρτιον τὸν οἰκοδομικὸν τῶν σκελετόν, στερούμενα μόνον τῶν

* Χάριν συντομίας ἅμα σαφηνείας ἕκαστον τῶν σπιτιῶν, περὶ τῶν ὁποίων γίνεται λόγος ἐν τῷ ἄρθρῳ τούτῳ, ἐδηλώθη δι' ἰδίου γράμματος τοῦ ἀλφαβήτου ὡς ἐξῆς: Διὰ τοῦ Α, τὸ ἐν τῇ Ἄνω Χώρα, παρὰ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ ἁγ. Νικολάου, κείμενον σύνθετον σπίτι (ἀρχοντικό), ὅπερ ὁ Millet ὠνόμασε Petit Palais.

- » » Β, τὸ πρὸς δυσμὰς τοῦ Α μετὰ πύργου σπίτι.
- » » Γ, τὸ πρὸς νότον τῆς νοτίας πτέρυγος τῶν παλατιῶν διώροφον σπίτι.
- » » Δ, τὸ ἐν στενορύμφῳ κατὰ τὴν πρὸς τὴν ἁγ. Σοφίαν ἄνοδον, μονώροφον σπίτι.
- » » Ε, τὸ πρὸς δυσμὰς τῶν παλατιῶν, παρὰ τὴν ὄφρυν τοῦ πλατώματος μονώροφον σπίτι.
- » » Ζ, μικρὸν μονώροφον σπίτι κάτωθεν τοῦ κάστρου.
- » » Η, σπίτι πολυγωνικὸν εὐθὺς ὑπὲρ τὴν πύλην τῆς Μονεμβασίας ἀριστερᾷ τῷ εἰσερχομένῳ.
- » » Θ, τὸ ὀλίγον ἄνωθεν τοῦ ναοῦ τῆς Περιβλέπτου κείμενον σπίτι, ὅπερ ἡ παράδοσις αὐθαίρετως ὀνομάζει «τοῦ Φραγκοπούλου».
- » » Ι, σπίτι ἡρειπωμένον πρὸς νότον τῆς οἰκίας «Φραγκοπούλου».
- » » Κ, σπίτι ἡρειπωμένον πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ καὶ ὑπεράνω τοῦ Θ.
- » » Λ, τὸ μεταξὺ Μητροπόλεως καὶ Περιβλέπτου σπίτι, ὅπερ ἡ παράδοσις ὀνομάζει αὐθαίρετως «τοῦ Λάσκαρη» ἢ τῶν «Λασκάρων».
- » » Μ, σπίτι πρὸς βορρᾶν τοῦ Λ μετεσκευασμένον, διατηροῦν δ' ἐν τῇ αὐλῇ τὴν παλαιάν του κλίμακα.
- » » Ν, σπίτι ὑψηλὸν μετ' ἐξώστου, πρὸς βορρᾶν τοῦ Μ, μετεσκευασμένον, ἐνθα σήμερον κατοικεῖ ἡ οἰκογένεια Χρόνη.
- » » Ξ, σπίτι ὀλίγον ἄνωθεν τῆς Μητροπόλεως, ἡρειπωμένον.
- » » Ο, τὸ συνεχόμενον πρὸς τὸ Ξ σπίτι.
- » » Π, σπίτι τῆς συνοικίας Μητροπόλεως μετ' ἀντηρίδων, διατηροῦν τὴν ἐξωτερικὴν του κλίμακα.
- » » Ρ, σπίτι πρὸς νότον τοῦ Π, διατηροῦν τὴν ἐσωτερικὴν του κλίμακα.
- » » Σ, σπίτι πρὸς βορρᾶν τῆς Μητροπόλεως, ἐνθα σήμερον κατοικεῖ ἡ οἰκογένεια Μακελλαράκη.
- » » Τ, σπίτι παρὰ τὴν ἐλικοειδῆ ὁδόν, ἣτις φέρει πρὸς τὴν Σιδερόπορταν, ἔχον πηλίνους σωλήνας εἰς τοὺς τοίχους.
- » » Υ, σπίτι μικρὸν παρὰ τὸν ναὸν τῆς Εὐαγγελιστρίας.
- » » Φ, σπίτι ἡρειπωμένον ὑπεράνω τῶν ἁγίων Θεοδώρων.
- » » Χ, σπίτι ἀκριβῶς ὀπισθεν τῆς νοτίας πτέρυγος τῶν Παλατιῶν.
- » » Ψ, σπίτι κάτωθεν Παντανάσσης ἐπὶ τοῦ ἐλικοειδοῦς δρόμου.

ξυλίνων αὐτῶν μερῶν — πατωμάτων, κουφωμάτων, στεγῶν — καὶ τῶν πωρίνων πλαισίων θυρῶν καὶ παραθύρων, ἅτινα μὲ πολλὴν δυστυχῶς ἀναληγσίαν ἀφήρσαν, κατὰ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, οἱ κτίσται τῆς νέας Σπάρτης.

Νὰ περιγράψῃ τις ἐν πρὸς ἐν τὰ πολυάριθμα τοῦ Μυστρᾶ οἰκήματα καὶ μακρὸν θὰ ἦτο καὶ ἀνιαιρόν· διότι κατ' ἀνάγκην θὰ ἐπανελάμβανε τὰ αὐτά, ἀφ' οὗ πολλὰ ἔχουσι τὰ σπιτία τὰ κοινὰ χαρακτηριστικά. Ἐκρίνα δι' αὐτὸ καλὸν νὰ προτάξω τὰ κοινὰ γνωρίσματα τῶν σπιτιῶν καὶ ὡς πρὸς τὴν γενικὴν αὐτῶν διάταξιν καὶ ὡς πρὸς τ' ἀπαρτίζοντα αὐτὰ στοιχεῖα, νὰ ὁμιλήσω δ' ἐν τέλει εἰδικώτερον περὶ τεσσάρων ἢ πέντε ἐξ αὐτῶν, ἅτινα διακρίνονται τῶν ἄλλων ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς καθόλου διαπλάσεως ἢ διακοσμῆσεως.

ΓΕΝΙΚΗ ΜΟΡΦΗ

Τὰ σπιτία τοῦ Μυστρᾶ ὀρθούμενα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μεμονωμένα ἐντὸς μικρᾶς αὐλῆς (εἰκ. 46) ἐνίοτε δὲ καὶ σύγκολλα¹ (εἰκ. 70), ἔχουσι γενικῶς τὴν μορφήν ἑνὸς ἐπιμήκους ὀρθογωνίου παραλληλεπίπεδου², τοῦ ὁποῖου ἡ μία τῶν πλευρῶν — συνήθως ἡ μακρὰ — βαίνει παραλλήλως πρὸς τὰς ἰσοῦψεῖς γραμμὰς τῆς κλιτύς. Λόγῳ τῆς ἰσχυρᾶς σχετικῶς κλίσεως τοῦ ἐδάφους, ἐφ' οὗ εἶναι ἐκτισμένα τὰ σπιτία, οὐδέποτε εἶναι ἀπλῶς ἰσόγεια — (χαμώγεια) — διότι τότε τὸ ὅπισθεν ἡμισυ αὐτῶν θὰ εὗρίσκετο ἐντὸς τοῦ ἐδάφους καὶ θὰ ἦτο ἐξαιρετικῶς ὑγρὸν. Φέρουσι λοιπὸν ὑπεράνω τοῦ ἰσογείου πάντοτε καὶ ἓνα ἢ δύο τὸ πολὺ ὀρόφους³, οἵτινες, ὅταν μὲν τὸ ὀρθογώνιον εἶναι τοποθετημένον παραλλήλως πρὸς τὴν κλίσιν τοῦ ἐδάφους, ἀντιστοιχοῦσι κατακορύφως καθ' ὅλα πρὸς τὸ ἰσόγειον (εἰκ. 45^α), ὅταν ὁμως τὸ κτήριο βαίνει καθέτως πρὸς τὴν κλιτύν, τίθενται ἐν ἑσοχῇ δηλαδὴ οὕτως, ὥστε μόνον τὸ πρὸς τὰ κατάντη ἡμισυ αὐτῶν νὰ ἔχῃ κάτωθεν ἰσόγειον τὸ δὲ ὑπόλοιπον πρὸς τὰ ἀνάντη τμήμα νὰ ἐδράζεται ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς κλιτύς (εἰκ. 45^β).

Εἰς τὰ παλαιότερα καὶ πλουσιώτερα σπιτία προσκολλᾶται εἰς τὸ παραλληλεπίπεδον καὶ εἰς τετράγωνος πύργος, ὅστις ἄλλοτε μὲν τοποθετεῖται κατὰ προέκτασιν τῆς μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ ὀρθογωνίου (εἰκ. 45^γ) ἄλλοτε δὲ τίθεται καθέτως πρὸς αὐτὴν σχηματίζων μετὰ τοῦ ὀρθογωνίου ἐν γάμμα ἢ ἐν ταῦ (εἰκ. 45^δ). Σπανίως τέλος προσαρτᾶται εἰς τὸ κύριον σῶμα καὶ μικρότερος παράπλευρος χώρος χρησιμεύων ὡς κοιτῶν (κουβούκλιον) ἢ μαγειρεῖον (εἰκ. 86).

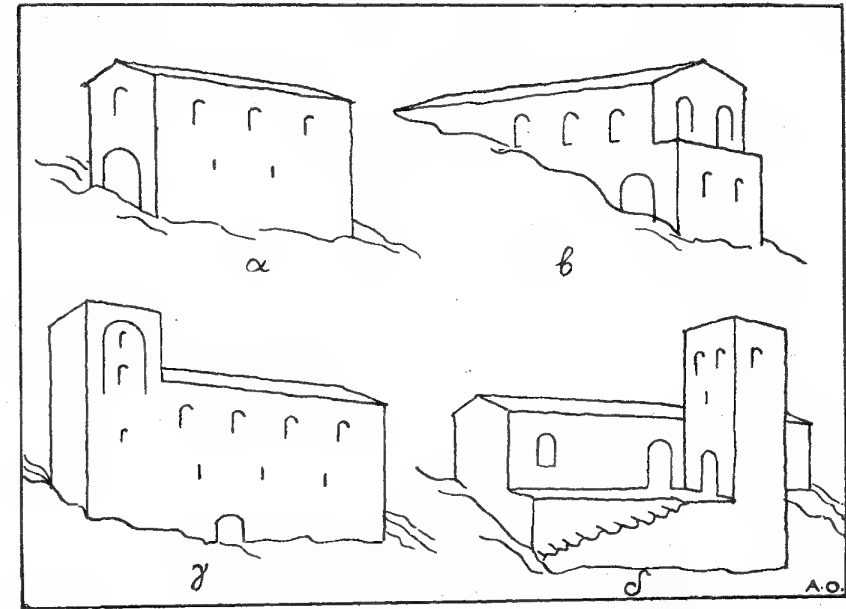
¹ Ὁ ὅρος ἀπαντᾷ ἐν πωλητηρίῳ ἐγγράφῳ τοῦ 1320 Ἰω. ἀκ. Ἰβηρίτης, Γρηγ. Παλαμᾶς 2, 27.

² Τὰ σχήματος ἐπιμήκους ὀρθογωνίου οἰκήματα ὠνόμαζον οἱ Βυζαντινοὶ *δρομικά* (Miklosich-Müller, Acta et diplomata 6, 38), ὁμοίως δ' ἐχαρακτήριζον καὶ τοὺς στενοεπιμήκεις ὀρθογωνίους ναοὺς (Πορφυρογέννητος Adm. Imp. 139. Miklosich-Müller, Acta 6, 37).

³ Τὰ τοιαῦτα σπιτία ὀνομάζονται ἐν μεσαιωνικοῖς ἐγγράφοις *δίπατα* ἢ *ἀνωγεωκάτωγα* ἢ *ἀνωγοκάτωγα* (Φ. Κουκουλές, Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. 12 σ. 88) ἢ καὶ *ἀνώγεια* κατ' ὀγεία (Miklosich-Müller, Acta et diplomata 6, 38, Ἰω. Ἰβηρίτης, Γρηγόρ. Παλαμᾶς 2, 27).

ΤΟ ΙΣΟΓΕΙΟΝ

Τὸ ἰσόγειον — κατ' ὀγείον ἢ κατ' ὀγείον — τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ δὲν ἐχρησιμοποιεῖτο γενικῶς πρὸς κατοικίαν. Συνέβαινε δὲ τοῦτο ὅχι μόνον ἕνεκα τῆς εἰς τὸ ὑγρὸν ἐδάφος εἰσχωρήσεώς του ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους: Κατὰ τὸν μεσαῖωνα καὶ μάλιστα εἰς πόλεις περιτετειχισμένας, ἐνθα μικρὸς εἶναι ὁ διαθέ-

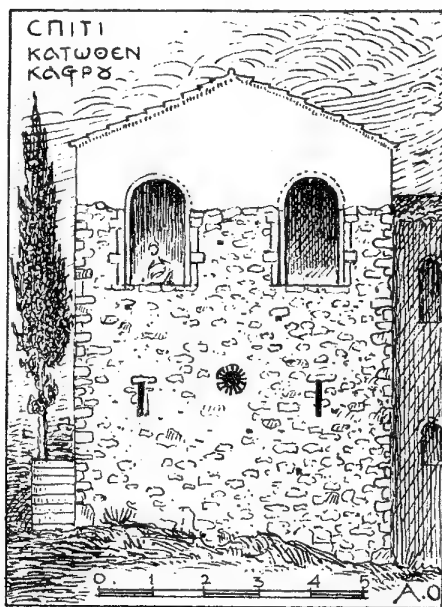

Εἰκ. 45. Τύποι σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ.

σιμος πρὸς οἰκοδομίαν χώρος, τὸ σύστημα τῆς κατοικίας ἦτο τελείως διάφορον τοῦ ἐν ἐπιπέδῳ ἐλευθέρῳ χώρῳ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐν Ἑλλάδι καὶ ἀργότερον ἐν Ἀνατολῇ ἐφαρμοζόμενον. Ἐν ᾧ δηλαδὴ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τοὺς πρώτους μετὰ Χριστὸν αἰῶνας οἱ κατοικήσιμοι χώροι διετάσσοντο ἀνέτως πέραξ μιᾶς ἐσωτερικῆς αὐλῆς, ἐν τῇ ὁποίᾳ συνεκεντροῦτο ὅλη ἡ ζωὴ καὶ ἡ δρασίς τῆς οἰκογενείας, ἀδιαφορούσης διὰ τὰ ἔξω τῆς οἰκίας συμβαίνοντα, κατὰ τὸν μεσαῖωνα ἢ παλαιὰ ἀπομόνωσις καὶ ὁ μυστικισμὸς καταργοῦνται, οἱ δὲ χώροι συγκεντροῦνται εἰς ἐν οἶκον παραλληλεπίπεδον καὶ ἀνώγειον, βλέπον πρὸς πάσας τὰς διευθύνσεις καὶ μὴ περιβάλλον ἀλλὰ περιβαλλόμενον ὑπὸ αὐλῆς¹.

¹ Χαρακτηριστικοὶ διὰ τὴν θέσιν τῆς αὐλῆς ἐν σχέσει πρὸς τὴν οἰκίαν εἶναι καὶ οἱ ἀντίστοιχοι ὅροι οὗτοι διὰ μὲν τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν χρησιμοποιεῖται συχνὰ ὁ ὅρος *μεσαύλειον* ἢ *μέσαυλον* (Προκόπιος, ὑπὲρ τῶν πολέμων 3. 12. 4, Εὐσέβιος Ἑκκλ. Ἱστορία 3, 39), ἐν ᾧ κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν συναντῶμεν τὸ *πρόαυλον* ἢ *περίαυλον* ἢ *περιάυλιον* (Νικ. Χωνιάτης 663 13, Miklosich-Müller, Acta 3. 21, 3. 52, 3. 57 Trinchera, Syllabus membranarum, Neapoli 1865 σ. 25).

Ἡ ριζική αὐτὴ μετατροπὴ ὀφείλεται κυρίως εἰς τὰς κρατούσας κατὰ τὸν μεσαιῶνα κοινωνικὰς συνθήκας. Δὲν ἐθεωρεῖτο τὴν πλὴν εὐγενὲς τὸ κατοικεῖν ἰσογείως, ἀλλ' οὔτε καὶ ἀσφαλές, λόγῳ τῶν οὐχὶ σπανίων ἐπιδρομῶν τοῦ λαοῦ κατὰ τῶν πλουσίων¹. Ἐκρίθη διὰ τοῦτο σκόπιμος ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ συγκέντρωσις τῶν χώρων, ἀφ' ἑτέρου δ' ἡ εἰς τὸν ἄνω ὄροφον μετάθεσις τῆς

Εἰκ. 46. Σπίτι (Z) με τοξικὰς θυρίδας.

κατοικίας, τοῦ κατωγίου χρησιμοποιοιθέντος ἐφεξῆς μόνον διὰ βοηθητικὰς ὑπηρεσίας ἅμα δὲ καὶ δι' ἀμυντικούς σκοπούς. Διὰ τὸν τελευταῖον δ' ἀκριβῶς τοῦτον λόγον τὸ ἰσόγειον τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρά ὄχι μόνον μὲ παχεῖς καὶ στερεοὺς τοίχους κατασκευάζεται ἀλλ' οὔτε καὶ παράθυρα συνήθως φέρει πλὴν μικρῶν τινῶν φεγγιτῶν (εἰκ. 46) ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου συχνότατα εἶναι ἐφωδιασμένον μὲ τοξικὰς θυρίδας ἢ τοξοβολίστρας² ἢ τοξικὰς τρύπας³ (πολεμίστρας) (σπίτι Z εἰκ. 46, σπίτι A εἰκ. 54).

Ἐχρησιμοποιεῖτο λοιπὸν καὶ ἐν Μυστρᾷ τὸ ἰσόγειον ἄλλοτε μὲν ὡς στάβλος, ἄλλοτε δὲ ὡς ἀποθήκη σιτηρῶν ἢ ἐλαίου, σπανιώτερον δ' ὡς μαγειρεῖον (παλάτια) καὶ ὡς κατοικία τοῦ ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ⁴.

Ἐνίοτε ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ ἰσογείου ὠρύσσετο λάκκος καλυπτόμενος διὰ κυλινδρικοῦ θόλου (Σπίτι Φραγκοπούλου εἰκ. 99, παλάτια εἰκ. 14). Ὁ λάκκος οὗτος ἦτο προωρισμένος νὰ δέχεται ὕγρὸν περιεχόμενον, ὡς ἀποδεικνύει τὸ παχὺ καὶ σκληρὸν ὑδραυλικὸν κονίαμα, διὰ τοῦ ὁποίου καλύπτονται τὰ τοιχώματά του. Τὸ ὕγρὸν δὲ τοῦτο ἠδύνατο νὰ εἶναι καὶ οἶνος, συνηθέστερον ὅμως ἦτο τὸ ἀπὸ τῆς στέγης τοῦ οἰκήματος, τῇ βοήθειᾳ ἀγωγοῦ, συλλεγόμενον ὄμβριον ὕδωρ ἀπετέλει λοιπὸν

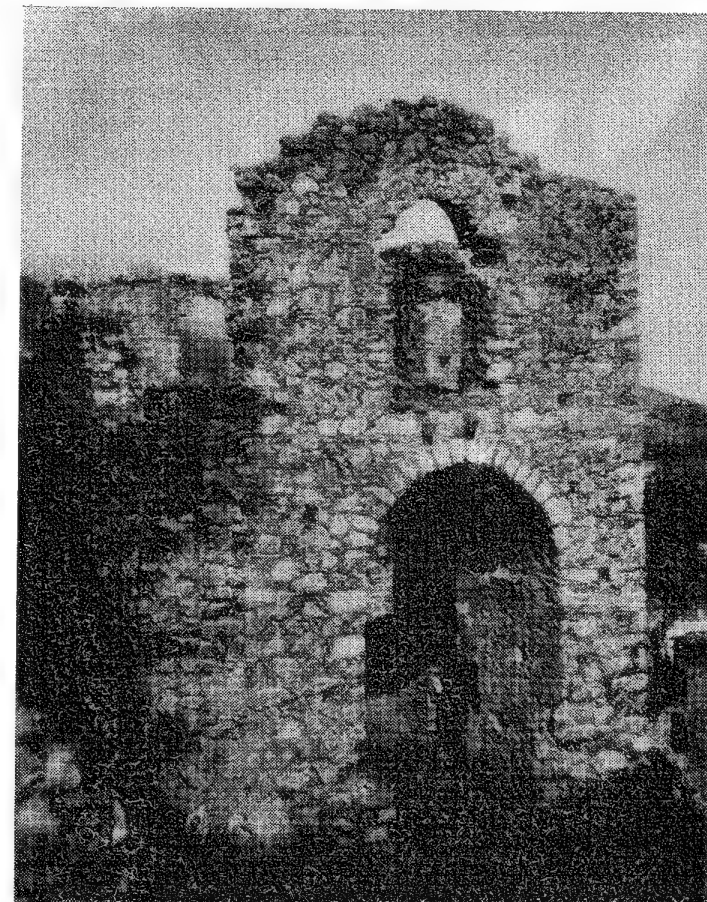
¹ Karl Roth, Sozial- und Kulturgeschichte des byzantinischen Reiches, Berlin und Leipzig 1919 σ. 24.

² Θεοφάνης 589, 5 (Βόννης), Δούκας 301, 7.

³ Οὗτω ἐν τῇ Βακτηρίᾳ τῶν ἀρχιερέων (ἦτοι τὸ ὑπ' ἀρ. 1373 χειρόγραφον βιβλίον τῆς Ἑθν. Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος) φ. 231^α, κεφ. ρζ'. Λέγονται δ' αὗται αὐτόθι καὶ ἀπλῶς τοξικαί.

⁴ Ἡ συνήθεια τοῦ νὰ κατοικῇται μόνον τὸ ἀνώγειον, τὸ δὲ κατώγειον νὰ χρησιμεύῃ ὡς στάβλος διατηρεῖται μέχρι τῆς σήμερον πολλοῦ τῆς Ἑλλάδος, ἰδίᾳ εἰς τὰ ὄρεϊνά μέρη, ὡς π. χ. ἐν Αἰτωλίᾳ. Δουκόπουλος, Αἰτωλικαὶ οἰκίσεις, Ἀθῆναι 1925 σ. 6, 7.

ὁ λάκκος οὗτος τὸν ὄμβροδέκτην ἢ τὴν κινστέραν τοῦ σπιτιοῦ¹, ἧς τὸ ὕδωρ ἦντλειτο διὰ κάδου ἀπὸ περιστομίδων², κατασκευαζομένων ἄλλοτε μὲν ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ ἰσογείου (παλάτια δεσποτῶν σελ. 22 εἰκ. 14) ἄλλοτε

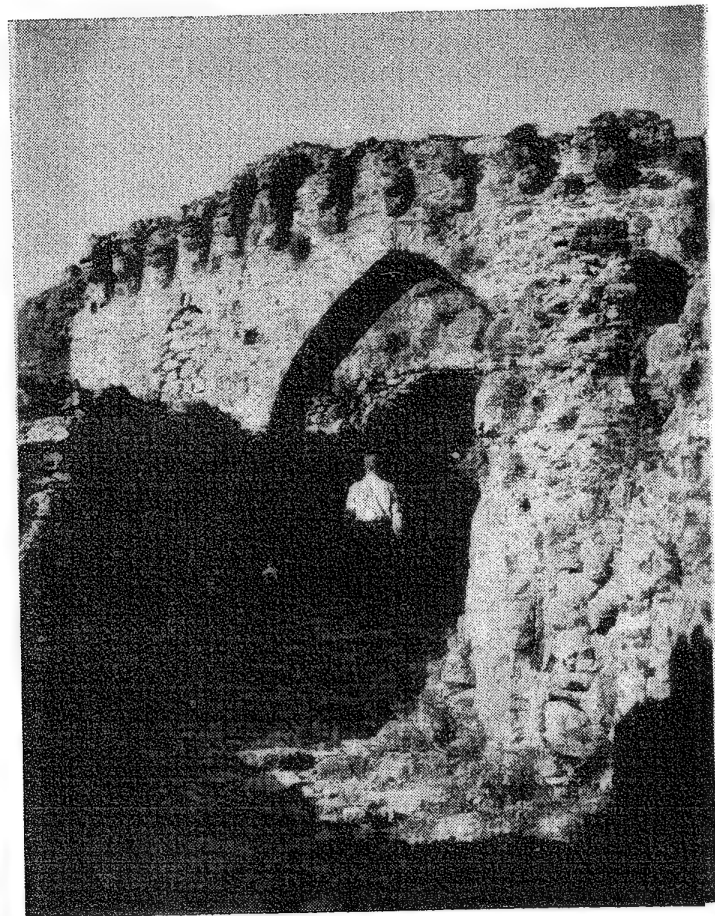
Εἰκ. 47. Σπίτι μετὰ διαβατικοῦ.

δ' ἐκτὸς αὐτοῦ ἐν τῇ αὐλῇ ἀλλὰ παρὰ τὸν τοῖχον τοῦ ἰσογείου (οἰκία Φραγκοπούλου εἰκ. 99).

¹ Ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης ἀναφέρει, ὅτι εἶχεν ἐν τῇ οἰκίᾳ του «ὑπόγειον ταμεῖον ὕδατων» Guillard, Le palais de Théodore Métochite ἐν Revue des Études Grecques τ. 35 (1922) σ. 90.

² Ὁ ὄρος ἀπαντᾷ ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1202: «φρέαρ μετὰ περιστομίδος μαρμαρίνου ἢ πωρίνου» Miklosich - Müller, Acta 3, 51. 3, 57.

Ὁ χώρος τοῦ ἰσογείου ἦτο πάντοτε ἀδιαίρετος καὶ συνηθέστατα *ὑπόθολος*¹ ἤτοι κεκαλυμμένος διὰ κτιστῶν θόλων, οἵτινες ἄλλοτε μὲν ἦσαν κυλινδρικοί, (*καμάραι*, σπῖτι Ρ εἰκ. 50 Ζ) ἄλλοτε δὲ ἦσαν σταυροθολιακοί² (σπῖτια «Θ, Λ»

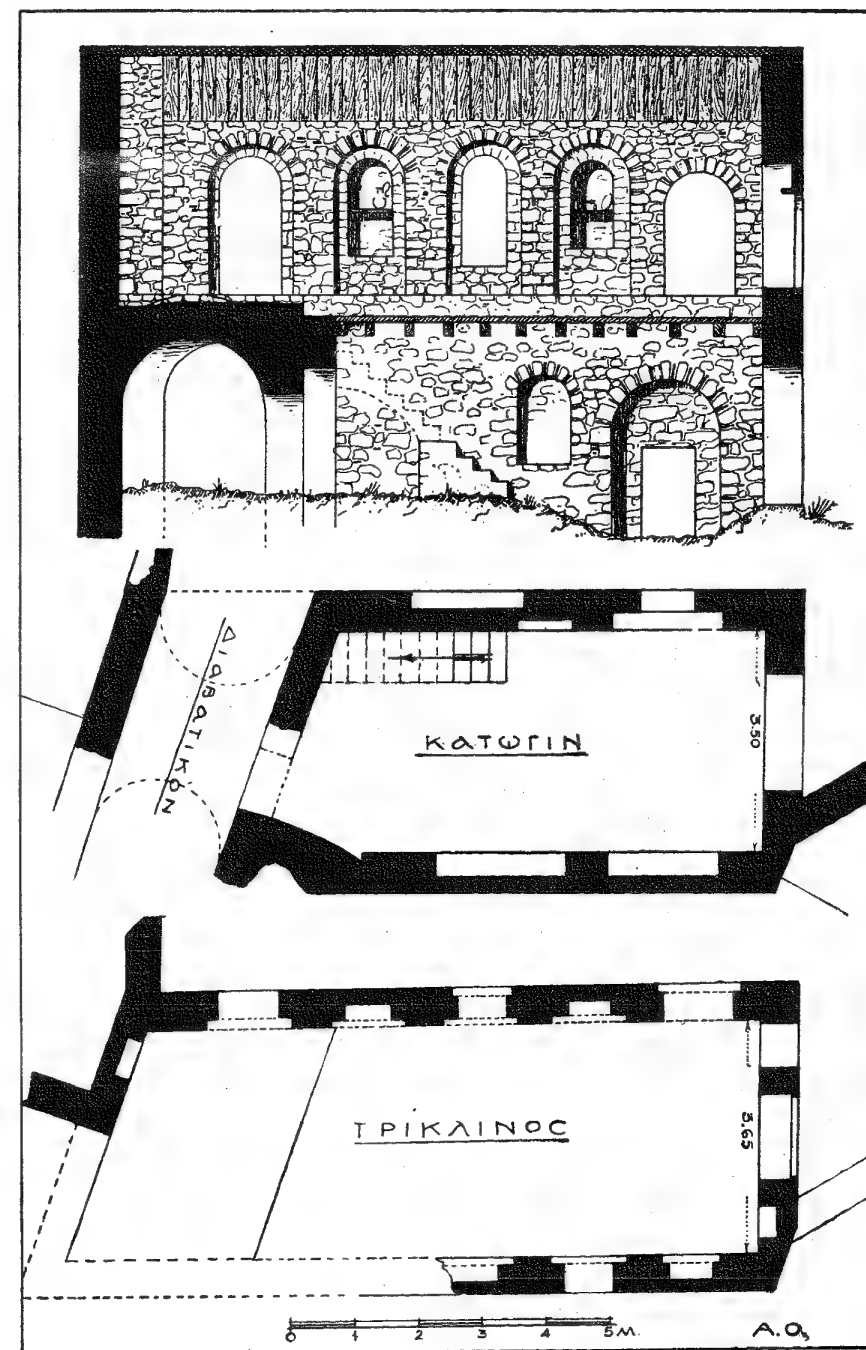

Εἰκ. 48. Καμπύλον ἰσόγειον μετὰ διαβατικοῦ.

εἰκ. 99, 101). Τῶν πύργων, οἵτινες ἦσαν τετράγωνοι, τὸ ἰσόγειον ἐκαλύπτετο συνήθως διὰ σφαιρικοῦ θόλου σχήματος ἀσπίδος (ἀρχοντικὸν Α, εἰκ. 88). Ἀντὶ δὲ θολωτῶν ὀροφῶν συναντῶμεν ἐνίοτε καὶ ξυλίνας ὀροφὰς τοῦ ἰσογείου

¹ Ὁ ὅρος ἀπαντᾷ ἐν μεσαιωνικοῖς ἐγγράφοις Miklosich-Müller, Acta 3, 56. 3, 57 «κατώγειον ὑπόθολον», «κτίσματα ὑπόθολα».

² Παρὰ τῷ Ἀνωνύμῳ Banduri ἀπαντᾷ ὁ ὅρος σταυροθολοκτισμένος Migne, Patr. Gr, 133, 980.

Εἰκ. 49. Σπίτι ἀνωγοκάτων (Ε) φέρον κάτωθεν λοξὸν διαβατικόν.

(ἀρχοντικὸ Α εἰκ. 88, σπίτι Ε εἰκ. 49). Οὐχὶ σπανίως δὲ ὑπόθολος χώρος τοῦ ἰσογείου ἦτο κοινόχρηστος ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει· δὲν ἐκλείετο δηλαδὴ ἀλλ' ἐχρησίμευεν ὡς ἐλευθέρα δίοδος πρὸς γειτονικοὺς δρόμους ἢ σπίτια (εἰκ. 47). Ἐν τοιαύτῃ δὲ περιπτώσει ἐκαλεῖτο *διαβατικὸν*¹ ἢ *πάροδος*. ἢ *δημοσία καμάρα*². (Εἰκ. 47, 48). Ἡ δίοδος ἠδύνατο νὰ τοποθετῇται καὶ καθέτως ἢ λοξῶς πρὸς τὸν μέγαν ἄξονα τοῦ κτηρίου, ὁπότε κατελάμβανε τμήμα μόνον τοῦ ἰσογείου, τοῦ ὑπολοίπου δυναμένου νὰ ἔχη ξυλίνην ὀροφήν, ὡς συμβαίνει εἰς τὸ σπίτι Ε (εἰκ. 49).

ΚΛΙΜΑΚΕΣ

Ἡ ἀπὸ τοῦ ἰσογείου εἰς τὸν ὀρόφον ἀνοδος ἐγένετο τῇ βοήθειᾳ κλιμάκων, αἵτινες ἄλλοτε μὲν ἦσαν ξύλιναι (*ξύλοσκαλαι*)³ ἄλλοτε δὲ πέτριναι κτισταί. Αἱ ξυλόσκαλαι ἦσαν πάντοτε ἐσωτερικαί, συχνάκις ὁμῶς ὑπῆρχον καὶ κτισταὶ ἐσωτερικαὶ σκάλοι εἴτε ὁλόκληροι εἴτε κατὰ τὸ ἥμισυ μόνον ὡς π. χ. εἰς τὸ παρὰ τὴν Μητρόπολιν σπίτι Ρ (εἰκ. 50z) καὶ εἰς τὸ σπίτι Γ τῆς Ἀνω Χώρας. Συνήθως αἱ κτισταὶ κλίμακες ἦσαν ἐξωτερικαὶ τοποθετούμεναι εἴτε ἐφαπτομένως τοῦ μακροῦ τοίχου τοῦ ὀρθογωνίου (σπίτι Π εἰκ. 50a) εἴτε εἰς ἀρκετὴν ἀπ' αὐτοῦ ἀπόστασιν παραλλήλως, ὁπότε ἐκάμπτοντο ὀρθογωνίως ἵνα φθάσωσι μέχρι τοῦ ὀρόφου (σπίτι Μ εἰκ. 50γ).

Αἱ κτισταὶ κλίμακες, ἐσωτερικαὶ τε καὶ ἐξωτερικαί, εἶχον πλάτος 1.00-1.30 μ. σπανιώτερον δὲ 2.00 μ. τὰ δὲ σκαλοπάτιά των, τὰ *σκαλία*⁴, ἐστηρίζοντο ἐπὶ τόξων ἄλλοτε μὲν σχήματος ἡμικυκλικοῦ (εἰκ. 50a), ἄλλοτε δὲ σχήματος τεταρτοκυκλίου (εἰκ. 50b)· ἐνίοτε συνυπάρχουσιν ἀμφότερα τὰ σχήματα, τὸ μὲν πρῶτον ὑπὸ τὸ πλατύσκαλον τὸ δὲ δεύτερον ὑπὸ τὰ σκαλία (εἰκ. 50γ καὶ εἰκ. 51).

Ἡ ἐπὶ τόξων τοποθέτησις τῶν σκαλίων οὐ μόνον οἰκονομίαν χώρου καὶ ὕλικου συνεπήγετο ἀλλὰ παρείχεν ἅμα εἰς τὰς κλίμακας ἐλαφρότητα καὶ χάριν. Διτηρήθη δ' ἡ διάταξις αὕτη καὶ μέχρι τοῦ 19^{ου} αἰῶνος εἰς τὰ λαϊκὰ σπίτια τῆς Ἑλλάδος⁵, ἅτινα συνεχίζουσιν, ὡς γνωστόν, τὴν βυζαντινὴν παρά-

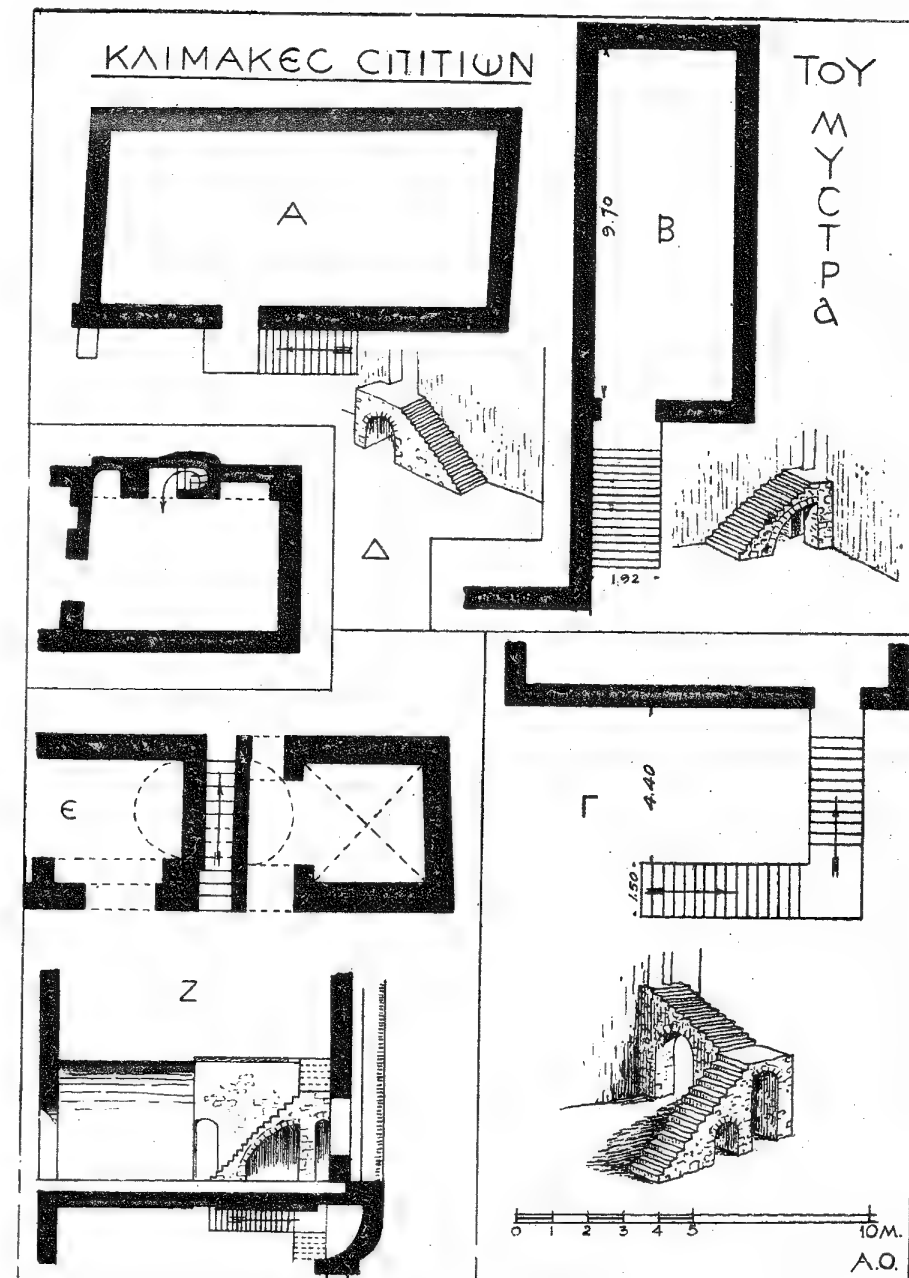
¹ Κ. Πορφυρογέννητος περὶ βασ. τάξεως 72, s 84, 24. 85, 1 91, 18. 107, 22. 169, 6 200, 6 213. 16. 260. 21 300. 13, 304, 4 καὶ 18 348, 1. 573, 14. 584, 19. Ἀρμενόπουλος, Ἑξάβιβλος, Λυψία 1851 Βιβλ. 2 σελ. 4 παρ. 47. Δι' ὁμοίου ὁρου χαρακτηρίζονται ἐν τοῖς τυπικοῖς τῶν μονῶν καὶ αἱ θολωταὶ εἰσοδοὶ αὐτῶν. Ὁρα σχετικῶς Ὁρλάνδον, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναι 1927 σ. 10.

² Βακτηρία τῶν ἀρχιερέων, φ. 231 β.

³ Miklosich - Müller, Acta et diplomata 3, 54.

⁴ Ἐπιφάνειος μοναχός, Migne, Patr. Gr. 120, 260. Κ. Πορφυρογέννητος Βασ. τάξ. 91, 263, 363. Περί δυστυχίας καὶ εὐτυχίας Lambros, Collection de romans grecs 286, 459, 669, 716. Πβλ. καὶ τὸν Ἀθηναϊκὸν ἀγ. Ἀσώματον εἰς τὰ σκαλία. Καμπούρογλους, Μνημεῖα Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων 1, 191.

⁵ Σπίτια Ἰκαρίας: Ἀγγελ. Χατζημιχάλη, Ἑλληνικὴ Λαϊκὴ Τέχνη, Ἀθῆναι, 1931 σ. 175 εἰκ. 179, Ἡπειροῦ: Α. Ζάχος, Ἡπειρωτικὰ Χρονικά τ. 3 πίν. 5 καὶ 6. Ἀρτης: Α. Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. 2 σ. 186, 189 191.

Εἰκ. 50. Διάφορα εἶδη ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν κλιμάκων.

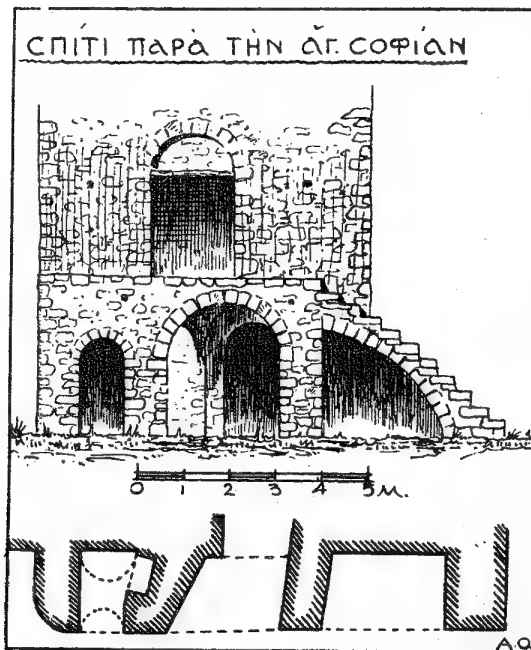
δοσιν. Ἡ κλίμαξ κατέληγεν ἄνω εἰς πλατύσκαλον, ὅπερ ὑπὸ μὲν τῶν Βυζαντινῶν ἐκαλεῖτο ἀκρόσκαλον¹, ὑπὸ δὲ τῶν νεωτέρων ὀνομάζεται κεφαλόσκαλο².

Εἰς τινὰς περιπτώσεις κλίμακες ἄλλοτε εὐθεῖαι (ἀρχοντικὸν Α εἰκ. 52) καὶ ἄλλοτε ἐλικοειδεῖς³ ἢ γυρισταὶ⁴ κατεσκευάζοντο ἐντὸς τοῦ πάχους τῶν τοίχων ἢ ἐντὸς μιᾶς καμπύλης ἐξοχῆς αὐτοῦ ὡς π.χ. εἰς τὸ ὑπεράνω τῶν Ἀγ. Θεοδώρων σπίτι Φ (εἰκ. 52). Ἄλλοτε πάλιν

μία κτιστὴ σκάλα παρεμβάλλεται ἐγκαρσίως μεταξὺ δύο γειτονικῶν κτηρίων (εἰκ. 50 Ε).

ΑΝΩΓΕΙΟΝ

Τὰ σπίτια τοῦ Μυστρά εἶχον κατὰ κανόνα ἓνα καὶ μόνον ὄροφον ὑπεράνω τοῦ ἰσογείου, κατ' ἐξαίρεσιν δὲ δύο, (σπίτια Α, Γ, Λ, Τ) ὁπότε ὁ πρῶτος ἦτο χαμηλὸς 1.80 ἕως 2.80 μ. καὶ θὰ ἐχορσίμευεν εἴτε ὡς ἀποθήκη, εἴτε δι' ἀμυντικὸν σκοπὸν, ὅπως συμβαίνει εἰς τὸ ἀρχοντικὸν Α, τοῦ ὁποίου ὁ πρῶτος ὄροφος, ἔχων ὕψος μόνον 1.80 μ., φωτίζεται μόνον ἀπὸ τέσσαρας τοξικὰς θυρίδας (πολεμίστρας) (πβλ. εἰκ. 88).

Εἰκ. 51. Ἐξωτερικὴ κλίμαξ ἐπὶ τόξων (ἄνω Χώρα).

Ὁ ἄνω ὄροφος κατελαμβάνετο συνήθως ἀπὸ μίαν καὶ μόνην μεγάλην αἴθουσαν⁵, σχήματος ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὀρθογωνίου σπανιώτερον δὲ καὶ τραπεζοειδοῦς (σπίτι Δ εἰκ. 49) ἥτις ἐνίοτε εἶχε μῆκος φθάνον τὰ 16 μ. (Σπίτι Χ) καὶ 18 μ. (Σπίτι Λ). Ἡ αἴθουσα αὕτη ἐκαλεῖτο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν *τρικλινος*

¹ Miklosich-Müller, Acta et diplomata 3, 55.

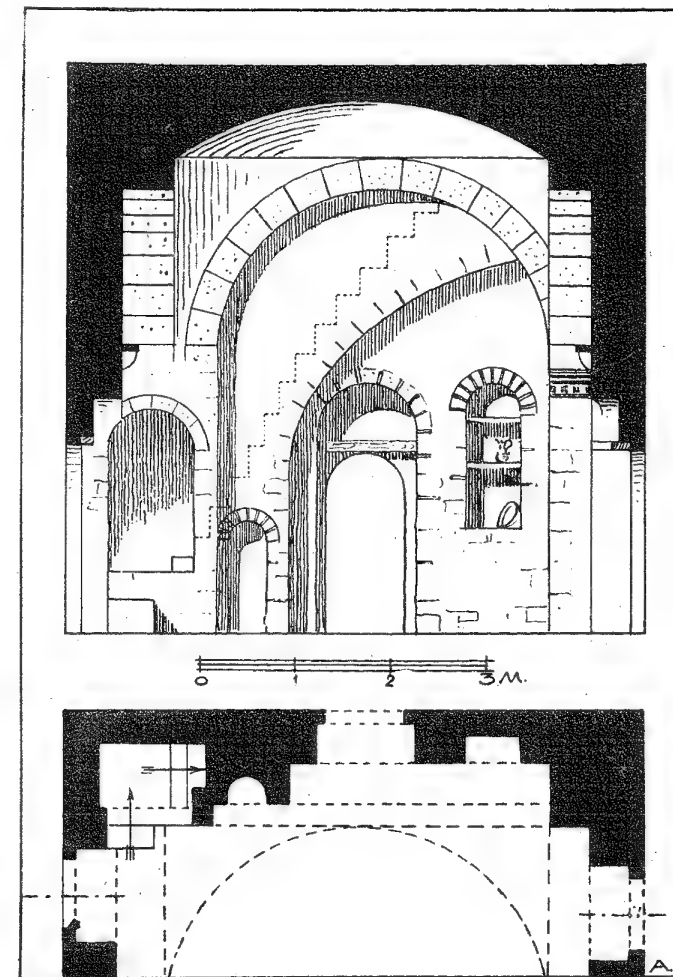
² Φ. Κουκουλές, Ἑπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. 12 σ. 91 σημ. 11.

³ Αἱ ἐλικοειδεῖς κλίμακες ἐκαλοῦντο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν *κοχλίας* Θεοφάνης 193, 21 197, 20 (Βόννης) Κ. Πορφυρογέννητος Βασιλ. τάξ. Ι, 17. Πασχάλιον Χρονικὸν 304^α, 313 β.

⁴ Ἀκριτικὸν ἔπος, Λαογραφία Θ', 399.

⁵ Τοῦτ' αὐτὸ συνέβαινε καὶ ἐν τῇ Δύσει A. Choisy, Histoire de l'architecture 2, 553 ὡς καὶ εἰς τὰ ἀρχοντικά τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Τρίκερι Ἀγγ. Χατζημιχάλη, Ἑλλην. Λαϊκὴ Τέχνη, Ἀθῆναι 1936 σ. 136.

ἢ *τρικλινάριον*¹, ἀντεστοίχει δέ, ὡς λέγει καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (Παρεκβ. 1573, 28) πρὸς τὸν οἶκον τῶν ἀρχαίων οἰκημάτων ἢ καὶ τὸν ἀνδρῶνα

Εἰκ. 52. Κλίμαξ εὐθεῖα ἐντὸς τοῦ τοίχου τοῦ ἀρχοντικοῦ Α.

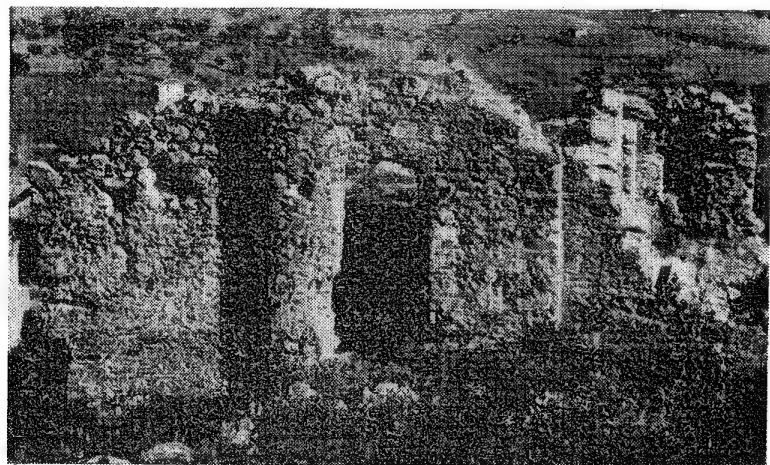
διότι ἐν αὐτῇ ἡ οἰκογένεια παρέμενε νυκτός τε καὶ ἡμέρας, ἐδῶ εἰργάζετο, ἔτρωγε, ἐκοιμάτο καὶ ἐδέχετο τοὺς ξένους.

Χωρίσματα ὁ *τρικλινος*, ὡς εἵπομεν, δὲν ἔφερε· διότι οὐδαμοῦ ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν κονιαμάτων παρατηροῦνται σχετικὰ ἴχνη· ἂν δὲ παρίστατο ἀνάγκη

¹ Ὅρα τὰ παρὰ Φ. Κουκουλὲ κατελεχθέντα χωρία ἐν Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. 12 σ. 118.

χωρισμοῦ τμήματός τινος αὐτοῦ—πρὸς σχηματισμὸν *κουβουκλίου* ἢ *ματρω-
νικίου*, ἅτινα σπανίως κατεσκευάζοντο ἐν Μυστρῷ ὡς ἰδιαίτερα διαμερίσματα
(ἀρχοντικὸν Α εἰκ. 86β)—οὗτος ἐγίνετο εἴτε διὰ καλαμοτοίχων εἴτε διὰ ξυλίνων
χωρισμάτων, ἅτινα ὠνομάζοντο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν *φαλσώματα*¹ ἢ *φάλσοι*².

Ἡ στέγη τοῦ τρικλίνου τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρῶ ἦτο πάντοτε ξυλίνη,
δέρριτος ἦτοι μὲ δύο κλίσεις καὶ ἐστεγασμένη διὰ κεράμων (*κεραμοτή*). Τοῦτο
ἀποδεικνύεται οὐ μόνον ἐκ τοῦ μικροῦ σχετικῶς πάχους τῶν τοίχων, ὅπερ δὲν

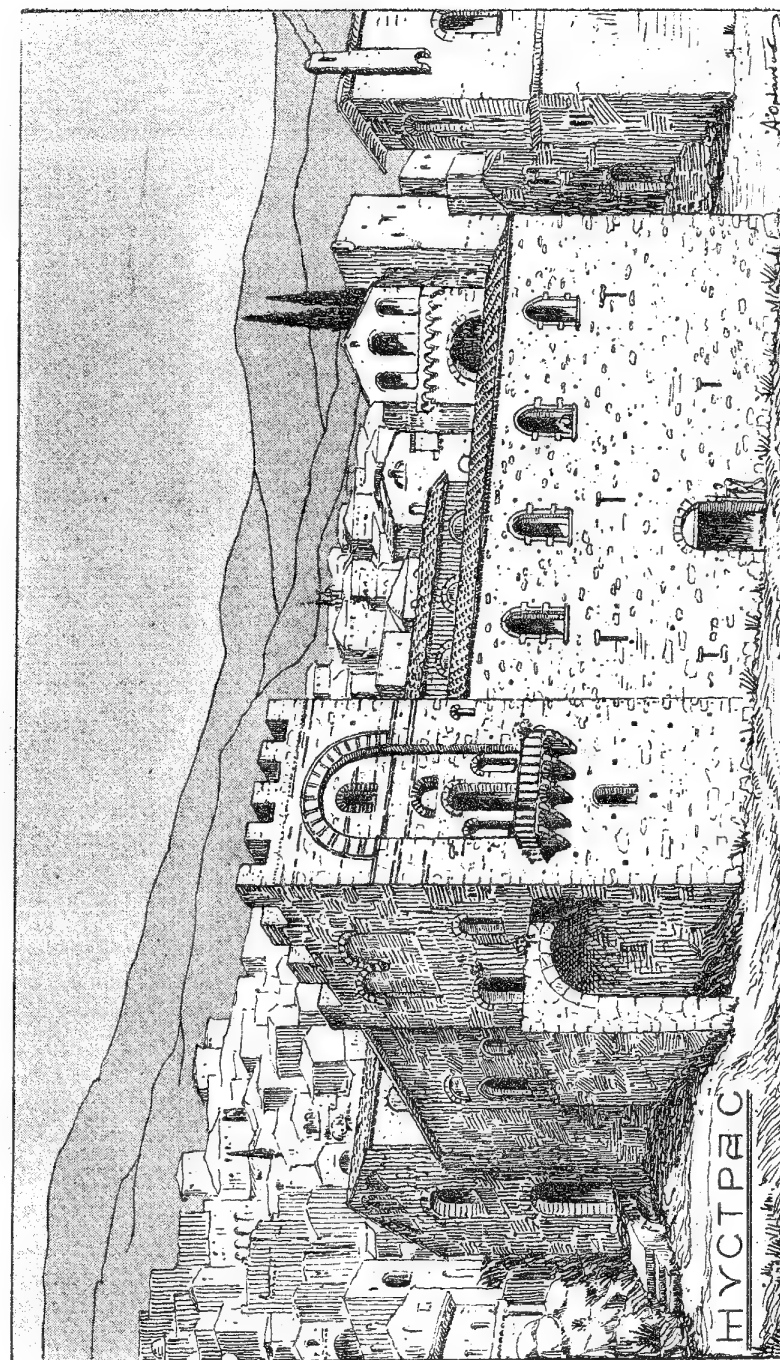
Εἰκ. 53. Σπίτι Φ. Καμπύλη ἐξοχή πρὸς οἰκονομίαν
ἐσωτερικῆς γυριστῆς κλίμακος (δρα κάτοψιν ἐν εἰκ. 50 Δ).

θὰ ἠδύνατο νὰ βαστάξῃ θολωτὴν ὀροφήν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς κατὰ τὰς στενὰς
πλευρὰς τοῦ ὀρθογωνίου ὑπάρξεως τῶν δύο τριγωνικῶν τοίχων, οἵτινες
ἀπήρτιζον τὰ ἀετώματα.

Ἄξιον προσοχῆς εἶναι τὸ σύστημα κατασκευῆς τῶν τοίχων τοῦ τρικλίνου,
οἵτινες, καίτοι δὲν προωρίζοντο νὰ βαστάξουν θόλους, ὅμως κατεσκευάζοντο
ὡς οἱ τοῦ ἰσογείου. Οἱ τοῖχοι λοιπὸν οὗτοι, ἐκτισμένοι πάντοτε δι' ἀσβέστου,
εἶναι λεπτότεροι τῶν τοῦ ἰσογείου (0.60-0.70) ἀποτελοῦνται δὲ συνήθως ἀπὸ
ἓνα σκελετὸν ἐκ διαδοχικῶν τόξων καλῶς ἐκτισμένων, τῶν ὁποίων τὰ κενὰ
γεμίζονται μὲ εὐτελεστέραν καὶ μικροτέρου πάχους τοιχοποιίαν. Λόγω δὲ τῆς
διαφορᾶς τοῦ πάχους σκελετοῦ καὶ γεμίσματος γεννῶνται, ἀναλόγως τῆς θέσεως
ἐν ἡ τοποθετεῖται τὸ γέμισμα, ἄλλοτε μὲν τυφλαὶ ἀψίδες ἐξωτερικαὶ (σπίτια
Γ, Δ, Ε εἰκ. 76-78) ἄλλοτε δὲ κόγχαι ἐσωτερικαὶ (σπίτια Α καὶ Ε εἰκ. 55), σπανιώ-

¹ Hesselting - Pernot, *Poèmes prodromiques*, Amsterdam 1910 IV, 130.
² Ἀλέξανδρος Βατοπεδινὸς ἐν Γρηγ. Παλαμῷ 6,282.

³ Ἰωακείμ Ἰβηρίτης, Ἀγιορειτικὰ ἀνάλεκτα Γρηγόρ. Παλαμᾶς 2 σ. 27.

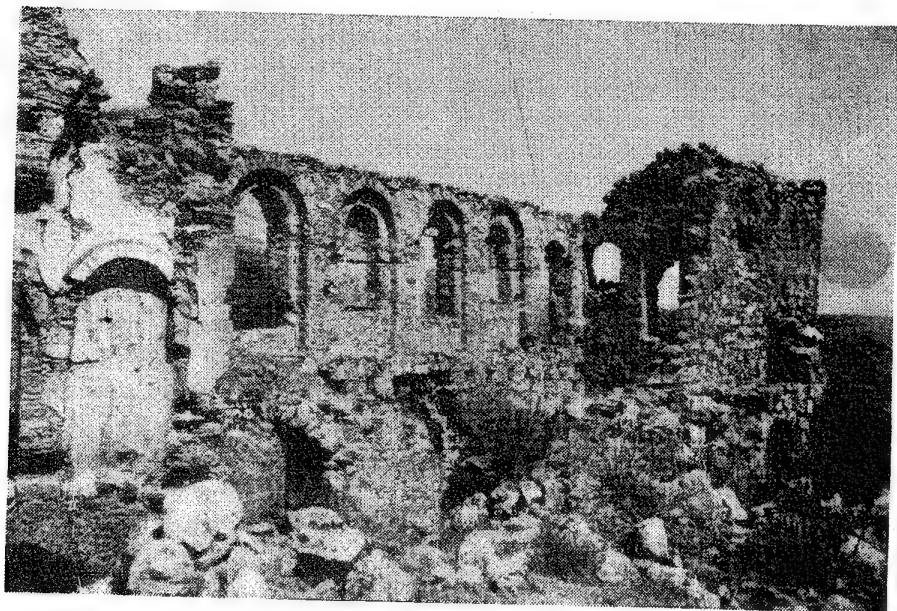
Εἰκ. 54. Πέροπτις ἀναπαράστασις τοῦ ἀρχοντικοῦ Α.

τατα δὲ ἐσωτερικαὶ ἅμα καὶ ἐξωτερικαί. Διὰ τῶν ἀψίδων δὲ τούτων οὐ μόνον οἰκονομία υἱικοῦ προκύπτει ἀλλὰ καὶ πλαστικότης ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς τοῦ κτηρίου δημιουργεῖται.

Εἰς τὰ γεμίσματα τῶν τόξων ἀνοίγονται ἀφ' ἐνὸς μὲν τὰ κουφώματα τῶν θυρῶν καὶ παραθύρων ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀρμάρια, περὶ ὧν θὰ λεχθῶσι τὰ δέοντα κατωτέρω.

Τὸ δάπεδον τοῦ τρικλίνου ὅταν μὲν ὑπῆρχε κάτωθεν θόλος ἐστρώνετο

Εἰκ. 55. Ἐσωτερικὸν τῆς οἰκίας Ε. Δεῖγμα τρικλίνου μετὰ τοξωτοῦ σκελετοῦ.

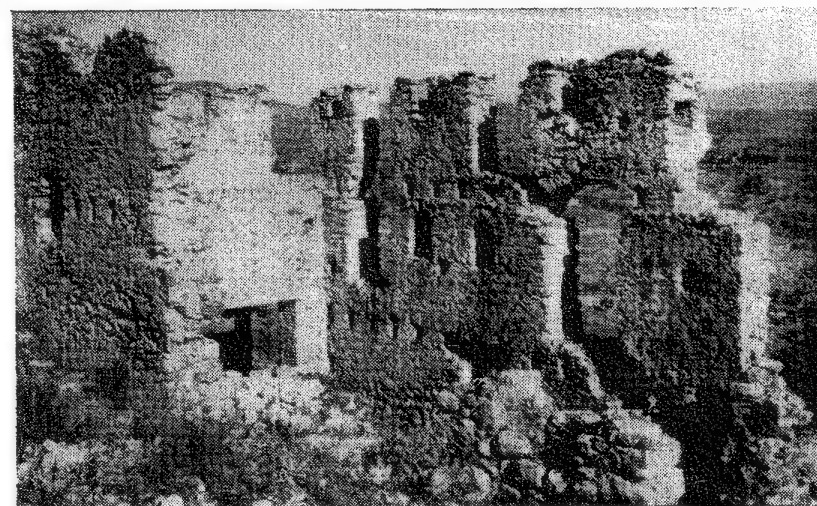
διὰ κονιάματος μεμιγμένου μετὰ τεμαχίων πλίνθων ἢ κεράμων, ὅποτε ἀπετε-
λεῖτο τὸ *δωματηρὸν*¹ ἔδαφος· ὅταν δὲ ἦτο ξύλινον ἐσχηματίζετο πάτωμα διὰ
δοκῶν καὶ σανίδων, ὅπερ οἱ Βυζαντινοὶ ὠνόμαζον *πάτον*². Αἱ δοκοὶ (πάτερα)
ἦσαν διατομῆς τετραγώνου (0.23 × 0.25) ἐτίθεντο δὲ κατ' ἀποστάσεις 0.50-0.60
ἀπ' ἄξονος εἰς ἄξονα, πακτούμεναι ἐντὸς τοῦ τοίχου ἢ βαίνουσαι ἐπὶ τῆς
ἐξοχῆς, ἥτις προκύπτει ἐκ τῆς διαφορᾶς τοῦ πάχους μεταξὺ τοῦ τοίχου τοῦ
ἰσογείου καὶ τοῦ δρόφου (εἰκ. 87). Κατὰ τὸν χειμῶνα τὸ ἔδαφος θὰ ἐστρώ-
νετο διὰ ταπήτων ἢ ὑφαντῶν, ὡς μανθάνομεν ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ περιφήμου

¹ Miklosich - Müller Acta 6, 41.

² Ἐν ἐγγράφοις ἀπαντᾷ *ξύλοπατος τρικλίνος*, Miklosich - Müller Acta 3, 56.

μητροπολίτου Ναυπάκτου Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου πρὸς τὸν δεσπότην τῆς
Ἡπείρου Θεόδωρον Κομνηνὸν τὸν Δούκαν¹.

Ἐν περιεργὸν στοιχεῖον ἀπαντᾷ εἰς μίαν τῶν οἰκιῶν τῆς Μεσοχώρας
(εἰκ. 56). Ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ἄνω δρόφου (τρικλίνου)
εὐρίσκονται ἐντειχισμένοι, κατὰ κανονικὰς περίπου ἀποστάσεις καὶ εἰς
ὑψος 0.85 ἀπὸ τοῦ δαπέδου, πήλινοι σωλήνες διαμέτρου 0.13, βαίνοντες
διαμπερῶς πρὸς τὸ πάχος τοῦ τοίχου. Εἰς τί ἐχρησίμευον οἱ κατ' ἀμφοτέρω
τὰ ἄκρα των ἀνοικτοὶ οὗτοι σωλήνες δὲν δύναμαι εἰσεῖτι νὰ ἐξηγήσω.

Εἰκ. 56. Σπίτι Τ μετὰ πηλίνων ἐντειχισμένων σωλήνων.

ΠΑΡΑΘΥΡΑ

Τὰ παραθύρα τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρά ἦσαν ταυτοχρόνως *παρακυπτικά*²
καὶ *φωτιστικά*³· διότι κατὰ κανόνα δὲν φέρουσιν ὑπεράνω τὰ μικρότερα
ἐκεῖνα ἀνοίγματα ἥτοι τοὺς φεγγίτας τοὺς ὁποίους συναντῶμεν εἰς τὰ ἀρχοντικά

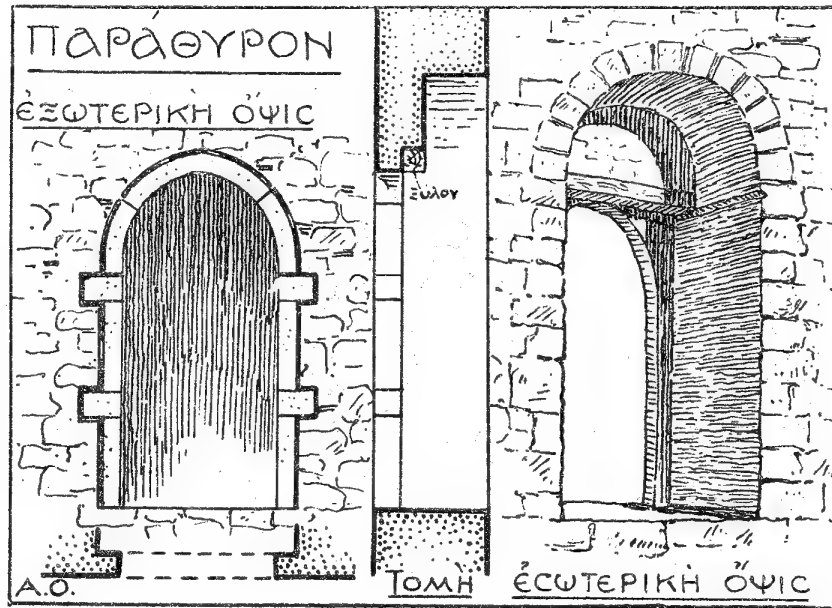
¹ Ἐν ταύτῃ λέγεται «μήτε γοῦν ἀνώγειον ἐστρωμένον μέγα τῷ ἀποστόλῳ μου δεῖξης,
μήτε διωρόφους οἰκίας ἢ τριωρόφους» (Vassilievsky, Viz. Vrem. Γ', 285).

² Κ. Πορφυρογέννητος, περὶ βασ. τάξεως 304, 15. 283, 20. Παχυμέρης
2, 496, 6 (Βόννης).

³ Τὴν διαφορὰν μεταξὺ παρακυπτικῶν καὶ φωτιστικῶν παραθύρων ἐννοεῖ τις πλή-
ρως ἐκ τοῦ ἐξῆς χωρίου τοῦ Ἀρμενοπούλου, Ἐξάβιβλος II, IV, 55 «μηδενὸς δυνα-
μένου ποιεῖν ψευδοπάτιον ἐν τῷ ἰδίῳ οἴκῳ καὶ διὰ τοῦτο (γράφει τούτου) τὴν φωταγωγὴν
θυρίδα παρὰσχευάζειν παρακυπτικὴν».

τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι¹. Εἰς μίαν μόνον περίπτωσιν, οἰκίας κάτωθεν τοῦ κάστρου, ὑπάρχει ἀκριβῶς ὑπεράνω τοῦ παρακλυπτικοῦ παραθύρου ἀνοιχτὸς ἡμικυκλικὸς φεγγίτης.

Τόσον τῶν θυρῶν ὅσον καὶ τῶν παραθύρων τὰ κουφώματα ἦσαν κατὰ κανόνα ὀρθογώνια, μὲ ὑπέρθυρα ὅμως πάντοτε τοξωτὰ καὶ δὴ πρὸς μὲν τὸ ἐσωτερικὸν ὑψηλότερα, πρὸς δὲ τὸ ἐξωτερικὸν χαμηλότερα (εἰκ. 57). Καὶ τὸ μὲν

Εἰκ. 57. Ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτερικὴ ὄψις παραθύρου καὶ τομὴ κατακόρυφος.

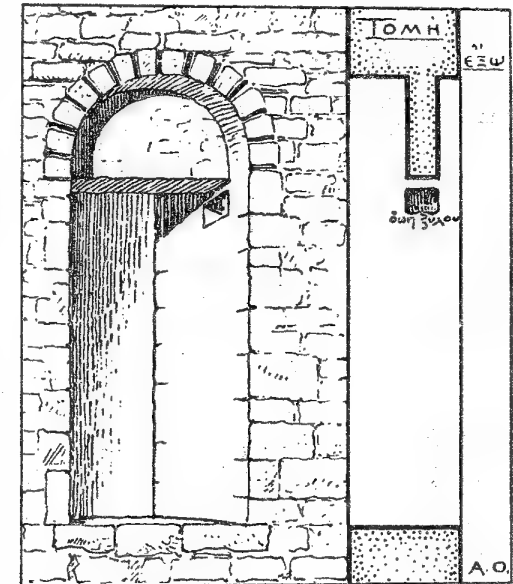
ἐσωτερικὸν ὑπέρθυρον ἦτο πάντοτε ἡμικυκλικόν, τοῦ ἐξωτερικοῦ ὅμως τὸ σχῆμα ἐποίκιλλε κατὰ τὰς ἐποχάς· οὕτω εἰς μὲν τὰ παλαιότερα σπίτια (13^{ον} καὶ 14^{ον} αἰῶνος) τὸ τόξον εἶναι τεθλασμένον, κατ' ἐπικρατήσαν μίμησιν τῶν φραγκικῶν προτύπων (ἀρχοντικὸ Α εἰκ. 54, σπίτι Ε)· κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα ἔχομεν καὶ τεθλασμένα καὶ ἡμικυκλικά ὑπέρθυρα, ἀπὸ δὲ τοῦ 15^{ου} αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς τὸ ὑπέρθυρον ἔχει τὸ σχῆμα τόξου κύκλου (χαμηλωμένον). Οὐ μόνον δὲ χαμηλότερον ἀλλὰ καὶ στενότερον ἦτο ἐμπρὸς τὸ παράθυρον· διότι τὸ πώρινον αὐτοῦ πλαίσιον ἐτίθετο ἐντὸς τοῦ κουφώματος, οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζῃ μὲ τὰ τοιχώματα γωνίας, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐτοίποθετοῦντο τὰ δύο ὄρθια ξύλα τοῦ τετραξύλου (κάσσας) τοῦ σφαλισματος. Ἦτο δὲ τὸ τετράξυλον τοῦτο, χάριν

¹ Ἐν Μυστρῇ τοιοῦτοι φεγγίται σχήματος ὀρθογωνίου ὑπάρχουσι μόνον εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἡμῖς τῆς οἰκίας Φραγκοπούλου, ὅπερ ἔχει προφανῶς μεταποιηθῇ ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ὡς σαφῶς δεικνύει ἡ παρτιθεμένη τομὴ κατὰ μῆκος (εἰκ. 99).

εὐκολίας τῆς κατασκευῆς, πάντοτε ὀρθογώνιον τοῦ ἄνω ὀριζοντίου τοῦ ξύλου τοποθετούμενον εὐθὺς ὀπισθεν τῆς κλειδὸς τοῦ ἐξωτερικοῦ πλαισίου καὶ πακτουμένου ἐντὸς τῶν ἐκατέρωθεν τοίχων. Σήμερον τὰ ξύλα βεβαίως δὲν σώζονται, διατηροῦνται ὅμως αἱ σχετικαὶ ὁπαὶ τῆς πακτώσεως. Ὑπεράνω δὲ τῶν ξύλων τούτων ἐκτίζετο ἐλαφρὸν τύμπανον (εἰκ. 57) — πάχους ὅσον τὸ τοῦ ξυλίνου ὑπερθύρου — ὅπερ ἔφρασσε τὸ μεταξὺ τῆς κάσσας καὶ τῆς ὑψηλότερας ἐσωτερικῆς καμάρας κενὸν (εἰκ. 57). Τὸ τύμπανον τοῦτο εἰς ἄλλα μὲν παράθυρα εἶχε τὴν ἔξω του ἐπιφάνειαν εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον πρὸς τὸν τοῖχον, ἄλλοτε ὅμως εἰσεῖχε κατὰ τι, σχηματίζομένης ἀβαθοῦς τινος κόγχης (Σπίτι Ψ εἰκ. 58), ἥς τὸ βάθος διεκοσμεῖτο διὰ γεωμετρικῶν κοσμημάτων (ἀρχοντικὸν Α εἰκ. 87).

Ἐνίοτε εἰς τὸ ὕψος τοῦ ξυλίνου ὑπερθύρου παρατηροῦνται ἐσωτερικῶς ἐλαφραὶ ὀριζόντιαι, πάχους 0.04, ἐγκοπαὶ ἐπὶ τῶν ἐκατέρωθεν τοιχωμάτων, διήκουσαι καθ' ὅλον τὸ πάχος τοῦ τοίχου, καὶ μαρτυροῦσαι, ὅτι ὑπῆρχε ποτὲ εἰς τὸ ὕψος αὐτὸ ὀριζόντιος ὀροφὴ τοῦ κουφώματος, ἥτις θὰ εἶναι βεβαίως τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀρμενοπούλου (Ἐξάβιβλος II, IV, 29) ἀναφερόμενον *ἱμάτιωμα*. Καὶ αὐτὰ δὲ τὰ πλάγια τοιχώματα τοῦ παραθύρου θὰ ἦσαν συχνὰ ἐπενδεδυμένα διὰ ξύλων, ὡς συμβαίνει καὶ εἰς τὰ ἀρχοντικὰ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Ἐν τῇ περιπτώσει ὑπάρξεως ὀροφῆς τὸ ὑπεράνω αὐτῆς καὶ τῆς καμάρας ἡμικυκλικὸν κενὸν δὲν ἐφράσσετο ἀλλ' ἐχρησίμευεν ὡς ἀρμάριον (ἀρχοντικὸν Α εἰκ. 88).

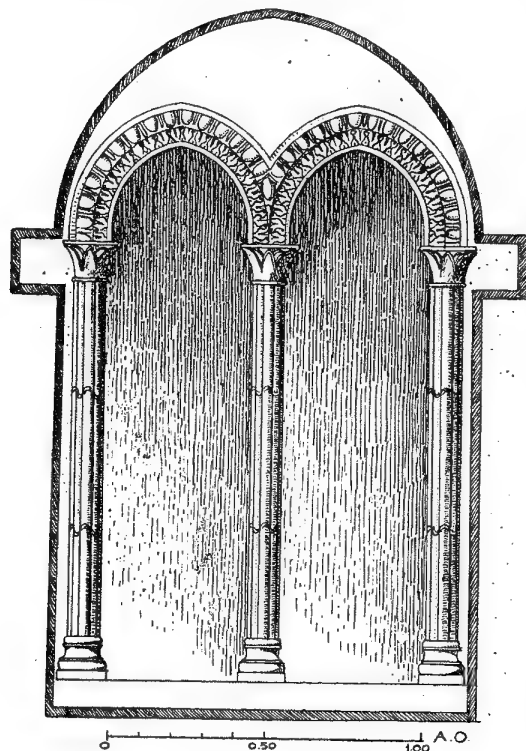
Τὰ παράθυρα ἐκλείοντο ἐμπρὸς διὰ ὑαλοπινάκων φυτευομένων ἐντὸς ξυλίνου ἢ γυψίνου σκελετοῦ, ὡς ἐγίνετο καὶ εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς¹. Ἐκαλοῦντο δ' οἱ ὑαλοπίνακες οὗτοι *σπέτλα* ἢ *σφέτλα* (specula), ὡς μανθά-

Εἰκ. 58. Πρόσσις καὶ τομὴ παραθύρου μετὰ εἰσέχοντος τυμπάνου (Σπίτι Ψ).

¹ Ὅσιος Λουκάς, Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris in Phocis, London 1901 πίν. 12, σ. 25 καὶ εἰκ. 17. Κόκκινη Ἐκκλησιὰ παρὰ τὸ Βουλγαρέλλι, Ὁρλάνδος, Ἑπειρωτικὰ Χρονικά τ. Β', 159, Ἀγ. Θεοδώρα Ἀρτης Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος τ. Β' σ. 99.

νομεν ἐκ τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου¹ λέγοντος ὅτι εἰς τὴν οἰκίαν του δὲν ἀπέμεινεν «οὐ γνῆρος οὐδὲ σπέτλον». Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ὕαλος, ἦτο δαπανηρὰ² τὰ περισσότερα παράθυρα φαίνεται ὅτι ἐκλείοντο διὰ ξυλίνων φύλλων (σφαλί-

Εἰκ. 59. Δίλοβον παράθυρον οἰκίας Υ.

σματα, κλειστὰ) ἡσφαλίζοντο δ' ἐμπρὸς διὰ δρυφάκτων ἥτοι δικτυώματος ἐκράβδων ξυλίνων ἢ σιδηρῶν καθέτως διασταυρουμένων³. Τὸ δικτύωμα τοῦτο ὠνομάζετο ἐνίστε καὶ κλουβίον⁴.

Εἰς τὸ κάτω μέρος τῶν παραθύρων ὑπῆρχον ἐνίστε καὶ κτιστὰ πεζούλλια⁵, ὅμοια πρὸς τὰ τῶν παραθύρων τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου (εἰκ. 41). Ἐπὶ τῶν πεζουλλίων δὲ τούτων καθήμεναι αἱ δέσποιναι παρηκολούθουν τὰ ἐν τῇ ὁδῷ ἢ τῇ γειτονίᾳ συμβαίνοντα⁶.

Τὰ παράθυρα τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ ἦσαν κατὰ κανόνα μονόλοβα. Εἰς μίαν δὲ μόνον περίπτωσιν (σπίτι Υ) ἔχομεν δίλοβον ἀνοιγμα μὲ κιονίσκους εἰς σχῆμα δέσμης καὶ πώρινα τεθλασμένα τόξα, κοσμούμενα μὲ κλασικίζουσιν διακόσμη-

σιν ἐξ ὧν καὶ λεοβίου κυματίου μετ' ἐκφυλισμένων φυλλωμάτων (εἰκ. 59).

¹ Hesselting-Pernot, Poèmes Prodromiques, Amsterdam 1910 I, 79

² Καὶ μέχρι τῶν μέσων τοῦ 19^{ου} αἰῶνος οἱ ὑαλοπίνακες ἐθεωροῦντο εἰς τὰ χωρία, ἰδίως τὰ ὄρεινά, ὡς εἶδος πολυτελείας Λουκόπουλος, Αἰτωλικαὶ οἰκήσεις 31.

³ Ὁ Παχυμέρης IV, 273 (Βόννης) λέγει περὶ τίνος, ὅτι «ἔβλεπεν ἐκ τῆς ἑαυτοῦ κέλλης, ἥς ἡ θυρὶς κάμαξιν ὀριζοντίως καὶ καθέτως περιεδρυφακτοῦτο». Δρυφακτοὶ καὶ παρακτυπικὰ κάγκελλα (Πορφυρογέννητος, Περί βασιλ. τάξεως 287, 10 302, 24) εἰκονίζονται καὶ ἐπὶ παραθύρων τοιχογραφιῶν αὐτοῦ τοῦ Μυστρᾶ De Beylié, Habitation byz. 86, 87.

⁴ Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη 145, 7 (Βόννης). Κ. Πορφυρογέννητος, Περί βασιλ. τάξεως 360, 17, 613, 14. Du Cange Gloss. gr. ἐν λ. κλουβός, Gloss. lat. ἐν λ. clubum.

⁵ Συμεὼν Μάγιστρος, 656, 1 Γεώργιος μοναχός, 819, 18 (Βόννης).

⁶ Ὅρα σχετικῶς Φ. Κουκουλέν ἐν Ἐπετ. Ἐταιρ. Σπουδῶν 12 σ. 103.

ΘΥΡΑΙ

Αἱ θύραι ἢ πόρται¹ τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ διεμορφοῦντο ἀρχιτεκτονικῶς ὅπως καὶ τὰ παράθυρα. Ἦσαν δηλαδὴ καὶ αὐταὶ τοξωταὶ καὶ ἔφερον ἑξωτερικῶς μὲν χαμηλότερον πώρινον πλαίσιον, ἐσωτερικῶς δ' ἐκαλύπτοντο ὑπὸ ὑψηλότερου, ἡμικυκλικοῦ πάντοτε, ὑπερθύρου, ὅπερ, ὅσάκις ὑπῆρχεν ἱμάντωμα, ἐσχημάτιζεν ἀρμάριον (εἰκ. 87, 88). Τὰ θυρόφυλλα ἦσαν βεβαίως ξύλινα, καρφωτὰ ἢ περαστὰ², ἐκρεμῶντο δ' ἀπὸ τῶν ξυλίνων, ὀρθογωνίου πάντοτε σχήματος τετραξύλων, ἅτινα ἐτοποθετοῦντο εὐθὺς ὀπισθεν τοῦ πώρινου ἑξωτερικοῦ πλαισίου.

Αἱ ἐξώθυραι χάριν μειζονος ἀσφαλείας ἐκλείοντο ὄχι μόνον διὰ τοῦ κλειθροῦ ἀλλὰ καὶ διὰ μεγάλου ξυλίνου μοχλοῦ τιθεμένου ὀριζοντίως περὶ τὸ μέσον τοῦ ὕψους τῆς θύρας καὶ εὐθὺς ὀπισθεν τῶν θυροφύλλων. Ὁ μοχλὸς οὗτος εἰσεχώρει εἰς δύο τετραγώνους ὁπὰς ἀνοιγομένης ἐπὶ τοῦ σταθμοῦ τῆς θύρας ἐκ τῶν ὁπῶν δὲ τούτων ἡ μὲν μία εἶχε μικρὸν βάθος (0.20), ἡ ἄλλη ὅμως ἦτο τόσον βαθεῖα, ὥστε νὰ δύναται νὰ περιλάβῃ ὅλον τὸ μήκος τοῦ μοχλοῦ, ἵνα δύναται νὰ ἀνοίγῃ ἡ θύρα. Οἱ ξύλινοι μοχλοὶ ἐκαλοῦντο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ρωμανήσια³ ἢ σέραι. Καὶ μοχλοὶ⁴ μὲν δὲν εὐρέθησαν εἰς Μυστρᾶν, διετηρήθη δ' ὅμως εἰς τὸ ὀπισθεν τοῦ ἀρχοντικοῦ Α σπίτι ἡ μακρὰ (1.80) ὁπή, ἥτις τὸν ἐδέχετο (εἰκ. 87).

ΑΡΜΑΡΙΑ

Ὡς εἰς τὰ κτήρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁵, οὕτω καὶ εἰς τὰ σπῖτια τοῦ Μυστρᾶ, ἠνοίγοντο ἐπὶ τῶν τοίχων εἰς μικρὸν ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ὕψος, πολυάριθμα κογχάρια⁶ καλούμενα καὶ ἀρμάρια ἢ καὶ τοιχαρμάρια⁷, χρησιμοποιοῦ-

¹ Νικήτας Χωνιάτης 758, 25. 759, 23. Δούκας, 52, 6, Μαλάλας 79, 8. 184, 22. 202, 20. 235, 3. Θ. Προδρόμος, Hesselting-Pernot Poèmes Prodromiques III 126, 268, 326.

² Ὅρα διάφορα σχέδια θυροφύλλων παρὰ De Beylié, L'habitation byzantine, Paris-Grenoble 1902 σ. 180.

³ Du Cange, Glossarium lat. ἐν λ. romanense. Τὸ δὲ ῥῆμα ρωμανίζω ὑπαντᾷ συνηθέστατα παρὰ Θεοδ. Προδρόμου, Hesselting-Pernot, Poèmes Prodromiques III 126, 137, 268, 400.

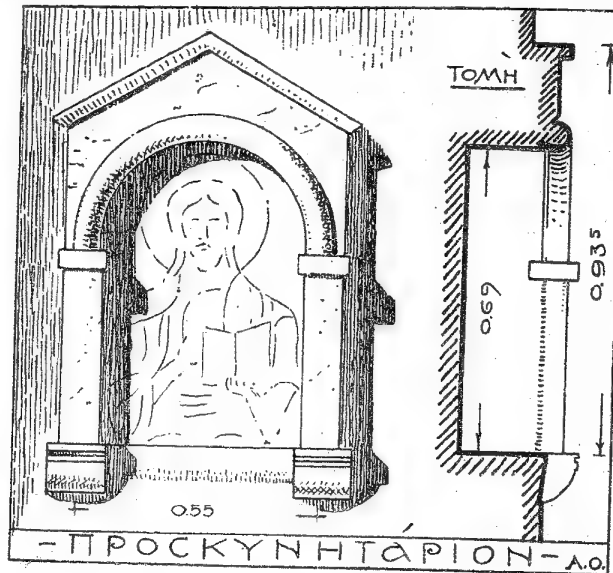
⁴ Σήμερον πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ὁ ξύλινος μοχλὸς τῆς θύρας ὀνομάζεται προσφυνῶς διάδρομος. Ὅρα τὰς παραλλαγὰς τῆς λέξεως ταύτης παρὰ Φ. Κουκουλέ, Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδ. 12, 109.

⁵ Ὅρα εἰκόνα τοῦ Τεκφοῦρ-Σερᾶ παρὰ Millingen, Byzantine Constantinople πίναξ ἔναντι σελ. 110.

⁶ Ὁ ὅρος εἶναι βυζαντινὸς πβλ. Miklosich-Müller, Acta et diplomata 3, 55.

⁷ Hesselting-Pernot, Poèmes Prodromiques I, 203, IV, 27. Καλλιμάχος καὶ Χρυσορρόγη στ. 572-3.

μενα πρὸς ἀποθήκευσιν τροφίμων, μικρῶν οἰκιακῶν σκευῶν κλπ. Εἶχον δὲ ταῦτα σχῆμα ὀρθογώνιον (εἰκ. 49, 88, 89, 95) πλάτους περίπου 0.60, ὕψους 1.20 καὶ βάθους 0.30-0.40, καὶ ἀπέληγον ἄνω πάντοτε εἰς ἡμικύκλιον. Καθ' ὕψος τὰ ἀρμάρια διηροῦντο δι' ὀριζοντίων χωρισμάτων, ἅτινα ὠνομάζοντο *πάτοι*¹ καὶ ἦσαν ἄλλοτε μὲν ξύλινα συνηθέστερον ὁμῶς ἐκ σχιστολιθικῶν πλακῶν.

Εἰκ. 60. Προσκυνητάριον τοῦ πύργου τοῦ ἀρχοντικοῦ Α.

Ὅτι δὲ τὰ περισσότερα ἀρμάρια θὰ ἐκλείοντο διὰ ξυλίνων φύλλων συνάγομεν ἐκ τοῦ Πτωχοπρεδρόμου, ὅστις συχνὰ ὁμιλεῖ περὶ «κλειδωμένων ἀρμαρίων»².

ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΑΡΙΑ

Πλὴν τῶν ἀρμαρίων, ὑπῆρχον εἰς τινὰ διαμερίσματα ἰδιαίτεροι βαθύνσεις ἐν αἷς ἐτοποθετοῦντο αἱ ἅγαι εἰκόνες. Αἱ βαθύνσεις αὗται εὗρισκοντο συνήθως ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν τοίχων ἢ εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἄκρην τῶν βορείων. Ἦσαν καὶ αὗται τοξωταὶ περιεβάλλοντο δ' ἐνίοτε ὑπὸ πλουσίων ἐξεχόντων ἢ μὴ πλαισίων. Δύο τοιαῦτα πλαίσια ναόμορφα, ἀποτελούμενα ἐκ δύο κιονίσκων ἀνεχόντων τριγωνικὸν ἀέτωμα, σώζονται εἰσέτι ἐν τῷ ὀρόφῳ τοῦ πύργου τοῦ ἀρχοντικοῦ Α, τεταγμένα ἐκατέρωθεν τῆς θύρας τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 60). Θὰ περιέβαλλον δὲ ταῦτα βεβαίως τὰς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας, ὧν ὁμῶς δὲν σώζεται δυστυχῶς οὐδὲν ἕλκος³.

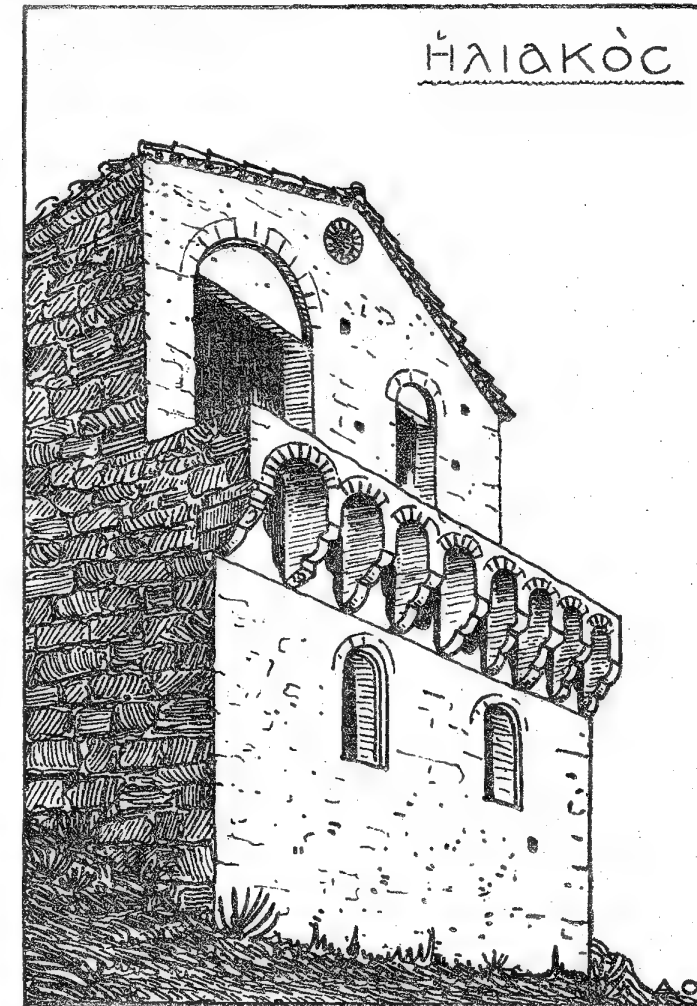
¹ Hesseling - Pernot, *Poèmes Prodromiques* IV, 29.

² Hesseling - Pernot, *Poèmes Prodromiques* I 203, 216. IV, 26.

³ Ὅτι ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν ἰδιωτικῶν οἰκημάτων ἐξωγραφοῦντο εἰκόνες ἁγίων μαθάνομεν καὶ ἄλλοθεν καὶ ἐκ τῆς Βακτηρίας τῶν ἀρχιερέων φ. 188^α.

ΗΛΙΑΚΟΙ

Οἱ τρικλίνοι ἔφερον συχνάκις ἐξώστας, οὓς οἱ Βυζαντινοὶ ὠνόμαζον *ήλιακούς*¹. Εἰς τὸν Μυστράν ἄλλοι μὲν ἡλιακοὶ ἦσαν μετέωροι, ἄλλοι δὲ πάλιν

Εἰκ. 61. Ἡλιακός. (Σπίτι Φραγκοπούλου).

ἐσχηματίζοντο δι' ὀπισθοχωρήσεως τοῦ τοίχου τοῦ τρικλίνου καὶ δημιουργίας μικροῦ δώματος βαίνοντος ἐπὶ τοῦ ἐξεχόντος κατωγείου (εἰκ. 60). Οἱ δεύτεροι

¹ Ὅρα σχετικῶς τὰ ὑπὸ Κ. Ἀμάντου ἐν Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. 2, 283, Στ. Δραγοῦμη ἐν Ἀθηνᾶς 29, 289 καὶ Φ. Κουκουλὲ ἐν Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. 12 σ. 113 καταλεχθέντα χωρία.

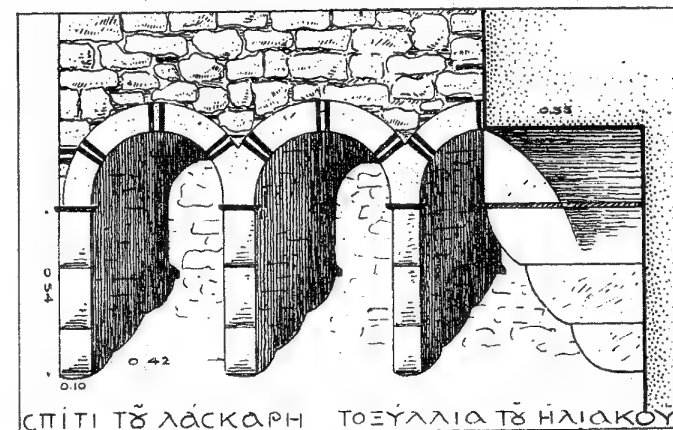

Εἰκ. 62. Σπίτι Ν μετά τραπεζοειδούς ἡλιακοῦ.

δ' οὗτοι θὰ εἶναι ἀναμφιβόλως οἱ ὑπὸ τῶν ἐγγράφων μνημονευόμενοι *δωμα-
τηροὶ ἡλιακοὶ*.

Οἱ μετέωροι ἡλιακοὶ εἶχον ἑξοχὴν μικράν, 0.50-0.60 (ἀρχοντικὸν Α)

τοῦναντίον οἱ δωματηροὶ εἶχον πλάτος φθάνον μέχρι 2.00 μ. (Σπίτι «Λάσκαρη», εἰκ. 10 «Φραγκοπούλου» εἰκ. 99) τὸ δὲ σχῆμα των ἦτο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον *στενο-
επίμηκες*¹ καὶ δὴ καὶ *τραπεζοειδές* (Σπίτι Λάσκαρη εἰκ. 67 Χρόνη εἰκ. 60). Ὅπως
δὲ οἱ μετέωροι οὗτοι καὶ οἱ δωματηροὶ ἡλιακοὶ ἐστήριζον τὸ ἐξέχον αὐτῶν
μέρος ἐπὶ τοξυλλίων φερομένων ὑπὸ κιλλιβάντων (εἰκ. 62). Ἦσαν δ' οἱ κι-
λίβαντες οὗτοι λίθινοι συνήθως μὲν ἐκ σχιστολίθου ἐνίοτε δ' ἐκ σκληροῦ
ἀσβεστολίθου (Σπίτι Φραγκοπούλου) καὶ ἐσχηματίζοντο ἐκ τριῶν καθ' ὕψος
τεμαχίων, (εἰκ. 63) ὧν ἕκαστον ὑπερκείμενον ἐξεῖχε τοῦ ὑποκειμένου, ὥστε νὰ
δημιουργῇται κράμασις φθάνουσα κάποτε τὰ 0.55 μ. Τὸ σχῆμα τῶν ἀπαρτι-

Εἰκ. 63. Τοξύλλια ἡλιακοῦ.

ζόντων τοὺς κιλλίβαντας τεμαχίων ἦτο ἄλλοτε μὲν παραβολικὸν ἄλλοτε δὲ
τραπεζοειδές. Ἐκοσμοῦντο δ' ἐνίοτε τὰ μέτωπα τῶν λίθων καὶ δ' ἀναγλύφων
μορφῶν ἢ κοσμημάτων (Σπίτι Φραγκοπούλου εἰκ. 61). Ἐνὸς ἡλιακοῦ οἱ
κιλλίβαντες ὑπεστηρίζοντο δι' ὀρθογωνίων ποδαρικῶν διηκόντων μέχρι τοῦ
ἐδάφους (Σπίτι Γ' Ἀνω χώρας εἰκ. 64) ἐν τοιαύτῃ δὲ περιπτώσει ἡ συνολικὴ
ἐξοχὴ τοῦ κιλλίβαντος φθάνει τὰ 0.65.

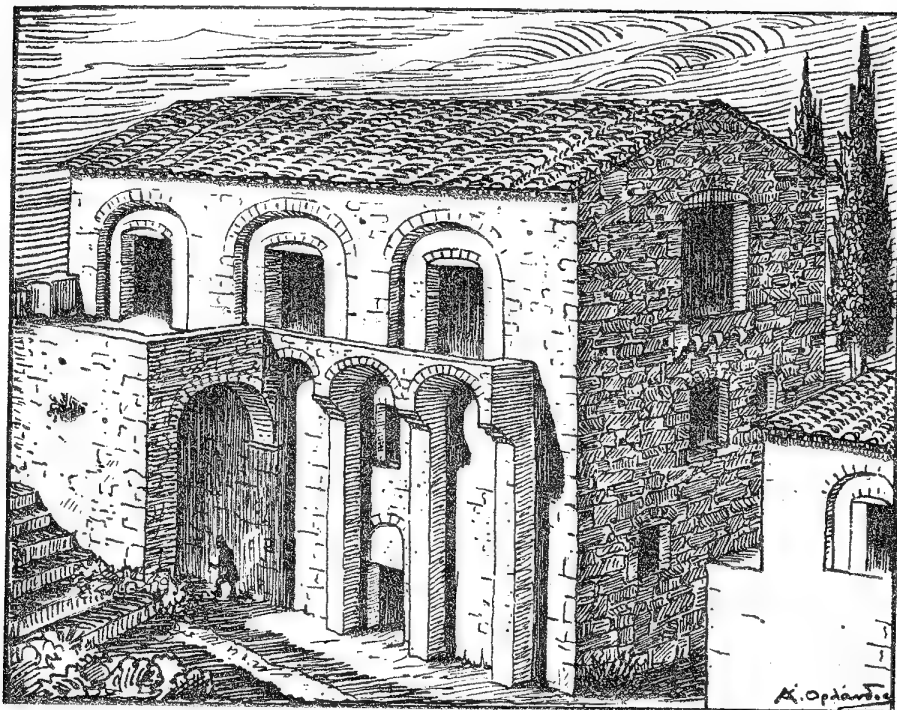
Τὰ ἐπὶ τῶν κιλλιβάντων βαίνοντα τοξύλλια εἶχον πάντοτε *πωρίνους* τοὺς
θολίτας, κατὰ τοὺς ὁμοῦς τῶν ὁποίων *περενεβάλλοντο* καὶ μία ἢ δύο πλίνθοι.
Τέλος τὸ ὑπερθεῖν τῶν τοξυλλίων *στηθαῖον* κατεσκευάζετο πάντοτε *κτιστόν*.

Τὰ τοξύλλια τῶν ἡλιακῶν τοῦ Μυστρά ἐπαρρηλίσθησαν ὑπὸ τοῦ
Struck (Mistra 113) πρὸς γενοατικὰ καὶ ἐνετικὰ ἀκροπυργώματα, πρὸς ἃ
πράγματι ἔχουσι μεγάλην συγγένειαν. Ὅμοια ἐν τούτοις τοξύλλια ἀπαντῶσιν
καὶ εἰς τὸ παλάτιον τοῦ Τεκφούρ Σεράϊ τῆς Κωνσταντινουπόλεως².

¹ Ὁ ὅρος ἀπαντᾷ ἐν τῇ Διατάξει τοῦ Μιχ. Ἀτταλειάτου, Κ. Σάθα, Μεσαιων.
Βιβλιοθήκη 1, 10.

² Millingen, Byzantine Constantinople πίναξ ἐναντι σελίδος 110.

Οἱ τε μετέωροι καὶ οἱ δωματηροὶ ἡλιακοὶ τοῦ Μυστρᾶ ἦσαν ἀσκεπεῖς¹ ἤτοι οὐχὶ κεκλεισμένοι πέριξ διὰ ταβλωτοῦ, δίκην σαχνισιοῦ ἢ ξεπεταχτοῦ², ὥς βλέπομεν εἰς βυζαντινὰς μικρογραφίας³ καὶ εἰς σπιτία τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Τονίζω δὲ τοῦτο, διότι ἐγράφη⁴, ὅτι ἐν Μυστρᾷ ὑπῆρχον καὶ κλειστοὶ

Εἰκ. 64. Σπίτι Γ. Ἀναπαράστασις.

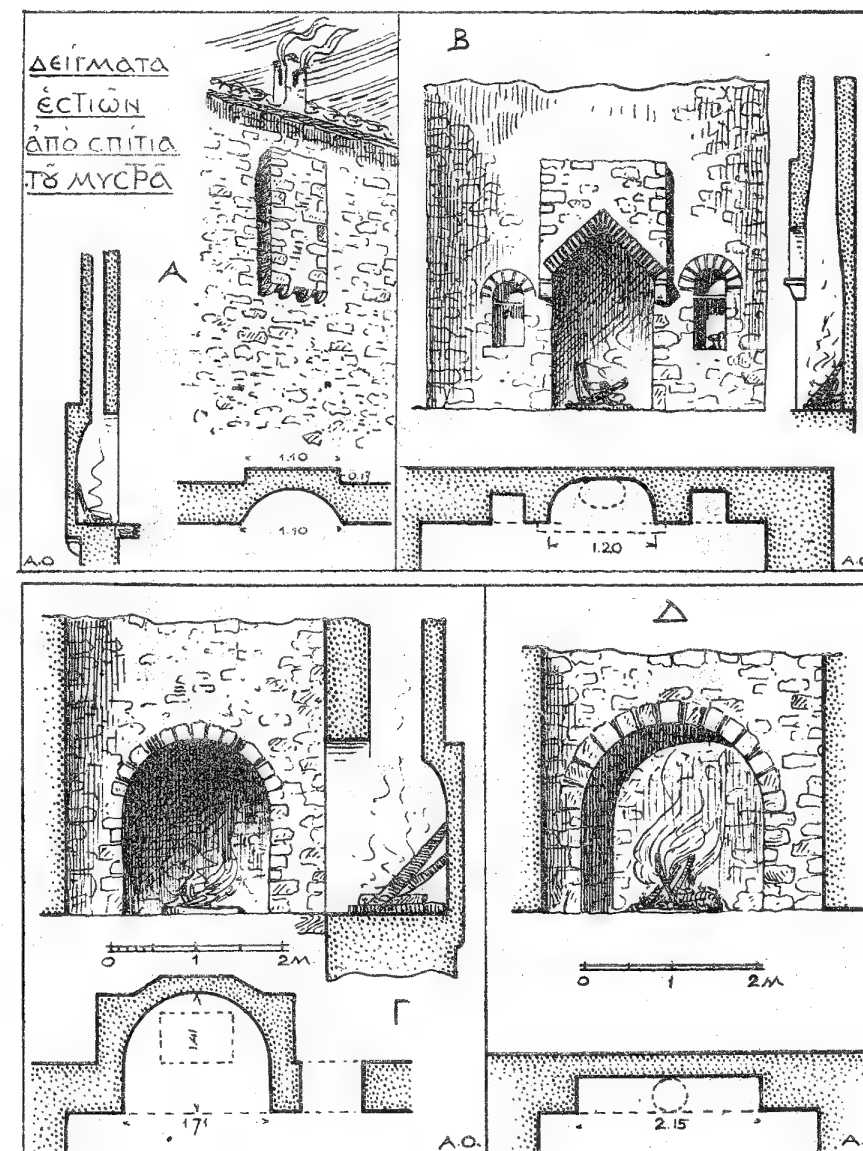
ἐξῶσται. Οἱ δ' ὑποστηρίζαντες τὴν γνώμην ταύτην ἤχθησαν εἰς αὐτὴν ἐκ τῆς ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ ἀρχοντικοῦ Α καὶ τῆς οἰκίας Λάσκαρη ὑπάρξεως ὅπων διὰ ξυλίνας δοκούς, αἵτινες ὅμως προφανῶς δὲν ἀνήκουσιν εἰς ξύλινον ἐξώστεγον ἀλλ' εἰς τὰς σκαλώσεις (σκαλωσιές) τοῦ πτηρίου.

¹ Τὸ ἐπίθετον τοῦτο τοῦ ἡλιακοῦ εὑρεταὶ ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1202 Miklosich-Müller, Acta et diplomata 3, 56.

² Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἑθνολ. Ἑταιρείας τ. 6 σελ. 96.

³ Collection des Hautes Études C 1111, 1113, 1136, 1139, 1154 κλπ.

⁴ E. Gerland, Das Wohnhaus der Byzantiner, Der Burgwart XVI σ. 17. De Beylié, Habitation byzantine, ἐρμηνεῖα πίνακος οἰκίας II.

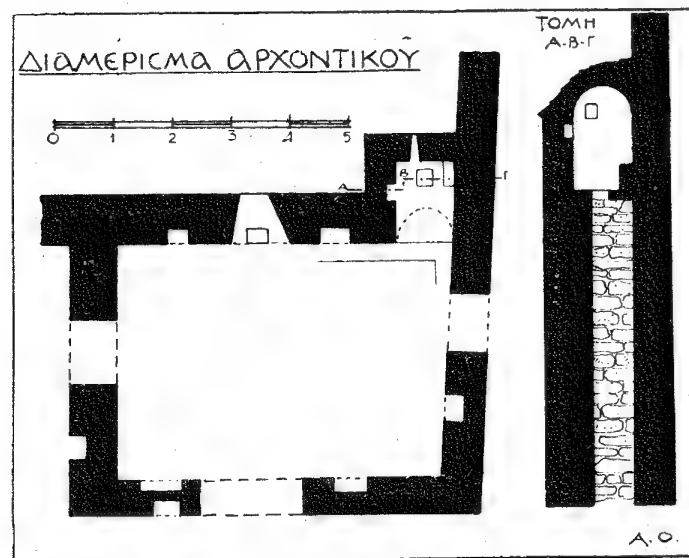
Εἰκ. 65. Ἑστίαι σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ.

ΕΣΤΙΑΙ

Ἡ ἐστία (ἰσιὰ¹) τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ, χρησιμοποιουμένη συνήθως διὰ τε τὴν θέρμανσιν τῶν ἐνοίκων καὶ τὴν ὄπτῃσιν τῶν φαγητῶν, δὲν εὐρί-

¹ Οὕτως ἐν τοῖς μεσαιωνικοῖς ἐπυλλίοις Lambros Collection de romans grecs III 218, Θεόδ. Πρόδρομος I, 229, Στ. Σαχλίκη II 261, Τρωικός πόλεμος 265.

σκειται ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ τρικλίνου ἀλλὰ τοποθετεῖται εἴτε παρὰ τὴν γωνίαν αὐτοῦ εἴτε ἐν τῷ μέσῳ τῆς στενῆς πλευρᾶς τῆς αἰθούσης, ἥτις συνήθως εἶναι ἢ βόρειος ἢ ἡ δυτική. Αἱ ἐστίαὶ ἦσαν ἰσόγειοι ἔκαιον δὲ διὰ ξύλων. Ἐν ὀριζοντίᾳ τομῇ ἦσαν ἡμικυκλικαί, μὲ μεγάλην ἐνίοτε διάμετρον 1.71 (εἰκ. 65 γ), ἔνεκα τῆς ὁποίας ἐξέχουν συχνὰ πρὸς τὰ ἔξω ἄλλοτε μὲ σχῆμα ὀρθογώνιον (εἰκ. 65 α) καὶ ἄλλοτε μὲ σχῆμα ἡμιεξάγωνον. Τὸ ἐξέχον δὲ τοῦτο τμήμα τῆς ἐστίας ὑπεστηρίζετο συνήθως διὰ λιθίνων κιλλιβάντων (φουρουσιῶν) παρα-

Εἰκ. 66. Διαμέρισμα μετ' ἀποχωρητηρίου.

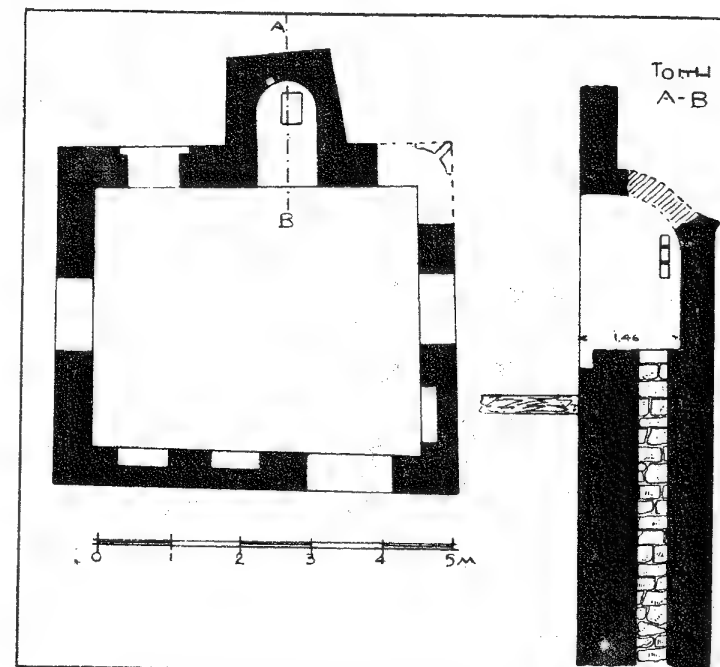
βολικῆς μορφῆς (εἰκ. 62 α). Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἀνοιγμα τῆς ἐστίας παρατηροῦμεν, ὅτι τοῦτο διεμορφοῦτο συνήθως ὡς ἡμικύκλιον, ἄλλοτε μέγα καὶ ὑψηλὸν (εἰκ. 62 α), καὶ ἄλλοτε χαμηλότερον, ἐνίοτε δὲ καὶ ὡς τρίγωνον (εἰκ. 62 β). ἐκτίζετο δὲ πάντοτε διὰ πλίνθων καὶ ἐξεῖχε πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν οὐχὶ ὁμως καὶ πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, ὡς συμβαίνει εἰς τὰ μεταγενέστερα σπιτία τῆς Τουρκοκρατίας. Αἱ καπναπαγωγοὶ εἶχον συνήθως τετράγωνον ἢ ὀρθογώνιον διατομήν· δὲν γνωρίζομεν ὁμως πῶς κατέληγον ἄνω, διότι δυστυχῶς οὐδεμία διεσώθη ἀρχαία καπνοδόχος.

ΜΑΓΕΙΡΕΙΑ

Εἰς τὰ σπιτία τοῦ Μυστρά δὲν ὑπῆρχον ἰδιαίτερα διαμερίσματα χρησιμοποιούμενα ἀποκλειστικῶς ὡς μαγειρεῖα. Τὸ φαγητὸν λοιπὸν θὰ παρεσκευά-

¹ Προσγίους τὰς λέγει ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, Παρεκβολαὶ 1575, 40.

ζετο πιθανώτατα εἰς τὴν ἐστίαν τοῦ τρικλίνου, ὅστις, κατὰ ταῦτα ἀνῆκεν εἰς τὸ εἶδος ἐκεῖνο τῶν κατοικιῶν, ὅπερ οἱ Γερμανοὶ ὀνομάζουσι Wohnküche. Ὅπου δὲ δὲν ὑπάρχουσιν ἐστίαὶ εἰς τὸν τρίκλινον θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὸ φαγητὸν θὰ ἡτοιμάζετο εἴτε ἐν τῷ ἰσογείῳ¹, εἴτε ἐν τῷ τρικλίῳ μὲν ἄλλ' ἐπὶ κινητῶν ἐστιῶν (φουβουδες).

Εἰκ. 67. Αἶθουσα μετ' ἀποχωρητηρίου.

ΑΠΟΧΩΡΗΤΗΡΙΑ

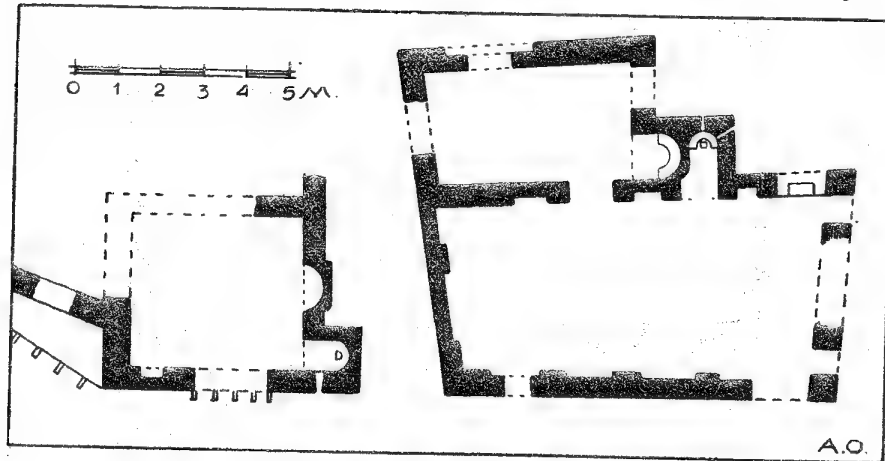
Τὰ ἀποχωρητήρια τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρά δὲν ἦσαν εἰς ἀπομεμονωμένους ἢ μακρὰν τῶν οἰκημάτων κειμένους χώρους ἀλλ' εὗρισκοντο ἐντὸς ἐνὸς μυχοῦ αὐτοῦ τούτου τοῦ τρικλίνου. Ὁ μυχὸς δ' οὗτος κείμενος εἴτε εἰς μίαν τῶν γωνιῶν (εἰκ. 65 καὶ 68), εἴτε εἰς τὸ μέσον μιᾶς τῶν πλευρῶν τῆς αἰθούσης (εἰκ. 67 καὶ 68) εἶχε πάντοτε σχῆμα ὀρθογώνιον ἀπετέλει δηλαδὴ μικρὸν οἶκον ἢ ἐξέδραν δι' ὃ καὶ οἰκίσκος² ἢ ἐξέδρα³ ὠνομάζετο ἐνίοτε ὑπὸ

¹ Ὡς εἶδομεν, εἰς τὰ παλάτια τὸ μαγειρεῖον ἦτο πιθανώτατα ἐγκατεστημένον ἐν τῷ ἰσογείῳ (σελ. 24). Ἐν τῷ ἰσογείῳ δ' ὡσαύτως ἀλλ' ἐν παραπλεύρῳ χώρῳ (Δ εἰκ. 86) εὗρισκετο πιθανῶς καὶ τὸ μαγειρεῖον τοῦ ὀπισθεν τοῦ ἀρχοντικοῦ Α σπιτιοῦ.

² Νικηφ. Γρηγοράς 462, 21 (Βόννης) «οὐρηδόχος οἰκίσκος».

³ Βακτηρία ἀρχιερέων φ. 106β.

τῶν Βυζαντινῶν. Ὁ οἰκίσκος τοῦ ἀποχωρητηρίου ἐκαλύπτετο διὰ κυλινδρικοῦ θόλου εἶχε δὲ τὸ δάπεδον αὐτοῦ κατὰ μίαν βαθμίδα ὑψηλότερον τοῦ τῆς αἰθούσης. Θύραν πρὸς τὸν τρικλινὸν δὲν ἔφερε καὶ φαίνεται ὅτι ἐκλείετο ἀπλῶς διὰ βήλου (βηλόθυρον¹). Μικρὰ τοξικὴ θύρῃς ἐχρησίμευε διὰ τὸν ἀερισμὸν ἢ τὸν φωτισμὸν, συνήθως δὲ στενὸν τι ἀρμάριον, ἀνοιγόμενον ἐπὶ τοῦ τοίχου (εἰκ. 67), ἐχρησίμευε πρὸς ἀπόθεσιν τῆς λυχνίας ἢ ἄλλου τινος χρεωδούς. Ἡ ὁπὴ ἀφοδεύσεως ἦτο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἡμικυκλική, περιβαλλομένη ὑπὸ κτιστοῦ θρανίου. Ὁ δὲ συνεχίζων αὐτὴν πρὸς τὰ κάτω ἀγωγὸς ἦτο κτιστὸς καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας αὐτοῦ πλευρὰς, σχηματιζόμενον ἐξωτε-

Εἰκ. 68. Αἰθουσαι μετ' ἀποχωρητηρίων.

ρικῶς πύργου, ὡς ἐμφαίνεται καὶ ἐν τῇ παρακειμένη εἰκόνι 69. Ἡ διάταξις τοῦ προεξέχοντος πύργου τῶν ἀποχωρητηρίων διετηρήθη καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας εἰς τε τὰς νήσους², τὴν Μακεδονίαν, Θεσσαλίαν καὶ τὴν Πελοπόννησον.

ΣΤΕΓΑΙ

Αἱ στέγαι τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρά ἦσαν πάντοτε ξύλιναι κεραμωταὶ καὶ δὴ δικλινεῖς ἢ δίρρουτοι. Οὐδέποτε διεμορφοῦντο ὡς δώματα, ὡς ὑπέθεσεν ὁ Struck³. Θὰ ἦτο ἄλλως τε παράλογος ἢ δι' ὀριζοντίας στέγης κάλυψις εἰς τὰς κλιτύας τοῦ Ταυγέτου, τὰς ὁποίας συχνὰ ἐπισκέπτονται αἱ χιόνες, ἔτι δὲ συχνότερον αἱ βροχαί. Ὅτι δ' αἱ στέγαι ἦσαν δικλινεῖς ἀποδεικνύουσι περιτράνω οἱ διασωθέντες τριγωνικοὶ τοῖχοι τῶν στενῶν πλευρῶν τῶν κτηρίων.

¹ Καλλίμαχος καὶ Χρυσορρόγη Lambros, Collection de romans grecs, Paris 1880 σ. 15 [ψευδο] Κωδινός, De officiis 49, 15. Σχολ. εἰς Ἀριστοφάνους Βατράχους 938.

² Ι. Βογιατζίδης, Κίμωνος ἐν Ἀθηνᾶς τ. 35 σελ. 108.

³ Mistra σελ. 113.

Εἰς τὸ ἀρχοντικὸν Α (εἰκ. 87) ἐκεῖ ὅπου ἡ κεκλιμένη στέγη τοῦ τρικλίνου συναντᾷ τὸν τοῖχον τοῦ πύργου ἐλήφθη πρόνοια ὅπως μὴ εἰσρέωσι τὰ ὕδατα διὰ τοῦ ἄρμου τῆς συναντήσεως. Ἐτοποθετήθη πρὸς τοῦτο ὑπεράνω τῆς διερρύτου στέγης ἐλαφρῶς κεκλιμένον γείσον ἐκ σχιστολιθικῶν πλακῶν, ὅπερ

Εἰκ. 69. Πύργοι ἀποχωρητηρίων ἐξωτερικῶν. Συνοικία Μητροπόλεως.

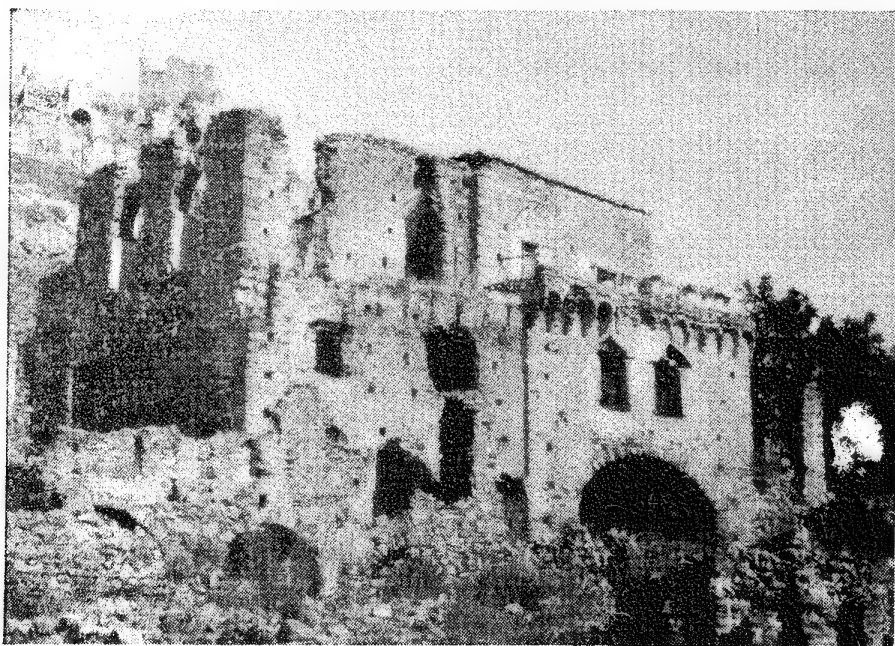
ἀπέτρεπε τὰ ἐκ τοῦ πύργου καταρρέοντα ὕδατα νὰ λείχῃσι τὸν τοῖχον καὶ εἰσέρχωνται διὰ τοῦ ἄρμου εἰς τὸν τρικλινόν.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ξυλίνας ὁροφὰς τῶν τρικλινῶν αἱ ὁροφαὶ τῶν πύργων ἦσαν θολωταὶ ἐν σχήματι ἀσπίδων στηριζομένων διὰ τεσσάρων τόξων ἐπὶ ἰσορίθμων ποδαρικῶν τοποθετημένων κατὰ τὰς γωνίας (εἰκ. 88, 89). Αἱ αἰθουσαι δ' αὗται θὰ πρέπει ἴσως νὰ ταυτισθῶσι πρὸς τὰς ἐν τοῖς μεσαιωνικοῖς ἐγγράφοις μνημονευομένας «ὑποσφαίρους»¹ αἰθούσας.

¹ Miklosich - Müller, Acta et diplomata τ. 3, 52

ΠΡΟΣΟΨΕΙΣ

Οἱ τοῖχοι τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρά εἶναι πάντοτε ἐκτισμένοι διὰ λίθων συνδεομένων διὰ κονιάματος ἐξ ἀσβέστου καὶ ἄμμου. Τοιοῦτοι τοῖχοι ὀνομάζονται συχνότατα ἐν τοῖς μεσαιωνικοῖς ἐγγράφοις *ἐγκώρηγοι*¹. Συχνότατα εἰς

Εἰκ. 70. Σπίτι τοῦ Λάσκαρη, (δεξιὰ) ὄροφος κατ' ἰσόδομον σύστημα ἄνευ κονιάματος.

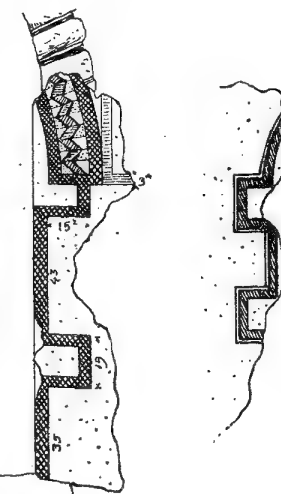
τὴν τοιχοποιίαν αὐτὴν παρεμβάλλονται κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν, τὸ πρόσωπον, καὶ πλίνθοι (*βήσαλα*) εἴτε ἀκέραιαι καὶ καθ' ὀριζοντίας σειρὰς, ὅταν τὸ σύστημα εἶναι ἰσόδομον (σπίτι Λάσκαρη εἰκ. 70 πύργος ἀρχοντικοῦ εἰκ. 75) εἴτε λοχαὶ καὶ τεμαχισμέναι, ὅταν τὸ σύστημα ᾗτο ἀκανόνιστον, τοῦθ' ὅπερ συμβαίνει εἰς τὰς πλείστας τῶν περιπτώσεων.

Ξυλοδεσμεῖαι (*ἱμαντώσεις*) δὲν παρεμβάλλονται εἰς τὴν τοιχοποιίαν τῶν παλαιότερων σπιτιῶν τοῦ Μυστρά· ἀπαντῶνται ὅμως εἰς τὰ κτήρια τῆς Τουρ-

¹ Ὅρα τὰ σχετικὰ χωρία παρὰ Φ. Κουκουλέ, Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. 12 σ. 84 *Χωρὸν ἢ χωρὸν* (Ξυλόκαστρον, Βασιλικὸ Κορινθίας) ὀνομάζεται καὶ σήμερον πολλοῦ τῆς Πελοποννήσου ἢ ἀσβεστός. Περὶ τοῦ ἐτύμου τῆς λέξεως ὄρα Φάβην ἐν Ἀθηνᾶς τ. 28 σ. 339 καὶ Γ. Χατζιδάκιν ἐν Glotta I, 127.

κοκκρατίας, εἰς τὰ ὁποῖα, ἀντιθέτως, παρατηρεῖται ἔλλειψις ἢ παντελὴς ἀπουσία πλίνθων καὶ παρολίθων.

Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων ὅταν μὲν ᾗτο κατ' ἰσόδομον σύστημα καὶ διὰ παρολίθων ἐκτελεσμένη δὲν ἐπεχρίετο διὰ κονιάματος (εἰκ. 68) ἀλλὰ καὶ ὅταν ἀκόμη ᾗτο ἀκανόνιστος πολὺ συχνὰ ἐδέχετο ἀντὶ κονιάματος ἐν παχὺ ἀρμολόγημα σαμμερωτόν, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου ἀνεδύνοντο οἱ λίθοι. Τὸ σύστημα τοῦτο ἐφηρημόσθη καὶ εἰς τινες τῶν ναῶν τοῦ Μυστρά (Βροντόχιον, Εὐαγγελίστρια) προετιμήθη δ' εἰς τὰς οἰκίας, διότι οὐ μόνον οἰκονομικώτερον εἶναι ἀλλὰ καὶ γραφικώτερον. Πράγματι μὲ τ' ἀκανόνιστα σχήματα τῶν λίθων, τὴν τραχεῖαν τῶν ἐπιφανείων καὶ τοὺς κυματοειδεῖς ἀρμούς φρασσομένους ἀπὸ μικρὰ τεμάχια πλίνθων, οἱ τοῖχοι δὲν παρουσιάζουν μίαν μονότονον λείαν ἐπιφάνειαν ἀλλὰ κυματίζουν εἰς τὸ φῶς, εὐρισκόμενοι πάντοτε εἰς ἐν γραφικὸν ἡμίφως. Ὑπάρχουσιν ἐν τούτοις καὶ περιπτώσεις καθ' ἃς ὅλη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου ἐπεχρίετο διὰ κονιάματος λευκοῦ ἢ λευκοφαίου ἐκ καθαροῦ ἀσβέστου καὶ ὀλίγης φαιῆς ἄμμου, ὀρυσσομένης ἐκ τοῦ ἐντοπίου πετρώματος¹. Ἐπὶ τοῦ κονιάματος δ' αὐτοῦ ἐξωγραφοῦντο συχνὰ ἐρυθραὶ ταινίαι πάχους 0.035. Αἱ ταινίαι αὗται ἀπεμιμοῦντο, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τὰς ἐρυθρὰς πλίνθους, αἵτινες περιέβαλλον τοὺς ὀρθοὺς καὶ διατόνους παρολίθους, οἵτινες ἐσχημάτιζον τὰ πλαίσια τῶν παραθύρων (εἰκ. 71). Τὸ περίεργον δὲ εἶναι ὅτι ἐξωγραφοῦντο καὶ ὅταν ἀκόμη ὑπῆρχον πώρινα πλαίσια. (Παλάτια εἰκ. 40, σπίτι Ξ εἰκ. 103). Ἄλλοτε πάλιν ἐξωγραφοῦντο ἐπὶ τοῦ κονιάματος δι' ἐρυθροῦ χρώματος αἱ πλίνθοι αἵτινες παρεμβάλλονται μεταξὺ τῶν πωρίων θολιτῶν τῶν τοξωτῶν ὑπερθύρων θυρῶν καὶ παραθύρων (εἰκ. 69). Ἐγένετο δὲ τέλος ἀπομίμησις καὶ αὐτῶν τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν, αἵτινες περιέβαλλον τὰ τοξωτὰ ὑπερθύρα (εἰκ. 71). Ἐν τῇ τελευταίᾳ δὲ ταύτῃ περιπτώσει ἵνα προσδοθῇ μεγαλυτέρα πλαστικότητα εἰς τὸ ἀπομίμημα ἐγένετο χρῆσις πλὴν τοῦ ἐρυθροῦ καὶ κιτρίνου ἢ φαιοῦ χρώματος (Σπίτι ἄνωθεν Μητροπόλεως εἰκ. 71)².

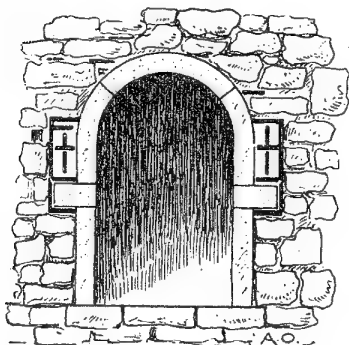
Εἰκ. 71. Κονίαμα ἐξωγραφημένον.

¹ Οἱ Βυζαντινοὶ ὠνόμαζον τὸ τοιοῦτον κονίαμα *ἀλοιφήν* Νικ. Χωνιάτης παρὰ Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 1, 127, Εὐστάθιος ὁ Θεσσαλονίκης 764, 15.

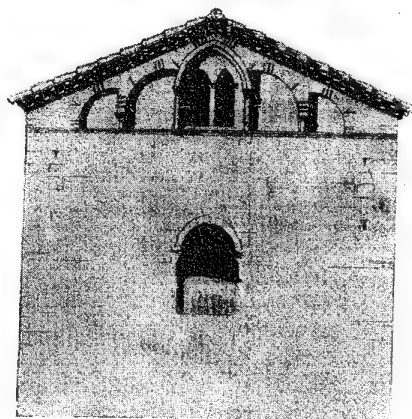
² Ἡ δι' ἐξωγραφημένου κονιάματος ἀπομίμησις τῶν πλαισίων τῶν παραθύρων δὲν περιορίζετο μόνον εἰς τὰς οἰκίας· ἐπεξετείνετο καὶ εἰς τοὺς ναοὺς, ὡς μαρτυρεῖ ἡ Περίβλεπτος καὶ ἡ Εὐαγγελίστρια Millet, Monuments byzantins de Mistra Paris 1910 πίν. 41, 1 6.

ΠΛΙΝΘΙΝΑΙ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΕΙΣ

Αἱ ἄνευ ἐπιχρίσματος ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι τῶν τοίχων παρουσιάζουν ἐνίοτε καὶ ὀλίγα πλίνθινα κοσμήματα. Οὕτω π. χ. εἰς ἓν παράθυρον τῆς οἰκίας Β συναντῶμεν ἑκατέρωθεν τοῦ τοξωτοῦ ὑπερθύρου σταυροὺς ἐξ ἐρυθρῶν πλίνθων (εἰκ. 72). Εἰς ἄλλο σπίτι, εὐρισκόμενον νοτίως τῆς οἰκίας Φραγκοπούλου, ἐσωτερικὴ τις κόγχη φέρει ἑκατέρωθεν τοῦ τόξου της δικτυωτὸν

Εἰκ. 72. Παράθυρον οἰκίας Β μετὰ πλινθίνων σταυρῶν.

Εἰκ. 73. Νοτία ὄψις τοῦ σπιτιοῦ Υ κατὰ τὸν Couchaud.

πλίνθινον κόσμημα (εἰκ. 74, κάτω) οἷον συναντῶμεν καὶ εἰς ναοὺς τοῦ Μυστρά¹. Εἰς ἄλλην πάλιν οἰκίαν, κειμένην ὀλίγον ὑπεράνω τῆς Γ, ἐν τῇ Ἐνω Χώρᾳ, μία παρεῖα τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου ἐκοσμήθη διὰ συνθέσεως τριῶν πλινθίνων τόξων, ὧν τὸ μὲν μέσον εἶναι ἡμικυκλικόν, τὰ δὲ ἄκρα τέταρτα κύκλου (εἰκ. 74 ἄνω). Εἰς τὸ ἀριστερόν μάλιστα τόξον σώζεται εἰσέτι καὶ ἡ κοιλότης ἐνὸς ἀποσπασθέντος ροδίου πινακίου². Τέλος ὁλόκληρον τὸ νότιον ἀέτωμα τοῦ σπιτιοῦ Υ τῆς Μεσοχώρας ἐκοσμεῖτο μὲ μίαν πλινθίνην τοξοστοιχίαν, ἀποτελουμένην ἀπὸ ἓν κεντρικὸν τόξον βαῖνον ἐπὶ κιονίσκων καὶ περιβάλλον διλόβον ἄνοιγμα καὶ ἀπὸ τέσσαρας ἑκατέρωθεν αὐτοῦ τυφλὰς ἀψίδας, σχήματος τετάρτου κύκλου, ὧν αἱ δύο μεγαλύτεραι ἔβαινον ἐπὶ κιονίσκων. Ἡ διακόσμησις αὕτη διετηρεῖτο ἀκεραία μέχρι τοῦ 1840, ὅτε ἐπεσκέφθη τὸν Μυστράν ὁ Couchaud, ὅστις καὶ τὴν εἰκόνισε εἰς τὸ περὶ βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν

¹ Ἀγ. Παρασκευή, Millet, Monum. byz. de Mistra πίν. 11, 1.

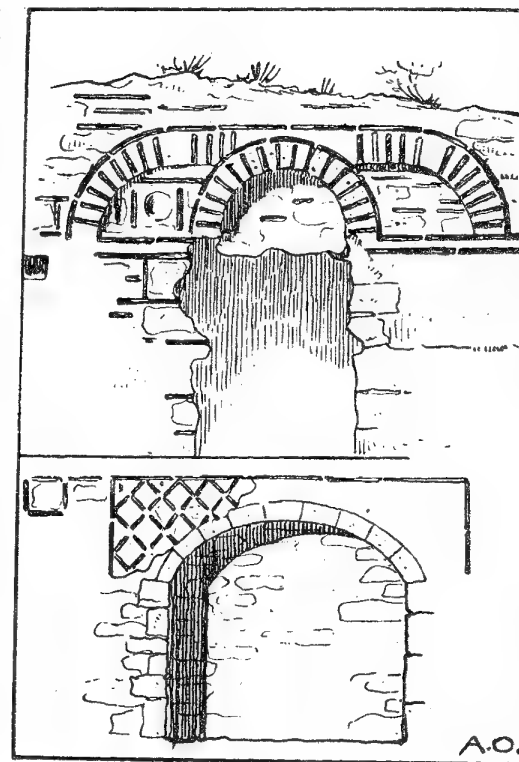
² Ὅμοια πλίνθινα διακοσμητικὰ τόξα ἔχουσι καὶ οἱ ναοὶ ἐν Μυστρά ὡς π. χ. ἡ Περιβλεπτος Millet, byz. Mon. de Mistra πίν. 30, 2.

ἔργον τοῦ¹ (εἰκ. 73). Ἀργότερον τὸ ἀνατολικὸν ἡμισυ τοῦ ἀετώματος κατέπεσε, τοῦ ὑπολοίπου διατηρηθέντος μέχρι τοῦ 1930, ὅτε καὶ τοῦτο κατεστράφη².

ΠΛΑΣΤΙΚΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΙΣ ΤΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ

Ἡ ἐξωτερικὴ διάπλασις τῶν τοίχων τῶν σπιτιῶν ποικίλλει. Εἰς μερικὰ παλαιὰ ἀλλὰ καὶ εἰς πολλὰ μεταγενέστερα σπίτια, τῶν ὁποίων οἱ τοῖχοι κατασκευάζονται ὁλόσωμοι, ἢ πρόσοψις μᾶς παρουσιάζεται ὡς μία μονότονος, ἐπίπεδος καὶ βαρεῖα ἐπιφάνεια διατρυνωμένη μόνον ἀπὸ τὰ ἀνοίγματα τῶν παραθύρων μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ πώρινα πλαίσια (εἰκ. 75). Εἰς ἄλλα ὅμως πάλιν παλαιὰ σπίτια τὸ μὲν ἰσόγειον διατηρεῖ τὸν ἀδιόρθωτον, μαζώδη χαρακτήρα του, ὁ δὲ ὄροφος ἀναλύεται εἰς μεγάλας τυφλὰς ἀψίδας, αἵτινες οὐ μόνον τὴν μᾶζαν τοῦ τοίχου ἐλαφρύνουσι ἀλλὰ καὶ σχηματίζουν μεγαλοπρεπῆ ἐξωτερικὰ πλαίσια τῶν τοξωτῶν παραθύρων (εἰκ. 76 καὶ 77).

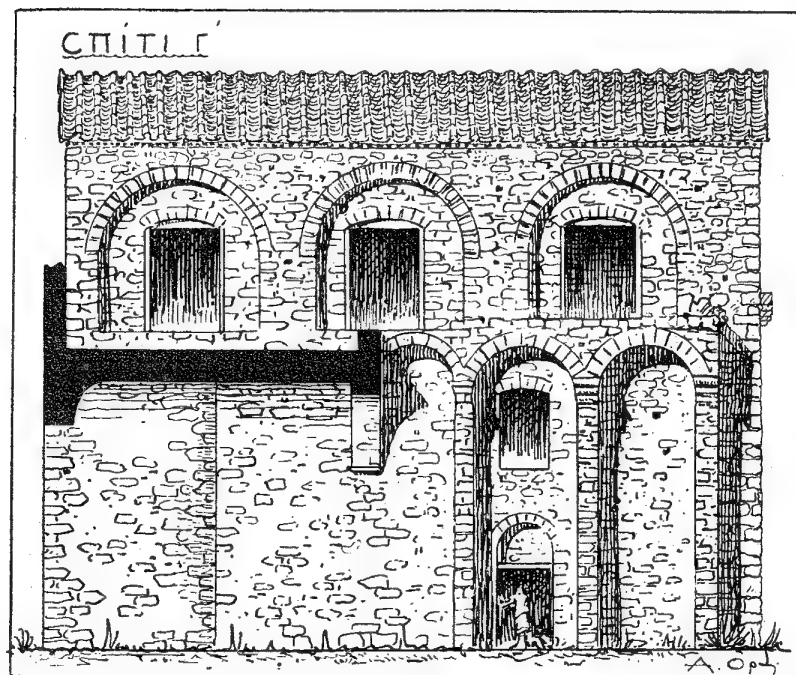
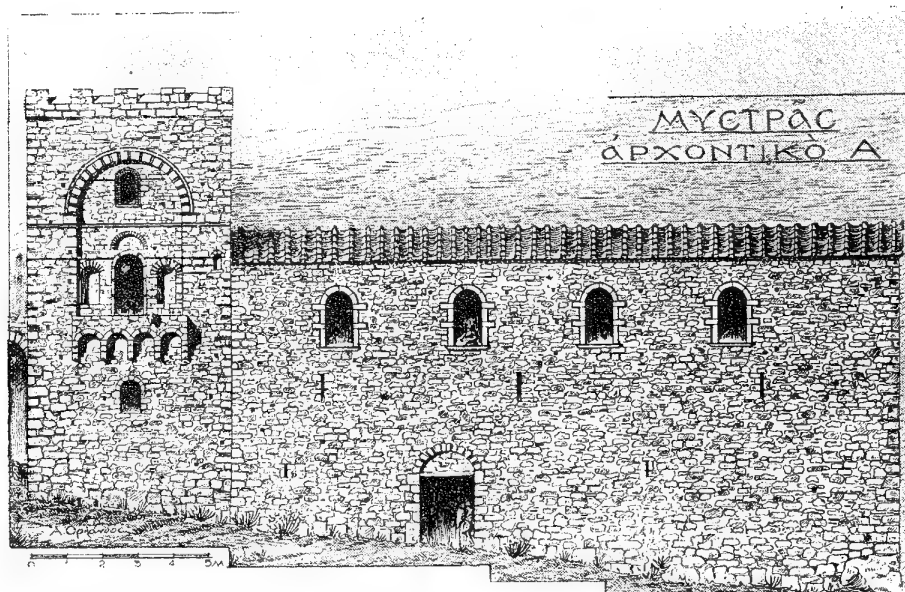
Αἱ τυφλαὶ αὗται ἀψίδες ἔχουσι συνήθως μικρὰν ἐσοχὴν (0.10-0.15) τὰ δὲ τόξα των, πάντοτε ἡμικυκλικά, σχηματίζονται συνήθως μὲν διὰ κοινῶν λίθων καὶ πλίνθων (εἰκ. 76, 77) ἐνίοτε δ' ἐξ ὁλοκλήρου διὰ πλίνθων αἵτινες μάλιστα καὶ περιβάλλονται ὑπὸ ἐξεχούσης ὀδοντωτῆς ταινίας (σπίτι εἰκ. 78). Καὶ ἄλλοτε μὲν αἱ τυφλαὶ ἀψίδες τίθενται χωρὶς νὰ συνδέωνται πρὸς ἀλλήλας (εἰκ. 76) ἄλλοτε δὲ πάλιν συνεννοῦνται μεταξύ των δι' ὀριζοντίων,

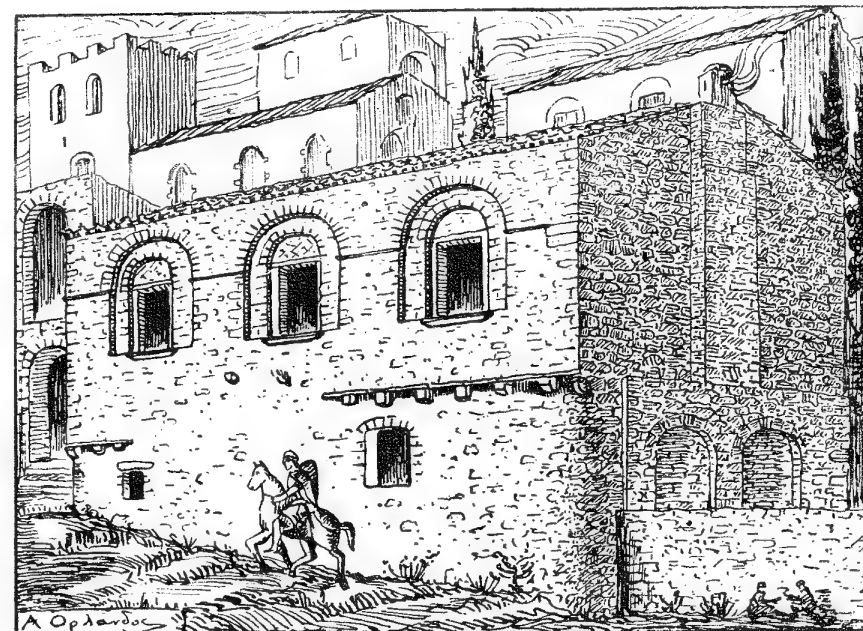
Εἰκ. 74. Πλινθινὰ διακοσμήσεις.

¹ Choix d'églises byzantines en Grèce, Paris 1842 πίν. 30, 1. Τὰ κεντρικὰ τοξόμια νομίζω ὅτι παρέστησεν ὁ Couchaud ὑπερβολικῶς ὀξυκόρυφα.

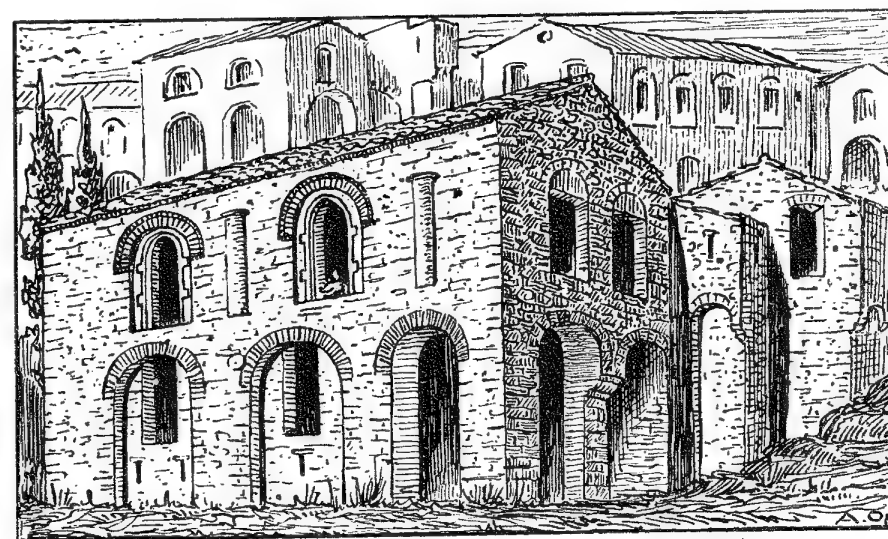
² Ὅρα εἰκόνα τοῦ δυτικοῦ ἡμίσους παρὰ Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν. 13, 4. καὶ παρὰ De Beylié, L'habitation byzantine (πίν. ἄνευ ἀριθμοῦ).

Εικ. 75. Βορεία ὄψις τοῦ ἀρχοντικοῦ Α. Εἰκ. 76. Νοτία ὄψις τοῦ σπιτιοῦ Γ.

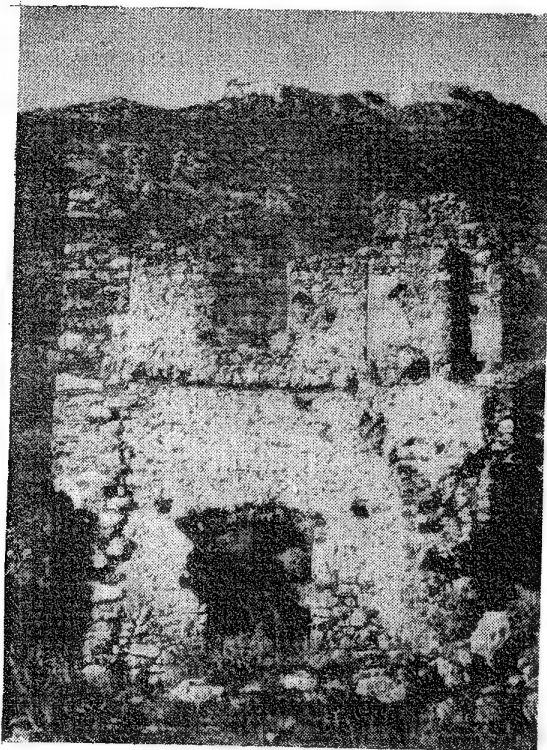

Εικ. 77. Ἀναπαράστασις τοῦ παρὰ τὴν ἁγ. Σοφίαν σπιτιοῦ Δ.

Εικ. 78. Ἀναπαράστασις τοῦ ἐν τῇ συνοικίᾳ Μητροπόλεως σπιτιοῦ Ε.

πλινθίων, ζωηρώς ξευθρών λοξοτιμήτων ταινιών, πάχους 0.05, τοποθετουμένων εις τὸ ὕψος τῶν γεννήσεων τῶν τόξων (εἰκ. 77). Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁ ὄροφος παρουσιάζει ἓνα φανταστικὸν μὲν ἀλλ' οὐχ ἥττον ὀργανικὸν ἀρχιτεκτονικὸν σκελετὸν ἐν μορφῇ πεσσοστοιχίας ἀντιστοιχούσης ἐνίοτε πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν κατασκευὴν τοῦ τοίχου. Παρὰ τὴν μνημονενθεῖσαν ὁμως λογικὴν

Εἰκ. 79. Πρόσοψις τοῦ μετὰ διακοσμητικῶν ἡμικιόνων ἡρειπωμένου σπιτιοῦ I.

ταύτην διάταξιν, ἐφημερόσθη ἐνίοτε καὶ ἄλλη, ἥτις πρέπει νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς παράλογος· διότι τοποθετεῖ εἰς τὰ μεταξὺ τῶν ἀψίδων διαστήματα κτιστοὺς ἡμικίονας ἐξέχοντας τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου καὶ ἰσταμένους ὅλως ἀνοργάνως ἀφ' οὗ οὐδὲν τόξον ἢ εὐθύ ἐπιστύλιον βαστάζουσι¹ (εἰκ. 78 καὶ 79).

Ὅτι ἐλέχθη περὶ τῶν σπιτιῶν ἰσχύει καὶ διὰ τοὺς προσκεκολλημένους εἰς αὐτὰ πύργους, ὧν ἄλλοι μὲν εἶναι βαρεῖς καὶ ἀδιάρθρωτοι με πολεμίστρες καὶ μικρὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα προσδίδοντα εἰς αὐτοὺς φρουριακὸν χαρακτῆρα (εἰκ. 93) ἄλλοι δὲ πάλιν κομψότεροι καὶ ἐλαφρότεροι λόγῳ τῶν τυφλῶν διακοσμητικῶν ἀψίδων, αἷς φέρουσιν εἰς τὸν ὄροφον. Ὡραῖον παράδειγμα τοῦ δευτέρου τούτου, εἵδους παρέχει ὁ πύργος

τοῦ ἀρχοντικοῦ Α (εἰκ. 75) τοῦ ὁποίου ἡ πρὸς τὰ παλάτια ὄψις τοῦ ὀρόφου φέρει ἐλαφρῶς ἐξέχουσαν, ὑψηλὴν ἀλλ' ἀπολύτως σύμμετρον πρὸς τὸ ὕψος καὶ τὴν μᾶζαν τοῦ πύργου τυφλὴν ἀψίδα, ἥτις ἐπιτυχέστατα πλαισιώνει οὐ μόνον τὸ παράθυρον ἀλλὰ καὶ τὴν κάτωθεν αὐτοῦ θύραν καὶ τὰς ἐκατέρωθεν αὐτῆς δύο μικρὰς διακοσμητικὰς κόγχας. Ἡ ἀψὶς αὕτη εἶναι

¹ Παρομοίαν παράλογον χρῆσιν ἡμικιόνων συναντῶμεν καὶ εἰς προσόψεις βυζαντινῶν ναῶν ὡς π.χ. εἰς τὴν ἐν Θεσσαλονίκῃ Παναγίαν τῶν Χαλκῶν (Καζαντζιλάρ). Diehl-Le Tourneau, Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1916 πίν. LII.

ἀπολύτως ὀργανική· διότι ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν κατασκευὴν, οἱ ἀπαρτίζοντες δ' αὐτὴν θολῆται εἶναι πόρινοι ἐπιμελῶς λαξευμένοι χωρίζομενοι ἀπ' ἀλλήλων διὰ διδύμων πλίνθων (εἰκ. 75).

Τὰ περισσότερα σπίτια τοῦ Μυστρά εὗρισκοντο ἐπάνω εἰς στενοὺς δρομίσκους. Εἰς τὴν ἄνω Χώραν ἰδίως, ἡ ὁποία ἦτο πυκνότερον τῆς Μεσοχώρας κατωκισμένη, ὁ διὰ τὴν διάβασιν τῶν πεζῶν καὶ τῶν ὑποζυγίων ἀφιέμενος ἐλεύθερος χώρος δὲν ὑπερέβαινε συνήθως τὰ δύο μέτρα¹. Ἡ στενότης ὁμως αὕτη τῶν δρόμων συνεπήγετο ἓνα σοβαρὸν κίνδυνον: τὸν τῆς καταστροφῆς τῶν γωνιῶν τῶν ἰσογείων ἐκ τοῦ ἐπ' αὐτῶν προσκρούοντος φορτίου τῶν ὑποζυγίων. Πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ κακοῦ τούτου οἱ τοῖχοι τῶν ἰσογείων δὲν κατεσκευάζοντο με ὀξείας ἀκμὰς ἀλλ' ἐκαμπυλοῦντο (εἰκ. 77) ἢ ἐγίνοντο πολυγωνικοὶ διὰ λοξῆς ἀποτμήσεως τῆς γωνίας (σπίτι I εἰκ. 79). Ἐπειδὴ ὁμως ἡ εἰρημένη καμπυλότης ἢ λοξὴ τμήσις περιορίζετο μόνον εἰς τὸ ἰσόγειον, ὁ δὲ ὄροφος διετήρει τὴν ὀξείαν ἀκμὴν τῆς γωνίας του, προέκυπτε κατὰ τὰς γωνίας τοῦ κτηρίου μία κρέμασις τοῦ ὀρόφου ὑπὲρ τὸ ἰσόγειον, ἥτις δὲν ἦτο βέβαια μεγάλη, ἀλλὰ παρουσίαζεν ἐν τούτοις τὸν ὄροφον ἐν ἐξοχῇ κατὰ τὰς γωνίας καὶ προσέδιδεν ἀναμφισβητήτως γραφικότητα εἰς τὴν πρόσοψιν (εἰκ. 77). Οἱ στηρίζοντες τὸ κρεμάμενον τμήμα κιλλίβαντες ἦσαν λίθινοι, τὸ δὲ ὕψος των ἡλαττοῦτο ἀπὸ τὰς γωνίας πρὸς τὸ μέσον (εἰκ. 77). Τὰ μεταξὺ τῶν κιλλιβάντων κενὰ ἄλλοτε μὲν ἐγεφυροῦντο δι' ὀριζοντίων σχιστολιθικῶν πλακῶν (σπίτι Δ εἰκ. 77) ἄλλοτε δὲ διὰ πωρίνων τοξυλλίων (σπίτι Σ εἰκ. 81).

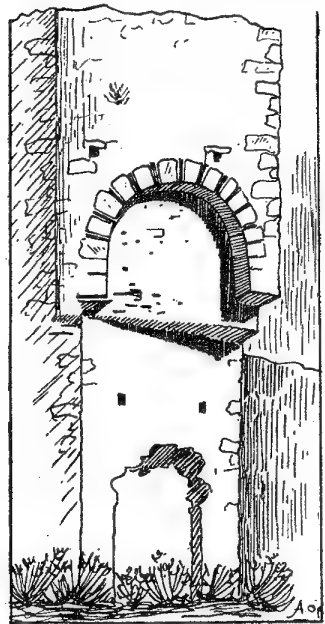
Εἰκ. 81. Σπίτι Σ με καμπύλην γωνίαν εἰς τὸ ἰσόγειον καὶ τοξύλλια εἰς τὸν ὄροφον.

¹ Οἱ στενοὶ οὗτοι δρομίσκοι ὀνομάζονται στενόδρομοι ἐν τῇ Βακτριᾷ τῶν ἀρχιερέων φ. 231 β.

Εἰς μίαν μάλιστα περίπτωσιν οἰκίας παρὰ τὴν ἀγ. Σοφίαν ἔχομεν διπλὴν ἐξοχὴν τοῦ ὀρόφου τὴν μίαν τριγωνικὴν καὶ τὴν δευτέραν τοξωτὴν (εἰκ. 82).

ΙΔΙΟΡΡΥΘΜΙΑΙ

Ἐλέχθη ἀνωτέρω (σελ. 54) ὅτι τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ ἔχουν κατὰ κανόνα ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον ἢ τραπεζοειδές. Ὁ κανὼν ὁμοῦ οὗτος ἔχει, ὅπως ὅλοι οἱ κανόνες, τὰς ἐξαιρέσεις του.

Εἰκ. 82. Διπλὴ κρέμασις ὀρόφου ὑπὲρ τὸ ἰσόγειον.

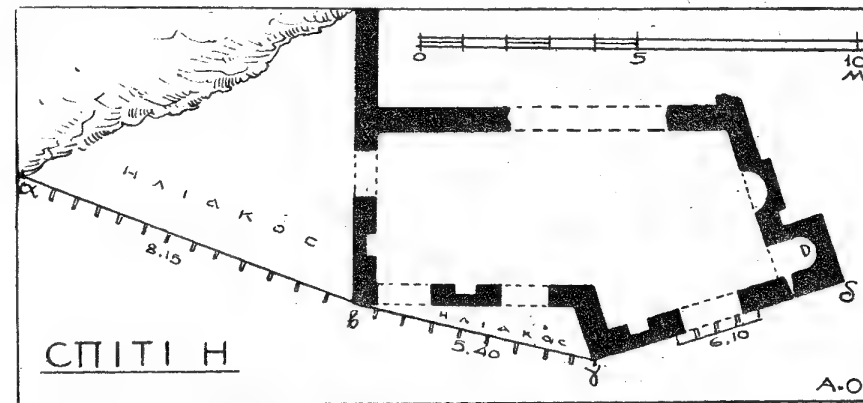
Ὑπάρχουσι πράγματι οἰκήματα ἔχοντα κατὰ τὴν πρόσοψιν τοῦ ἰσογείου τὼν σχῆμα καμπύλον ἢ πολυγωνικὸν (εἰκ. 83 αβγδ). Ἡ ἀκανονιστία τὼν ὁμοῦ αὕτη, ἐπιβληθεῖσα προφανῶς ἐκ τῶν ἐδαφικῶν συνθηκῶν, περιορίζεται συνήθως μόνον εἰς τὸ ἰσόγειον· διότι ὁ ὀρόφος τῶν εἴτε κατασκευάζεται ἐν εὐθυγράμμῳ ἐσοχῇ, καταλείπων πρὸ αὐτοῦ καμπύλον ἢ πολυγωνικὸν ἡλιακόν, στηριζόμενον, ὡς συνήθως, ἐπὶ τοξυλλίων (εἰκ. 48) εἴτε κτίζεται μὲ ὀρθογωνισμένα τμήματα, μετὰ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται τριγωνικοὶ ἡλιακοὶ (εἰκ. 83). Παράδειγμα τῆς μὲν πρώτης περιπτώσεως παρέχει οἰκία τῆς Μεσοχώρας ἐν τῇ συνοικίᾳ Μητροπόλεως, ἔχουσα καμπύλην τὴν πρόσοψιν τοῦ ἰσογείου καὶ διατρυπωμένην ὑπὸ τεθλασμένου τόξου (διαβατικοῦ) (εἰκ. 48), τῆς δὲ δευτέρας διώροφον σπίτι, ὀρθοῦμενον ἀκριβῶς ὑπεράνω τῆς πύλης τῆς Μονεμβασίας ἐπὶ πολυγωνικοῦ ἰσογείου (εἰκ. 83) διατε-

λημένου εἰς σειρὰν τοξωτῶν ἀνοιγμάτων (εἰκ. 84), ὑπεράνω τῶν ὁποίων ἐκτείνεται, καθ' ὅλον τὸ ἀνάπτυγμα τῆς προσόψεως, ἐξώστης, μακρυνὸς προδρόμος τῆς ἀλτάνας τῶν μεταγενεστέρων λαϊκῶν σπιτιῶν τῆς Βορείου Ἑλλάδος¹.

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ

Συνοψίζοντες τὰ γενικὰ τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι τόσον ἡ συνολικὴ μορφή τῶν οἰκιῶν ὅσον καὶ αἱ καθ' ἑκάστον αὐτῶν διατάξεις ἀπέρρευσαν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τῶν ἐδαφικῶν καὶ κλιματολογικῶν συνθηκῶν τοῦ τόπου, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐκ τῶν συνθηκῶν ἀσφαλείας τῆς ἐποχῆς. Εἰς ἓνα τόπον μὲ ἔδαφος ἰσχυρῶς κεκλιμένον καὶ

βραχῶδες, ὡς εἶναι τὸ τοῦ παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ Ταυγέτου ὑψουμένου προβούνου τοῦ Μυστρᾶ, καὶ δὴ ἐπὶ ἐκτάσεως περιορισμένης, οἷαν ἐπέβαλλεν ὁ φρουριακὸς χαρακτὴρ τῆς πόλεως, ἡ φυσικωτέρα μορφή, ἥτις ἦτο δυνατόν νὰ δοθῇ εἰς τὰς οἰκίας ἦτο ἡ ἔχουσα τοὺς χώρους συγκεντρωμένους εἰς ἓνα πολυώροφον παραλληλεπίπεδον κτήριο, οὐχὶ δ' ἀπλωμένους ἰσογείως περίε μιᾶς κεντρικῆς αὐλῆς, διάταξις ἥτις προσαρμόζεται εἰς ὀριζοντίους ἐκτάσεις. Τρανὴ ἀπόδειξις ὅτι ἡ ὀρθογώνιος παραλληλεπίπεδος μορφή εἶναι ἡ πρακτικωτέρα δι' ἐδάφη κεκλιμένα εἶναι ἡ ἐπιβίωσις αὐτῆς διότι καὶ σήμερον ἀκόμη μὲ παραλληλεπίπεδον ἀκριβῶς μορφήν κατασκευάζουσι τὰ σπίτια τῶν οἱ χωρικοὶ

Εἰκ. 83. Κάτοψις τοῦ ὑπὲρ τὴν πύλην τῆς Μονεμβασίας σπιτιοῦ Η.

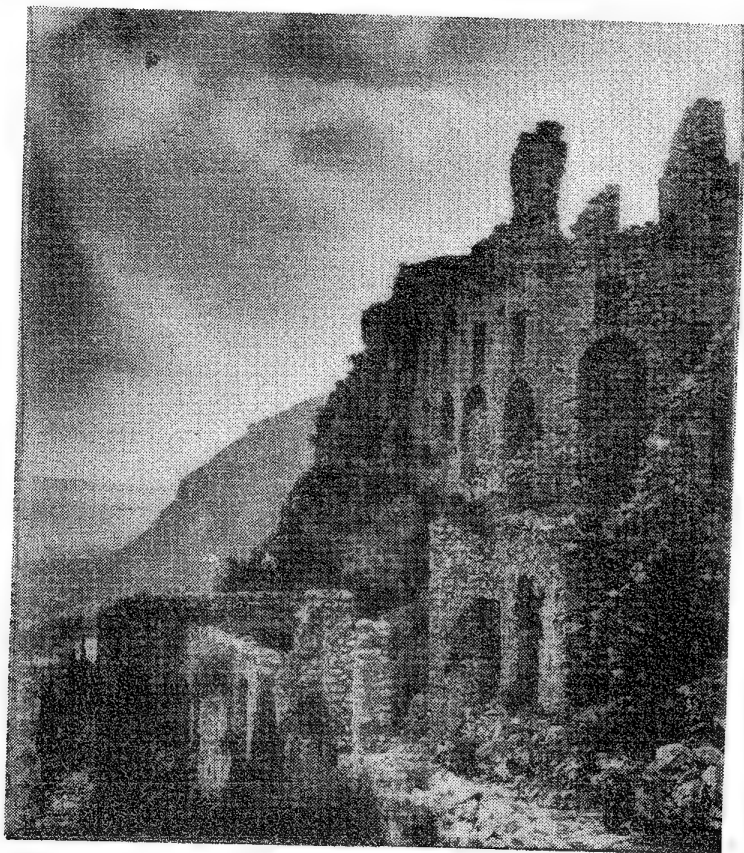
τῶν ὀρεινῶν μερῶν τῆς Ἑλλάδος. Εὐρίσκω διὰ τοῦτο ἀτυχῇ—τοῦλάχιστον ὡς πρὸς τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ—τὴν γνώμην, ἣν ἐξέφρασεν ὁ Gerland¹, καθ' ἣν τὰ βυζαντινὰ σπίτια γενικῶς—εἶχε δ' ὁ εἰρημένος σοφὸς τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ ὑπ' ὅψιν του κυρίως—εἶχον στενὴν μὲν πρὸς τὰ νεώτερα ἀνατολικά συγγένειαν, ἀπωτέραν δὲ πρὸς τὰς παλαιὰς ἑλληνιστικὰς οἰκίας². Εἰς τὸν Μυστρᾶν οὐδεμία οἰκία ἔχει τοὺς χώρους τῆς διατεταγμένους ὅπως ἔχουσιν αὐτοὺς τὰ νεώτερα ἀνατολικά σπίτια. Ὁ Βυζαντινὸς ἀσὸς τοῦ Μυστρᾶ δὲν ἔζη ἰσογείως, κατῳκεῖ εἰς τὸν ἄνω ὀρόφον· δὲν ἀπέφευγε τὸν ἔξω κόσμον ἀλλὰ τοῦναντίον ἐνδιέφερετο διὰ τὰ περίε του ἢ ἐν τῇ ὁδῷ συμβαίνοντα· ἔκτιζε λοιπὸν τὴν πρόσοψιν τῆς οἰκίας του πρὸς τὴν ὁδόν, ἥνοιγεν εἰς τὸν ὀρόφον παράθυρα πρὸς πάσας τὰς διευθύνσεις καὶ κατεσκεύαζε πλατεῖς, ἀσκεπεῖς ἡλιακοὺς βλέποντας πρὸς τὴν ἀπέραντον κοιλάδα τοῦ Εὐρώτα. Δὲν ἐλησμόνει ὁμοῦς ὅτι ἦτο δυνατόν καὶ νὰ ὑποστῇ ποτὲ ἐπίθεσιν τῶν πτωχῶν στοιχείων καὶ κτίζων τὴν οἰκίαν του ἐλάμβανε σχετικὰ μέτρα προνοίας, ὥστε ἐν δεδομένη στιγμῇ νὰ δύναται νὰ ἀμυνθῇ κατὰ τοῦ ἐχθροῦ εἴτε ἀπὸ τοῦ πύργου του εἴτε ἀπὸ τῶν στενῶν

¹ Πβλ. Ὁρλάνδον, Ἀρχ. Βυζαντ. Μνημ. Ἑλλάδος τ. 2 σ. 181 εἰκ. 1 καὶ σ. 189 εἰκ. 12,

¹ Der Burgwart, Jahrg. XVI σ. 12.

² Gerland, ἔ. ἀ. σ. 19.

ἐκεῖνων τοξικῶν θυρίδων, αἵτινες ἐν καιρῷ γαλήνης ἐφώτιζον μὲ τὸ ἀμυδρόν των φῶς τοὺς ὑποθόλους ἰσογείους χώρους, ἔνθα συνήθως ἐφυλάσσοντο τὰ εἰσοδήματα καὶ οἱ καρποί. Ἐχὼν ἐπίσης μακρὰν πεῖραν τῶν πυκνῶν βροχῶν καὶ τῶν χιόνων τοῦ Ταῦγέτου οὐδέποτε κατεσκεύαζεν ὀριζοντίαν τὴν στέγην τῆς

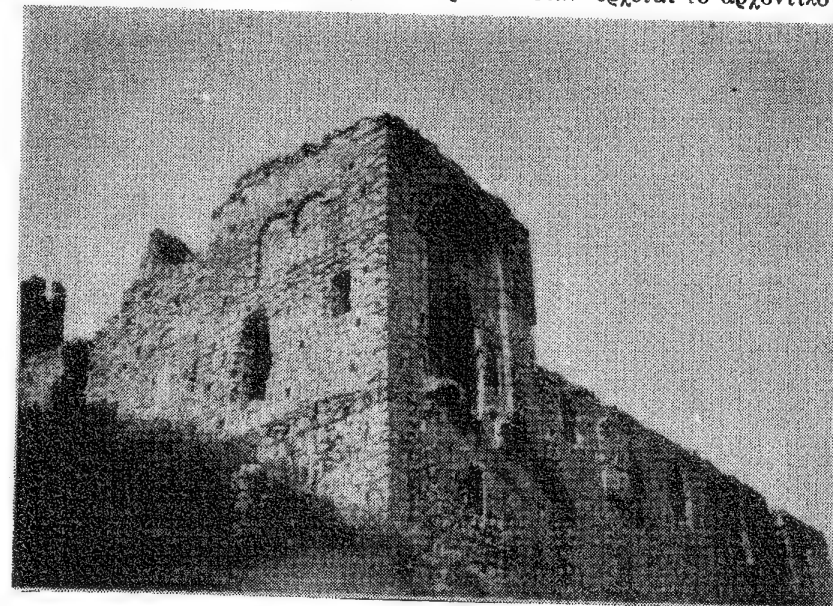

Εἰκ. 84. Ἀποψὶς τοῦ ὑπεράνω τῆς πύλης τῆς Μονεμβασίας σπιτιοῦ Η.

οἰκίας του ἀλλὰ πάντοτε δικλινῇ, κεραμωτὴν. Ὅλη ἡ οἰκογένειά του διέτριβεν, ἔτρωγε καὶ ἐκοιμάτο εἰς τὸν εὐρύχωρον τρίκλινον τοῦ ὀρόφου συγκεντρουμένη τὸν μὲν χειμῶνα περὶ τὴν ἐστίαν, ἥτις ἔκαie τὰ ἐκ τῶν πυκνῶν δασῶν τοῦ Ταῦγέτου κομιζόμενα ξύλα, τὸ δὲ θέρος ἐξαπλουμένη κατὰ τὰς θερμὰς νύκτας εἰς τοὺς δροσεροὺς ἀσκεπεῖς ἡλιακοὺς ἢ τὰ περιαύλια. Ἰδιαίτερα δωμάτια διαμονῆς φαγητοῦ ἢ ὕπνου δὲν προέβλεπεν ἂν δὲ συνέβαινε νὰ ὑπανδρεύσῃ τὸν υἱόν του ἢ τὴν θυγατέρα του ἔκτιζε σύγκολλα πρὸς τὸ σπῖτι του τὴν κατοικίαν τοῦ νέου ζεύγους (ἀρχοντικὸν Α, σπῖτι «Λάσκαρη» κλπ.).

ΕΙΔΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΤΕΡΩΝ ΣΠΙΤΙΩΝ

Μετὰ τὴν μελέτην τῶν γενικῶν γνωρισμάτων τῶν σπιτιῶν ὑπολείπεται ἡ λεπτομερὴς ἐξέτασις τῶν ἐξ αὐτῶν κυριωτέρων καὶ μᾶλλον ἀντιπροσωπευτικῶν τύπων. Πρῶτον ὑπὸ τὴν ἀνωτέρω ἔννοιαν ἔρχεται τὸ ἀρχοντικὸν Α,

Εἰκ. 85. Ἀποψὶς τοῦ ἀρχοντικοῦ Α ἀπ' ἀνατολῶν.

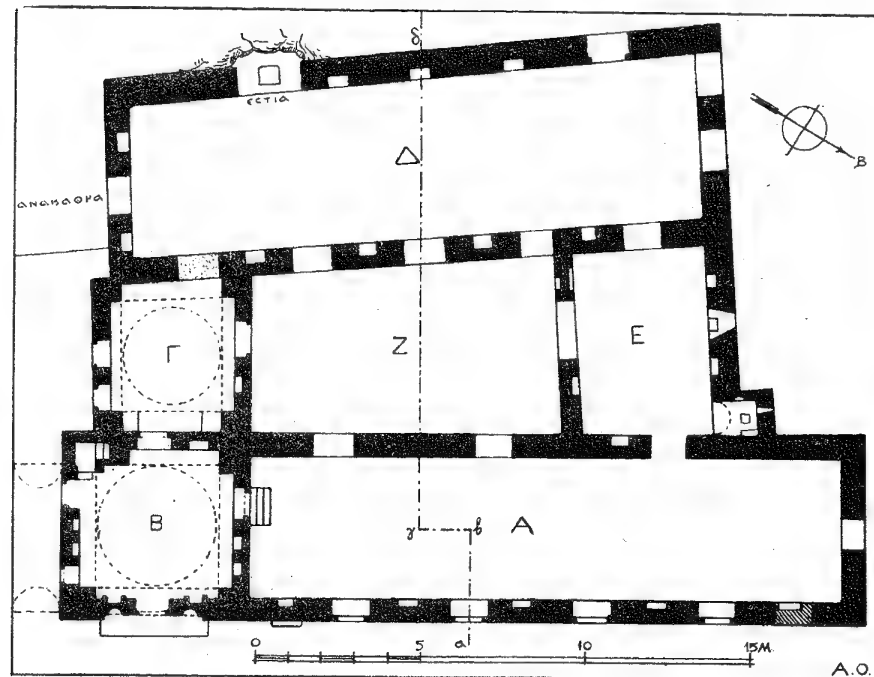
ὅπερ καὶ λόγῳ τοῦ μεγέθους του καὶ λόγῳ τῆς σχετικῶς πλουσίας ἐμφανίσεώς του ἀπεκλήθη ὑπὸ τοῦ Millet *μικρὸν παλάτι*.

ΤΟ ΑΡΧΟΝΤΙΚΟΝ Α'

Εἰς τὴν ἀπέναντι τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος τῶν παλατίων κλιτὺν τὰ σπῖτια εἶναι σχεδὸν ὅλα τοποθετημένα οὕτως, ὥστε ἡ μακρὰ πλευρὰ τοῦ ὀρθογωνίου των ὄγκου νὰ βαίῃ κατὰ τινὰ ἰσοῦψῃ γραμμὴν τοῦ λόφου καὶ ν' ἀντικρύξῃ τὴν κατοικίαν τοῦ δεσπότου (πβλ. σ. 11). Σύμφωνανα πρὸς τὸν κανόνα αὐτὸν εἶναι τοποθετημένον καὶ τὸ ἀρχοντικὸν Α ὑψούμενον πρὸς δυσμὰς καὶ ὀλίγον ὑπεράνω τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Νικολάου (εἰκ. 4 καὶ 85).

Ὅταν βλέπῃ τις μόνον τὴν κάτοψιν τοῦ σπιτιοῦ αὐτοῦ (εἰκ. 86), χωρὶς νὰ τὸ ἐξετάσῃ ἐκ τοῦ σύνεγγυς, ἔχει τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι εἶναι ὅλον συγχρόνως

κατεσκευασμένον καὶ δὴ μὲ τοὺς χώρους του διατεταγμένους περίξ ἐνὸς ὀρθογωνίου διαμερίσματος ἢ αὐλῆς Z (εἰκ. 86). Τοῦτο ἀκριβῶς συνέβη εἰς τὸν μακαρίτην Gerland, ὅστις μελετήσας εἰς τὸ γραφεῖον του μόνον τὴν κάτοψιν τοῦ ἀρχοντικοῦ, ἣν παρέσχεν ὁ Millet¹, ἐξήτησε νὰ ὑπαγάγῃ καὶ τὰ σπίτια τοῦ Μυστρά εἰς τὴν θεωρίαν του, καθ' ἣν τὰ βυζαντινὰ σπίτια γενικῶς ἔχουσι

Εἰκ. 86. Κάτοψις ἀρχοντικοῦ Α.

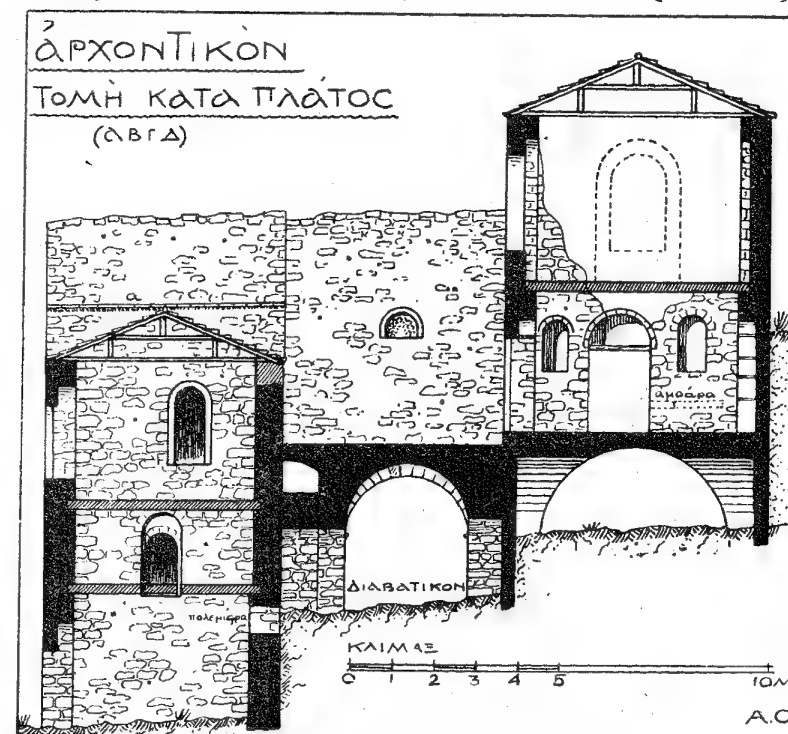
τὴν κλειστὴν διάταξιν τῶν νεωτέρων ἀνατολικῶν σπιτιῶν καὶ τῶν παλαιότερων ἐλληνιστικῶν². Ὅπως ὅμως θὰ ἐξηγήσωμεν κατωτέρω τὸ ἀρχοντικὸν Α, ἐκτὸς τοῦ ὅτι εἶναι τὸ μόνον ἐν Μυστρᾷ, ὅπερ παρέχει τὴν περίκεντρον διάταξιν, δὲν κατεσκευάσθη ἐξ ἀρχῆς ὡς ἐν μόνον οἶκημα, ἀλλ' ἀπετελέσθη ἐκ τῆς συνενώσεως δύο σπιτιῶν, ἑκάτερον τῶν ὁποίων εἶχε τὸ σχῆμα γάμμα ἥτοι τοῦ Α-Β-Γ καὶ τοῦ Δ-Ε (εἰκ. 86). Τὰ δύο αὐτὰ σπίτια εἶναι οὕτω πως τοποθετημένα, ὥστε ἡ βραχεῖα κεραία τοῦ ἐνὸς νὰ ἐφάπτεται τῆς μακρᾶς τοῦ ἄλλου, δημιουργουμένης οὕτω συμπτωματικῶς μεταξὺ τῶν δύο μιᾶς μικρᾶς καὶ στενοχώρου αὐλῆς Z.

¹ Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν. 6, 7.

² E. Gerland, Der Burgwart ἔτ. XVI σ. 19. Ἡ ἀνωτέρω θεωρία τοῦ Gerland δύναται νὰ ἰσχύῃ μόνον διὰ τὰς παλαιοχριστιανικὰς οἰκίας καὶ δὴ τὰς ἰδρυμένας εἰς μέρη μᾶλλον πεδινά.

Ἄς ἴδωμεν ἤδη διὰ ποίους λόγους τὰ ἀπαρτίζοντα τὸ ἀρχοντικὸν Α διαμερίσματα δὲν δύνανται νὰ ἀνήκουν εἰς ἐν καὶ τὸ αὐτὸ ἐξ ἀρχῆς μὲ περίκεντρον διάταξιν κατασκευασθὲν συγκρότημα.

Ἄν ρίψωμεν ἐν βλέμμα ἐπὶ τῆς κατὰ πλάτος τομῆς τοῦ κτηρίου (εἰκ. 87) θὰ ἴδωμεν ὅτι τὸ ὀπίσθιον ἡμῖσις ἦτοι τὸ σπίτι Δ-Ε εὐρίσκεται εἰς πολὺ

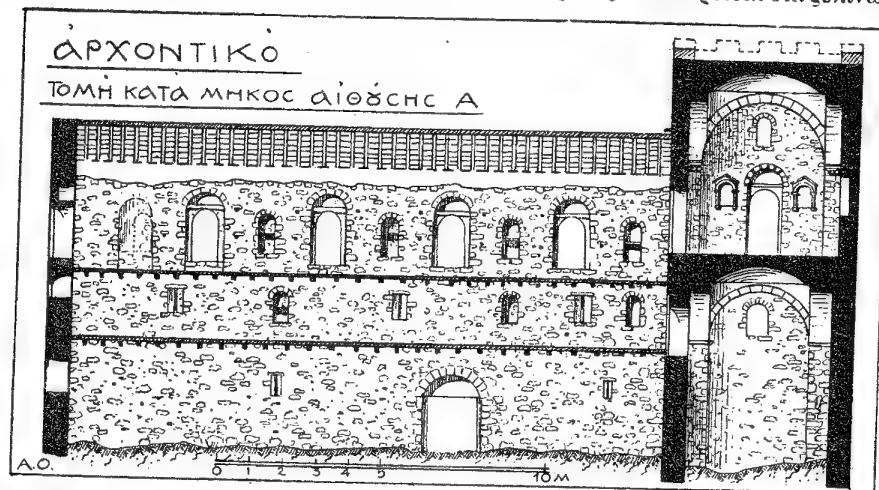
Εἰκ. 87. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ ἀρχοντικοῦ Α.

ὕψηλότεραν στάθμην ἀπὸ τὸ ἐμπρόσθιον, ἢ δὲ μετὰ διαβατικοῦ αὐλῆς Z καὶ τὸ διαμέρισμα Ε ἔχουσι τὸ δάπεδόν των εἰς τοιαύτην στάθμην, ὥστε νὰ φράσσωσι κατὰ τὸ ἡμῖσις τοῦ ὕψους των τὰ ἐπὶ τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς τοῦ τρικλίνου Α παράθυρα. Πρόδηλον ἐκ τούτων καθίσταται ὅτι τὸ ὀπίσθιον σπίτι κατεσκευάσθη ἀργότερον τοῦ ἐμπροσθίου. Τοῦτο ἄλλως τε διαπιστοῦται καὶ ἐκ τοῦ διαφόρου τρόπου καθ' ὃν εἶναι κατεσκευασμένον ἑκάτερον τῶν δύο τμημάτων τοῦ ἀρχοντικοῦ. Πράγματι τὸ μὲν ἐμπρόσθιον (ΑΒΓ), ἀποτελούμενον ἐξ ἐνὸς μακροῦ σώματος (Α) καὶ ἐνὸς πύργου (Β) μετὰ προθαλάμου (Γ) ἔχει τὸ κύριον αὐτοῦ σῶμα δώροφον¹ μετὰ ξυλίνων πάτων καὶ μὲ παράθυρα σχετικῶς μικρὰ ἄνευ τυφλῶν ἀψίδων. Τοῦναντίον τὸ ὀπίσθιον οἶκημα ἔχει τὴν μεγάλην αὐτοῦ

¹ Οὐχὶ μονόροφον ὡς λέγει ὁ Gerland ἔ. ἀ. σ. 17.

αΐθουσαν (Δ) υπόθολον καὶ φέρει εἰς τὸν ὄροφον παράθυρα περιβαλλόμενα ὑπὸ τυφλῶν ἀψίδων (εἰκ. 91). Μεταξὺ δὲ τῶν δύο σπιτιῶν ὑπάρχει κοινόχρηστον διαβατικόν, ὅπερ διασχίζει τὸ ἀρχοντικὸν κατὰ μῆκος.

Ἐὰς ἴδωμεν ἤδη ἐκ τοῦ πλησίον τὸ ἐμπρόσθιον οἶκημα. Τὸ κύριον αὐτοῦ σῶμα ἐξωτερικῶς μὲν παρουσιάζει ἓνα βαρὺν ἀδιάθροτον ὄγκον διατρυπώμενον μόνον ἀπὸ τὰ φωτιστικὰ παράθυρα, ἐσωτερικῶς δὲ διαιρεῖται διὰ ξυλίνων

Εἰκ. 88. Τομή κατὰ μῆκος τῆς αἰθούσης Α τοῦ ἀρχοντικοῦ.

πάτων εἰς τρία καθ' ὕψος μέρη (εἰκ. 88). Ἐκ τούτων τὸ ἰσόγειον εἶναι ἀρκετὰ ὑψηλόν, ἐφωτίζετο ὅμως μόνον ἀπὸ ὀλίγας τοξικὰς θυρίδας ἥτοι δύο κατὰ τὴν πρόσοψιν καὶ ἀνὰ μίαν κατὰ τὴν βόρειον καὶ τὴν δυτικὴν πλευράν. Ἡ τελευταία ὅμως αὕτη ἐκλείσθη, ὅταν κατεσκευάσθη ἀργότερον τὸ διαβατικόν. Τὸ ἰσόγειον φέρει πρὸς τὴν στενὴν (2.00 μ.), ἀνωφερῇ ὁδὸν μίαν καὶ μόνην θύραν.

Ὁ ἀμέσως ὑπεράνω τοῦ ἰσογείου ὄροφος, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήρχοντο δι' ἐσωτερικῆς ξυλόσκαλας, εἶχεν ὕψος μόλις 1.80, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς ἀποστάσεως τῶν ἐπὶ τῶν τοίχων ὁπῶν τῶν δοκῶν τῶν πατωμάτων (εἰκ. 88). Ἀπετέλει λοιπὸν ἓνα μεσόπατον. Ὡς δὲ τὸ ἰσόγειον οὕτω καὶ ὁ μεσόπατος ἐφωτίζετο μόνον διὰ τοξικῶν, ὧν τρεῖς ἀνοίγονται ἐπὶ τῆς προσόψεως καὶ μία κατὰ τὴν στενὴν βόρειον πλευράν (εἰκ. 88). Ἐν ἀντιθέσει δὲ πρὸς τὸ ἰσόγειον ὁ μεσόπατος ἦτο ἐφωδιασμένος καὶ μὲ τρία τοιχαρμάρια τοξωτά, ἀνοιγόμενα ἐπὶ τῆς πλευρᾶς τῆς προσόψεως. Τοῦτο ἀποδεικνύει ὅτι ἡδύνατο ἴσως νὰ εἶναι κατοικήσιμος· χρησιμοποιούμενος πιθανῶς ἵνα κοιμᾶται ἐν αὐτῷ ἡ οἰκογένεια κατὰ τὸν χειμῶνα.

Τέλος ὁ ἄνω ὄροφος, ὁ καθ' αὐτὸ τρίκλινος, ἔφερε κατὰ μὲν τὴν πρόσοψιν τέσσαρα μετὰ πωρίων πλαισίων καὶ ἐλαφρῶς τεθλασμένων τοξωτῶν ὑπερθύ-

ρων παράθυρα, τοῦ τύπου δὲ ἥδη περιεγράψαμεν ἐν σελ. 68. Ἐν ὁμοίον παράθυρον ἠνοίγετο καὶ κατὰ τὴν βόρειον πλευράν. Ἐκ τῶν παραθύρων τῆς προσόψεως τὸ παρὰ τὸν πύργον ἐφράχθη ἀργότερον μετατραπὲν εἰς ἐστίαν (εἰκ. 85), ἧς ἐστερεῖτο ὁ τρίκλινος οὗτος. Μεταξὺ τῶν παραθύρων ἠνοίγοντο τοιχαρμάρια δίπατα, ὧν τὸ μὲν τελευταῖον πρὸς βορρᾶν μετεβλήθη ἀργότερον εἰς νεροχύτην (εἰκ. 88), τὸ δὲ πρὸς τὸν πύργον, διατρυπηθὲν, ἀπετέλεσε μικρὸν παράθυρον, εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ εἰς ἐστίαν μεταβληθέντος μεγάλου γειτονικοῦ του (εἰκ. 88).

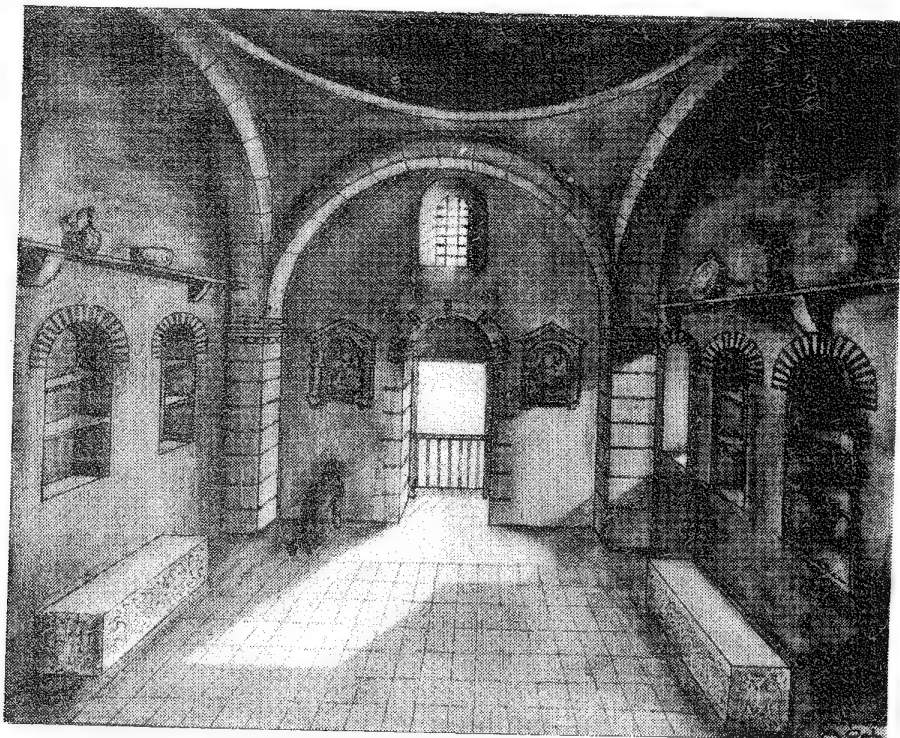
Ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ τρίκλινου οὐδὲν ἀπολύτως ἱχνος διατηρεῖται ὅπερ νὰ δικαιολογῇ τὴν ποτὲ ὑπαρξίν κτιστῶν χωρισμάτων. Ὁλόκληρος λοιπὸν ὁ στενοεπιμήκης χώρος τῆς αἰθούσης (17.80×4.10) ἦτο ἀδιαίρετος, θὰ ἐκαλύπτετο δὲ πιθανώτατα ὑπὸ ξυλίνης ὁριζοντίας ὀροφῆς ὑπεράνω τῆς ὁποίας ὑψοῦτο ἡ δικλινὴς κεραμωτὴ στέγη, ὡς μαρτυρεῖ ὁ πρὸς δυσμὰς τριγωνικὸς τοῖχος. Πρὸς πρόληψιν δὲ μάλιστα διαρροῆς τῶν ἐπὶ τῆς στέγης αὐτῆς καταρρεόντων ἀπὸ τοῦ συνεχομένου πύργου ὑδάτων κατεσκευάσθη, ὀλίγον ὑπεράνω τῆς στάθμης τοῦ κορυφαίου ξύλου, προστατευτικόν τι ἐκ σχιστολιθικῶν πλακῶν γεισιδίων ἔχον ἐλαφρὰν πρὸς τὸν δρόμον κλίσιν. Σήμερον ἡ μὲν ξυλίνη στέγη δὲν ὑφίσταται βεβαίως, σώζεται ὅμως τὸ ρηθὲν γεισιδίον, ὅπερ δύναται ν' ἀπατήσῃ τὸν προσβλέποντα, ὅστις δυνατόν νὰ ἐκλάβῃ αὐτὸ ὡς λείψανον ὀριζοντίου δώματος. (εἰκ. 87) Ἀλλ' ὡς ἥδη εἵπομεν, δώματα αἱ παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ ὑδροχαροῦς Ταυγέτου οἰκίαι τοῦ Μυστρά δὲν ἔφερον.

Ἐὰς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ πύργου. Οὗτος ἔχει σχῆμα τετράγωνον ἀποτελεῖται δ' ἐξ ἐνὸς ἰσογείου καὶ ἐνὸς ὀρόφου, ἀμφοτέρων καλυπτομένων δι' ἀσπίδων ἥτοι σφαιρικῶν τμημάτων (calottes) φερομένων τῇ βοηθείᾳ τεσσάρων πωρίων τόξων ἐπὶ ἰσαριθμῶν ποδαρικῶν (εἰκ. 88 καὶ 89).

Τὸ ἰσόγειον τοῦ πύργου ἦτο ὑψηλόν, ἐφωτίζετο δὲ μόνον ὑφ' ἐνὸς ὑψηλὰ τοποθετημένου μικροῦ παραθύρου βλέποντος πρὸς τὸν δρόμον, ἐν ᾧ δι' ἄλλου μεγαλυτέρου τοξωτοῦ ἀνοίγματος συνεκοινῶνει πρὸς τὸν μεσόπατον τοῦ κυρίου σώματος τῇ βοηθείᾳ κινητῆς ξυλίνης κλίμακος· φαίνεται διὰ τοῦτο ὅτι ἐχρησίμευεν ὡς ἀποθήκη. Τοῦναντίον ὁ ὑπεράνω αὐτοῦ ὄροφος ἦτο κατοικήσιμος. Τὸ δάπεδόν του ὅμως εὗρίσκετο κατὰ 1 περίπου μέτρον ὑψηλότερον τοῦ πατώματος τοῦ τρίκλινου· συνάγω τούτου ἔνθα ὅτι οἱ δύο χώροι ἐκοινωνοῦν διὰ τῆς ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ πύργου ἀνοιγομένης τοξωτῆς θύρας τῇ βοηθείᾳ ξυλίνης κλίμακος (εἰκ. 86). Τρεῖς ἄλλας ὁμοίας θύρας μὲ ἱμαντώματα¹ ἔφερον ὁ πύργος ἀνὰ μίαν ἐφ' ἐκάστης τῶν ὑπολοίπων αὐτοῦ πλευρῶν. Ἐκ τούτων ἡ μὲν πρὸς τὴν ὁδὸν βλέπουσα ἔφερεν εἰς κρεμαστὸν ἐξώστην (ἡλιακόν), ἡ δὲ πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἕτερον ἡλιακόν, δωματηρὸν ὅμως αὐτόν, ὅστις σήμερον ἔχει καταπέσει ἀλλὰ τοῦ ὁποίου διατηροῦνται αἱ γεννήσεις τῆς καταπεσούσης καμάρας, ἧτις τὸν ὑπεβάσταξε (εἰκ. 90) τέλος ἡ πρὸς νότον θύρα ἐπετέλει τὴν μεταξὺ τοῦ πύργου Β καὶ τοῦ γειτονικοῦ διαμερίσματος Γ συγκοινωνίαν.

¹ Ὅρα περὶ τῆς σημασίας τῆς λέξεως τὰ ἐν σελ. 69 εἰρημένα.

Παράθυρα ὁ ὄροφος τοῦ πύργου ἔφερε μόνον δύο· ἓν ἐπὶ τῆς κυρίας προσόψεως, ὑψηλὰ τοποθετημένον (εἰκ. 88), καὶ ἓν στενὸν κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν ὅπερ ἴσως θὰ ἠνοίχθη καὶ ἀργότερον. Ἐκατέρωθεν τῆς πρὸς τὸν ἡλιακὸν θύρας ὑπῆρχεν ἀνὰ ἓν κτιστὸν προσκνητάριον (εἰκ. 89) σχηματιζό-

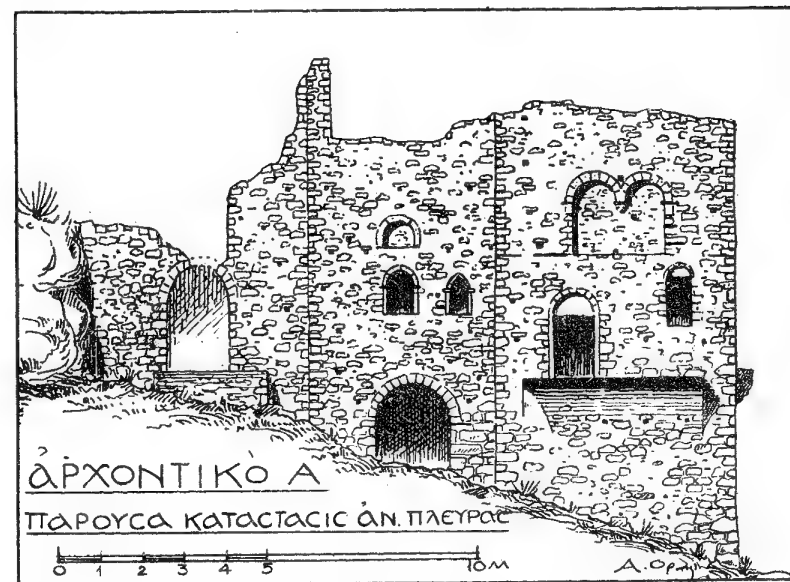

Εἰκ. 89. Ἀναπαράστασις τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ πύργου τοῦ ἀρχοντικοῦ Α.

μενον διὰ δύο κιονίσκων ἀνεχόντων ἡμικυκλικὸν τόξον πλαισιούμενον ὑπὸ ἀετώματος (εἰκ. 60). Ταῦτα, ὡς ἤδη εἵπομεν, θὰ ἐχρησίμευον ὡς πλαίσια λατρευτικῶν εἰκόνων, διὰ τοῦτο δὲ καὶ εἶναι κατεσκευασμένα ἐπὶ τοῦ βορειοανατολικοῦ τοίχου. Ἐπὶ δὲ τῶν δύο συνεχόμενων τοίχων ἔφερον ὁ πύργος ἀρμάρια τοξωτὰ τρίπατα (εἰκ. 89) ὑπεράνω τῶν ὁποίων ὑπῆρχε ράφι, οὗτινος σώζονται ἀκόμη οἱ παραβολικῆς μορφῆς μαρμάρινοι κιλλίβαντες (εἰκ. 89). Τέλος ἐντὸς τοῦ ἀπέναντι πρὸς τὰ προσκνητάρια τοίχου ὑπῆρχε κρυπτή, στενὴ καὶ ἀπότομος κτιστὴ κλίμαξ (εἰκ. 52), δι' ἧς ἀνέρχοντο εἰς τὸ δῶμα τοῦ πύργου, ὅπερ θὰ ἐχρησίμευεν εἴτε ὡς σκοπιὰ εἴτε ὡς ὑπνωτήριοι κατὰ τὰς θερμὰς θερινὰς νύκτας.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν πρόσοψιν τοῦ κυρίου σώματος ὁ πύργος τοῦ ἀρχοντικοῦ παρεῖχε μίαν πολὺ ἐπιμελημένην ἀρχιτεκτονικὴν ἐμφάνισιν, ἥτις

ὑπερέχει πάσης ἄλλης προσόψεως ἀστικοῦ κτηρίου τοῦ Μυστρά· διότι οὐ μόνον εἶναι κτισμένη κατ' ἰσόδομον περίπου σύστημα (εἰκ. 75) ἀλλὰ καὶ ζωογονεῖται ἀπὸ τὸν παλμὸν μιᾶς τυφλῆς ἡμικυκλικῆς ἀψίδος ἀνταποκρινομένης πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν κατασκευὴν, ἀρμονικώτατα δὲ πλαισιούσης, μετὰ τοῦ κάτωθεν ὀριζοντίου ἐπὶ τοξυλλίων ἐξώστου, τὸ συγκρότημα τοῦ παραθύρου, τῆς θύρας καὶ τῶν δύο ἑκατέρωθεν αὐτῆς διακοσμητικῶν κογχῶν.

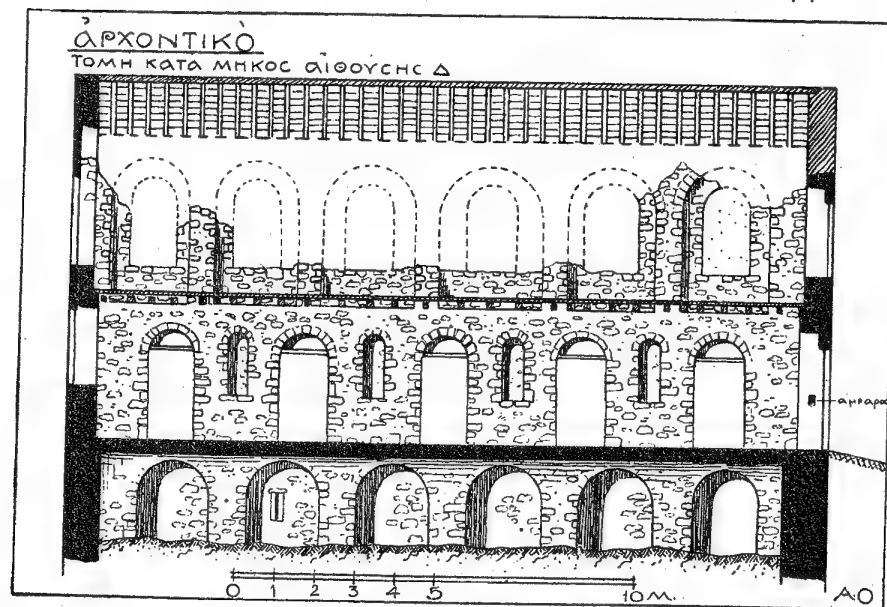

Εἰκ. 90. Ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ἀρχοντικοῦ Α.

Ὀλιγώτερον πλαστικὴ τῆς ἐμπροσθίας εἶναι ἡ πλαγία πρόσοψις τοῦ πύργου, ἥτις, ἀντὶ μιᾶς μεγάλης τυφλῆς ἀψίδος, φέρει εἰς τὸ ἄνω μέρος μίαν διλοβὸν στηριζομένην εἰς τὸ μέσον ἐπὶ πωρίνου ὑφαψιδίου, ἐφ' οὗ εἰκονίζεται κεφαλὴ ἐξωτικοῦ ζώου (εἰκ. 90). Πρέπει δ' ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ ὅτι τόσον τὰ τοξωτὰ ὑπέρθυρα τῶν θυρῶν καὶ παραθύρων τοῦ πύργου ὅσον καὶ τὰ τόξα τῶν τυφλῶν αὐτοῦ ἀψίδων εἶναι πάντα ἡμικυκλικά ἥτοι διαφέρουσι τῶν τοξωτῶν ὑπερθύρων τῶν παραθύρων τοῦ κυρίου σώματος τοῦ κτηρίου, ἅτινα, ὡς εἵπομεν, εἶναι τόξα ἐλαφρῶς τεθλασμένα (εἰκ. 75). Φέρεται τις τούτου ἔνεκα πρὸς τὴν βάσιμον ὑπόθεσιν, ὅτι ὁ πύργος δὲν κατεσκευάσθη συγχρόνως πρὸς τὸ σῶμα ἀλλ' ὅτι θὰ εἶναι πιθανῶς κατὰ τι προγενέστερος ἐκεῖνου. Ἐντεῦθεν δ' ἐξηγεῖται καὶ ἡ διαφορὰ στάθμης, ἣν παρουσιάζει τὸ δάπεδον τοῦ ὀρόφου τοῦ πύργου ἐν σχέσει πρὸς τὸ ξύλινον πάτωμα τοῦ γειτονικοῦ τρικλίνου.

Τὸ συνεχόμενον πρὸς τὸν πύργον Β τετράγωνον περίπου διαμέρισμα Γ (εἰκ. 86), ἐκτισμένον ὑπεράνω τῆς εἰσόδου τοῦ διαβατικοῦ, δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ὁ σύνδεσμος μεταξὺ τοῦ ἐμπροσθίου καὶ τοῦ ἐπισθίου οἰκήματος·

διότι επικοινωνώνει πρὸς ἀμφοτέρωθι διὰ τοξωτῶν θυρῶν ἀκόμη δὲ διὰ τρίτης καὶ πρὸς τὴν αὐλὴν Ζ. Ἐκ τῶν θυρῶν τούτων σήμερον αἱ πρὸς τὸ Δ καὶ Ζ εἶναι ἐντειχισμέναι, ἡ δὲ τοιχοποιία τῆς ἐντειχίσεως τῆς πρὸς τὸ Δ θύρας φαίνεται πολὺ παλαιά. Ἐπειδὴ δὲ τὸ διαμέρισμα Γ χρησιμοποιεῖ ὡς νότιόν του τοῖχος τὸν τοῖχον τοῦ Δ, συμπεραίνω ὅτι θὰ κατεσκευάσθῃ μετὰ τὸ

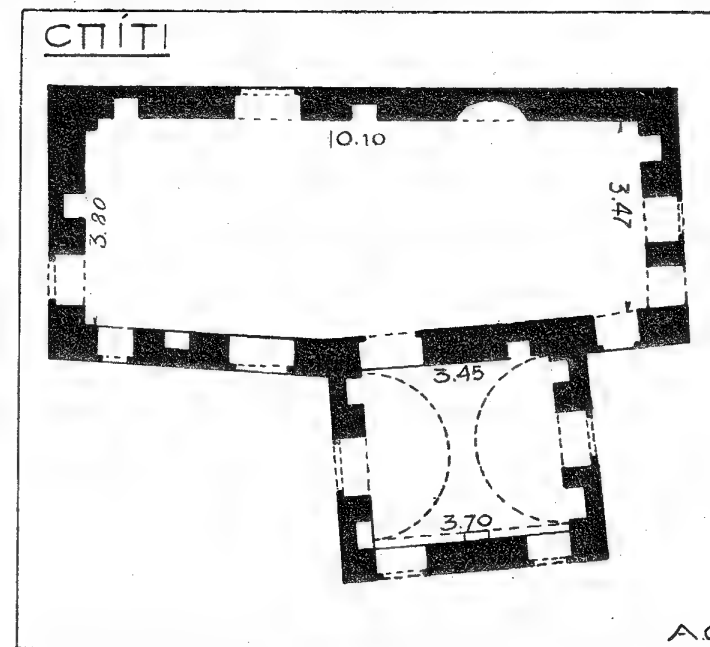
Εἰκ. 91. Κατὰ μῆκος τομὴ τῆς πτέρυγος Δ.

ὀπίσθιον οἶκημα, ὅπερ πιθανῶς ἐχρησίμευεν ὡς κατοικία στενοῦ τινος συγγενοῦς (γαμβροῦ) τοῦ ἐν τῷ ἐμπροσθίῳ οἰκοῦντος.

Τὸ διαμέρισμα Γ ἐκαλύπτετο καθ' ὃν τρόπον καὶ ὁ πύργος Β ἦτοι διὰ κτιστῆς ἀσπίδος φερομένης ἐπὶ τεσσάρων ποδαρικών. (Εἰκ. 86) Ἐφωτίζετο δὲ διὰ δύο μικρῶν παραθύρων ἀνοιγομένων ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Τὰ παράθυρα ταῦτα εἶχον πώρινα πλαίσια καὶ τοξωτὰ ὑπέρθυρα μὲ τεθλασμένα τόξα. Ὑπεράνω τοῦ ἐνὸς ἐξ αὐτῶν σώζεται ἡμικυκλικὴ κόγχη, ὁμοία τῆς ὁποίας εὗρηται καὶ ἐπὶ τοῦ πρὸς τὴν αὐλὴν τοίχου. Ἡ τελευταία δ' αὕτη φέρει ἐν τῷ τυμπάνῳ της ἐξωγραφημένα πολύχρωμα ὁμόκεντρα κοσμήματα, πιθανῶς τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας (εἰκ. 87).

Ἄς ἐλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ ὀπισθίου οἰκήματος, ὅπερ, ὡς εἵπομεν, ἀπετελεῖτο ἐκ τοῦ κυρίου σώματος Δ καὶ τοῦ προσηρτημένου διαμερίσματος Ε. Τὸ Δ ἔχει σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου μήκους 17.40 καὶ πλάτους 5.00 μ. Τὸ ὑπόγειόν του, ὑγρὸν καὶ σκοτεινόν, ἐκαλύπτετο διὰ κυλινδρικοῦ θόλου φερομένου ὑπὸ τόξων (εἰκ. 91) ἐφωτίζετο δὲ ὑπὸ ἐνὸς καὶ μόνου

παραθύρου ἀνοιγομένου κατὰ τὴν δυτικὴν αὐτοῦ πλευρὰν καὶ μιᾶς τοξικῆς βλεπούσης πρὸς τὸ διαβατικόν (εἰκ. 91)· θὰ ἐχρησίμευε λοιπὸν ὡς ἀποθήκη. Ὁ ὑπεράνω ὅμως αὐτοῦ ἰσόγειος περίπου ὄροφος θὰ κατωρκεῖτο, ὡς ἀποδεικνύουσι τὰ πολλὰ ἐπὶ τῶν τοίχων του ἀρμάρια (εἰκ. 91), ἡ μεγάλη ἐστία καὶ αἱ πολυάριθμοι θύραι ἐπικοινωνίας πρὸς τε τὴν αὐλὴν καὶ τοὺς ἐκατέρωθεν

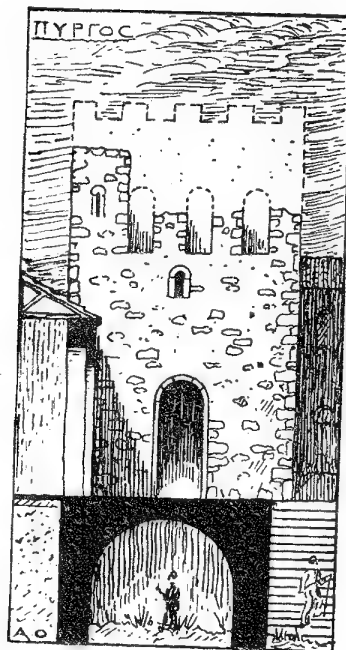

Εἰκ. 92. Κάτοψις τοῦ σπιτιοῦ Β.

δρόμους. Ἐκ τούτων ἡ πρὸς ἀνατολὰς ἀπετέλει τὴν κυρίαν εἴσοδον, πρὸς ἣν ἦγε κτιστὴ κεκλιμένη ἀναβάθρα βαίνουσα ἐπὶ θόλου. Ἡ θύρα δ' αὕτη φέρει κατὰ τοὺς σταθμοὺς αὐτῆς τὰς διὰ τὸ ρωμανήσιον (ἀμπάραν) προωρισμένας ὁπὰς (εἰκ. 91). Τὸ εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ ἰσογείου προσκεκολλημένον διαμέρισμα Ε ἐχρησιμοποιεῖτο πιθανώτατα ὡς μαγειρεῖον· διότι φέρει ἐν τῷ μέσῳ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς νεροχύτην. Εἰς τὸ ἄκρον τοῦ δωματίου τούτου ὑπάρχει τὸ ἀποχωρητήριον, οὗτινος λεπτομέρειαν παρέχει ἡ εἰκὼν 66. Τὸ μαγειρεῖον συνεκκινῶναι πρὸς τὴν αὐλὴν Ζ διὰ θύρας, ἔφερε δὲ εἰς τοὺς τοίχους του καὶ ἀρμάρια.

Ὁ δὲ ἄνω ὄροφος τοῦ Δ ἀποτελῶν ξυλόπατον τρικλινον ἦτο ἐκτισμένος μὲ τοξωτὸν σκελετὸν καὶ ἔφερε κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευρὰς παράθυρα, ὧν τὰ πρὸς βορρᾶν, ὡς εὕρισκόμενα εἰς στάθμην ὑψηλοτέραν τῆς στέγης τοῦ τρικλίνου Α, (εἰκ. 87) θὰ εἶχον ἐλευθέραν τὴν πρὸς τὴν πεδιάδα θέαν. Ἡ στέγη τοῦ τρικλίνου τούτου ἦτο ξυλινὴ δικλινής.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τῶν διαφόρων τμημάτων τοῦ ἀρχοντικοῦ Α σημειοῦμεν, ὅτι ὁ μὲν πύργος Β θὰ κατεσκευάσθῃ πιθανῶς τὸ δεύτερον ἡμῖν τοῦ 13^{ου} αἰῶνος, τὸ δὲ διαμέρισμα Α περὶ τὰ τέλη τοῦ 14^{ου} καὶ τέλος τὸ Δ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 15^{ου} αἰῶνος.

Εἰκ. 93. Ἀνατολικὴ ὄψις τοῦ πύργου τοῦ σπιτιοῦ Β.

Ἡ μεταξὺ τοῦ τρικλίνου καὶ τοῦ πύργου γωνιώδης ἐπιφάνεια ἀπετέλει ἓνα δωματηρόν, ἀσκεπὴ ἡλιακόν, ὅστις σήμερον ἔχει καταπέσει μετὰ τῆς υποβασταζούσης αὐτὸν καμάρας. Ὁ ἡλιακὸς οὗτος προεξετείνετο πρὸς βορρᾶν καὶ ὀλίγον ἔξω τοῦ πύργου, θὰ ἐστηρίζετο δ' ἐπὶ τοξυλλίων, ὡς συνάγομεν ἐκ τῶν κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν σφζομένων κιλλιβάντων. Μικρὰ τεμάχια μαρμαρίνων πλακῶν διατηρηθέντα κατὰ τὴν βάσιν τοῦ πύργου μαρτυροῦσιν ὅτι ὁ ἡλιακὸς ἦτο μαρμαρόστρωτος. Ἀπετέλει δ' οὗτος τὸ προαύλιον τῆς οἰκίας· διότι συνεκoinώνει διὰ τοξωτῶν θυρῶν πρὸς τε τὸν τρικλινὸν καὶ τὸν πύργον. Ἡ εἰς αὐτὸν ἄνοδος θὰ ἐγίνετο διὰ κλίμακος κατεσκευασμένης κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν, παραπλευρῶς τῆς βασταζούσης τὸν ἡλιακὸν καμάρας (εἰκ. 93). Ἡ οἰκία Β θὰ κατεσκευάσθῃ πιθανῶς κατὰ τὰ τέλη τοῦ 14^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 15^{ου} αἰῶνος.

ΤΟ ΣΠΙΤΙ Β

Εἰς ὀλίγων μέτρων ἀπόστασιν δυτικῶς τοῦ ἀρχοντικοῦ Α εὐρίσκεται, ἀρκετὰ ἡρειπωμένον, τὸ σπίτι Β, ὅπερ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα δορικόν σῶμα καὶ ἓνα καθέτως πρὸς αὐτὸ προβάλλοντα πύργον (εἰκ. 92). Τὸ σπίτι Β ἦτο ὑπόθολον, φέρον εἰς τὸν ὄροφον τὸν κάπως ἀκανονίστου ὀρθογωνικοῦ σχήματος τρίκλινον, στεγαζόμενον διὰ ξυλίνης δικλινοῦς στέγης. Ὁ πύργος τοῦναντίον (εἰκ. 93) ἦτο δίπατος εἶχε δὲ τὰς ὀροφάς του θολωτάς καὶ ἐχρησίμευεν ὡς κατοικία ἅμα καὶ ὡς ἀμυντήριον. Τοῦτο τοῦλάχιστον πιστοποιοῦσι ἀφ' ἐνὸς μὲν τὰ ἐπὶ τῶν τοίχων του ἀρμάρια καὶ τὰ παράθυρα ἀφ' ἑτέρου ὅμως καὶ αἱ εἰς διάφορα ὕψη τῆς ἀνατολικῆς παρειᾶς ἀνοιγόμεναι τοξικαὶ θυρίδες, αἵτινες, εὐρισκόμεναι παραπλευρῶς τῶν παραθύρων, δὲν θὰ εἶχον βεβαίως φωτιστικὸν σκοπὸν (εἰκ. 93).

ΤΟ ΣΠΙΤΙ Γ

Εἰς τὸ μέρος ὅπου ἡ κάτωθεν τῆς Ἀγ. Σοφίας κλιτὺς συναντᾷ τὸ πλάτωμα τῶν παλατίων, ἦτοι ὀλίγα μέτρα νοτιοδυτικῶς τῆς πτέρυγος τῶν

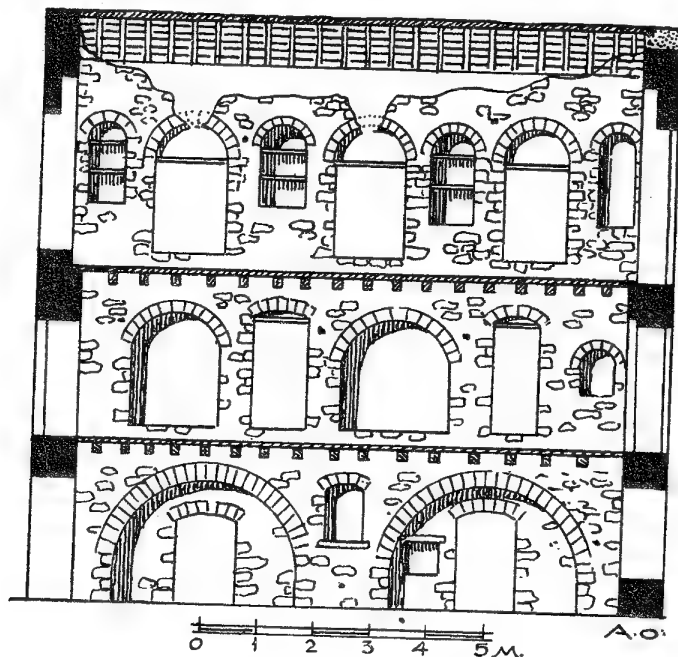
Εἰκ. 94. Σπίτι Γ. Ἀποψις ἀπ' ἀνατολῶν.

Παλαιολόγων, ὀρθοῦται, εἰς καλὴν σχετικῶς κατάστασιν, τὸ σπίτι Γ (εἰκ. 94). Σχήματος ἀκριβῶς ὀρθογωνίου, διαιρεῖται τὸ σπίτι αὐτὸ καθ' ὕψος εἰς τρία εἶναι δηλονότι δίπατον (εἰκ. 95) ὡς κείμενον δ' ἐπὶ ἐδάφους σχεδὸν ὀριζοντίου, δὲν εἶχε μόνον τοὺς δύο ξυλοπάτους αὐτοῦ ὀρόφους κατοικησίμους ἀλλὰ καὶ τὸ ἰσόγειον αὐτοῦ. Διδακτικὴ τοῦ τρόπου τῆς κατασκευῆς του διὰ τοξωτῶν σκελετῶν εἶναι ἡ παρατιθεμένη κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ κτηρίου (εἰκ. 95), ἐν τῇ ὁποίᾳ διακρίνει τις τὸ τοξωτὸν σύστημα κατὰ διάφορον τρόπον εἰς ἕκαστον ὄροφον ἐφηρμοσμένον.

Τὸ ἰσόγειον ἔχει κυρίως μόνον θύρας, φέρει ὅμως καὶ τοιχαρμάρια. Ὁ μεσόροφος εἶναι ἐνταῦθα ἀρκοῦντως ὑψηλός, φέρει δὲ παράθυρα ὀλίγα καὶ μικρά, ἀλλὰ μεγάλα τοιχαρμάρια. Τοῦναντίον ὁ ἄνω ὄροφος φέρει μὲν μεγάλα καὶ πολλὰ παράθυρα, ἔχει ὅμως μικρότερα ἀρμάρια (εἰκ. 95). Μεταξὺ τῶν παραθύρων τῶν ὀρόφων οὐδεμία ὑφίσταται ἀντιστοιχία ἀξόνων· ὑπάρχει ὅμως τουλάχιστον ὁμοιότης εἰς τὸ σχέδιον· διότι καὶ τὰ τοῦ μεσορόφου καὶ τὰ τοῦ

ἄνω ὀρόφου ἔφερον ὑπέρθυρα σχήματος χαμηλωμένου τόξου, τὰ πώρινα ὅμως πλαίσια τῶν ἄνω ἔχουσιν ἀφαιρεθῇ ὑπὸ τῶν κτιστῶν τῆς νέας Σπάρτης (εἰκ. 94).

Ἐκ τῶν ὀκτὼ ἀνοιγμάτων τοῦ ἄνω ὀρόφου τὸ μὲν ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς

Εἰκ. 95. Σπίτι Γ. Τομή κατακόρυφος.

πλευρᾶς εἶχε πρὸ αὐτοῦ μικρὸν κρεμαστὸν ἐξώστην (ἡλιακόν), οὗτινος σώζεται λείψανον ἑνὸς κιλίβαντος καὶ αἱ ὀπαὶ πακτώσεως τῶν ὑπολοίπων (εἰκ. 94), τὰ δὲ δύο ἀνατολικά τῆς νοτίας πλευρᾶς ἔφερον πρὸς συνεχῇ ἡλιακὸν στηριζόμενον, τῇ μεσολαβήσει κρεμαστῶν τόξων, ἐπὶ ποδαρικῶν διηκόντων μέχρι τοῦ ἐδάφους, ὡς δεικνύει ἡ εἰκὼν 96 καὶ ἡ σχετικὴ προοπτικὴ ἀναπαράστασις (εἰκ. 76). Τέλος τὸ τρίτον πρὸς δυσμὰς ἀνοιγμα τῆς νοτίας πλευρᾶς ἦνοιγε πρὸς δωματηρὸν ἡλιακὸν ἐκτισμένον ὑπεράνω θολωτοῦ δρόμου (διαβατικοῦ). Ἡ πρὸς τὸν ἄνω ὄροφον ἀγούσα κλίμαξ θὰ εὐρίσκετο παραπλεύρως τοῦ διαβατικοῦ πρὸς τὰ ἔξω (εἰκ. 76). Τοῦναντίον ἡ εἰς τὸν α' ὄροφον ὁδηγοῦσα κλίμαξ ἦτο ἐσωτερικὴ, ἥς τὸ μὲν κάτω λίθινον ἥμισυ διετηρήθη ἐν τῷ ἰσογείῳ, τὸ δὲ ἄνω θὰ ἦτο ξύλινον. Ὡς πρὸς τὴν διάπλασιν τῶν ἐξωτερικῶν ὤψεων παρατηρῶ, ὅτι ἐν ᾧ πᾶσαι αἱ πλευραὶ τοῦ κτηρίου ἔμειναν ἀδιάρθρωτοι μόνον ἡ νοτία διεμορφώθη μὲ τρεῖς τυφλὰς ἀψίδας, αἵτινες ἀποτελοῦσι μεγαλοπρεπὴ πλαίσια τῶν ἐν αὐταῖς ἀνοιγομένων παραθύρων.

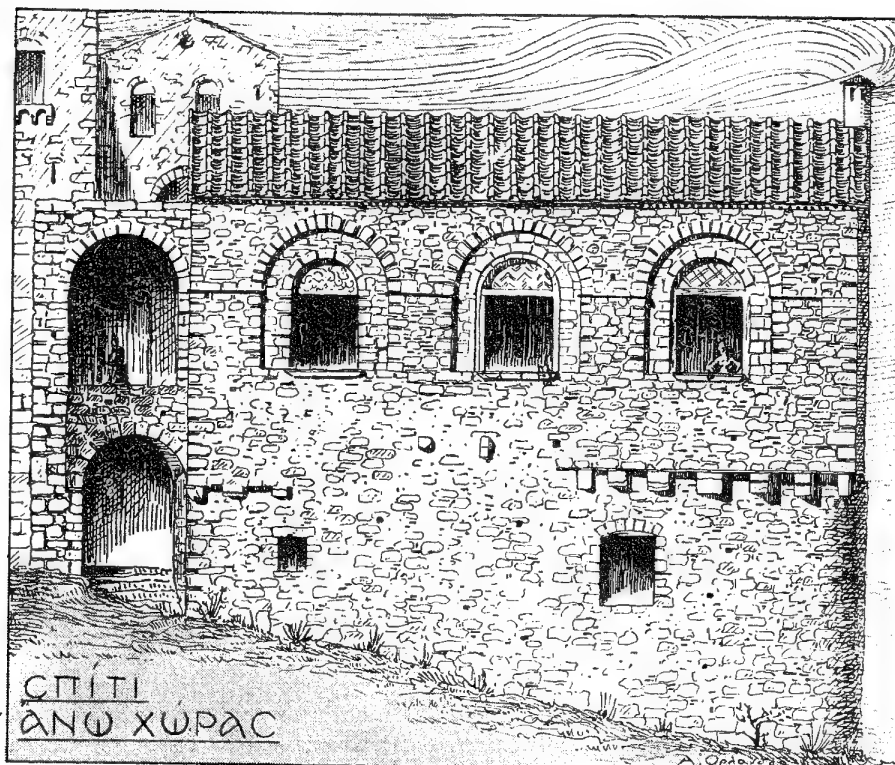
Εἰκ. 96. Σπίτι Γ. Ποδαρικά τοῦ τοξωτοῦ ἡλιακοῦ.

ΤΟ ΣΠΙΤΙ Δ

Εἰς τὸ ἐλικοειδὲς στενόρουμον, ὅπερ ὅπὸ τοῦ πλατώματος τῶν παλατίων φέρει ἄνω εἰς τὴν Ἀγ. Σοφίαν, εὐρίσκετο τὸ ἀναγοκάτωγον σπῖτι Δ (εἰκ. 97). Σχήματος καὶ αὐτὸ ὀρθογωνίου, ἔχει τὴν μακρὰν πλευρὰν τοῦ ἐστραμμένην πρὸς τὰ παλάτια. Τὸ ἰσόγειόν του, βαρὺ καὶ ἀδιάρθρωτον, ἔχει στρογγυλεμένας τὰς γωνίας καὶ φέρει πρὸς τὸν δρόμον δύο μόνον μικρὰ ἀνοίγματα. Ὁ ὄροφος του τοῦναντίον, φέρων τρία μεγάλα ἀψιδώματα κατὰ τὴν πρὸς τὴν ὁδὸν μακρὰν πλευρὰν, παρουσιάζει τὴν μορφήν μιᾶς τυφλῆς πεσοστοιχίας, ἕκαστον ἀνοιγμα τῆς ὁποίας διατρύπεται ἀπὸ ἐν τοξωτὸν παράθυρον. Λεπτὴ πλινθίνη, λοξότμητος ταινία, τεθειμένη εἰς τὴν στάθμην τῶν γεννήσεων τῶν ἀψίδων, χρησιμεύει ὡς ἐπικράνον τῶν παραστάδων.

Ἐνεκα τῶν στρογγυλεμένων γωνιῶν τοῦ ἰσογείου ὁ ὄροφος κρέμαται πρὸς τὰ ἔξω κατὰ τὰς γωνίας, τὸ δὲ ἐξέχον τμήμα του στηρίζεται ἐπὶ λιθίνων κιλιβάντων. Εἰς τὴν στενὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ σπιτιοῦ Δ σώζεται παράθυρον μὲ χρωματιστὴν ἀπομίμησιν πορτίνου μετὰ πλινθίνων ταινιῶν πλαισίου (εἰκ. 71, δεξιὰ).

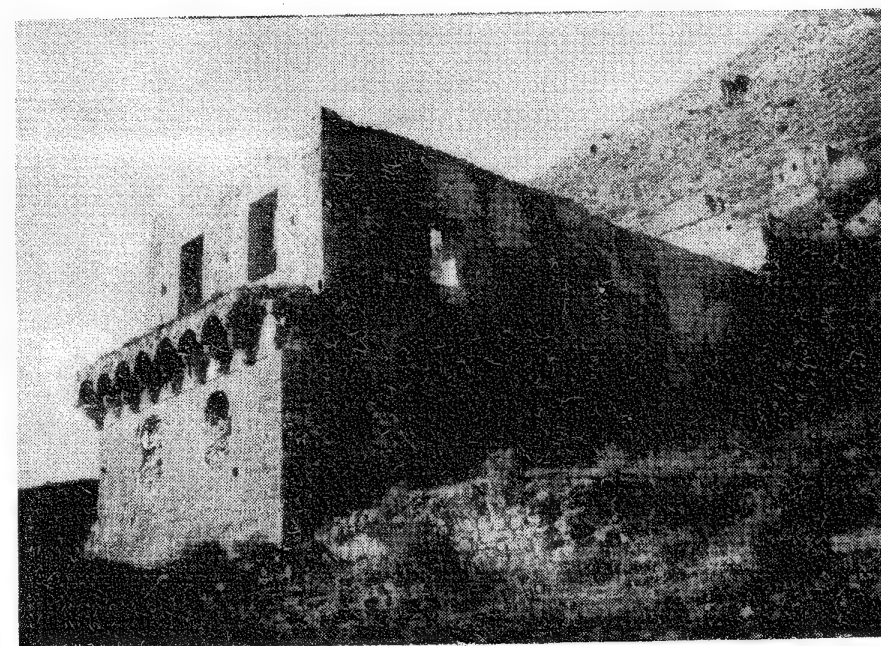
Ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ξυλοπάτου τρικλίνου πλὴν τῶν ἀρμαρίων ὑπάρχει ἐν τῷ μέσῳ τῆς στενῆς δυτικῆς πλευρᾶς πρόσγειος ἐστία, ἐξέχουσα ὀρθογωνίως καὶ στηριζομένη ἐξωτερικῶς κάτωθεν ἐπὶ διδύμῳ τόξῳ (εἰκ. 77).

Εικ. 97. Σπίτι Α. Πρόσοψις ἐν προβολῇ.

ΤΟ ΣΠΙΤΙ "ΤΟΥ ΦΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΥ,, (Θ)

Ἐν τῶν πλέον χαρακτηριστικῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρά εἶναι τὸ σπίτι τὸ κείμενον ὀλίγον ὑπεράνω τῆς Περιβλέπτου, παρὰ τὸν λιθόστρωτον ἐλικοειδῆ δρόμον, ὅστις φέρει εἰς τὴν Παντάνασσαν (εἰκ. 98). Τὸ σπίτι αὐτὸ ὀνομάζεται σήμερον «τοῦ Φραγκοπούλου», ἀφ' ἐνὸς μὲν λόγῳ τοῦ γράμματος Φ, ὅπερ σχηματίζεται διὰ μικρῶν πηλίνων ψηφίδων ἐπὶ ἐνὸς ἀγκωναρίου τῆς βορείου τοῦ πλευρᾶς, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ πρωτοστράτωρ τοῦ Κωνστ. Παλαιολόγου Ἰωάννης Φραγκόπουλος εἶχεν ἀνακαινίσαι τὴν γειτονικὴν Παντάνασσαν. Τὸ σχῆμά του εἶναι ἐν λίαν ἐπίμηκες ὀρθογώνιον παραλληλεπίπεδον, ὅπερ εἶναι τοποθετημένον κατὰ τὴν μεγίστην κλίσιν τῆς κλιτύος, οὕτως ὥστε τὸ ὀπίσθιον αὐτοῦ τμήμα εἰσδύει ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὸν βράχον (εἰκ. 98). Τὸ ἰσογεῖόν του, ἐκτισμένον ὡς τοξωτὸς σκελετὸς μὲ γεμίσματα, καλύπτεται διὰ τριῶν συνεχῶν σταυροθολίων, ἔχει δὲ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου του πρὸς νότον παρὰ τὴν γωνίαν. Παραπλεύρως τῆς θύρας ταύτης ἀνοίγεται παράθυρον

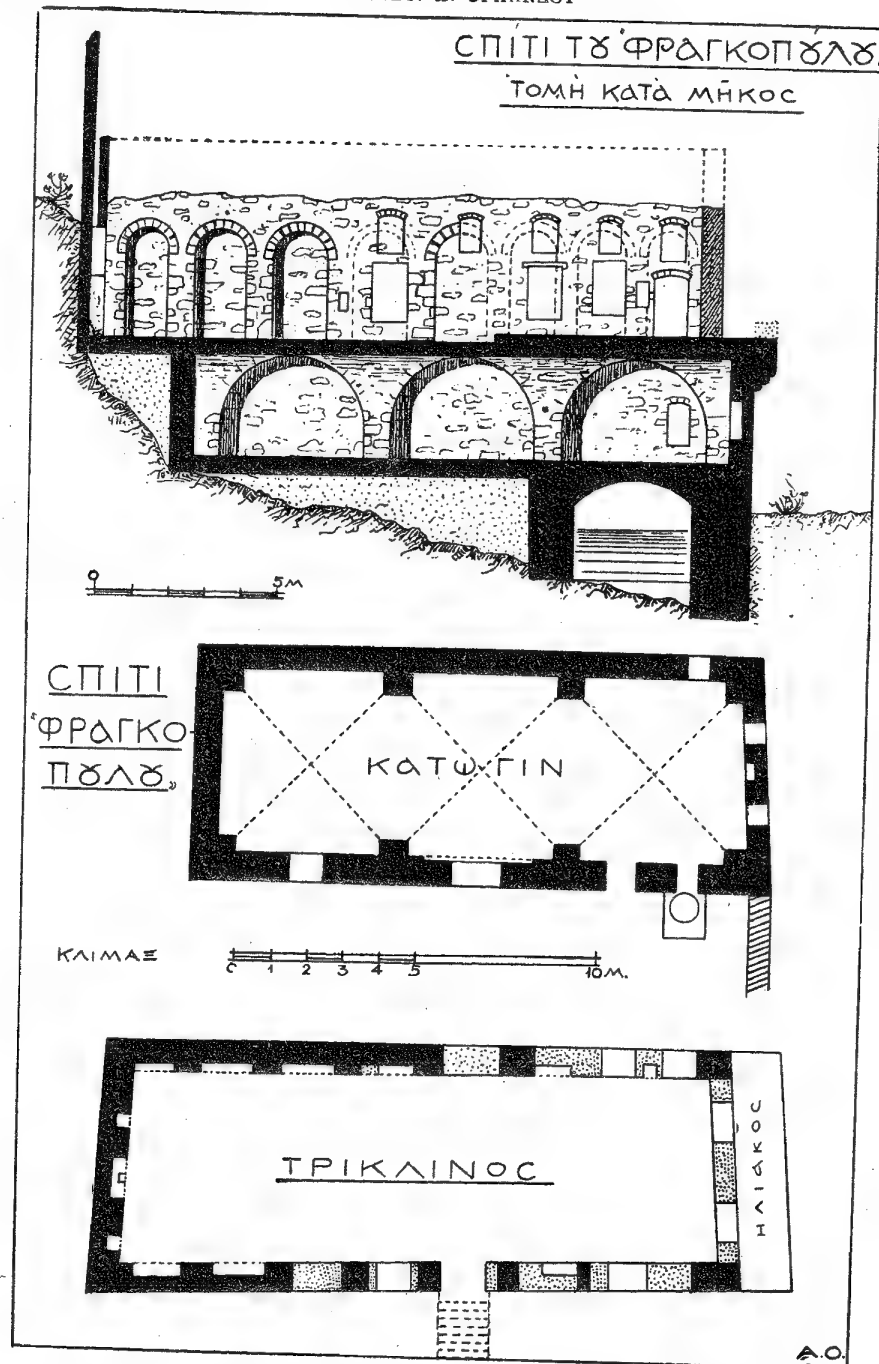

Εικ. 98. Τὸ σπίτι τοῦ «Φραγκοπούλου» (Θ).

κάτωθεν τοῦ ὁποίου ὑπάρχει περιστομὴς, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἦντλουν τὸ ἐν τῇ κάτωθεν τοῦ ἐμπροσθίου τμήματος τοῦ ἰσογείου δεξαμενῇ συλλεγόμενον ὄμβριον ὕδωρ (εἰκ. 99). Ὁ χώρος τοῦ ἰσογείου ἦτο μᾶλλον σκοτεινός, φωτιζόμενος ἀρχικῶς ὑπὸ δύο μόνον μικρῶν καὶ ὑψηλὰ τοποθετημένων στρογγύλων φεγγιτῶν (εἰκ. 98), εἰς οὓς ἀργότερον προσετέθησαν δύο μεγαλύτερα παράθυρα ἐπὶ τῆς στενῆς πλευρᾶς καὶ ἀνὰ ἓν κατὰ τὰς μακρὰς παρὰ τὰς γωνίας (εἰκ. 98).

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διαμόρφωσις τοῦ ὀρόφου, ὅστις ἦτο καὶ αὐτὸς ἐκτισμένος μὲ τοξωτὸν σκελετὸν καὶ γεμίσματα, δὲν εἶχεν ὅμως τὰς στενὰς πλευρὰς του κατὰ κατακόρυφον προέκτασιν τῶν ἀντιστοίχων πλευρῶν τοῦ ἰσογείου ἀλλ' ὀπισθοχωρημένας οὕτως, ὥστε νὰ δημιουργηθῇ ἐμπρὸς δωματηρὸς ἡλιακός, βλέπων πρὸς τὴν πεδιάδα τοῦ Εὐρώτα. Ὁ ἐξώστης οὗτος φέρει ἐξωτερικῶς 8 πλίνθινα τοξύλλια βαίνοντα ἐπὶ τριμερῶν λιθίνων κλιβάντων, ὧν τινὲς κοσμοῦνται δι' ἐξωτικῶν κεφαλῶν καὶ κοσμημάτων (εἰκ. 61).

Ἐκ τῶν ἐσωτερικῶν παρειῶν τοῦ τρικλίνου ἡ μὲν πρὸς τὸ βάθος ἔφερεν ἐν τῷ μέσῳ τὴν ἐστίαν καὶ ἐκατέρωθεν αὐτῆς ἀνὰ ἓν ἀρμάριον, αἱ δὲ μακρὰι διεμορφοῦντο ὡς σειρὰ τυφλῶν ἀψίδων μὲ γεμίσματα, εἰς τινὰ τῶν ὁποίων ἠνοίγοντο παράθυρα (εἰκ. 99). Ἐπὶ Τουρκοκρατίας τὸ ἐμπροσθιον ἡμισυ τοῦ ὀρόφου ἐτροποποιήθη ὑψωθέντος κατὰ τι τοῦ δαπέδου του καὶ ἀντικατασταθέντων τῶν τόξων τοῦ σκελετοῦ διὰ σειρᾶς ὀρθογωνίων παραθύρων, ὑπεράνω

Εἰκ. 99. Κατόψεις καὶ τομή τοῦ σπιτιοῦ τοῦ «Φραγκοπούλου».

τῶν ὁποίων ἠνοίχθησαν μικροὶ ὀρθογώνιοι φεγγίται μετ' ἐπέκθερα μορφῆς χαμηλωμένου τόξου (εἰκ. 99). Τέλος ὁ πρὸς τὸν ἡλιακὸν τοῖχος τοῦ τρικλίνου ἔφερε μέγα τοξωτὸν ἀνοιγμα καὶ παρ' αὐτὸ μικρότερον παράθυρον μετ' χαμηλωμένον τοξωτὸν ἐπέκθερα (εἰκ. 61). Ὁ τοῖχος οὗτος διατηρεῖτο μέχρι τοῦ 1907, ὡς συνάγομεν ἐκ σχετικοῦ σχεδιασματος τοῦ Struck¹. Κατὰ τὴν γενομένην ὁμῶς τὸ 1908 ἀνοικοδόμησιν αὐτοῦ δὲν ἐτηρήθη δυστυχῶς τὸ παλαιὸν σχέδιον, ἀλλὰ κατεσκευάσθησαν δύο νεωτερικὰ ὀρθογώνια ἀνοίγματα, ἅτινα φαίνονται ἐπὶ τῆς εἰκόνος 98.

Ἡ στέγη τοῦ σπιτιοῦ τοῦ Φραγκοπούλου ἦτο δικλινής, τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς φωτιζομένου πιθανῶς διὰ στρογγύλου φεγγίτου, οἷον βλέπομεν ὑπάρχοντα εἰσέτι εἰς τὸ γειτονικὸν σπῖτι Κ. Τέλος ἡ πρὸς τὸν τρικλινὸν ἄγουσα κλίμαξ, κατεστραμμένη ὁλοσχερῶς σήμερον, θὰ ἦτο τοποθετημένη κατὰ τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ κτηρίου, ἐνθα παρατηροῦνται εἰσέτι λείψανα λοξῶς τοποθετημένων τοίχων.

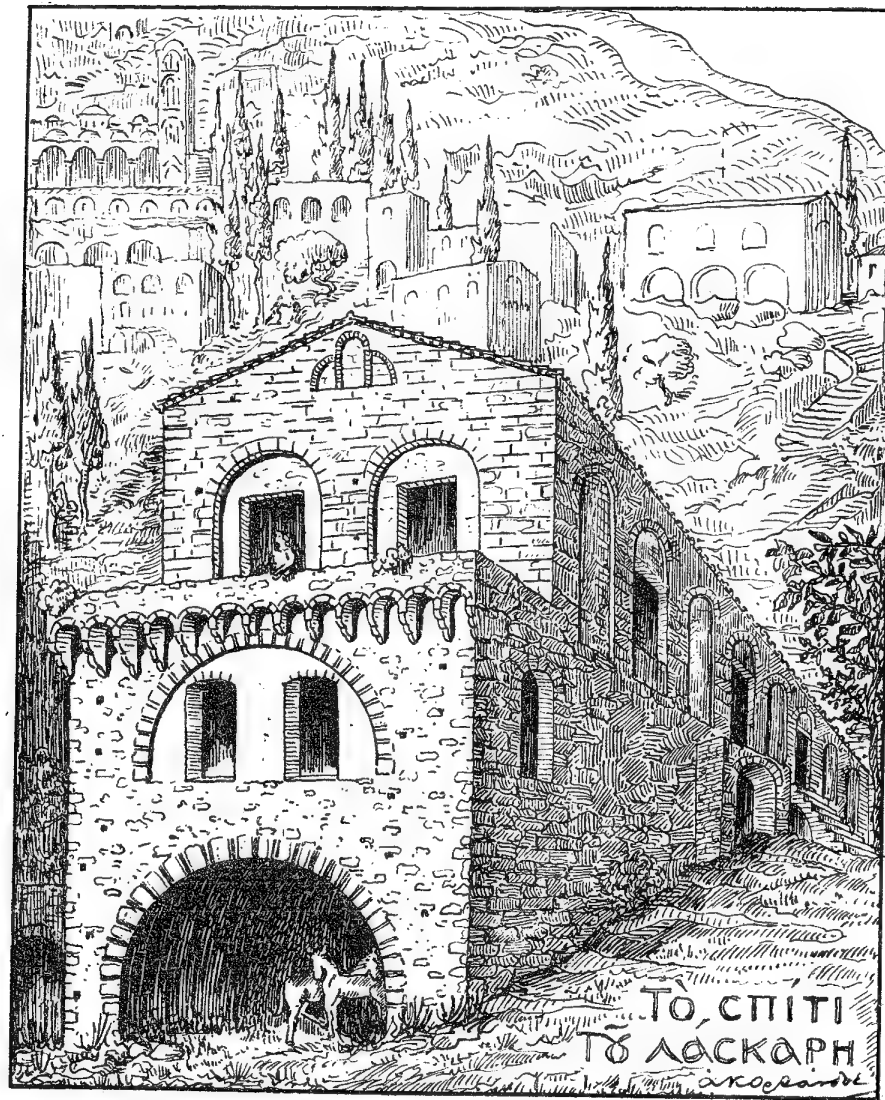
Τὸ σπῖτι τοῦ Φραγκοπούλου κατεσκευάσθη πιθανῶς κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 15^{ου} αἰῶνος.

ΤΟ ΣΠΙΤΙ «ΤΟΥ ΛΑΣΚΑΡΗ», (Λ)

Ὁμοίως περίπου μορφῆς πρὸς τὸ σπῖτι τοῦ Φραγκοπούλου εἶναι καὶ τὸ κατὰ τὴν συνοικίαν τῆς Μαρμάρας, ἐπὶ τῆς πρὸς τὴν Μητρόπολιν ὁδοῦ, εὗρισκόμενον σπῖτι, ὅπερ ὅλως αὐθαίρετως ἢ παράδοσις ὀνομάζει σπῖτι τοῦ Λάσκαρη ἢ τῶν Λασκάρων (εἰκ. 100). Τὸ σπῖτι αὐτὸ εἶναι διώροφον, κατοικήσιμος ὁμῶς φαίνεται ὅτι ἦτο μόνον ὁ ἄνω αὐτοῦ ὄροφος. Τὸ ἰσόγειον, χρησιμοποιούμενον πιθανώτατα ὡς στάβλος, ἔχει μικρὸν βάθος ἀλλ' εἶναι ἀρκετὰ ὑψηλόν, καλυπτόμενον ὑπὸ κυλινδρικοῦ θόλου, ὅστις ἐμφανίζεται εἰς τὴν πρόσοψιν ὡς μία ὠραία καὶ ἰσχυρὰ καμάρα, ἥτις πολὺ ἐλαφρύνει τὴν ὄψιν τοῦ κτηρίου. Μετ' ὁμοίαν καμάραν ἐμφανίζεται εἰς τὴν πρόσοψιν καὶ ὁ θόλος τοῦ χαμηλοῦ πρώτου ὀρόφου (εἰκ. 100, 102). Τῆς καμάρας αὐτῆς τὸ τύμπανον φράσσεται σήμερον ὑπὸ τοίχου διαρυσσώμενον ἀπὸ δύο ὀρθογώνια παράθυρα μετ' χαμηλωμένα τόξα (εἰκ. 100). Ἄλλοτε ἀντὶ τοίχου ὑπῆρχεν ἐνταῦθα πιθανῶς κυκλιδωτὸν τι φράγμα, οἷον εἰκονίζει ἡ ἐν προβολῇ παρατιθεμένη ἀναπαράστασις τῆς προσόψεως (εἰκ. 102). Πάντως ὁ πρῶτος ὄροφος, λόγῳ τοῦ μικροῦ ὕψους του καὶ τοῦ ἀσθενοῦς φωτισμοῦ του. Θὰ ἐχρησίμευε μᾶλλον ὡς ἀποθήκη. Ἡ ὀροφή του ἀποτελεῖται ἀπὸ συνεχῆ σταυροθόλια, τὸ δὲ βάθος του εἶναι πολὺ μεγαλύτερον τοῦ ἰσογείου, τὸ βάθος δὲ τοῦτο περιλαμβάνει καὶ δύο ἀγνώστου προορισμοῦ ὀρθογώνια κτήρια (εἰκ. 101).

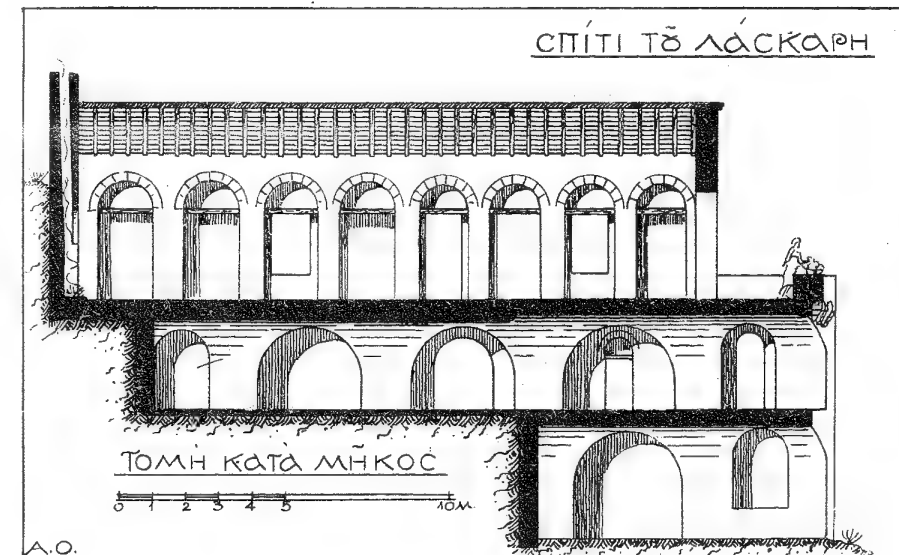
Ἐτι περισσότερον εἰσχωρεῖ εἰς τὴν ὀπισθεν κλιτὺν ὁ ἀνώτατος ὄροφος, ὅστις ἀποτελεῖ τὴν καθ' αὐτὸ κατοικίαν, τὸν τρικλινόν. Οὗτος ὁμῶς ἔχει τὸν

¹ Mistra σελ. 111 εἰκ. 49.

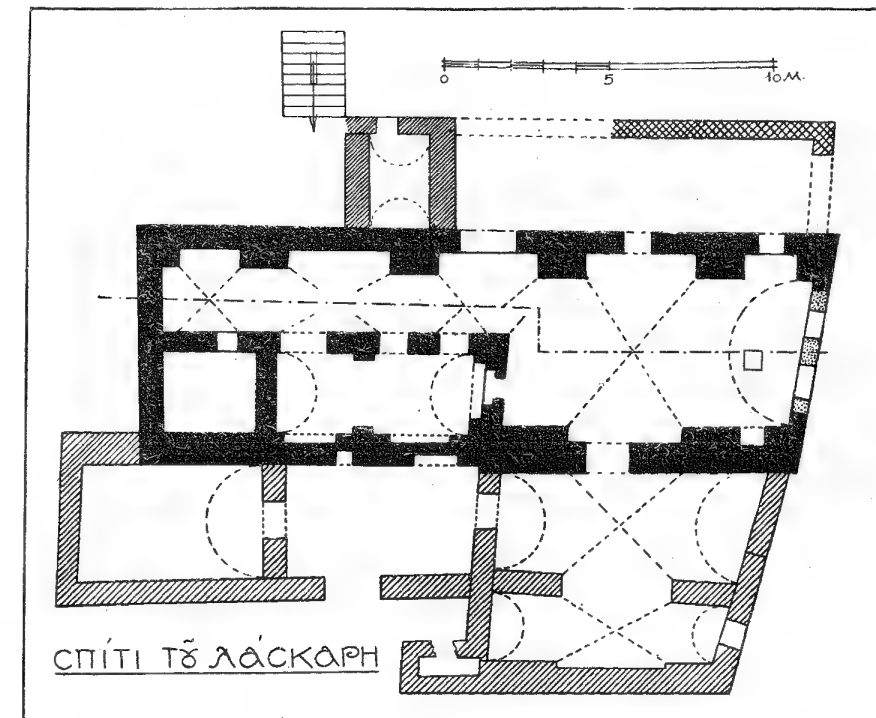

Εἰκ. 100. Τὸ σπῖτι τοῦ «Λάσκαρη» προοπτικὴ ἀναπαράστασις.

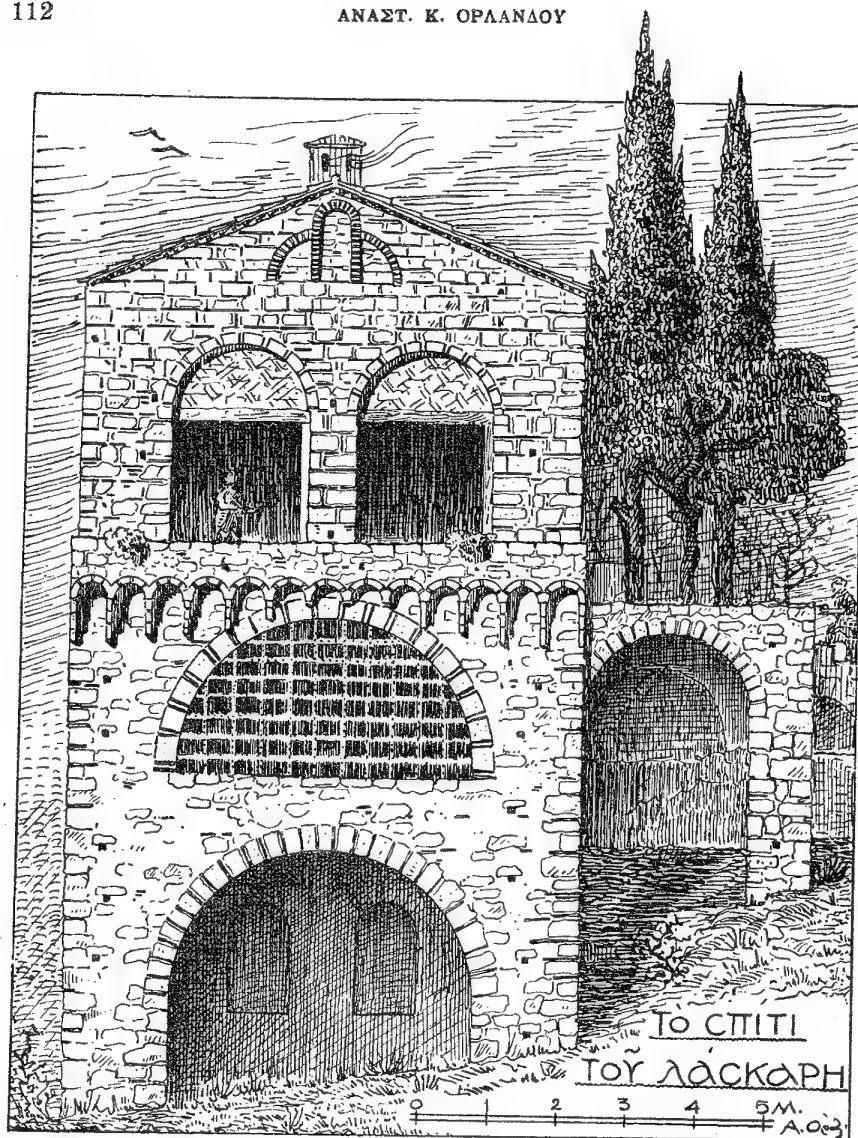
ἐμπρόσθιον τοῖχόν του ὀπισθοχωρημένον καὶ δὴ οὐχὶ παραλλήλως πρὸς τὸν τοῖχον τῆς προσόψεως τοῦ ἱσογείου ἀλλὰ λοξῶς, εἰς τρόπον ὥστε νὰ δημιουργηθῇ ἐμπρὸς εἰς ἀσκεπῆς δωματηρὸς ἡλιακὸς σχήματος τραπέζιον. Ποῖος ὁ λόγος τῆς λοξῆς ταύτης τοποθετήσεως τοῦ ἄνω ὀρόφου; Πιθανῶς ἡ στροφὴ αὕτη νὰ παρουσίαζε μεγαλύτερον μέτωπον πρὸς τὴν ἀπὸ τῆς θαλάσσης τοῦ

Α.Ο.

Εἰκ. 101. Τομὴ κατακόρυφος καὶ κάτωψις α' ὀρόφου τοῦ σπιτιοῦ τοῦ «Λάσκαρη».

Εἰκ. 102. Τὸ σπίτι τοῦ «Λάσκαρη». Ἀναπαράστασις τῆς προσόψεως ἐν προβολῇ.

Λακωνικοῦ κόλπου ἐρχομένην αὔραν. Πάντως εἶναι ἄξιον σημειώσεως ὅτι ὁμοίαν στροφὴν παρουσιάζει καὶ ἄλλος ἡλιακὸς γειτονικῆς οἰκίας Ν (εἰκ. 62). Ὁ ἡλιακὸς τῆς οἰκίας Λάσκαρη βαίνει, ὥς οἱ λοιποί, ἐπὶ παρίνων τοξυλλίων φερομένων ὑπὸ ὑψηλῶν λιθίνων κιλλιβάντων, ὧν τὸ ὕψος εἰς τὸ μέσον τοῦ ἐξώστου ἐλαττοῦται λόγῳ τοποθετήσεως τῆς κλειδὸς τῆς κάτωθεν καμάρας εἰς ὑψηλὴν στάθμην (εἰκ. 102).

Ὁ τρίκλινος εἶναι κατεσκευασμένος ὁμοίως πρὸς τοὺς κάτω ἥτοι μὲ τοξωτὸν σκελετὸν καὶ γεμίσματα, εἰς τινὰ τῶν ὁποίων θὰ ἠγνοίγοντο παρὰ θύρα, αἵτινα σήμερον εἶναι πεφραγμένα. Τὸ μήκος του (18.40) εἶναι δυσαναλόγως μέγα πρὸς τὸ πλάτος καὶ ἴσως νὰ ἐχωρίζετο εἰς τὸ μέσον. Ἡ στέγη του ἦτο ξυλίνη. Ὁ πρὸς δυσμὰς στενὸς τοῖχος ἔφερεν ἐν τῷ μέσῳ τὴν ἐστίαν, ἐκατέρωθεν δ' αὐτῆς ἀνὰ ἓν ἀρμάριον. Τοῦναντίον ὁ πρὸς τὸν ἡλιακὸν στενὸς τοῖχος διέτρυπάτο ἀπὸ δύο μεγάλα τοξωτὰ ἀνοίγματα (εἰκ. 100). Ἡ πρόσοψις τοῦ τοῖχου τούτου εἶναι ἐκτισμένη ἐξ ὀλοκλήρου διὰ πωρολίθων κατ' ἰσόδομον περίπου, πλινθοπερίκλειστον σύστημα, ὅπερ δὲν ἐκαλύπτετο διὰ κονιάματος. Ὅπαι τινες παρουσιαζόμεναι ἐπ' αὐτῆς κατὰ κανονικὰς ἀποστάσεις ἐθεωρήθησαν ὑπὸ τοῦ Gerland ὡς προερχόμεναι ἀπὸ τὴν πᾶκτωσιν τῶν δοκῶν ξυλίνου τοῖχου περιβάλλοντος τὸν ἡλιακόν¹. Ἀλλ' εὐκόλως βλέπει τις, ὅτι αἱ εἰρημέναι ὅπαι προέρχονται ἀπὸ τὰς σκαλώσεις. Ἡ εἰς τὸν τρίκλινον ἄνοδος ἐγίνετο διὰ κτιστῆς κλίμακος τοποθετημένης εἰς τὸ ὀπισθὲν τμήμα τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ κτηρίου, ἔνθα, λόγῳ τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους, δὲν ἀπητοῦντο ἢ ὀλίγα μόνον σκαλιά.

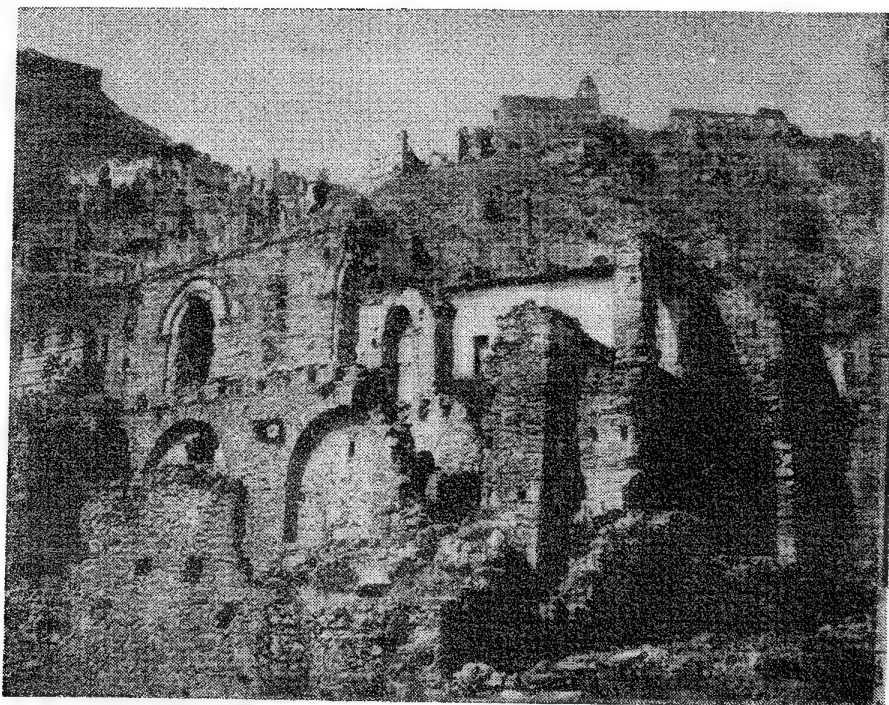
Κατὰ τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ σπιτιοῦ τοῦ Λάσκαρη προσεκολλήθη ἀργότερον ἄλλο ὀρθογώνιον σπίτι (εἰκ. 70) πιθανώτατα στενοῦ τινος συγγενοῦς. Ἐφερε δὲ καὶ τοῦτο πρὸς ἀνατολὰς ἡλιακὸν στηριζόμενον ἐπὶ κιλλιβάντων. ὧν σώζονται τινες κατὰ χώραν.

ΤΟ ΣΠΙΤΙ Ξ

Τὸ σπίτι Ξ εὐρίσκεται εἰς τὴν συνοικίαν Μητροπόλεως εἶναι δὲ μονώροφον καὶ ἐν μέρει ἡρειπωμένον (εἰκ. 103). Ἐχει καὶ αὐτὸ σχῆμα ὀρθογώνιον, ὅπερ ὅμως διευθύνεται ἀντιθέτως πρὸς τὰ δύο προηγούμενως περιγραφέντα ἥτοι μὲ τὴν μακρὰν πλευρὰν βλέπουσαν πρὸς τὴν κοιλάδα τοῦ Εὐρώτα. Τὸ ἰσόγειόν του ἐσχηματίζετο διὰ τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, ὧν τὰ μὲν πρὸς βορρᾶν ἔχουσι τὰ τόξα των ἐστηριγμένα ἐν ἐξοχῇ ἐπὶ παραβολομόρφων προβόλων (εἰκ. 103) τὰ δὲ πρὸς ἀνατολὰς ἐφράχθησαν ἀργότερον διὰ τοίχων, ἐφ' ὧν ἠνοίχθησαν παρὰ θύρα καὶ τοξικαὶ (εἰκ. 103).

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ πρόσοψις τοῦ ὀρόφου, ἥτις φέρει κατὰ τὸ διατηρούμενον ἀριστερόν τμήμά της δύο τυφλὰς ἡμικυκλικὰς ἀψίδας ἀσυνδέτους, ἐκτισμένας δι' ὀπιοπλίνθων, αἵτινες ἀργότερον ἐκαλύφθησαν δι' ἀλοιφῆς. Αἱ ἀψίδες αὗται ἐχρησίμευσαν ὡς ἐξωτερικὰ πλαίσια παραθύρων μὲ πάρινα περιθώρια καὶ ὑπέρθυρα τοξωτά, σχήματος ἐλαφρῶς τεθλασμένου τόξου. Εἰς τὴν μεταξὺ τῶν δύο ἀψίδων ἐπιφάνειαν παρατηροῦνται τὰ ἴχνη ἡμικίονος, τοποθετημένου ἐντελῶς ἀνοργάνως, ὡς ὁ τῆς οἰκίας Ι.

¹ Der Burgwart XVI σ. 17.

Εἰκ. 103. Τὸ σπίτι Ε. "Αποψις ἀπ' ἀνατολῶν.

Εἰς τὸ ὕψος τοῦ δαπέδου τοῦ ὁρόφου παρατηροῦνται σήμερον ἐπὶ τῆς προσόψεως τετράγωνοι ὅπαι πακτώσεως δοκῶν ξυλίνου πατώματος (εἰκ. 103). Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἀργότερον προσεκολλήθη εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ σπιτιοῦ καὶ ἄλλη αἵθουσα ξυλόπατος. Ὅταν δ' αὕτη κατεσκευάσθῃ κατηδαφίσθῃ καὶ ὁ ἡμικίων τῆς παλαιᾶς προσόψεως καὶ δι' αὐτὸ βλέπομεν σήμερον μόνον τὰ ἔχνη του.

ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ

- Σελ. 29. Εἰς τὰ περὶ τοῦ μαγικοῦ τετραγώνου Σάτωρ κλπ. γραφέντα προσθετέα καὶ ὅσα ἐσχάτως (1937) ἔγραψεν ὁ π. De Jerphanion ἐν *Orientalia Christiana periodica* III, 614, καθ' ἃ τὸ εἰρημένον τετράγωνον ἔχει μᾶλλον ἰουδαϊκὴν τὴν προέλευσιν.
- Σελ. 49. Ἐὰν τὸ ἀκιδιογράφημα ἔτους ς' τοῦ ἔργου... ἐγράφη μετὰ τὴν 1ην Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους ς' τοῦ, ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἔτος 1464, ὁπότε δυνατόν νὰ ἀναφέρεται εἰς τὴν εἰς Μυστρὰν ἔλυσιν τοῦ Σιγισμούνδου Πανδούλφου Μαλατέστα, ὅστις κατέλαβε τὴν πόλιν πλὴν τοῦ κάστρου. Πβλ. *Ces. Clementini, Racconto storico della fondazione di Rimini, Rimini 1616 τ. II σ. 448-451* παρὰ Κ. Σάθα, Μνημ. Ἑλλ. Ἱστορίας VI, 93.

ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΣΧΕΤΙΚΩΝ ΠΡΟΣ ΤΑ ΣΠΙΤΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΟΡΩΝ

Ἀκρόσκαλον 62.
Ἀρμάριον 71.

Βηλόθυρον 80.

Διαβατικὸν 60.
Διάδρομος 71 4.
Δωματηρὸς 66, 74.

Ἐγχώρηγος 82.
Ἐξέδρα 79.

Ἡλιακὸς 73.

Θυρίδες 56, 67.

Ἰμάντωμα 69.
Ἰστία 77.

Καμάρα 58, 60.
Κατώγειον 55.
Κατώγειν 55.
Κεραμωτὴ 64.
Κεφαλόσκαλο 62.
Κινστέρνα 57.
Κλειστρον 70.
Κλουβίον 70.
Κογχάριον 71. 6.
Κουβούκλιον 54, 64.
Κοχλίας 62. 3.

Ματρωνίκιον 64.
Μεσαύλειον 55. 1.
Μέσαυλον 55. 1.
Μεσόπατος 96.

Ξεπεταχτὸ 76.

Οἰκίσκος 79.
Ὀμβροδέκτης 57.

Παρακυπτικὴ 67.

Πάροδος 60.
Πάτος 66.
Πεζούλλιον 70.
Περιαύλιον 55. 1.
Περίαυλον 55. 1.
Περιστομὶς 57. 2.
Πρόαυλον 55. 1.
Πρόσγειος 78. 1.

Ρωμανήσιον 71.

Σαχισί 76.
Σέρα 71.
Σκαλίον 60.
Σκάλασις 77.
Σταυροθολοκτισμένος 58. 2.
Σπέτλον 69.
Στενοεπιμήκης 75.
Στενόρουμον 89. 1.
Σύγκολλα 54.
Σφάλισμα 70.
Σφέτλον 69.

Ταβλωτὸν 76.
Τοιχαρμάριον 71.
Τοξικὴ 56, 56. 3.
Τοξοβολίστρα 56.
Τρικλινάριον 63.
Τρίκλινος 62.
Τρύπα 56.

Ὑπόθολος 58.
Ὑπόσφαιρος 81.

Φάλλος 64.
Φάλλωμα 64.
Φωτιστικὴ 67.

Χαμώγειον 54.
Χωρὸν 82. 1.
Χωρύγι 82. 1.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Πρόλογος	3- 5
Γενικά χαρακτηριστικά της πόλεως του Μυστρά	6- 11
Α) ΤΑ ΠΑΛΑΤΙΑ	
Κτίσματα της α' περιόδου (1250-1350)	16- 25
Κτίσματα της β' περιόδου (1350-1400)	25- 32
Κτίσματα της γ' περιόδου (1400-1460)	32- 52
Β) ΤΑ ΑΣΤΙΚΑ ΣΠΙΤΙΑ	
Γενική μορφή	54
Ίσόγειον	55- 60
Κλίμακες	60- 62
Ανώγειον	62- 67
Παράθυρα	67- 70
Θύραι	71
Αρμάρια	71- 72
Προσκυνητάρια	72
Ήλιακοι	73- 76
Εστίαι	77- 78
Μαγειρεία	78- 79
Αποχωρητήρια	79- 80
Στέγαι	80- 81
Προσόψεις	82- 83
Πλίνθιναι διακοσμήσεις	84- 90
Ίδιορρυθμιαί	90
Χαρακτηρισμός του τύπου	90- 92
Γ) ΕΙΔΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΤΕΡΩΝ ΣΠΙΤΙΩΝ	
Τὸ ἀρχοντικὸν Α	93- 102
Τὸ σπίτι Β	102
Τὸ σπίτι Γ	103- 104
Τὸ σπίτι Δ	105
Τὸ σπίτι τοῦ «Φραγκοπούλου» (Θ)	106
Τὸ σπίτι τοῦ «Λάσκαρη» (Λ)	113
Τὸ σπίτι Ε	114
Προσθήκαι	113- 114

Η ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΟΥ ΧΑΛΙΝΑΔΟΥ ΛΕΣΒΟΥ

Ἐκ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου πελάγους ἡ Λέσβος παρέσχε μέχρι τοῦδε τὰ περισσότερα καὶ πλουσιώτερα παλαιοχριστιανικά μνημεῖα, μαρτυροῦντα περὶ μιᾶς ἀνθήσεως τῆς τέχνης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ ἐν τῇ νήσῳ κατὰ τὸν 5^{ον} καὶ 6^{ον} μ. Χ. αἰῶνα, ἀνταξίας τῆς μεγάλης ἀκμῆς, εἰς ἣν ἔφθασε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἡ πατρίς τῆς Σαπφούς καὶ τοῦ Ἀλκαίου. Εἰς τὸν ἤδη ἀρκετὰ μακρὸν κατάλογον τῶν χριστιανικῶν βασιλικῶν τῆς μεγαλονήσου¹ ἔρχεται νῦν νὰ προστεθῇ καὶ νέον μνημεῖον, ἡ βασιλικὴ τοῦ Χαλινάδου.

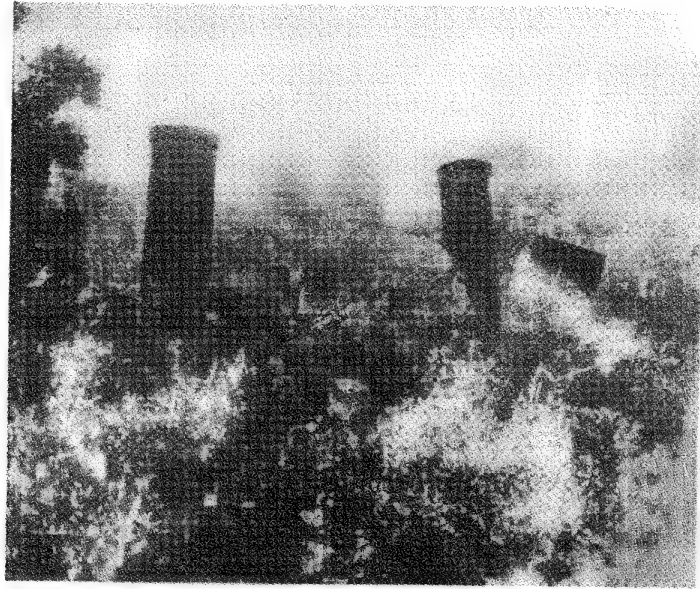
Ὁ Χαλινάδος εἶναι μία ἀκατοίκητος, ἐλαιόσπαρτος καὶ ρωμαντικὴ τοποθεσία προστατευομένη ἀπὸ βορρᾶ ὑπὸ μιᾶς μακρᾶς, πετρώδους ῥάχews, ἀπέχουσα δὲ μίαν περίπου ὥραν πρὸς ἀνατολὰς τῆς κωμοπόλεως Ἀγ. Παρασκευῆς, ἥτις κεῖται εἰς τὴν καρδίαν τῆς νήσου, ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ἐπισκοπῆς Μηθύμνης.

Εἰς τὸ ἔρημον τοῦτο μέρος ὑπῆρχεν ἡρειπωμένον ἐκκλησίδιον, τιμώμενον ὑπὸ τῶν περιόικων εἰς μνήμην τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, περιβαλλόμενον δὲ ὑπὸ σωροῦ πετρῶν καὶ ἀγρίων θάμνων, μεταξὺ τῶν ὁποίων προέβαλλον οἱ κορμοὶ δύο μεγάλων ἐξ ἐρυθροῦ λίθου κίωνων, (εἶκ. 1), μαρτυροῦντες τρανῶς, ὅτι ἐν τῇ θέσει ταύτῃ προὔπηρξε ναὸς μέγας, ὃν, καταστραφέντα, τίς οἶδε πῶς καὶ πότε, ἀντικατέστησε τὸ σημερινὸν πενιχρὸν ὑπαίθριον ἐκκλησίδιον. Τὴν εἰς τὸ μέρος τοῦτο προὔπαρξιν χριστιανικοῦ ναοῦ εἶχε πιστοποιήσει πρῶτος ὁ ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων ἀρχιπελάγους κ. Ε. Παρασκευαΐδης, ὅστις, ὀδηγηθεὶς πρὸ τριετίας εἰς Χαλινάδον ὑπὸ εὐλαβῶν κατοίκων τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς, παρέσχεν ἔπειτα εἰς ἐντοπίαν ἐφημερίδα πληροφορίας περὶ τῶν λειψάνων τῆς τε βασιλικῆς τοῦ Χαλινάδου καὶ ἄλλων ἀκόμη μερῶν. Ὁδηγηθεὶς ἐκ τοῦ δημοσιεύματος τούτου, ὅπερ μοὶ ἐπέδειξε φιλοφρόνως, κατὰ τινα εἰς Λέσβον μετάβασίν μου, ὁ ἐπιμελητὴς ἀρχαιοτήτων κ. Ἱ. Κοντῆς, ἔσπευσε νὰ ἐπισκεφθῶ, μὲ τὴν πρόθυμον συνοδείαν τοῦ

¹ Βασιλικαὶ α) δημοσιευθεῖσαι: Ὑψηλομετώπου, Ἐρεσσῶ, Ἀφεντέλλη, Ἀργάλων (Ὁρλάνδος, Πρακτικά Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 3, (1928) σ. 322, Ἀρχαιολ. Δελτ. 12 (1929) 1-72, Εὐαγγελίδης, Ἀρχαιολ. Δελτ. 13, (1930-31) 1-40 β) ἐπισημανθεῖσαι: Λουτρῶν, Κλαπάδου, Πολιχνίτου, Λισβορίου, Ἀχλαδεῆς, Κλειοῦς, Γέρας, περιοχῆς Ἀντίσσης κλπ.

κ. Κοντή, τὸν Χαλινάδον ἢ δὲ ἐπίσκεψις μου αὕτη ὅχι μόνον μὲ ἔπεισεν ὅτι ὑπὸ τὸν ἄμορφον σωρὸν πετρῶν καὶ θάμνων ἐκρύπτετο μεγάλη χριστιανικὴ βασιλικὴ ἀλλὰ καὶ μοὶ ἐγέννησεν εὐθὺς μεγάλας ἐλπίδας, ὅτι ὅλοι οἱ κίονες τοῦ ναοῦ, ἀκόμη δὲ καὶ οἱ κιονίσκοι τοῦ τέμπλου, θὰ ἦσαν κεχωσμένοι ἀκέραιοι ὑπὸ τοὺς σωροὺς τῶν λίθων. Καὶ δὲν διεψεύσθησάν αἱ ἐλπίδες μου αὐταὶ

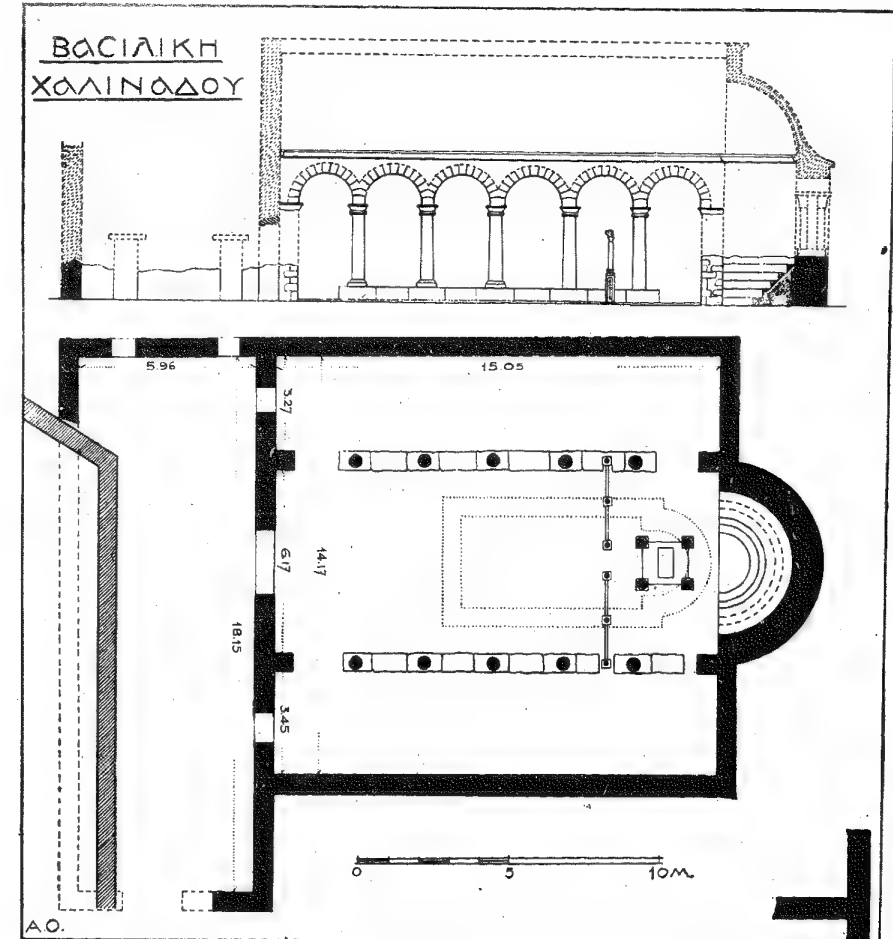

Εἰκ. 1. Δύο κίονες τῆς βασιλικῆς κεκρυμμένοι ἐντὸς ἀγρίων θάμνων

ὅταν ὀλίγους μῆνας ἀργότερον (Ὀκτώβριον τοῦ 1937), ἐπεχείρησα τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ μνημείου, ἣν ἐπηκολούθησε μερικὴ αὐτοῦ ἀναστήλωσις, γενομένη δαπάνη τοῦ Ὑπουργείου Θρησκευμάτων καὶ Ἑθνικῆς Παιδείας ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς κοινότητος Ἀγ. Παρασκευῆς ἀφ' ἑτέρου¹. Ταύτης δ' ἀκριβῶς τῆς ἐργασίας τὰ εὐρήματα καὶ τὰ πορίσματα θὰ ἐκθέσω ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ.

¹ Ὅφειλω ἐνταῦθα νὰ ἐκφράσω τὰς θερμὰς μου εὐχαριστίας ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς τὸν φιλόχαρον σεβασμιώτατον μητροπολίτην Μηθύμνης κύριον Διονύσιον, διὰ τὸ ζωηρὸν ὑπὲρ τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ μνημείου ἐνδιαφέρον, ὅπερ καὶ ἐμπράκτως ἐξεδήλωσε προτείνας εἰς τὴν κοινότητα Ἀγ. Παρασκευῆς τὴν ψήφισιν σχετικοῦ κονδυλίου, ἀφ' ἑτέρου δ' εἰς τὴν κοινότητα Ἀγ. Παρασκευῆς, προθύμως παρασχούσαν κονδύλιον, ἐκ δοχ. 10 χιλιάδων χάριν τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ μνημείου καὶ μετὰ στοργῆς διὰ τοῦ ρέκτου αὐτῆς προέδρου ἱατροῦ κ. Κράλη παρακολουθήσασαν τὸ ἡμέτερον ἔργον. Χάριτας ἐπίσης ὁμολογῶ εἰς τε τὸν φίλον ἑφορον ἀρχαιοτήτων κ. Ε. Παρασκευαΐδην καὶ τὸν ἀγαπητόν μου ἐπιμελητὴν κ. Ἰ. Κοντῆν, οἵτινες, οὐ μόνον λίαν φιλοφρόνως μοὶ παρεχώρησαν τὸ δικαίωμα τῆς ἀνασκαφῆς τῆς βασιλικῆς τοῦ Χαλινάδου, ἀλλὰ καὶ πολλαχῶς ὑπεβοήθησαν τὸ ἔργον μου.

Γενικὴ διάταξις. Ἡ βασιλικὴ τοῦ Χαλινάδου ἀποτελεῖται ἐκ δύο μερῶν: τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ πρὸς δυσμὰς αὐτοῦ προσηρτημένου νάρθηκος (Εἰκ. 2). Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει σχῆμα περίπου τετράγωνον, ὁμοιάζει λοιπὸν κατὰ τοῦτο

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Χαλινάδου

πρὸς τινὰς βασιλικὰς τῆς βορείου Συρίας¹ ὥς καὶ πρὸς τὴν τῆς Γλυφάδας². Εἰς τὸ τετράγωνον εἶναι πρὸς ἀνατολὰς προσκεκολλημένη μία καὶ μόνη ἡμικυκλικὴ ἄψις τοῦ ἱεροῦ, ἔχουσα παχὺν τὸν τοῖχον (1.15), ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς τοίχους

¹ H. Glück, Der Breit und Langhausbau in Syrien (Zeitschrift für Geschichte der Architektur Beiheft 14, Heidelberg 1926) πίν. III, 1, 2, 5.

² A. Orlandos, La basilique paléochrétienne de Glyphada, Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τ. 5 (1930) σ. 259.

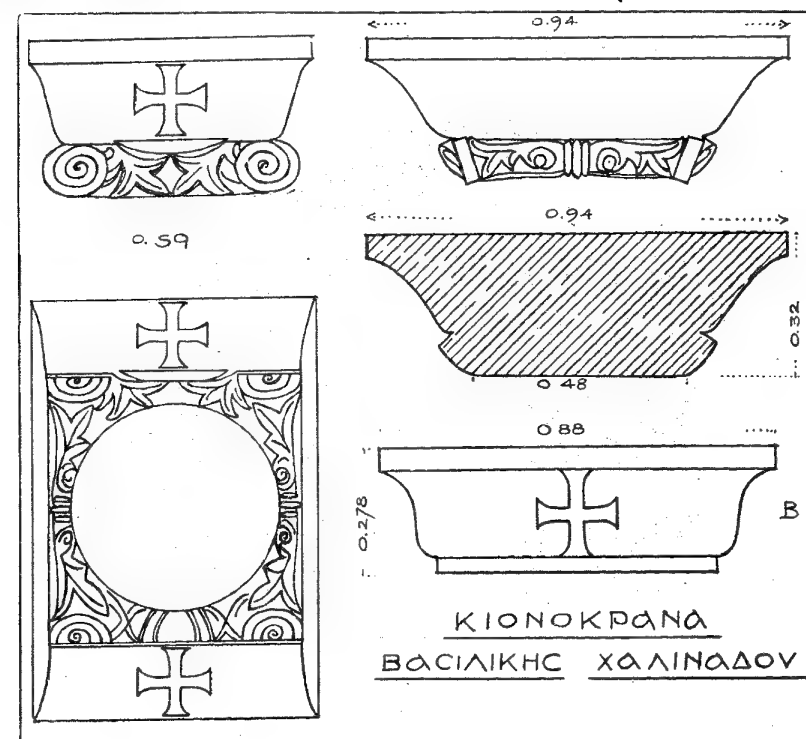
τοῦ λοιποῦ κτηρίου, οἷτινες εἶναι ἱσχνοὶ (0.60-0.70). Ἡ διαφορὰ αὕτη τοῦ πάχους μαρτυρεῖ, ὅτι ἡ μὲν ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ ἐκαλύπτετο διὰ κτιστοῦ θόλου σχήματος τετάρτου σφαίρας, ὁ δὲ ναὸς ἦτο ξυλόστεγος.

Εἰκ. 3. Κιονόκρανα τῆς βασιλικῆς τοῦ Χαλινάδου καὶ τμήμα καμπύλου θωρακίου τοῦ ἁμβωνος αὐτῆς

Ὁ τετράγωνος χώρος τοῦ ναοῦ διαιρεῖται ἐσωτερικῶς διὰ δύο κιονοστοιχιῶν εἰς τρεῖς δρόμους ἢ κλίτη, ὧν ἕκαστον συνεκoinώνει διὰ θύρας μετὰ τοῦ νάρθηκος. Ἐκ τῶν κλιτῶν τὸ μέσον ἦτο, ὡς συνήθως, εὐρύτερον τῶν πλαγίων (ἀναλογία εὗρους μέσου κλίτους πρὸς τ' ἄκρα 1:1,85).

Ἐκάστη κιονοστοιχία ἀποτελεῖται ἐκ δύο παραστάδων καὶ πέντε κίονων, οἷτινες βαίνουνσιν ἐπὶ ὑψηλοῦ (0.50) στυλοβάτου, ἀπαρτιζομένου ἐκ μεγάλων κανονικῶν λίθων διακοπτομένου δὲ κατὰ τὰ ἄκρα μετακίονια, ἵνα διευκολυνθῇ ἡ μεταξὺ τῶν κλιτῶν ἐπικοινωνία. Τοιοῦτοι ὑψηλοὶ στυλοβάται μεθ' ὁμοίων διακοπῶν ἀπαντῶσι καὶ εἰς ἄλλας βασιλικὰς τῆς Λέσβου¹. Οἱ κίονες

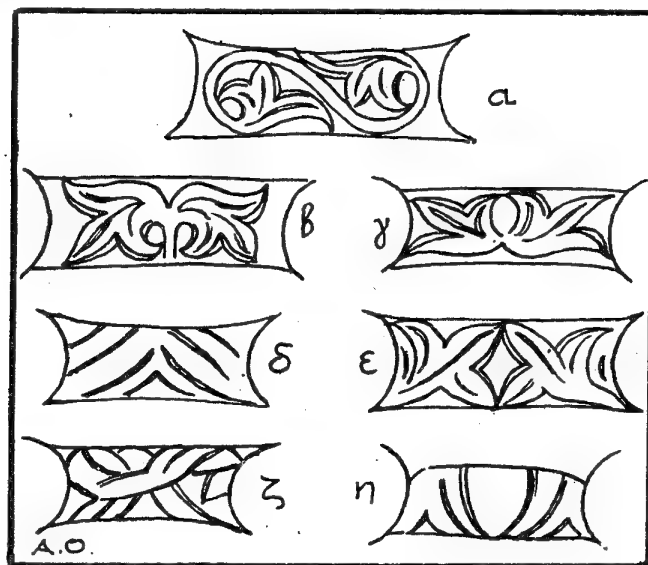
Εἰκ. 4. Λεπτομέρειαι κιονοκράνων τῆς βασιλικῆς τοῦ Χαλινάδου

ἀπετελοῦντο ἐκ βάσεως κορμοῦ καὶ κιονοκράνου· τινὲς ἐξ αὐτῶν στεροῦνται βάσεως, οἱ πλεῖστοι ὅμως ἔχουσι τοιαύτας ἀπαρτιζομένας ἐκ μιᾶς τετραγώνου πλίνθου καὶ ἐνὸς λοξοτμήτου μέλους, ἀντικαθιστῶντος τὴν ἀρχαίαν σπεῖραν². Οἱ κορμοὶ, κατεσκευασμένοι ἐξ ἐγχωρίου σκληροῦ, ἐρυθροποῦ ἄσβεστολίθου, εἶναι μονόλιθοι καὶ ἀρράβδωτοι, ἔχουσι δ' ἐλαφρὰν μείωσιν καὶ ἀπολήγουσιν ἄνω εἰς τὴν γνωστὴν κλασσικὴν ἀπόφυσιν. Ἡ κάτω διάμετρος τῶν εἶναι 0.43, τὸ δὲ ὕψος τῶν 2.32. Ἐπὶ τῶν βάσεων προσηλοῦντο διὰ στρογγύλων γόμφων,

¹ Ὑψηλομετώπου Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 12 (1929) σ. 11 εἰκ. 7, Ἀφεντέλλη ἔ.ἀ. σ. 45.

² Ὁμοίως βάσεις εἶχον καὶ οἱ κίονες τῆς ἐν Χίῳ βασιλικῆς τοῦ Ἀγ. Ἰσιδώρου Orlandos, Monuments byzantins de Chios, Ἀθῆναι 1930 Π πίν. 2.

δι' ὁμοίων δὲ γόμφων συνεδέοντο καὶ πρὸς τὸ κιονόκρανον. Τοῦτο ἔχει τὴν συνήθη εἰς παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα μορφήν ἣτοι ἀποτελεῖται ἐξ ἐνὸς χαμηλοῦ ἰωνικοῦ συνηνωμένου πρὸς βαρὺ κολουροπυραμιδοειδὲς ἐπίθημα. Αἱ ἔλικες τοῦ ἰωνικοῦ, ἐστραμμέναι πρὸς τὸ μέσον κλίτος, στεροῦνται τῆς κλασσικῆς ἐλαστικότητος (εἰκ. 3 καὶ 4)· εἶναι ἀτεχνοὶ καὶ πλαδαραί, ὁ δὲ μεταξὺ αὐτῶν ἐξέχων ἔχινος κοσμεῖται διὰ διαφόρων εἰς ἕκαστον κιονόκρανον συνδυασμῶν φύλλων καὶ τριφύλλων (εἰκ. 5) μόνον δ' ἐν μιᾷ περιπτώσει εὐρίσκομεν τὸ κλασσικὸν ῥῶν

Εἰκ. 5. Κοσμήματα τῶν ἔχινων τῶν κιονοκράνων

ἐκφυλλισμένον (εἰκ. 5, η). Ὅμοια κοσμήματα φέρουσι καὶ οἱ ἔχινοι τῶν κιονοκράνων τῆς βασιλικῆς τοῦ Ὑψηλομετώπου¹, ὡς καὶ οἱ τῶν ὑπερώων τοῦ ἐν Ἐφέσῳ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου² καὶ τῆς Ἀγ. Εἰρήνης Κωνσταντινουπόλεως³. Μὲ φυλλώματα ἐπίσης εἶναι κεκοσμημένα—κατὰ παλαιὰν ρωμαϊκὴν συνήθειαν—καὶ τὰ κάπως συμπεπιεσμένα προσκεφάλαια (εἰκ. 3 καὶ 4). Τοῦναντίον τὰ ὑψηλά, βαρέα ἐπιθήματα οὐδεμίαν διακόσμησιν φέρουσι πλὴν ἀπλοῦ, ἐλαφρῶς ἀναγλύπτου σταυροῦ ἐν τῷ μέσῳ τῶν πρὸς τὰ κλίτη βλέπουσων παρείδων. Ἡ κατατομὴ τῶν ἐπιθημάτων παρουσιάζει τὴν καὶ εἰς ἄλλα παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα συναντωμένην κοιλόκυρτον μορφήν (εἰκ. 4), ἣν

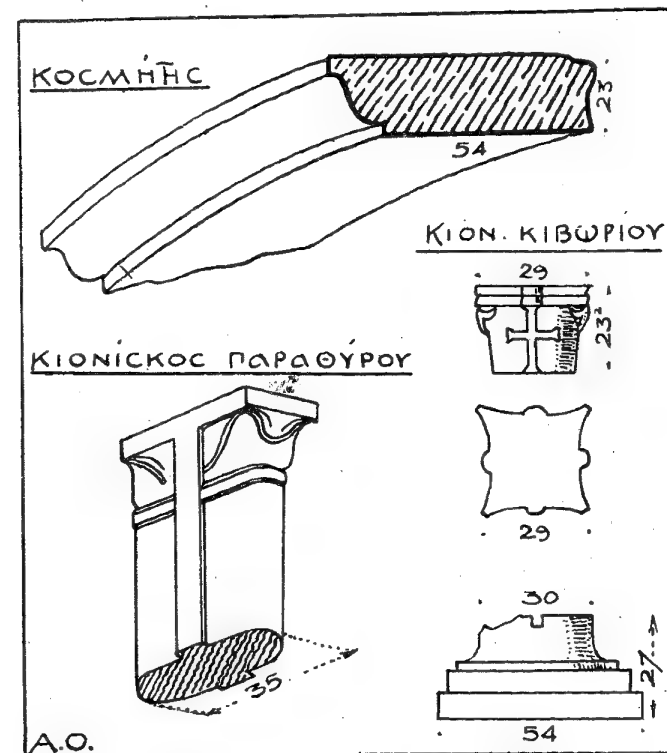
¹ Α. Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 12 (1929) σ. 13 εἰκ. 9 καὶ σ. 14 εἰκ. 10.

² Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Δελτ. 1922 σ. 144 εἰκ. 19.

³ W. S. George, The church St Eirene at C/pel. London πίν. 12 καὶ 23 Millingen, Byz. Churches in Constantinople, London 1912 πίν. XXIII.

ἐπανευρίσκομεν καὶ εἰς τὸ ἐπικράνον τῆς παραστάδος, (εἰκ. 4), ὅπερ, μονόλιθον, ἐπικαθῆται ἐπὶ τοῦ κτιστοῦ κορμοῦ ἄνευ τῆς παρεμβολῆς ἄλλου μέλους.

Ἐπὶ τῶν κίωνων ἔβαινον ἡμικυκλικά τόξα ἐκτισμένα διὰ σφηνοειδῶν πορολίθων, ὧν εὐρέθησαν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς ἱκανοί, ἐξ ὧν δυνάμεθα

Εἰκ. 6. Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς βασιλικῆς τοῦ Χαλινάδου

νὰ ὑπολογίσωμεν τὴν διάμετρον τῶν τόξων εἰς 2 περίπου μέτρα (εἰκ. 2).

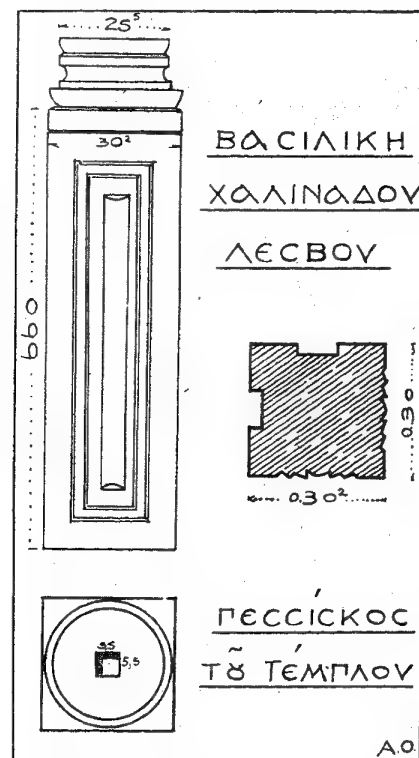
Ὑπεράνω τῶν κίωνων ὑπῆρχε λίθινος κοσμήτης, ὅστις περιέθεε καὶ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὰς γεννήσεις τοῦ τεταρτοσφαιρίου. Τοῦ κοσμήτου τούτου εὐρέθησαν ἀρκετὰ τεμάχια, ἅτινα, λόγῳ τῆς καμπυλότητος τῶν (εἰκ. 6), μαρτυροῦν ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ. Ἡ διατομὴ τοῦ κοσμήτου εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ Ἀγ. Τίτου τῆς Γορτύνης¹ καὶ τοῦ Ὑψηλομετώπου².

Ἐξ ὧν. Τὸ ἡμικύκλιον τῆς ἀψίδος φέρει ἐσωτερικῶς σειρὰν κτιστῶν ὁμοκέντρων ἐδωλίων, ἅτινα ἀπῆρτιζον τὸ σύνθρονον (εἰκ. 2). Ἐν τῷ εὐθὺς πρὸ τοῦ ἡμικυκλίου χώρῳ τοῦ μέσου κλίτους εὐρίσκετο ἡ Ἁγία τράπεζα περιβαλ-

¹ Th. Fyfe, The Architectural Review τ. XXII (1907) σ. 66 εἰκ. 8.

² Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 12 (1929) σ. 15 εἰκ. 12.

λομένη και στεγαζομένη υπό του κιβωρίου. Και ἡ μὲν Ἀγία τράπεζα δὲν εὑρέθη κατὰ τὰς ἀνασκαφάς, διότι παρεμερίσθη, ὅταν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ καταστραφέντος, ὑπὸ σεισμῶν πιθανώτατα, ἀρχικοῦ ναοῦ, κατεσκευάσθη ἡ ἀψὶς τοῦ μικροῦ, μονοκλίτου μεταγενεστέρου ναΐσκου (εἰκ. 2)· ἀνευρέθησαν ὁμῶς

Εἰκ. 7. Λεπτομέρειαι ἄκρων πεσσίσκων.

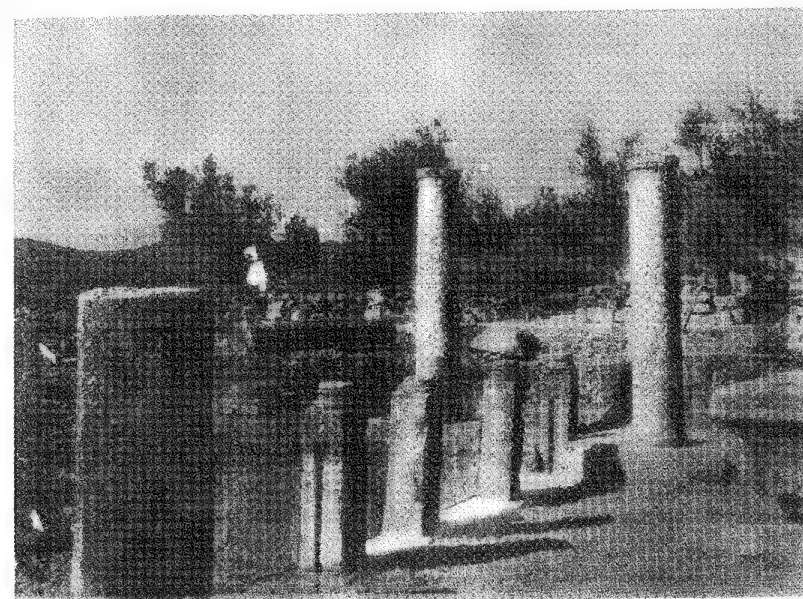
κτίσιν τοῦ μεταγενεστέρου ναΐσκου. Ἐχομεν λοιπὸν ἀκριβῶς τὰς θέσεις, ἐφ' ὧν ἴσταντο ὅλοι οἱ πεσσίσκοι τοῦ τέμπλου, οἵτινες καὶ εὑρέθησαν κατὰ τὰς ἀνασκαφάς ἀνεστηλώθησαν δὲ καὶ εἰς τὰς οἰκείας θέσεις, ὡς δεικνύουσιν αἱ εἰκόνες 8 καὶ 9. Οἱ πεσσίσκοι εἶναι τετράγωνοι 0.30×0.30 ἔχουν δ' ὕψος 0.99, ἄνευ τῆς βάσεως τοῦ ἐπικαθημένου κιονίσκου, περὶ οὗ τοῦτο μόνον γνωρίζομεν, ὅτι ἦτο ἀρραβδωτός. Ποῖον ὁμῶς ἦτο τὸ ὕψος του καὶ ποία ἡ μορφή τοῦ κιονοκράνου του ἀγνοοῦμεν· διότι δὲν ἀνεύρομεν κατὰ τὰς ἀνασκαφάς οὐδὲν τοιοῦτον. Ἀγνοοῦμεν ἐπίσης καὶ τὴν μορφήν τοῦ ἐπιστυλίου, ὅπερ ἐξεύγνυε τοὺς κιονίσκους· τοῦτο δὲ μόνον γνωρίζομεν, ὅτι τὸ ὀλικὸν ὕψος τοῦ τέμπλου ἦτο 2.01· συνάγομεν δ' αὐτὸ

τρεῖς ἐκ τῶν βάσεων τοῦ κιβωρίου, — ἀποτελούμεναι ἐκ τετραγώνου πλίνθου μετὰ συμφυοῦς τεμαχίου τοῦ κορμοῦ —, (εἰκ. 6) τεμάχιον κορμοῦ ἀρραβδώτου ἐκ λευκοῦ λίθου καὶ τέλος ἐν τῶν κιονοκράνων, κοσμούμενον κατὰ μὲν τὰς παρεῖας διὰ σταυρῶν, κατὰ δὲ τὰς γωνίας, ὑπὸ τὸν κορινθιακὸν ἄβακα, διὰ ζωνηρῶς ἀναγλύφων τριφύλλων (εἰκ. 6).

Μεταξὺ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου ἀπ' ἀνατολῶν κίονος ἀπεκαλύφθη ἐν τῷ μέσῳ κλίτει στυλοβάτης πλάτους 0.44, κατὰ προέκτασιν δ' αὐτοῦ εὑρέθησαν μεταξὺ τῶν κίωνων κατὰ χώραν ἥτοι ὀρθοῖοι, τετράγωνοι πεσσίσκοι μετὰ συμφυῶν κατὰ τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν αὐτῶν ἰωνικῶν βάσεων (εἰκ. 7). Εἶναι προφανές ὅτι οἱ εἰρημένοι πεσσίσκοι ἀνῆκον εἰς τὸ τέμπλον τοῦ ναοῦ, ὅπερ ἐξετείνετο ἐγκαρσίως τοῦ μέσου κλίτους, ὅπως καὶ εἰς τὴν παλαιοχριστιανικὴν βασιλικὴν τοῦ Torcello¹. Ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου διατηροῦνται αἱ στρογγύλαι ὀπαὶ γομφώσεως τῶν λοιπῶν πεσσίσκων, οἵτινες ἀπεμακρύνθησαν μετὰ τὴν

ἐκ τῆς ἐπὶ τοῦ δευτέρου ἀπ' ἀνατολῶν κίονος τῆς βορείου πλευρᾶς διατηρηθείσης ὅπῃς πακτώσεως τοῦ ἐπιστυλίου· διότι τὸ τέμπλον ἐκάμπτετο εἰς τὰ ἄκρα κατ' ὀρθὰς γωνίας καὶ προσέκρουε ἐπὶ τῶν δευτέρων ἀπ' ἀνατολῶν κίωνων, ὡς πιστοποιεῖ καὶ ἡ κατὰ δύο συνεχόμενας παρεῖας τῶν ἄκρων πεσσίσκων ὑπαρξὺς ἐγκοπῆς διὰ θωράκια. (εἰκ. 7).

Τὸ τέμπλον ἀπετελεῖτο ἐξ ἑξ κιονίσκων τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων διαστή-

Εἰκ. 8. Πεσσίσκοι τοῦ τέμπλου ἀνεστηλωμένοι. *Οψὶς ἀπὸ Ν. Α.

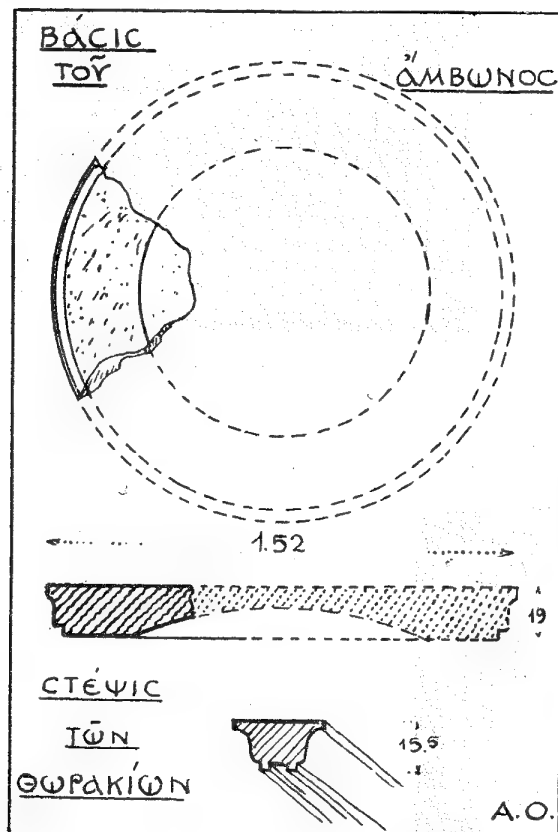
ματα, πλὴν τοῦ μέσου, ἐφράσσοντο διὰ θωρακίων ἥτοι ἀναγλύπτων πλακῶν, ὧν εὑρέθησάν τινες κατὰ τὰς ἀνασκαφάς, εἶναι δὲ πᾶσαι κατεσκευασμέναι ἐκ σκληροῦ λίθου, ἀκαταλλήλου διὰ γλυπτὰ κοσμήματα. Ἐπὶ μιᾶς ἐξ αὐτῶν (εἰκ. 10) εἰκονίζεται ἀνάγλυπτος σταυρὸς ἐντὸς ἐλαφρῶς ἐξέχοντος κυκλικοῦ δίσκου περιβαλλομένου ὑπὸ ὀρθογωνίου πλαισίου, ἐπὶ ἄλλης δὲ ρόμβος ἐγγεγραμμένος ἐντὸς τετραγώνου καὶ περιβάλλον ἰσοσκελῆ σταυρὸν. Τὰ θωράκια ἐστέφοντο διὰ γείσου ἔχοντος τὴν μορφήν, ἣν παριστᾷ ἡ εἰκὼν 12.

*Ο. ἄμβων. Ἀλλὰ γλυπτὰ τεμάχια εὑρεθέντα κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ μεσαίου κλίτους ἀνήκουσιν εἰς τὸν ἄμβωνα. Τούτου δὲν εὑρέθησαν τὰ θεμέλια, παραμερισθέντα προφανῶς λόγῳ τῆς κατασκευῆς τοῦ μεταγενεστέρου ναυδορίου· ἐκ τοῦ σχήματος ὁμῶς τῶν εὑρεθέντων τεμαχίων συνάγεται, ὅτι ὁ ἄμβων θὰ εἶχε τὴν συνήθη εἰς παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα μορφήν· θ' ἀπετελεῖτο δηλαδὴ ἐξ ἐνὸς κεντρικοῦ κυκλοτεροῦς σώματος, ὑψωμένου κατὰ ἓν περίπου μέτρον ὑπὲρ τὸ ἔδα-

¹ Holtzinger, Die altchristliche Architektur, Stuttgart 1889 σ. 159 εἰκ. 107.

αἰῶνος¹. Πρὸς τοιαύτην δὲ χρονολόγησιν συμφωνεῖ καὶ χαλκοῦν νόμισμα Μαυρικίου Τιβερίου (587-8) εὑρεθὲν πρὸ τινων ἐτῶν ἐν τῷ ναῷ ὑπὸ γείτονος χωρικοῦ (Wroth, Imperial byz. coins London 1908 τ. I. σ. 135 ἀρ. 78).

Παράδοσις. Ἀναγράφομεν ἐν τέλει καὶ τὴν περὶ τινος κίονος τοῦ παλαιοῦ

Εἰκ. 11. Τεμάχιον τῆς βάσεως τοῦ ἄμβωνος καὶ τομὴ τῆς στέψεως τῶν θωρακίων τοῦ τέμπλου.

Σήμερα ἡ μισὴ κολόννα εἶναι ἴσὺ μῦλο, καὶ ἡ ἄλλη μισὴ ἴσὺ κτήμα τοῦ Ἀρμάδα, κοντὰ ἴσὺν ἁγίῳ Γιώργι».

¹ Πβλ. καὶ Rud. Kautzsch, Kapitellstudien, Berlin und Leipzig 1936 σ. 178.

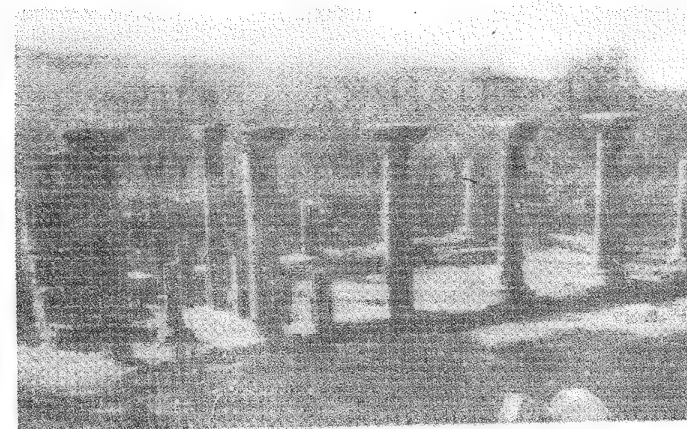
² Τὰ Μέσα εὑρίσκονται εἰς μίαν περίπου ὥραν ἀπόστασιν πρὸς τὴν ἀνατολικὰ τοῦ Χαλινάδου. Ἦσαν ἄλλοτε τουρκικὸν τοιφλίκι εἶναι δὲ γνωστὰ εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον λόγῳ τοῦ ἐν αὐτοῖς ἀρχαίου ἰωνικοῦ ναοῦ, ὃν ἐδημοσίευσεν ὁ Koldewey (Die antiken Baureste der Insel Lesbos. Berlin 1890 σ. 47-59. Ὁ εἰρημένος ναὸς μετεσκευάσθη κατὰ τοὺς Χριστιανικοὺς χρόνους εἰς βασιλικὴν καὶ εἰς μικρότερον ναὸν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους.

³ Ἀναβατήρα.

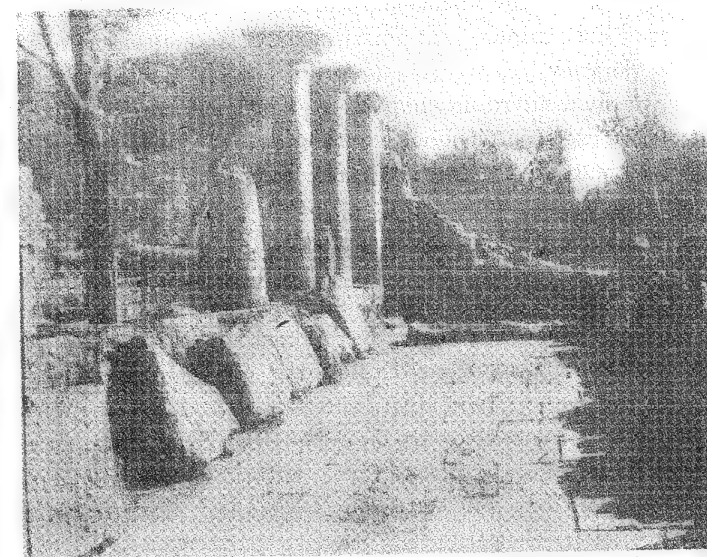
⁴ Χονδρὸν τριγωνικὸν ξύλον, χρησιμοποιούμενον εἰς τὴν μεταφορὰν βαρῶν.

ναοῦ τοῦ Χαλινάδου κυκλοφοροῦσαν ἐν Λέσβῳ παράδοσιν, ὅπως ἠκούσαμεν αὐτὴν παρὰ κατοίκου τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς.

«Ἐδῶ καὶ κάμποσα χρόνια, ἓνας Τοῦρκος ἀπὸ τὰ Μέσα², ὁ Ραχοῦτ μπέης, ἔστειλε ἴσὺν ἁγίῳ Γιώργι ἓνα ζευγάρι ταυριὰ γιὰ νὰ πάρῃ μιὰ κολόννα νὰ τὴν κἀνῃ μπενιέκ τασί³. Ἐξέφε λοιπὸν τὰ βώδια του σὲ μιὰ κοζάκα⁴, ἔβαλε ἀπάνω τὴν κολόννα καὶ τρανοῦσε γιὰ τὸ τοιφλίκι. Τὰ ταυριὰ ὅμως ἔσκασαν ἴσὺν δρόμο καὶ τὰ δύο ὁ Ραχοῦτ μπέης τότες φοβήθηκε τὸ θάμα καὶ ἄφησε τὴν πέτρα ἐκεῖ πὺν ἔσκασαν τὰ βώδια. Τοῦ Σαπουναδέλλη ὁ γιὸς, ὁ νερομυλωνᾶς, πῆγε τότες καὶ τὴν ἔκοψε σὲ δύο, γιὰ νὰ τὴν κἀνῃ μυλόπετρα. Δὲν ἐπρόφταξε ὅμως νὰ τὴν βάλῃ ἴσὺν μῦλο γιὰτὶ ἐγίνε κατακλυσμὸς καὶ πνίγηκε.

Εἰκ. 13. Ἀποψὶς τῆς βασιλικῆς τοῦ Χαλινάδου μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν τῶν κίωνων.

Εἰκ. 14. Ἀποψὶς τοῦ νοτίου κλίτους τῆς βασιλικῆς Χαλινάδου μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν τῶν κίωνων.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΣΜΥΡΝΗΣ

Τὰ κατωτέρω δημοσιευόμενα γλυπτά ἀπόκεινται σήμερον ἐν τῇ ἀρχαιο-
λογικῇ συλλογῇ Σμύρνης συνελέγησαν δὲ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Ἑλληνικῆς
κατοχῆς τῆς εἰρημένης πόλεως ὑπὸ τοῦ Α' Σώματος Στρατοῦ, τῇ ἀμέσῳ ἐπο-
πτεία τοῦ τότε ἐφόρου τῶν ἀρχαιοτήτων Μ. Ἀσίας κ. Κ. Κουρουνιώτη¹ καὶ
τοῦ μακαρίτου ἐπιμελητοῦ ἀρχαιοτήτων Ν. Λάσκαρη. Προέρχονται ἐκ δια-
φόρων μερῶν, δὲν εἶναι ὅμως ὅλων γνωστὴ ἡ ἀκριβὴς προέλευσις, διότι, λόγῳ
τῆς ἐπελθούσης καταστροφῆς, δὲν διεσώθη ὁ σχετικὸς κατάλογος. Καὶ αἱ
δημοσιευόμεναι δ' ἐνταῦθα φωτογραφαί ὀφείλονται εἰς τὸν ἀργότερον ἐπι-
μεληθέντα τῆς ταξινομήσεως τοῦ Μουσείου Δ^{ος} Harland, ὃν θερμῶς καὶ
ἐνταῦθα εὐχαριστῶ διὰ τὴν προσφορὰν, ὡς ἐπίσης εὐχαριστῶ καὶ τὸν κ. Κου-
ρουνιώτην, προθύμως παρασχόντα μοι τὴν ἄδειαν δημοσιεύσεως τῶν ὑπ' αὐτοῦ
συναχθέντων γλυπτῶν.

Τὰ γλυπτά εἶναι πάντα μαρμάρινα καὶ διαφόρων ἐποχῶν, δύνανται δὲ νὰ
καταταχθῶσιν εἰς τὰς ἑξῆς τέσσαρας κατηγορίας: 1^{ον} κιονόκρανα 2^{ον} πλαίσια
θυρῶν 3^{ον} θωράκια καὶ 4^{ον} ἐπιστύλια τέμπλων.

Α'. ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

1. (Εἰκ. 1) Κιονόκρανον ἰωνικὸν μετὰ συμφυοῦς ὀγκώδους ἐπιθήματος.
Ἔχει ἀναγλύφους μόνον τὰς κυρίας ὀψεις, τὰς δὲ πλαγίας, ἤτοι τὰ προσκε-
φάλαια καὶ τὰς στενὰς πλευρὰς τοῦ ἐπιθήματος, ἀδρῶς εἰργασμένας.

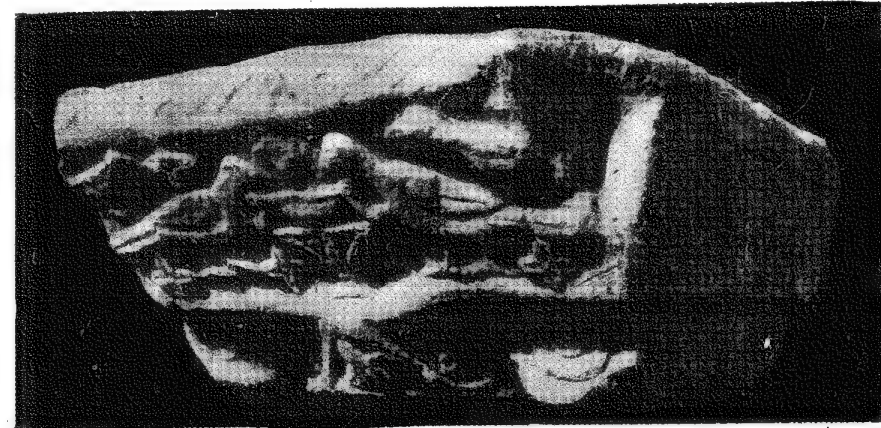
Αἱ ἔλικες τοῦ κιονοκράνου εἶναι ἐπίπεδοι καὶ πεπλατυσμένοι, ὃ δὲ μεταξὺ
αὐτῶν προέχων ἔχινος κοσμεῖται ὄχι, ὡς συνήθως, δι' ὠοῦ, ἀλλὰ διὰ κλιματίδος
ἐκ τριφύλλων. Ὅμοια διακόσμησις ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὰ κιονόκρανα τῆς νεωστὶ
ἀποκαλυφθείσης βασιλικῆς τοῦ Χαλινάδου ἐν Λέσβῳ². Ἐπὶ τῆς προσθίας ἐπι-

¹ Πλὴν τῶν χριστιανικῶν συνέλεξεν ὁ κ. Κουρουνιώτης καὶ ἀρχαῖα γλυπτά ἐκ
Φρυγίας, περὶ ὧν ἔγραψεν εἰς τὸ Ἡμερολόγιον τῆς Μ. Ἑλλάδος τοῦ ἐτους 1925 σ. 391-420.
Πολλὰ γλυπτά ἀρχαῖα μετεκομίσθησαν μετὰ τῶν χριστιανικῶν εἰς Σμύρνην διὰ τοῦ
Α' Σώματος Στρατοῦ, ὡς δηλοῖ καὶ τὸ ἐπὶ πολλῶν ἐξ αὐτῶν ἀναγραφόμενον διὰ μέλανος
χρώματος σῆμα Α. Σ. Σ. (δρᾶ εἰκ. 12, 13, 14, 15, 25).

² Ἀρχεῖον τῶν βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Γ' σ. 118 εἰκ. 3.

φανείας τοῦ ἐπιθήματος εἰκονίζεται τὸ λίαν ἀγαπητὸν κατὰ τὴν παλαιοχρι-
στιανικὴν ἐποχὴν θέμα τῶν ἀπὸ περιρραντηρίου πινόντων πτηνῶν, διατε-
ταγμένων ἐκατέρωθεν κανθάρου¹, πρὸς ὃν ἐνταῦθα σπεύδουσι καὶ δύο ἄλλα
πτηνὰ ὀπισθεν τῶν πρώτων ἱστάμενα. Τέλος ἐν τῷ πεδίῳ εἰκονίζονται καὶ
ἱκανὰ τετράφυλλα πληροῦντα τὰ κενὰ τῆς παραστάσεως.

Τὰ ἰωνικά μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανα ἦσαν ἐν χρῇσει μέχρι καὶ τοῦ
9^{ου} ἀκόμη μ. Χ. αἰῶνος. Τοῦ ἐνταῦθα εἰκονιζομένου ἡ ἀμελής πῶς καὶ χονδρῇ

Εἰκ. 1. Ἰωνικὸν μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανον.

ἀλλ' ἀρκούντως ἀνάγλυφος ἐργασία, τάσσει αὐτὸ εἰς τὰ τέλη τοῦ 6^{ου} ἢ
τὰς ἀρχὰς τοῦ 7^{ου} μ. Χ. αἰῶνος. Ὑψηλὸν καὶ βαρὺ ἐπιθήμα ἐπὶ μικρῶν
ἐλίκων ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τὰ ὑπερῶα τῆς Ἀγ. Σοφίας, παγώνια δ' ἐκατέρωθεν
περιρραντηρίου ἐπὶ ἐπιθήματος τοῦ ἁγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννας².

2 καὶ 3. (Εἰκ. 2). Κιονόκρανα ἀποτελούμενα ἐξ ἐνὸς λεβητοειδοῦς σώματος
(ἐχίνου) καὶ ἐνὸς παχέος ἄβακος συνισταμένου ἐξ ἐλαφρῶς κοίλου κυματίου
καὶ στενῆς κάτωθεν αὐτοῦ ταινίας.

Τοῦ ἄνω κιονοκράνου ὁ λέβης κοσμεῖται διὰ δισχιδῶν ταινιῶν, αἵτινες
περιβάλλουσι τὸν λέβητα σχηματίζουσαι ἀντινώτως βαινούσας ἔλικας, ὧν τὰ
κενὰ πληροῦνται ἐναλλάξ διὰ ροδάκων καὶ τριφύλλων. Καὶ οἱ μὲν ρόδακες
ἔχουσι τὴν καὶ ἄλλοθεν γνωστὴν κυματοειδῆ διάπλασιν, τὰ δὲ τριφύλλα ἔχουσι
τὰ ἄκρα τῶν φύλλα ζωηρῶς καμπυλωμένα.

Τοῦ κάτω κιονοκράνου ὁ λέβης φέρει ἐπιμελῆ πλεκτὴν διακόσμησιν ἐκ
τριχιδοῦς ταινίας χιαστὶ κατ' ἀτέρμον σχῆμα διατεταγμένης.

¹ Ὁ σχηματισμὸς τῆς κοιλίας τοῦ κανθάρου εἶναι ἀκριβῶς ὁμοῖος πρὸς τὸν τοῦ
μοσαϊκοῦ τῆς Θεοδώρας ἐν Ἀγ. Βιταλίῳ τῆς Ραβέννας.

² A. Colasanti, L'arte bizantina in Italia, Milano, πίν. 48, δεξιὰ κάτω.

Κατὰ τὸν Strzygowski ἡ λεβητοειδὴς ἢ κανιστροειδὴς μορφή, κιονοκράνου ἔχει τὴν προέλευσίν της ἐξ Ἰράν ἢ Μεσοποταμίας¹, ἔνθα εὐρέθησαν πράγματι τοιούτου τύπου κιονόκρανα (Ἀμίδα², Μιαφαρκίν³ κλπ.). Ἐπειδὴ δὲ μάλιστα τὸ κιονόκρανον τῆς Ἀμίδης φέρει πλεκτὴν διακόσμησιν με κομβία μεταξὺ τῶν πλοχμῶν, κομβία δ' ὡσαύτως μεταξὺ τετραγώνου πλέγματος φέρει ὡς διακόσμησιν καὶ ὁ ξύλινος δράκων τοῦ πλοίου τοῦ Oseberg (Νορβηγίας),

Εἰκ. 2. Κιονόκρανα κανιστροειδῆ.

συνεπέρανεν ὁ Strzygowski⁴, ὅτι ἡ πλεκτὴ μετὰ κομβίων διακόσμησις προέρχεται καὶ ἐκ Βορρᾶ. Νομίζω, ὅτι δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ καταφύγωμεν εἰς ἓν μεταγενέστερον (8^{ον} αἰ.) μνημεῖον, οἷον εἶναι τὸ πλοῖον τοῦ Oseberg, διὰ νὰ συναγάγωμεν τὴν καταγωγὴν τοῦ μετὰ κομβίων χιαστοῦ πλέγματος, ἀφ' οὗ τὸ σύστημα τοῦτο τῆς διακοσμήσεως ὑπῆρχεν ἐπὶ ἀναλόγου μορφῆς στοιχείων

¹ Mélanges Charles Diehl, Paris 1930 τ. II σ. 203 Παλαιότερον ἐδέχετο αὐτὴν ἐξ Ἀσσυρίας. Ὁ Ginhart, (Das altchristliche Kapitell, Wien 1923 σ. 117) ἀναγράφει ὡς τόπον προελεύσεως τὴν ἀρμενο-μεσοποταμιακο-συριακὴν περιοχὴν. Γενικῶς δεκτὴ ἐγένετο ἡ ἐξ Ἀνατολῆς καταγωγὴ τοῦ λεβητοειδοῦς κιονοκράνου πρὸς. O. Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst I σ. 277.

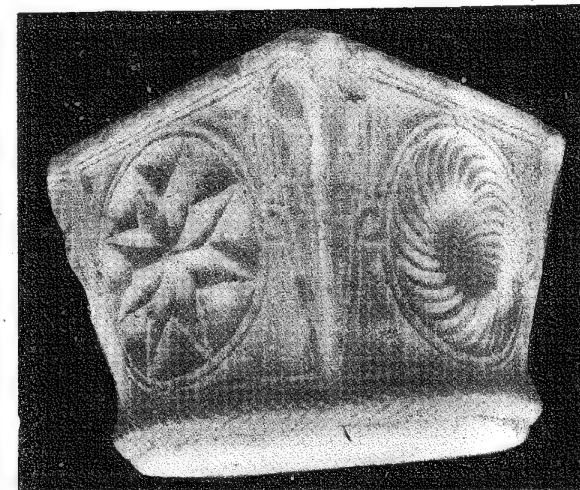
² Mélanges Diehl, Paris 1930 σ. 200 εἰκ. 4.

³ J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1923 εἰκ. 790.

⁴ Mélanges Diehl σ. 203.

(σπείρας, ἐχίνου) ἤδη ἀπὸ τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς¹ καὶ μάλιστα με χιαστὴν πλοκὴν καὶ οὐχὶ ὀρθογώνιον, ὡς ἡ τοῦ πλοίου τοῦ Oseberg. Εἶναι ἄλλως τε πολὺ φυσικὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι με τὴν μορφήν τοῦ κανίστρου παρελήφθη ὡς διακόσμησις τοῦ αὐτοῦ οὗτος ὁ διακοσμητικὸς τρόπος τῆς πλοκῆς του.

Μεγάλην συγγένειαν παρουσιάζουσι τὰ ἐξεταζόμενα κιονόκρανα πρὸς τρία λεβητοειδῆ κοπτικά τοῦ ἐν Βερολίῳ Μουσείου Kaiser Friedrich², τὰ ὁποῖα φέρουσι μὲν τὸν κορινθιακὸν ἄβακα ἀλλὰ τοῦτον παχὺν καὶ δὴ ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ λέβητος βαίνοντα ἥτοι ἄνευ τῆς παρεμβολῆς τῶν γωνιαίων ἐλίκων. Ἐν τῶν κιονοκράνων τούτων φέρει ἐπὶ τοῦ λέβητος τὴν πλεκτὴν διακόσμησιν, τὰ δὲ λοιπὰ δύο κοσμοῦνται διὰ συμπλεκόμενων ἀκανθωτῶν κλάδων. Κοινὸν δὲ χαρακτηριστικὸν πρὸς τὰ τῆς Σμύρνης ἔχουσι τὰ κοπτικά κιονόκρανα καὶ τὴν ἀπουσίαν τῆς κατὰ τὴν βάσιν μικρᾶς σπείρας, ἣν παρουσιάζουσι τὰ μεσοποταμιακά.

Εἰκ. 3. Τεκτονικὸν κιονόκρανον.

Τὰ κιονόκρανα τῆς Σμύρνης δύνανται νὰ χρονολογηθῶσιν ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 6^{ου} ἢ τὸ πολὺ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 7^{ου} μ. Χ. αἰῶνος³.

4. (Εἰκ. 3). Κιονόκρανον προερχόμενον ἐκ Φωκαίας ἀνήκει εἰς τὰ λεγόμενα τεκτονικά (Kämpferkapitelle). Ἔχει δηλαδὴ τὸ καθαρῶς γεωμετρικὸν σχῆμα μιᾶς ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς ὁποίας ὑπάρχει σπείρα φυλλοφόρος τελοῦσα τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς τετραγώνου βάσεως τοῦ κιονοκράνου πρὸς τὸν κυλινδρικὸν κορμὸν τοῦ

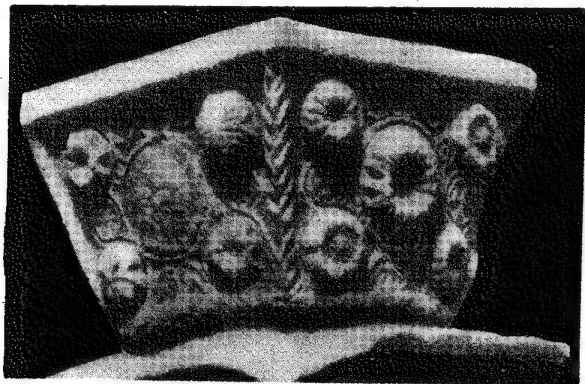
¹ Ἐρέχθειον F. Noack, Die Baukunst des Altertums, Berlin πίν. 42, c.

² O. Wulff, Altchristliche und mittelalterliche Bildwerke des Kaiser-Friedrich Museums, Berlin 1911 ἀριθ. 194-196 καὶ 205. J. Strzygowski, Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte, Leipzig 1903 εἰκ. 85-87. Von Alten, Geschichte des altchristlichen Kapitells, München - Leipzig (1913) πίν. IV εἰκ. 4.

³ Τὴν χρονολογίαν ταύτην ἀναγράφει καὶ ὁ R. Kautzsch, Kapitellstudien, Berlin und Leipzig 1936, 231, ὅστις καὶ εἰκονίζει τὰ κιονόκρανα τῆς Σμύρνης ἐν πίν. 47 εἰκ. 818.

κίονος. Ἄβακος τὸ κιονόκρανον στερεῖται· οὗτος θὰ ἦτο πιθανῶς ἐκ χωριστοῦ τεμαχίου κατασκευασμένος.

Ἐκάστη τῶν παρεῖων τῆς πυραμίδος φέρει ὡς διακόσμησιν μέγαν κύκλον συμπλεκόμενον διὰ κόμβων πρὸς τὸ περιγεγραμμένον εἰς αὐτὸν τροπέζιον. Ἐντὸς δὲ τῶν κύκλων εἰκονίζεται ἐναλλὰξ ὀκτάφυλλος ρόδαξ καὶ πυροστρόβιλος, ἀμφοτέρω οὐχὶ ἐν ἐπιπέδῳ ἀλλ' ἐπὶ κυματοειδοῦς ἐπιφανείας. Τὴν μορφήν τῶν κιονοκράνων τούτων ὁ Strzygowski ἐθεώρει ἄλλοτε προεληθῶσαν ἐκ Περσίας¹, ἐσχάτως ὁμως δέχεται αὐτὴν μᾶλλον Μεσοποταμιακὴν².

Εἰκ. 4. Κιονόκρανον μετὰ μαστοειδῶν ἀποφύσεων.

Εὐρίσκεται δὲ πράγματι εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ εἰς τὴν μεγάλως ἐξ αὐτῆς ἐπηρεαζομένην Ραβένναν, τὸ Parenzo καὶ ἀλλαχοῦ. Ὁ τύπος του διετερήθη καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὡς ἀποδεικνύουσι τὰ κιονόκρανα τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων ἐν Θεσσαλονίκῃ³, τοῦ Μαναστίου - τζαμίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁴, τῆς Βήρας⁵ κλπ. Ἐπειδὴ ὁμως τὰ ἐπὶ τοῦ κιονοκράνου τῆς Σμύρνης διακοσμητικὰ θέματα εἶναι μᾶλλον παλαιοχριστιανικὰ εἶναι πιθανὸν ὅτι τὸ ὕψι κιονόκρανον θὰ ἀνήκει εἰς τὸν 7^{ον} ἢ τὸν 8^{ον} μ. Χ. αἰῶνα.

5. (Εἰκ. 4). Κιονόκρανον προερχόμενον ἐκ Μαγνησίας τῆς παρὰ τὸν Ἑρμὸν⁶. Εἶναι ὁμοίου τύπου πρὸς τὸ προηγούμενον, διαφέρει ὁμως ἐκείνου κατὰ τὴν διακόσμησιν, ἥτις ἐνταῦθα συνίσταται εἰς τὴν ἐφ' ἐκάστης

¹ J. Strzygowski, Kleinasien σ. 119, Mschatta σ. 256.

² Strzygowski, Altai - Iran und Völkerwanderung, Leipzig 1917, 197.

³ Diehl - Le Tourneau - Saladin, Les monuments Chrétiens de Salonique, Paris 1916 πίν. LIII.

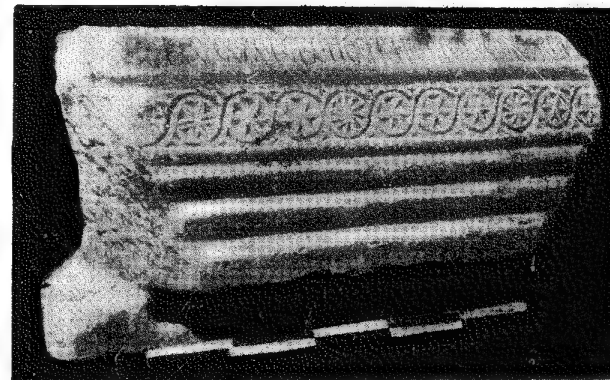
⁴ Ebersolt, Mission à Constantinople, Nouv. Archives des missions scientifiques Nouv. série, Fasc. 3 Paris 1911 πίν. X εἰκ. 13.

⁵ Ὁρλάνδος, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Βήρας, Θερακικά, τ. Δ' (1933) σ. 21 εἰκ. 11.

⁶ Strzygowski, Mélanges Diehl, Paris 1930 σ. 202 καὶ πίν. XVI εἰκ. 1.

πλευρᾶς ὑπαρξῖν ἀνὰ πέντε μαστοειδῶν ἀποφύσεων (cabochons) καὶ τὴν πλήρωσιν τοῦ μεταξὺ αὐτῶν κενοῦ διὰ πλεγμάτων ἐκ ροδάκων καὶ φινιλιμάτων. Αἱ ζωορῶς ἐξέχουσαι ἀποφύσεις κοσμοῦνται εἴτε διὰ ροδάκων διαφόρων μορφῶν εἴτε διὰ πλεγμάτων. Καὶ αὐταὶ δ' αἱ ἀκμαὶ τῆς πυραμίδος φέρουσι τὴν ἐκ φύλλων δάφνης διακόσμησιν, ἣν φέρει καὶ ἡ κάτω στρογγύλη σπείρα.

Ὅμοια περίπου κατὰ τε τὴν μορφήν καὶ τὴν διακόσμησιν κιονόκρανα εὐρίσκονται εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἀγ. Νικολάου ἐν Bari τῆς Κάτω Ἰταλίας¹ ὡς καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ φρουρίου Καρυταίνης², ἅτινα ὁ δημοσιεύσει

Εἰκ. 5. Ὑπερθύρον.

τοποθετεῖ, περιέργως, εἰς τὰ τέλη τοῦ 18^{ου} αἰῶνος, ἐν ᾧ καὶ τὰ θέματα καὶ ἡ τεχνοτροπία των τάσσουσιν αὐτὰ εἰς τὸ μεταξὺ 11^{ου} καὶ 12^{ου} αἰῶνος χρονικὸν διάστημα, εἰς δ' ἀνήκει καὶ τὸ κιονόκρανον τῆς Σμύρνης.

Β'. ΠΛΑΙΣΙΑ ΘΥΡΩΝ

6. (Εἰκ. 5). Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ὑπάγεται ἐν καὶ μόνον τεμάχιον ὅπερ προέρχεται ἐξ ὑπερθύρου πλαισίου θύρας, ὡς ἀποδεικνύει ἡ κατὰ 45^ο μοίρας τμήσις ἀμφοτέρων τῶν ἄκρων του. Ἡ θύρα αὕτη θὰ ἦτο μικρά· τὸ ἀνοιγμὰ τῆς ἦτο τόσον, ὅσον εἶναι τὸ φαινόμενον μῆκος τῆς κατωτάτης κατατομῆς. Τὸ πλαίσιον ἦτο σύνθετον ἀπαρτιζόμενον ἐκ μιᾶς ἐξωτερικῆς ταινίας καὶ μιᾶς μετ' αὐτὴν λοξοτμήτου, μεθ' ἣν ἀκολουθοῦσι τρεῖς ὑποτομαί.

Ἐπὶ τῆς ἀνωτάτης ταινίας εὐρεται ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή:

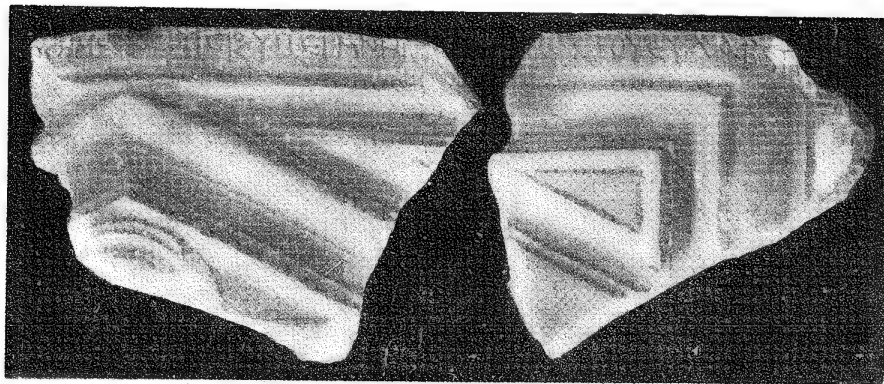
† Θεολόγε βοήθει Ἰσηδώρῳ οἰκονόμῳ . . .

¹ Rivoira, Le origini della architettura lombarda, Milano 1908 εἰκ. 257.

² Ἀρ. Ζάχος, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Γορτυνίας, Ἀρχ. Δελτ. 8 σ. 72 εἰκ. 9.

Ἐπὶ δὲ τῆς λοξοτήτου ταινίας εἰκονίζονται οἱ λεγόμενοι συριακοὶ τροχοὶ ἥτοι σειρὰ ἐφαπτομένων κύκλων, ἐν οἷς εἰκονίζονται τὰ συνήθη παλαιοχριστιανικὰ θέματα: ἐξάφυλλοι ρόδακες καὶ πυροστρόβιλοι.

Τόσον τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων καὶ ἡ ἐπιμελὴς αὐτῶν χάραξις, ὅσον καὶ τὸ διακοσμητικὸν θέμα τῆς λοξοτήτου ταινίας, τάσσουν τὸ γλυπτὸν εἰς τὸν 6^{ον} μ. Χ. αἰῶνα, ἡ δὲ μνεῖα τοῦ Θεολόγου ἐν τῇ ἐπιγραφῇ καθιστᾷ πιθανὴν

Εἰκ. 6. Θωράκια παλαιοχριστιανικοῦ ἄμβωνος.

τὴν ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς γειτονικῆς Ἐφέσου προέλευσιν τοῦ γλυπτοῦ.

Γ. ΘΩΡΑΚΙΑ

7-8. (Εἰκ. 6). Τὰ ὑπ' ἀρ. 7 καὶ 8 τεμάχια θωρακίων προέρχονται πιθανώτατα ἐξ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ κατασκευάσματος, ὅπερ, λόγῳ τῆς καμπυλότητος τοῦ ἑνὸς τεμαχίου ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ τριγωνικοῦ σχήματος τοῦ ἄλλου ἀφ' ἑτέρου, πρέπει νὰ ἦτο ἄμβων τοῦ γνωστοῦ παλαιοχριστιανικοῦ σχεδίου ἥτοι μετὰ κυκλικῆς ἐξέδρας ἐκατέρωθεν τῆς ὁποίας ὑπῆρχον δύο κλίμακες ἀνόδου.

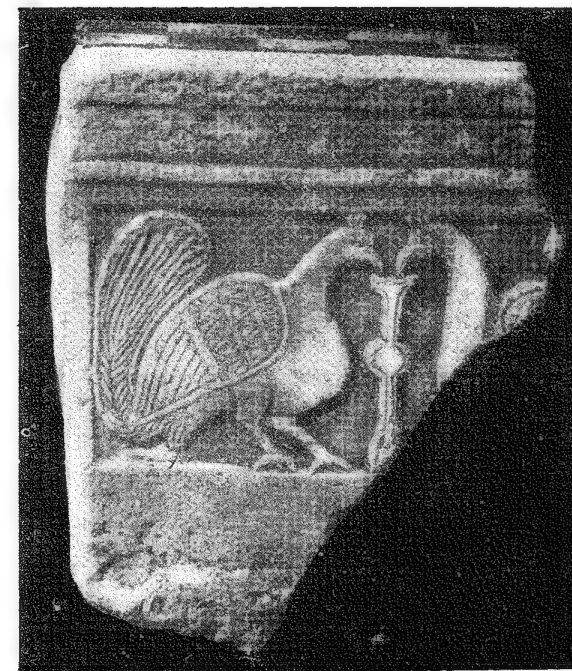
Ἡ διακόσμησις τῶν θωρακίων ἀποτελεῖτο ἐκ ρόμβων ἐγγεγραμμένων ἐντὸς ὀρθογωνίων καὶ τεσσάρων εἰς τὰς γωνίας τριγώνων. Ἐντὸς τοῦ ρόμβου ὑπῆρχε κόσμημα συντεθειμένον ἐκ τόξων κύκλου. Αἱ γλυφαὶ εἶναι ἀδραὶ καὶ βαθέως εἰργασμένοι, ἐξ ἐκείνων τὰς ὁποίας συχνὰ συναντῶμεν εἰς θωράκια ὁμοίου σχεδίου τοῦ 5^{ου} καὶ 6^{ου} μ. Χ. αἰῶνος. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας δύο ἐκ τῶν τεμαχίων εὐρίσκεται κεχαραγμένη ἡ ἐξῆς κολοβὴ ἐπιγραφή:

... ος ἡμῶν ἐπισκό(που) ὑπὲρ μνήμ[ης]
κου τοῦ εὐλαβ(εστάτου) π[ρεσβυτέρου;]

Δυστυχῶς δὲν σώζεται τὸ ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου. Ἐπιγραφαὶ μετ' ὀνομά-

των ἐπισκόπων κεχαραγμένοι ἐπὶ ἁμβώνων ὑπάρχουσι καὶ ἄλλαι ὡς π.χ. ἐν Τεγέ¹, Νοτίῳ², Στόβοις³ κλπ.

9. (Εἰκ. 7). Θωράκιον σχήματος ὀρθογωνίου, τεθραυσμένον δεξιᾷ. Εἰς τὸ ἄνω μέρος φέρει ταινίας, εἰς δὲ τὸ κάτω εἶναι ἀκόσμητον καὶ ἀνώμαλον καὶ φαίνεται ὅτι ἦτο ἐντειχισμένον. Εἰς τὸ μέσον, ἐντὸς βαθυσμένου ὀρθογωνίου εἰκονίζονται, δύο ἀντιμέτωπα παγῶνια πίνοντα ἀπὸ περιορρακτηρίου τὸ ὕδωρ τῆς ἀθανασίας⁴. Τὰ παγῶνια ἔχουσι τὰς οὐράς τῶν ἀνωρθωμένας εἰς τοιαύτην δὲ στάσιν τὰ συναντῶμεν κυρίως εἰς σασανιδικὰ ἔργα⁵ καὶ εἰς ἄλλας παλαιοχριστιανικὰς παραστάσεις ἐπὶ γλυπτῶν θωρακίων⁶, ψηφιδωτῶν δαπέδων⁷, χειρογράφων⁸ κλπ. Τὰ παγῶνια εἶναι ἐκτελεσμένα ἐν ἐλαφρῷ ἀναγλύφῳ καὶ μὲ ἐπίπεδον τεχνικὴν τὰ δὲ περιγράμματα τῶν εἶναι κάθετα. Αἱ λεπτομέρειαι τῶν πτερυγῶν καὶ τῆς οὐράς ἐδηλώθησαν κατ' ἐντελὸς γραμμικὸν τρόπον. Παρ' ὅλην τὴν διακοσμητικὴν ἀπλοποίησιν, ἣν δεικνύει τὸ ἔργον, λόγῳ τοῦ καλοῦ τοῦ σχεδίου δύναται ἀκόμη νὰ ταχθῇ εἰς τὸν 6^{ον} μ. Χ. αἰῶνα.

Εἰκ. 7. Θωράκιον μετὰ παγώνιων.

¹ Mendel, Bull. Corr. Hellén. 1901, 281. Ν. Βέης, αὐτόθι 1907 σ. 381.

² Macridy - bey, Österr. Jahreshefte 8, 158.

³ Saria, Österr. Jahreshefte 28, 132.

⁴ Ὅρα περὶ τοῦ θέματος τούτου Von Spiess, Die Behälter des Unsterblichkeitstrankes ἐν Mitt. der anthropol. Ges. in Wien, XLIV (1904) σ. 17 ἑ.

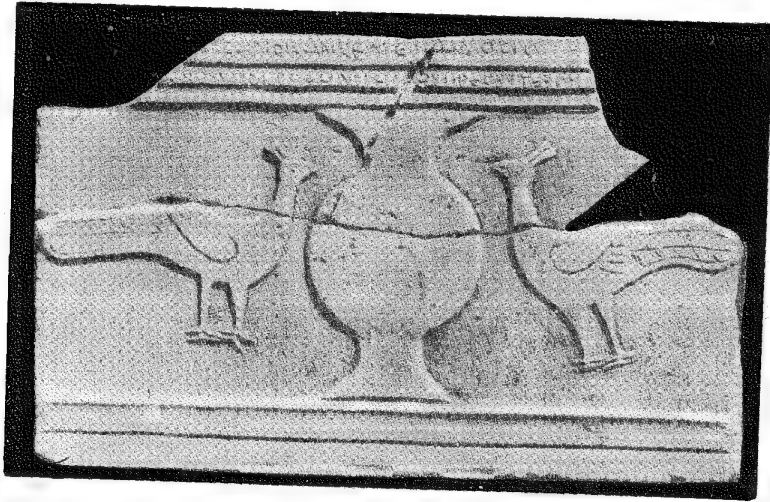
⁵ Sarre, Die Kunst des alten Persien, Berlin 1925 πίν. 94, 102, 121, 135.

⁶ Ἀκυληία (Aquilaia) Colasanti, L'arte bizantina in Italia, Milano, πίν. 78.

⁷ Ἱερουσάλημ. Dalton, Byzantine art and archaeology, Oxford 1911 σ. 426 εἰκ. 250.

⁸ Soissons, Neuwirth, Frühchristliche Kunst und Mittelalter, Leipzig 1919 σ. 114 εἰκ. 137.

10. (Εἰκ. 8). Θωράκιον σχήματος ἐπιμήκους ὀρθογωνίου. Φέρει τρία πλαίσια, ὧν δύο ἐπίπεδα καὶ ἓν κυματοφόρον. Εἰκονίζονται ἐπ' αὐτοῦ ἓν ἐλαφροῦ ἀναγλύφῳ δύο παγώνια βαίνοντα πρὸς μέγα ἐν τῷ μέσῳ εἰκονιζόμενον ἄγγειον (κάνθαρος;). Ἡ τεχνικὴ τοῦ ἀναγλύφου εἶναι ἐπίπεδος, τὰ δὲ διαγράμματα ἐντελῶς κάθετα. Ἐλάχισται λεπτομέρειαι τοῦ πτερώματος ἔχουν δηλωθῇ κατ' ἐντελῶς γραμμικὸν τρόπον. Ἡ σχηματοποίησις, ἣν δεικνύουν τὰ παγώνια καὶ τὸ ἄγγειον, διαφέρει πολὺ ἀπὸ τὴν διακοσμητικὴν ἀπλοποίησιν τῶν κυρίως βυζαντινῶν χρόνων. Πρέπει δι' αὐτὸ τὸ ἐξεταζόμενον γλυπτὸν

Εἰκ. 8. Παλαιοχριστιανικὸν θωράκιον.

νὰ ταχθῇ εἰς τὰ τέλη τοῦ 6^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 7^{ου} αἰῶνος. Πρὸς τοιαύτην δὲ χρονολόγησιν συμφωνεῖ καὶ ὁ χαρακτὴρ τῶν γραμμάτων τῆς ἐπὶ τῶν ἄνω ὀριζοντίων ταινιῶν κεχαραγμένης ἐπιγραφῆς, ἥτις λέγει:

κατεσκευάσθησαν οἱ κάνκελυ ἐπὶ τοῦ ὁσιωτάτου ἐπισκόπου....
οἱ]κονομοῦντος Ὁνησίμου πρεσβυτέρου.

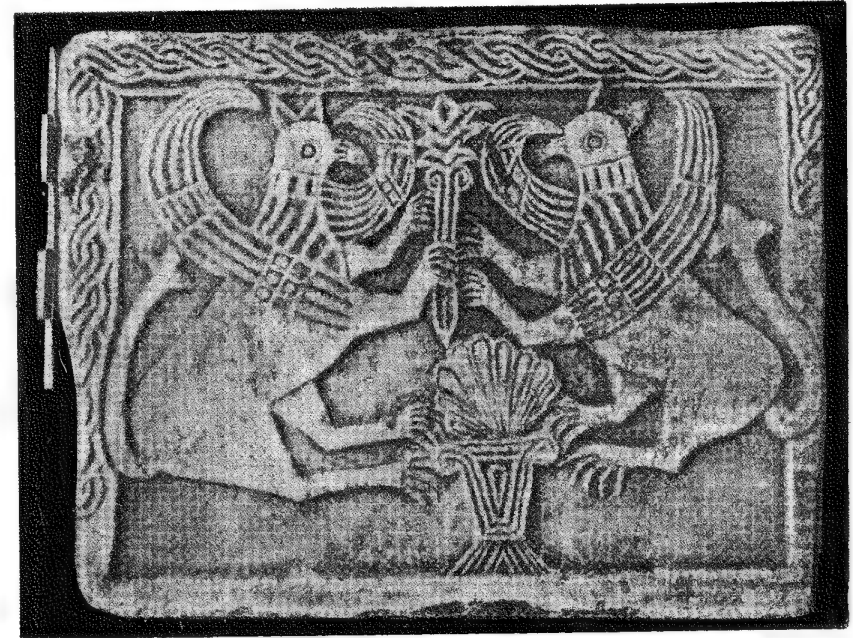
Οἱ ἀναφερόμενοι ἐνταῦθα *κάνκελυ* (=κάνκελλοι) εἶναι τὰ θωράκια τοῦ τέμπλου, ὅτινα ὠνομάζοντο κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν *κινγκλίδες*¹ καὶ *κάνκελλοι*².

Κατὰ ταῦτα ἡ ἐξετασθεῖσα πλάξ προέρχεται ἐκ παλαιοχριστιανικοῦ τέμπλου. Τὸ ἑλλείπον δεξιὸν τμήμα τῆς ἐπιγραφῆς θὰ μᾶς ἔδιδε τὸ ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου, ἐξ οὗ ἴσως θὰ ἠδυνάμεθα νὰ χρονολογήσωμεν ἀσφαλέστερον τὸ ἀνάγλυφον.

¹ Γρηγόριος Ναζιανζηνός Migne, Patr. Gr. 37, 1233. Θεοδώρητος ὁ Κύρου, Migne, Patr. Gr. 82, 1237.

² Ephesos III, 148 ἀρ. 65 στ. 12. Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεόφανη 326, 330.

11 (Εἰκ. 9). Θωράκιον σχήματος ὀρθογωνίου, περιβαλλόμενον ὑπὸ πλαίσιου κοσμουμένου δι' ἐλικοειδοῦς πλέγματος ἐκ τρισηχιδοῦς ταινίας. Ἐντὸς τοῦ πλαίσιου εἰκονίζονται δύο ἀντιμέτωποι πτερωτοὶ γρύπες, διὰ μὲν τῶν ὀπισθίων ποδῶν πατοῦντες ἐπὶ ἄγγειου, ἀπὸ τοῦ ὁποῦ ἐκφύεται ἀνθέμιον, διὰ δὲ τῶν ἀνωρθωμένων ἐμπροσθίων σπεύδοντες πρὸς κλάδον ἀνθοφόρον (χόμ;). Αἱ πρὸς τὰ ἄνω ἀνωρθωμέναι οὐραὶ τῶν γρυπῶν καταλήγουσιν εἰς τριφυλλόν.

Εἰκ. 9. Θωράκιον με γρύπας.

Ἡ τεχνικὴ τοῦ ἀναγλύφου εἶναι ἐπίπεδος. Αἱ λεπτομέρειαι τοῦ λαιμοῦ, τῶν πτερῶν καὶ τοῦ ἄγγειου ἐδηλώθησαν διὰ βαθειῶν γραμμῶν κατ' ἐντελῶς γεωμετρικὸν τρόπον, ἐνθυμίζοντα τὸ κέντημα. Τόσον τὸ κόσμημα τοῦ πλαίσιου ὅσον καὶ τὸ ἀδέξιον σχέδιον τῶν γρυπῶν καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ τεχνικὴ ἐνθυμίζουσιν ἀνάλογα ἔργα τῆς λεγομένης λογοβοαρδικῆς τέχνης. Τὸ ἐξεταζόμενον θωράκιον εἶναι πάντως ἔργον τῆς β' περιόδου με ἀνατολικὴν ἐπίδρασιν, ἐκτελεσμένον παρ' ἐπαρχιακοῦ τεχνίτου (8^{ου} ἢ 9^{ου} αἰῶνος). Ἀνάλογον ἔργον εὐρέθη κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ ἐν Ἐφέσῳ ναοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου¹. Τέλος τὸ αὐτὸ θέμα τῶν ἀντιμετώπων γρυπῶν παρίσταται καὶ ἐπὶ θωρακίου νεωστὶ εἰσαχθέντος εἰς τὸ μουσεῖον Κωνσταντινουπόλεως².

¹ Γ. Α. Σωτηρίου. Ἀρχαιολ. Δελτ. 1922 σ. 177 εἰκ. 51.

² Arif Müfit, Jahrb. des Inst. Anz. 206 εἰκ. 27.

12 (Εἰκ. 10). Τεμάχιον θωρακίου συμφυοῦς πρὸς πεσσίσκον. Ἐπὶ τοῦ θωρακίου εἰκονίζετο ἐν ἑλαφρῷ ἀναγλύφῳ ρόμβος ἐκ τρισχιδοῦς ταινίας ἐγγεγραμμένος ἐντὸς ὀρθογωνίου καὶ περιβάλλον κύκλον. Κατὰ τὰς τέσσαρας ἑξωτερικὰς γωνίας συνήπτετο ὁ ρόμβος πρὸς κύκλους ἐντὸς τῶν ὁποίων εἰκονίζετο ρόδαξ, διαφόρου ἐκάστοτε σχεδίου. Τὰ μεταξὺ τοῦ ἐσωτερικοῦ κύκλου καὶ τοῦ ρόμβου κενὰ ἐπληροῦντο διὰ φύλλων κισσοῦ ἐκφυομένων ἐξ ὀρθης,

Εἰκ. 10. Ἀνάγλυφον θωράκιον.

τὰ δὲ μεταξὺ τῶν γωνιαίων κύκλων καὶ τοῦ ρόμβου κενὰ ἐκοσμοῦντο δι' ἡμιανθεμίων. Ὁ πεσσίσκος φέρει πλαίσιον περιβάλλον ἀλυσσοειδὲς κόσμημα. Τὸ γλυπτὸν διατηρεῖ ἱκανὰ παλαιοχριστιανικὰ στοιχεῖα, ὥς τὸ χαρακτηριστικὸν πλαίσιον τοῦ πεσσίσκου, τὰ ἡμιανθέμια κλπ., λόγῳ δὲ καὶ τῆς παρουσίας τῶν φύλλων τοῦ κισσοῦ θὰ πρέπει νὰ ταχθῇ εἰς τοὺς μεταξὺ τοῦ 6^{ου} καὶ τοῦ 9^{ου} μ. Χ. αἰῶνος χρόνους.

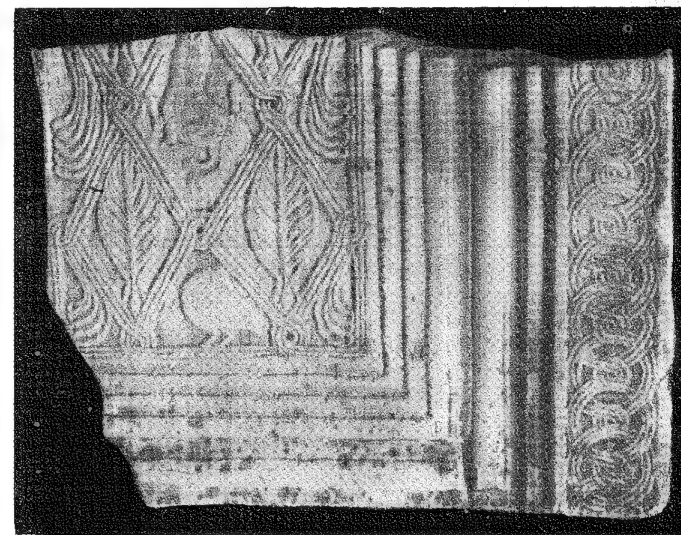
13 (Εἰκ. 11). Τμήμα θωρακίου μετὰ συμφυοῦς πεσσίσκου. Τὸ θωράκιον φέρει πολλαπλὰ ὀρθογώνια πλαίσια περιβάλλοντα τέσσαρας ἐκ τρισχιδοῦς ταινίας ρόμβους, συνε-

νουμένους διὰ κόμβων. Ἐντὸς τῶν ρόμβων εἰκονίζονται πολύνευρα φύλλα, μεταξὺ δ' αὐτῶν ἐν τῷ μέσῳ σφίγξ, μὲ τὸ σῶμα τοῦ ζώου εἰκονιζόμενον προοπτικῶς τὴν δὲ γυναικείαν κεφαλὴν κατ' ἐνώπιον. Εἰς τὰ μεταξὺ τῶν ρόμβων καὶ τοῦ ὀρθογωνίου πλαίσιου γεννώμενα τρίγωνα εἰκονίζονται κατὰ μὲν τὰ πλάγια ἡμιανθέμια, ὅμοια πρὸς τὰ τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 12 ἀναγλύφου, κάτω δὲ πτηνὸν στρέφον τὴν κεφαλὴν πρὸς τὴν ῥάχιν του. Ἐπὶ τοῦ πεσσίσκου εἶναι γεγλυμμένον τὸ ἐκ συμπλεκόμενων κύκλων γνωστὸν ἀλυσσοειδὲς κόσμημα. Τὸ ἀνάγλυφον ἀνήκει πιθανῶς εἰς τὸν 9^{ον} ἢ τὸν 10^{ον} αἰῶνα.

14. (Εἰκ. 12). Τεμάχιον, θωρακίου, ἐφ' οὗ εἰκονίζεται σταυρὸς ἐκ τρισχιδοῦς ταινίας μὲ τὰς κεφαλαῖς συνενουμένας δι' ἡμικυκλίων, ἅτινα συμπλέκονται διὰ κρίκων πρὸς τὸ περιβάλλον τὸν σταυρὸν πλαίσιον. Εἰς τὸ ἄκρον ἐκάστης κεφαλαίας ὑπάρχουσι κύκλοι συναπτόμενοι πρὸς ἀλλήλους δι' ἀλυσσοειδοῦς κοσμήματος. Τὸ σύνολον ἐνθυμίζει μεταλλικὰ πρότυπα. Παρεμφερές

κόσμημα εὑρεται ἐπὶ ἀναγλύφου τῆς Φιλαδελφείας¹. 10^{ον} πιθανῶς αἰῶνος.

15. (Εἰκ. 13). Πλάξ θωρακίου μετὰ συμφυοῦς πρὸς τ' ἀριστερὰ πεσσίσκου. Ἐπὶ τοῦ θωρακίου εἰκονίζεται κόσμημα ἐκ συμπλεκόμενων ὀρθογωνίων καὶ ρόμβου, ἐκτελεσμένων διὰ τριμερῶν ταινιῶν. Ἐν τῷ κέντρῳ μικροτέρας κλίμακος κόσμημα ἐκ ρόμβου καὶ καμπυλογραμμοῦ τετραπλεύρου. Ὅμοιον περίπου θέμα εὑρεται καὶ ἐπὶ ἀναγλύφου τοῦ Μουσείου Kaiser-Friedrich². Ἐπὶ τοῦ πεσσίσκου εἶναι γεγλυμμένη σειρὰ τετραφύλλων σχη-

Εἰκ. 11. Θωράκιον μετὰ παράστασιν σφιγγός.

ματιζομένων διὰ τεμνομένων κύκλων. Τὸ κόσμημα τοῦτο ἀπαντᾷ ἐν Συρίᾳ ἤδη ἀπὸ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων³, εἶναι δὲ συνηθέστατον κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἐποχὴν ἐν Μικρῇ Ἀσίᾳ⁴ καὶ Ἀρμενίᾳ⁵, ἀπαντᾷ ὅμως καὶ ἐν τῇ κυρίῳ Ἑλλάδι⁶.

¹ Γ. Λαμπάκης, Οἱ ἐπτὰ ἀστέρες τῆς Ἀποκαλύψεως, Ἀθῆναι 1909, εἰκ. 223.

² Wulff, Altchristliche und mittelalterliche Bildwerke II (1911) ἀρ. 170 σ. 6.

³ Παλμύρα Durm, Die Baukunst der Etrusker und Römer, Stuttgart 1905 σ. 255 εἰκ. 274.

⁴ Πέργαμον: Λαμπάκης, Οἱ ἐπτὰ ἀστέρες τῆς ἀποκαλύψεως Ἀθῆναι 1909 εἰκ. 137. Φιλαδέλφεια: Λαμπάκης, ἐνθ' ἀν. εἰκ. 184, 191, 200, 204, 217. Χίος Orlandos Monum byz. de Chios 1930 II πίν. 36, Μαλακοπαία Rott, Kleinasiatische Denkmäler εἰκ. 108.

⁵ Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918.

⁶ Μαρία Γ. Σωτηρίου, Ὁ ναὸς τῆς Σκριποῦς τῆς Βοιωτίας, Ἀρχ. Ἐφημερίς 1931 σ. 141 εἰκ. 19.

16. (Εἰκ. 14). Πλάξ τραπεζιόσημος τεθραυσμένη κατὰ τὸ ἄνω μέρος. Φέρει κατὰ τὰς παρυφάς διαδοχικὰς ὁμολόγους ταινίας καὶ γλυφάς. Ἐπὶ μιᾷ τῶν ταινιῶν εἶναι γεγλυμμένον τὸ γνωστὸν ἄλυσσοειδὲς κόσμημα. Ἐντὸς τοῦ πλαισίου εἰκονίζεται κάτω μὲν ἐντὸς κύκλου ροδακοειδὲς κόσμημα σχηματιζόμενον διὰ κυκλικῶς συμπλεκόμενων κύκλων ἄνω δέ, ἥτοι κατὰ τὸ τριγωνικὸν

Εἰκ. 12. Θωράκιον ἐφ' οὗ σταυρός.

τιμῆμα, ὁρθὸν παγώνιον, οὗτινος διεσώθη μόνον τὸ ἄκρον τῆς οὐράς. Τὰ δύο θέματα χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων δι' ἄλυσσοειδοῦς ταινίας. Τὸ σχῆμα τῆς περιγραφείσης πλακὸς μαρτυρεῖ, ὅτι αὕτη ἀπετέλει τὴν ἑτέραν τῶν παρειῶν ἐπισκοπικοῦ θρόνου. Ὁμοία πρὸς τὸ περιγραφέν θωράκιο θρόνων, εὐρίσκονται ἐν Torcello¹ καὶ ἐν Σέρραις². Τὸ γλυπτὸν θὰ κατεσκευάσθῃ κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα.

17. (Εἰκ. 15). Δύο προφανῶς συναρμοζόμενα τεμάχια ἀπαρτίζοντα τὸ ἀριστερὸν τμήμα ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιμήκους θωρακίου, φέροντος ἄνω καὶ πλαγίως πλατὺ πλάσιον κάτω δὲ στενότερον. Ἐκ τῶν σωζομένων τριῶν πλεονόν μόνον ἡ ἄνω κοσμεῖται

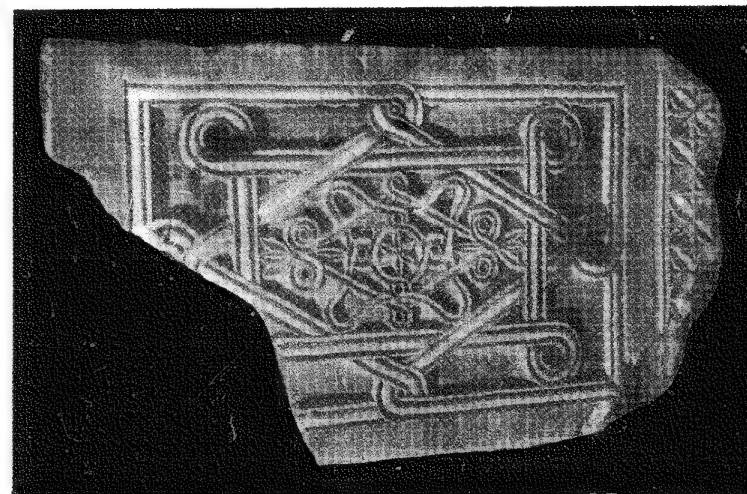
δι' ἑλικοειδοῦς ἐπιπεδογλύφου κοσμήματος. Ἐν τῷ κυρίῳ πεδίῳ τοῦ θωρακίου παρίστανται, ἐν ἀρχοῦντως ἐξέρῳ ἀναγλύφῳ, ἀριστερὰ μὲν ζῶον διευθυνόμενον πρὸς τ' ἀριστερὰ καὶ στρέφον τὴν κεφαλὴν πρὸς ἐσχηματοποιημένον δένδρον, ὅπερ εἰκονίζεται ὀπισθεν τοῦ σώματός του, δεξιὰ δὲ δύο πτηνά, πιθανώτατα ἀετοί, οἵτινες ἐπιτίθενται ἐναντίον ὄψεως, συστρεφομένου οὕτως, ὥστε ἡ οὐρά του ὀρθομένη νὰ φθάσῃ ὀπισθεν μέχρι τῆς ράχεως τοῦ δεξιοῦ πτηνοῦ. Τὸ πτέρωμα τῶν ἀετῶν ἀπεδόθη μὲ ἀρκετὴν λεπτομέρειαν καὶ σχηματοποίησιν.

¹ Dalton, Byzantine art and archaeology Oxford 1911, σ. 705 εἰκ. 450.

² Γ. Λαμπάκης, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐταιρ. Ε' (1905) σ. 65 εἰκ. 4. Ἐπὶ τοῦ τεμαχίου τούτου εἰκονίζεται ἄνω, ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ τῆς Σμύρνης, ὁρθὸν παγώνιον.

Ἀμφότερα τὰ εἰκονιζόμενα θέματα ἀπαντῶσι συχνὰ εἰς βυζαντινὰ ἀνάγλυφα ἀπὸ τοῦ 8^{ου} αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν¹, ὥστε δὲν δύνανται αὐτὰ μόνον νὰ μᾶς βοηθήσωσιν εἰς τὴν χρονολόγησιν τοῦ γλυπτοῦ. Περισσότερον εἰς τοῦτο θὰ μᾶς εὐκολύνῃ τὸ εἶδος τοῦ κοσμήματος τοῦ πλαισίου καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως αὐτοῦ, ἅτινα ὑποδηλοῦσι ὡς χρόνους κατασκευῆς τὰ τέλη τοῦ 13^{ου} ἢ τὰς ἀρχάς τοῦ 14^{ου} αἰῶνος².

18. (Εἰκ. 16). Τμήμα τριγωνικοῦ θωρακίου φέροντος πλατὺ, ἀκόσμητον πλάσιον καὶ ἐν τῷ πεδίῳ μακρόουρον πτηνόν. Τὸ πτέρωμα τοῦ πτηνοῦ ἀπε-

Εἰκ. 13. Θωράκιον μετὰ γεωμετρικῶν κοσμημάτων.

δόθη κατ' ἐντελῶς διακοσμητικὸν γραμμικὸν τρόπον, ἐνθυμίζοντα ὕφαντά ἢ κεντήματα. Ἐκ τίνος εἵδους κατασκευάσματος προέρχεται τὸ γλυπτὸν δὲν δύναται τις ἀσφαλῶς νὰ εἴπῃ· πιθανῶς ἐξ ἐπισκοπικοῦ τινος θρόνου. Εἶναι τοῦ 10^{ου} πιθανῶς αἰῶνος.

19. Πλάξ ἐπιμήκης μὲ ἡμικυκλικὴν ἄνω ἀπόληξιν εὐρεθεῖσα ἐν Κιουταχίᾳ (ἀρχ. Κοτυαίειον). Φέρει πλατὺ πλάσιον κοσμούμενον διὰ ποικίλων θεμάτων — φοῖνικος, δικτυωτοῦ πλέγματος κλπ. — μεταξύ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται

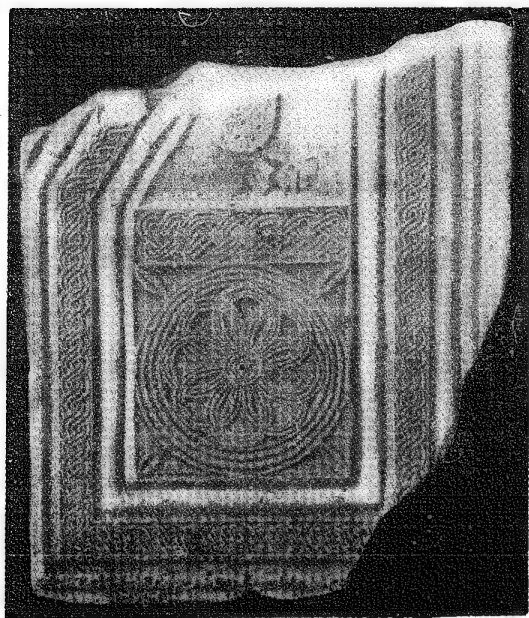
¹ Ἀετὸς σπαράσσων ὅφιν παρίσταται π.χ. ἐπὶ ἀναγλύφου τοῦ μουσείου Χίου, Orlandos, Monum. byzantins de Chios, Athènes 1930 II πίν. 7, ἐπὶ τῆς θύρας τοῦ ἐν Ἀχρίδι ναοῦ τοῦ Ἀγ. Νικολάου B. Filow, Altbulgarische Kunst, Bern 1919 πίν. XXXIV. κλπ.

² Πβλ. ὅμοιον κόσμημα ἐπὶ σαρκοφάγου Ἀπιδέας Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος Α' σ. 132 εἰκ. 7, καὶ ἐν τῷ Μουσείῳ Μυστρά Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν. 51, 3.

μικρᾶς κλίμακος ζῶν (λέοντες καὶ πτηνὰ). Ὑπὸ τὴν κορυφὴν τῆς πλάκας εἰκονίζεται μέγας κύκλος μετὰ σταυροῦ καὶ κοσμημάτων, περὶ δ' αὐτοῦ εἶναι χαραγμένη ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

Κύριε βοήθει τῷ
σῷ δούλῳ Λατο μη
τροπολίτῃ Συνά
δων, τῷ κτησαμ
ἐν τῷ

Τὰ Σύνναδα ἢ Σύνναδα ἦσαν ἀρχαία ἑλληνικὴ πόλις τῆς Φρυγίας κει-

Εἰκ. 14. Θωράκιον ἐπισκοπικοῦ θρόνου.

μένη παρὰ τὰ σύνορα τῆς Γαλατίας¹. Ἡ πόλις ἀναφέρεται κατὰ τὸν 5^{ον} μ.Χ. αἰῶνα ἐν τῷ Συνεκδήμῳ τοῦ Ἱεροκλέους, εἰς δὲ τὰ ἐκκλησιαστικά χρονικά ὡς ἔδρα μητροπόλεως ἐχούσης ὑπ' αὐτὴν 22 ἐπισκοπὰς. Κατὰ τὰ Τακτικά ἡ μητρόπολις Συνάδων κατεῖχε τὸν μὲν Ε' αἰ. τὴν 23^{ην} τὸν δὲ Η' αἰ. τὴν 25^{ην} θέσιν². Ἐκ τῶν γνωστῶν τῆς μητροπόλεως ταύτης μητροπολιτῶν³ οὐδεὶς φέρει τὸ ὄνομα Δᾶτος.

Τὰ Σύνναδα ἐγεινίαζον πρὸς λατομεῖα χρωματιστῶν μαρμάρων, ἅτινα ἐξήγοντο κατὰ τοὺς Ρωμαϊκούς χρόνους καὶ ἐστέλλοντο εἰς Ρώμην ὑπὸ τὸ ὄνομα Συνναδικοὶ λίθοι. Κατὰ τοὺς

βυζαντινοὺς χρόνους οἱ λίθοι οὗτοι, λόγῳ τῆς παρὰ τὰ λατομεῖα εὗρισκομένης πολίχνης Δοκιμίου, ἐλέγοντο Δοκιμῖται ἢ Δοκιμαῖοι.

ΕΠΙΣΤΥΛΙΑ ΤΕΜΠΛΩΝ

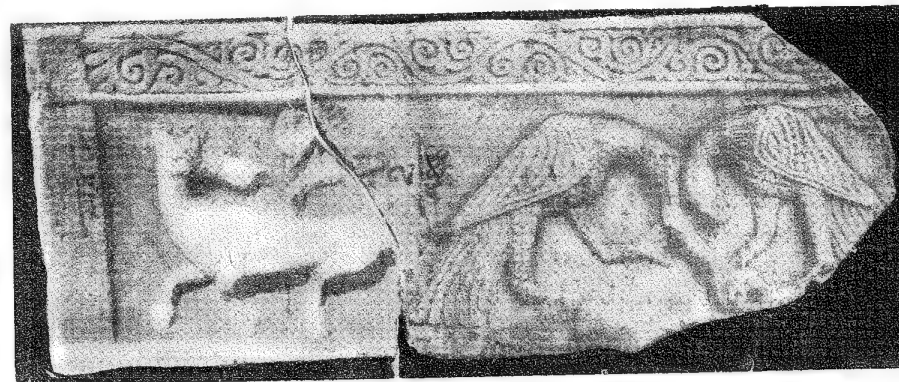
20. (Εἰκ. 17 καὶ 18). Τμήμα ἐπιστυλίου τέμπλου ἔχον διακεκοσμημένην τὴν τε προσθίαν καὶ τὴν κάτω αὐτοῦ ἐπιφάνειαν. Ἐπὶ τῆς προσθίας ὑπάρχουσι

¹ W. Ramsay, The historical geography of Asia Minor, London 1890 σ. 40.

² Γ. Κονιδάκη, Αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Ἀθῆναι 1934 πίν. Α ἔναντι σελ. 27.

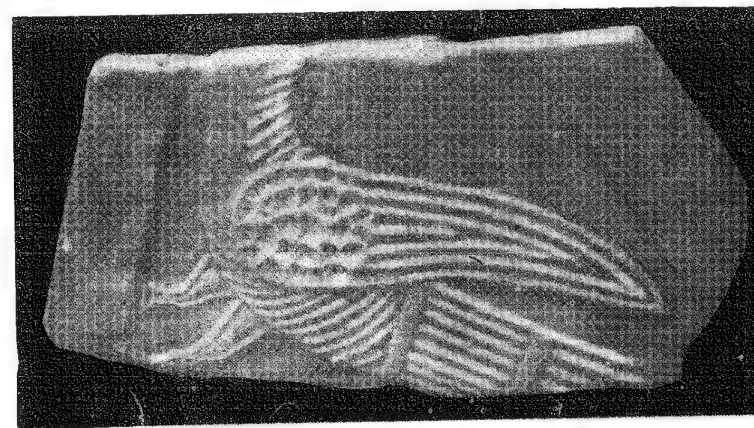
³ Le Quien, Oriens christianus, Parisiis 1740 τ. 1 σ. 827.

δεξιὰ μὲν καὶ ἀριστερὰ ἀνὰ δύο κοσμήματα ἀποτελούμενα ἀπὸ τετράγωνα συμπλεκόμενα μετὰ ῥόμβων, ἐν δὲ τῷ μέσῳ ἐπιπεδόγλυφος παραστάσις εἰκονίζουσα τὸ Τρίμορφον ἢ Δέσιν, ἥτοι ἐν τῷ μέσῳ μὲν καὶ ἄνω, ἐντὸς κυκλικῶ

Εἰκ. 15. Θωράκιον μετ' ἀναγλύπτων παραστάσεων τετραπόδου καὶ πτηνῶν.

πλαισίου, τὸν Χριστὸν, καθήμενον ἐπὶ θρόνου ἔχοντος λυρόσχημον ἑρεισίνωντον¹ καὶ κρατοῦντα διὰ τῆς ἀριστερᾶς εὐαγγέλιον ἐν ᾧ ἡ δεξιὰ του εὐλογεῖ,

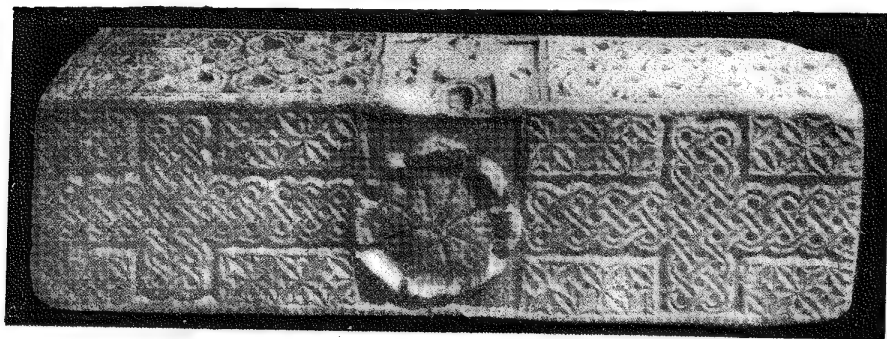

Εἰκ. 16. Θωράκιον μετὰ παραστάσεως πτηνοῦ.

κάτω δὲ καὶ ἐκατέρωθεν, ἐντὸς ὀρθογωνίων πλαισίων, ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν Παναγίαν ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸν Ἁγ. Ἰωάννην, ἀμφοτέρους ὀρθίους, ἐστραμμένους κατὰ τὰ τρία τέταρτα πρὸς τὸν Ἰησοῦν ἐν στάσει δεήσεως. Ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς

¹ Ὁμοίου σχήματος θρόνοι εἰκονίζονται ἐν τῷ ψηφιδωτῷ τοῦ νάρθηκος τῆς Ἀγ. Σοφίας Κ/πόλεως καὶ ἐν τοιχογραφίᾳ τῆς Ἀγ. Λουκίας τοῦ Brindisi Dalton, Byzantine art and archaeology, Oxford 1911 σ. 269 εἰκ. 163 (12^{ου} αἰ.).

ἐκάστης μορφῆς ὑπάρχουσιν αἱ σχετικαὶ συντετμημέναι ἐπιγραφαί: HC — XC, MP — OY, AF — IW. Κάτωθεν τοῦ δίσκου τοῦ Χριστοῦ εἶναι γεγλυμμένον ἡμικυκλικὸν πλαίσιον περιβάλλον ὀρθογώνιον κοιλότητα, ἐν τῇ ὁποίᾳ θὰ ἦτο ποτὲ

Εἰκ. 17. Ἐπιστύλιον τέμπλου μετ' ἐπιπεδογλύφου παραστάσεως.

Εἰκ. 18. Λεπτομέρεια τῆς ἐπιπεδογλύφου παραστάσεως τοῦ ἐπιστυλίου.

τοποθετημένον κόσμημά τι ἐκ μετάλλου ἢ χρωματιστοῦ λίθου. Ὅμοιαι ἐνθέσεις ἐσχημάτιζον α') τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ εἰς τὸν φωτοστέφανον τοῦ Χριστοῦ, β') τὸ ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ κρατούμενον Εὐαγγέλιον καὶ γ') τοὺς φωτοστεφάνους τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Προδρόμου. Αἱ ἐκ ξένης ὕλης ἐνθέσεις συνειθίζοντο ὑπὸ

τῶν Βυζαντινῶν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ εἰς ἔργα τῆς μεταλλοτεχνίας (καλύμματα εὐαγγελίων, σταυροθήκας κλπ.) ἢ τῆς ὑαλουργίας (δισκοπότηρα κλπ.) σπανιώτερον δὲ εἰς λίθινα ἔργα ὡς π.χ. εἰς ἀνάγλυφον τοῦ Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως¹.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν τέχνην τοῦ ἐπιστυλίου παρατηροῦμεν, ὅτι τὸ μὲν σχέδιον καὶ ἡ ἐργασία τῶν ἀναγλύφων κοσμημάτων εἶναι λίαν ἐπιμελῆς ἐν ᾧ τοῦναντίον ἡ τῶν χαρακτῶν μορφῶν τῆς Δεήσεως εἶναι ἀμελῆς καὶ ἐπιπολαία. Λόγῳ δὲ τοῦ θέματος καὶ τοῦ εἶδους τῆς τεχνικῆς του ὁ Χριστὸς ἀναπολεῖ ἀνάλογον παράστασιν τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ².

Ἐπὶ δὲ τῆς κάτω ἐπιφανείας τοῦ ἐπιστυλίου, ἣτις ἦτο ὁρατὴ μεταξὺ τῶν κιονίων τοῦ τέμπλου, εἶναι γεγλυμμένος ἐν τῷ μέσῳ μὲν ρόδαξ, ἑκατέρωθεν

Εἰκ. 19. Ἐπιστύλιον μετὰ παραστάσεως ἐλάφου.

δ' αὐτοῦ ἄλυσοειδεις σταυροὶ τὰς ᾠγωνίας τῶν ὁποίων πληροῦσι τὰ γνωστὰ «μικρασιατικὰ» τετράφυλλα³.

21. (Εἰκ. 19). Τμήμα λοξομήτου ἐπιστυλίου. Ἐν τῷ μέσῳ τῆς κάτω ἐπιφανείας του διασώζει τὸ διὰ τὸ κάτωθεν κίονιον τετράγωνον λάξευμα. Ἐκατέρωθεν τοῦ λαξέυματος τούτου εἰκονίζονται ἀριστερὰ μὲν ἐλαφρῶς ἀνάγλυφος μαϊάνδρος ἐκ δισχιδοῦς ταινίας, δεξιὰ δὲ ἄνθος μαργαρίτας ἐντὸς κύκλου φέροντος ἑκατέρωθεν δύο κόμβους. Ἐπὶ δὲ τῆς προσθίας ἐπιφανείας τοῦ ἐπιστυλίου εἶναι γεγλυμμένοι ἀριστερὰ μὲν συριακοὶ τροχοὶ περιβάλλοντες διάτρητον κομβίον (cabochon) τεθραυσμένον καὶ ζωηρῶς ἀνάγλυπτον ρόδακα, ἐν τῷ μέσῳ δὲ ὀρθὸν φύλλον ἀκάνθης. Δεξιὰ τοῦ φύλλου εἰκονίζεται ἔλαφος ἱσταμένη μὲ ὄψιν πρὸς τὸ φύλλον.

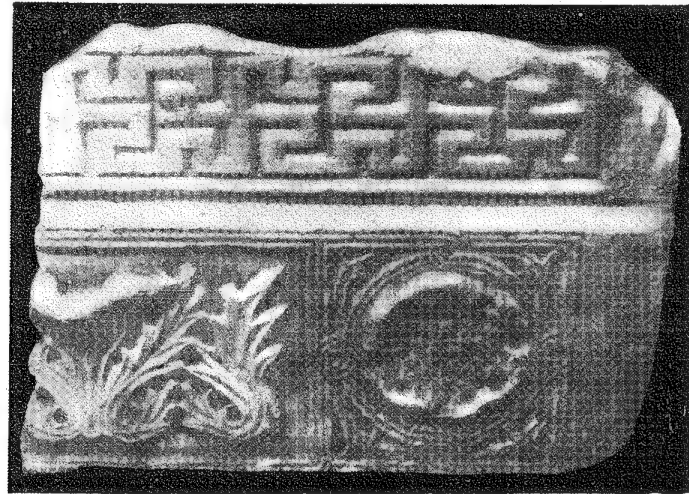
¹ C. G. Curtis, Broken bits of Byzantium II no 78. Mendel, Catalogue des sculptures des musées impér. Ottomans II 698.

² Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν. 51, 11.

³ Ὅρα τὰ περὶ τοῦ κοσμήματος τούτου ἀνωτέρω (σ. 139) λεχθέντα.

Τὸ θέμα τῆς ἐλάφου, πινούσης ὁμῶς συνήθως ἀπὸ ἀγγείου, εἶναι σύνηθες κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἰδίαν ἐποχὴν¹, ἀναμνησκόν τὸν ψαλμὸν 41,2 «ὃν τρόπον ἐπιποθεῖ ἡ ἔλαφος ἐπὶ τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων, οὕτως ἐπιποθεῖ ἡ ψυχὴ μου πρὸς σὲ ὁ θεός». Συμβολίζει λοιπὸν τὴν ψυχὴν διψῶσαν τὴν αἰώνιον ζωὴν².

Ἐνταῦθα ἡ ἔλαφος δὲν εἰκονίζεται πίνουσα ἀπὸ ἀγγείου ἀλλ' ἀπλῶς ἱσταμένη. Δὲν ἔχει ἐπομένως τὴν παλαιοχριστιανικὴν συμβολικὴν σημασίαν

Εἰκ. 20. Ἐπιστύλιον μετ' ἀναγλύπτου μαιάνδρου καὶ φύλλου ἀκάνθης.

ἀλλὰ μᾶλλον διακοσμητικὴν. Διὰ τοῦτο τὸ ἐξεταζόμενον ἐπιστύλιον πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἔργον τοῦ 11^{ου} ἢ 12^{ου} αἰῶνος.

22. (Εἰκ. 20). Τυμῆμα ἐπιστυλίου ἐφ' οὗ εἶναι γεγλυμμένα κάτω μὲν φύλλα ἀκάνθης καὶ διάτρητον κομβίον (τεθραυσμένον) ἐντὸς τετραγώνου πλαισίου, ἄνω δὲ μαιάνδρος.

23 (Εἰκ. 21). Τεμάχιον ἐπιστυλίου προερχόμενον ἐξ Ἑμερτζίκ, ἐνθα ἦτο ἐντετειχισμένον ὡς ἀνώφλιον μεγάλης θύρας³. Ἐπὶ τῆς προσθίας αὐτοῦ ὄψεως

¹ Σαρκοφάγος Ραβέννας Α. Colasanti, L'arte bizantina in Italia, Milano, πίν. Ψηφιδωτὸν Μιλήτου Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst I σ. 318 εἰκ. 294, Θωράκιον μουσείου Κ/πόλεως Mendel, Catalogue des sculptures des musées imp. Ottomans C'ple 1914 τ. 2 σ. 481 (ἀρ. 683) καὶ 491 (ἀρ. 691), Θωράκιον μουσείου Kaiser-Friedrich, Wulff, Altchristliche und Mittelalt. Bildwerke des K. Friedrich Museums Berlin 1909 I ἀρ. 33, κλπ.

² Περί τοῦ συμβολισμοῦ τῆς ἐλάφου ὄρα F. Hermanin ἐν Atti del II Congresso internazionale di archeologia cristiana 1902 σ. 333 ἔ.

³ Κ. Κουρουνιώτης, Ἡμερολόγιον Μεγ. Ἑλλάδος 1925 σ. 413.

εἰκονίζεται σειρὰ τόξων στηριζομένων ἐπὶ διδύμων κιονίσκων, ἐχόντων κοινὴν τραπεζοειδῆ βάσιν καὶ κοινὸν κιονόκρανον, ἀμφότερα κοσμούμενα διὰ τετραφύλλων. Οἱ κορμοὶ τῶν κιονίσκων φέρουσιν ἐλικοειδεῖς ραβδώσεις ἐναλλὰξ δεξιόστροφους καὶ ἀριστερόστροφους. Τὰ μεταξὺ τῶν τόξων τριγωνικὰ κενὰ πληροῦνται διὰ ποικίλων θεμάτων: τριφύλλων, τετραφύλλων κλπ., διάφορα δ' ἐπίσης θέματα καταλαμβάνουσι καὶ τὰ κενὰ τῆς κιονοστοιχίας, ὡς π. χ. ρόμβοι, κῶνοι πίτυος, σταυροὶ κλπ. Τέλος εἰς τὸ κάτω μέρος εὐρίσκεται χονδρὸν σχοινίον¹.

Εἰκ. 21. Ἐπιστύλιον ἐνεπίγραφον.

Ἐπὶ τῆς ἄνω ταινίας τοῦ ἐπιστυλίου εἶναι χαραγμένη ἐπιγραφή λέγουσα:

Ηουλῆτας σα(έ)πε σόξε φύλατ(ε) τὴν δ(ού)λη(ν) σ(ου) Ἀρετῆ[ν]

Τὸ περιγραφὲν τεμάχιον ἀπετέλει τὸ δεξιὸν ἡμισὺ ἐπιστυλίου, ὅπερ φαίνεται ὅτι ἐθραύσθη κατὰ τὴν εἰς Σμύρνην μεταφορὰν διότι ὁ κ. Κουρουνιώτης (ἔ. ἀ.) ἀνέγνωσεν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ τεμαχίου ἐπιστυλίου καὶ τὸ πρῶτον τμήμα τῆς ἐπιγραφῆς, ὅπερ ἔλεγε:

τὸν ἐνδόξον μαρτύρον Κυρήκο[υ] καὶ

Ἡ ἐπιγραφή λοιπὸν μᾶς διδάσκει, ὅτι τὸ ἐξετασθὲν ἐπιστύλιον προέρχεται ἐκ τέμπλου τῆς ἐκκλησίας τῶν ἁγίων μαρτύρων Κηρύκου καὶ Ἰουλίττης.

¹ Τὸ σχοινίον εἶναι διακοσμητικὸν θέμα, ὅπερ συναντᾶται ἤδη ἀπὸ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς πβλ. εἰκόνα κιονοκράνου ἐν Jahrb. des Inst. 46 (1931) Arch Anz. σ. 301 εἰκ. 38, τὸ εὐρίσκομεν δ' ἐπίσης καὶ εἰς ἑλληνιστικὰ καὶ ρωμαϊκὰ κτήρια Noack, Die Baukunst des Altertums πίν. 55, α.

ὡν ἡ λατρεία, ὡς ἀλλαχοῦ διὰ μακρῶν ἐγράψαμεν¹, ἦτο λίαν διαδεδομένη εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ τὴν Ἀνατολήν.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου διακοσμητικὸν θέμα τῆς τοξοστοιχίας, τοῦτο ὑπῆρξεν ἐν τῶν πλέον συνήθων θεμάτων τῆς διακοσμήσεως βυζαντινῶν τέμπλων ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας. Ὁ Strzygowski, ὅστις πρῶτος ἐπραγματεύθη περὶ αὐτοῦ², τὸ συνήντησε εἰς ἐπιστύλιον τέμπλου τῆς Μαγνησίας, χρονολογούμενον ἐκ τῆς ἐπ' αὐτοῦ κεχαραγμένης ἐπιγραφῆς ἀπὸ τοῦ ἔτους 967 μ. Χ. Φαίνεται ἐν τούτοις ὅτι καὶ πρὸ τοῦ 10^{ου} αἰῶνος ἦτο τὸ θέμα τοῦτο ἐν χρήσει, ὡς ἀποδεικνύει τόσον ὁ χαρακτήρ τῶν γραμμάτων τῆς ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου τεμαχίου χαραγμένης ἐπιγραφῆς, ὅσον καὶ τὰ θέματα καὶ δὴ καὶ ἡ μορφή τῶν κιονίσκων μὲ τὰς ἐλικοειδεῖς ραβδώσεις τοῦ κορμοῦ, ἅτινα δύνανται νὰ ἀναχθῶσι καὶ εἰς παλαιότερους ἀκόμη αἰῶνας. Πράγματι τὸ διακοσμητικὸν θέμα τῆς τοξοστοιχίας ἐπανευρίσκομεν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐν μαρμαρίνῳ ἐπιστυλίῳ τοῦ ἐν Zwarthnotz τῆς Ἀρμενίας ἀνακτορικοῦ ναοῦ³ (μέσων 7^{ου} αἰῶνος) ἀφ' ἑτέρου δὲ — καὶ δὴ μετὰ τῶν αὐτῶν καὶ ἐνταῦθα διδύμων κιονίσκων — εἰς μικρὰν μὲν κλίμακα ἐπὶ τεκτονικῶν σασσανιδικῶν κιονοκρανῶν⁴, εἰς μεγάλην δ' ἐπὶ τῆς προσόψεως τῶν ἀνακτόρων τῆς Κτησιφώντος⁵, ἔνθα ἄφθονος ἐγένετο χρήσις αὐτοῦ, προφανῶς κατὰ μίμησιν παλαιότερων προτύπων ἐξελληνισθειῶν Συριακῶν πόλεων⁶.

24. (Εἰκ. 22). Ἐπιστύλιον κολοβὸν φέρον ἐπὶ τῆς προσθίας τοῦ ὄψεως τὸ θέμα τῆς ἐπὶ διδύμων κιόνων βαινούσης τοξοστοιχίας. Τὰ μεταξὺ τῶν κιόνων κενὰ πληροῦνται ἐνταῦθα δι' ἀνθεμίου, ὅπερ ἀποβαίνει ἀργότερον στερεοτύπον κόσμημα τοῦ θέματος τῆς τοξοστοιχίας. Ἐπὶ δὲ τῆς κάτω ἐπιφανείας τοῦ ἐπιστυλίου εἰκονίζονται «συριακοὶ τροχοί» πληρούμενοι διὰ ροδάκων, πυροστροβίλων καὶ ἀγκυρωτῶν σταυρῶν. Ἐπὶ τῆς ἄνω ταινίας τοῦ ἐπιστυλίου εἶναι χαραγμένη ἐπιγραφὴ, ἣν δὲν δύναμαι νὰ ἀναγνώσω ἐκ τῆς φωτογραφίας.

25. (Εἰκ. 23). Ἐπιστύλιον κολοβὸν εἰκονίζον ἐπὶ μὲν τῆς προσθίας αὐτοῦ ὄψεως τοξοστοιχίαν βαινουσαν ἐφ' ἁπλῶν κιόνων, τῶν ὁποίων τὰ κενὰ πληροῦνται διὰ ποικίλων γεωμετρικῶν καὶ φυτικῶν θεμάτων, ἐπὶ δὲ τῆς κάτω ρόδακα περιβαλλόμενον ὑπὸ σταυροσχήμου πλαισίου καὶ δεξιὰ αὐτοῦ τὸ

¹ Orlandos, Délos chrétienne, Bull. Corresp. Hellénique LX, 1936 σ. 83.

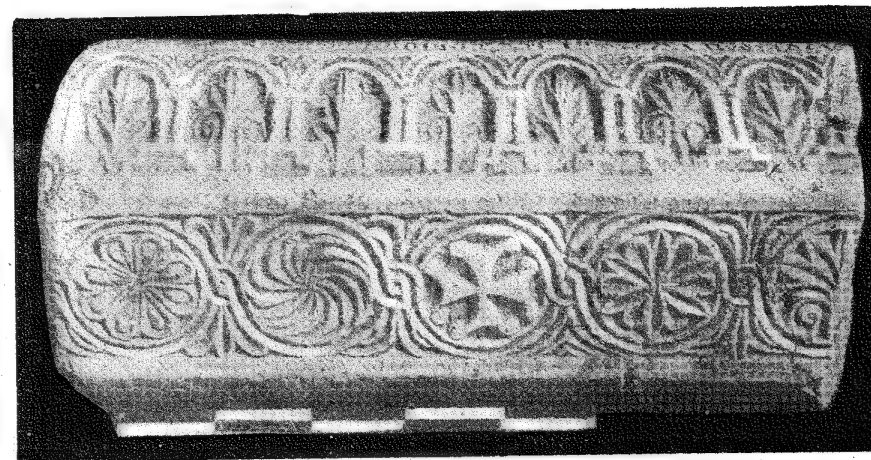
² Strzygowski, Wiener Studien XXIV (1902) σ. 443-447.

³ Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918, I εἰκ. 115.

⁴ Τὰκ-ι-μποστάν: (περὶ τὸ 600 μ. Χ.) Borrmann - Neuwirth, Geschichte der Baukunst, Leipzig 1904 εἰκ. 247 Fr. Sarre, Die Kunst des alten Persien, Berlin 1923 εἰκ. 12 καὶ πίν. 93.

⁵ 3^{ου} μ. Χ. αἰῶνος Fr. Sarre, ἔ. ἀ. πίν. 69.

⁶ Τοῦ θέματος τῆς τοξοστοιχίας συχνὴ ἐγένετο χρήσις κατὰ τε ρωμαϊκὴν, τὴν παλαιοχριστιανικὴν καὶ τὴν βυζαντινὴν κυρίως ἐποχὴν καὶ πρὸς διακόσμησιν τῶν παρείων σαρχοφάγων. Πβλ. Ὁρλάνδος, ἐν Ἀρχεῖῳ τῶν Βυζαντ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος τόμ. Β' σ. 37 σημ. 1, ἐνθα ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

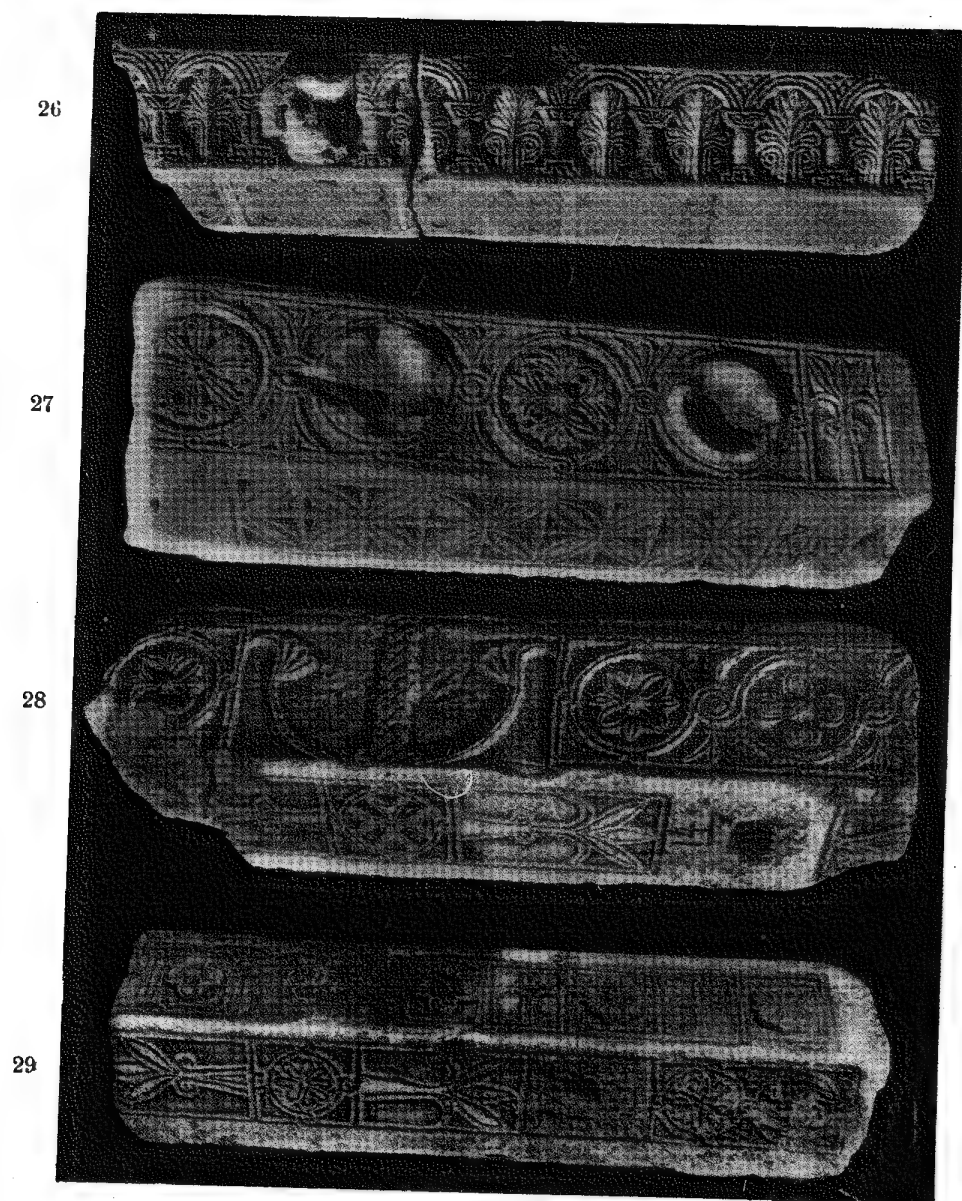
Εἰκ. 22. Ἐπιστύλιον μὲ τοξοστοιχίαν καὶ συριακοὺς τροχοὺς.

Εἰκ. 23. Ἐπιστύλιον ἐνεπίγραφον.

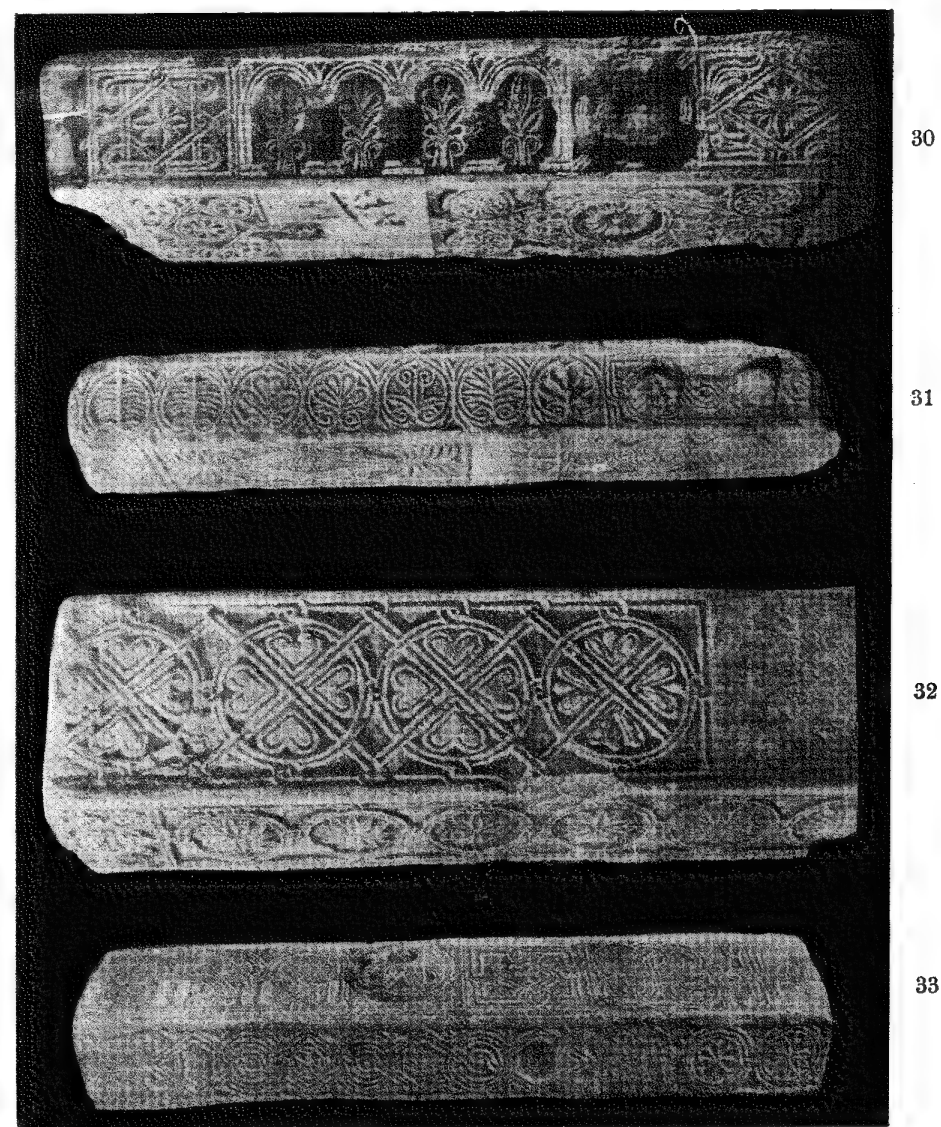
συνηθέστατα εἰς βυζαντινὰ ἔργα ἀπαντῶν ἐσχηματοποιημένον καρδιώσχημον φύλλον¹. Ἐπὶ τῆς ἄνω ταινίας τοῦ ἐπιστυλίου εἶναι χαραγμένη ἐπιγραφὴ.

¹ Θωράκιον μουσείου Χίου Orlandos, Monum. byzantins de Chios II πίν. 7, σμάλτον μουσείου Βουδαπέστης Dalton, Byzantine art and archaeology, Oxford 1911 σ. 679 εἰκ. 430, θρόνος μητροπόλεως Σερρών. Λαμπάκης Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐτ. Ε' (1905) σ. 65, κιονόκρανον μονῆς Χελανδαρίου Millet, Ancien art serbe εἰκ. 158, θωράκιον μονῆς Βαρνάκοβας Ὁρλάνδος, Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας, Ἀθῆναι 1922 σ. 30 εἰκ. 19, κιονόκρανον Βήρας Ὁρλάνδος, Θρακικά Δ' σ. 21 εἰκ. 11. κλπ.

Εἰκ. 24. Τεμάχια ἐπιστυλίων.

26-33. (Εἰκ. 24 καὶ 25). Ὅκτὸ τεμαχισμένα ἐπιστύλια κοσμούμενα κατὰ τὴν προσθίαν καὶ τὴν κάτω αὐτῶν ἐπιφάνειαν διὰ ποικίλων γεωμετρικῶν καὶ φυτικῶν κοσμημάτων. Οὕτω π.χ. τὰ ὑπ' ἀριθ. 26 καὶ 30 τεμάχια ἐμφανίζουν

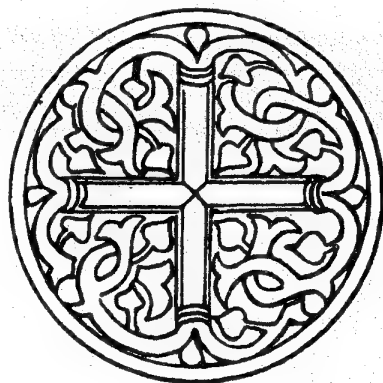

Εἰκ. 25. Τεμάχια ἐπιστυλίων.

τὸ ἤδη περιγραφέν θέμα τῆς τοξοστοιχίας, βαινούσης ἐπὶ ἀπλῶν (26) ἢ διπλῶν (30) κιονίσκων μεταξὺ τῶν ὁποίων εἰκονίζεται τὸ τυπικὸν ἐκφυλισμένον ἀνθέμιον, πλὴν ἑνὸς μετακιονίου (26) ἐνθα ἐν ἐξέρογῳ ἀναγλύφῳ εἰκονίζεται τὸ γνωστὸν ἀνατολικὸν θέμα τοῦ ἀετοῦ, ὅστις ἔχει συλλάβει διὰ τῶν ὀνύχων τοῦ λαγῶν. Τὰ ὑπ' ἀριθ. 27 καὶ 28 ἐπιστύλια φέρουσι γέγλυμμένους συριακοὺς

τροχούς περιβάλλοντας εξέργους ρόδακας, ἐν δὲ τῇ κάτω ἐπιφανείᾳ, τοῦ μὲν 27 εἰκονίζεται τὸ γνωστὸν μικρασιατικὸν κόσμημα τῶν συνεχομένων τετραφύλλων, τοῦ δὲ 28 ἰσοσκελῆς σταυρὸς καὶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ μακρόμισχα ἀνθέμια. Ἐπὶ τοῦ ὑπ' ἀρ. 31 τεμαχίου παρίστανται συνεχῇ ἀνθέμια ἐγγεγραμμένα ἐντὸς ῥοειδοῦς περιβλήματος, καὶ τέλος τὰ ὑπ' ἀρ. 27 καὶ 33 ἐπιστύλια παρουσιάζουσι τὰς γνωστὰς μαστοειδεῖς ἀποφύσεις ἢ κομβία.

Ἡ χρονολογία πάντων τῶν ἐν λόγῳ ἐπιστυλίων κυμαίνεται ἀπὸ τοῦ 10^{ου} μέχρι τοῦ 12^{ου} μ. Χ. αἰῶνος.

ΔΥΟ ΑΝΕΚΔΟΤΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΡΙΚΚΑΛΩΝ

Ἡ ἐνοῦσα τὰ Τρίκαλα πρὸς τὴν Λάρισαν ἀμαξιτὴ ὁδὸς διέρχεται κατὰ τὸ 12^{ον} ἀπὸ Τρικκάλων χιλιόμετρον παρὰ τὴν ρίζαν ἐνὸς χαμηλοῦ καὶ ἐρήμου προβούνου τῶν Χασίων, τὴν κορυφὴν τοῦ ὁποίου στέφουν τὰ τεῖχη ἀρχαίας ἀκροπόλεως καὶ μέγας, ἐν ἡμιερειπιώδει καταστάσει, χριστιανικὸς ναός. Ὁ μνημονευθεὶς λόφος καλεῖται σήμερον ὑπὸ τῶν περιοίκων Παλαιογαρδίκι, τὰ δ' ἐπ' αὐτοῦ σωζόμενα ἀρχαῖα τεῖχη εἶχον ἤδη ἀπὸ ἐνὸς αἰῶνος ἐπισύρει τὴν προσοχὴν τῶν ἐρευνητῶν, ἐξ ὧν πρῶτος ὁ δξυνούστατος Leake (1835) καὶ περιγραφὴν αὐτῶν εἶχε παρασχεῖ καὶ τὴν πόλιν, εἰς ἣν ταῦτα ἀνήκον, εἶχε ταυτίσει πρὸς τὸ Πελινναῖον¹. Ὀλίγον ἀργότερον (1857) ἐπεσκέφθη τὸν λόφον ὁ Δανὸς ἀρχαιολόγος J. Ussing, ὅστις περιέγραψε λεπτομερέστερον τὰ τεῖχη² δὲν ἐδέχθη ὁμως τὴν περὶ Πελινναίου ἄποψιν τοῦ Leake, ἀλλ' ὑπεστήριξεν ὅτι ἄλλη τις πόλις θὰ ἔκειτο εἰς Γαρδίκι, ἣν ὁ ἡμέτερος Γεωργιάδης, ἀκολουθῶν τὸν Kiepert³, ἐταύτισεν ἐν τῇ ἀξιολόγῳ περὶ Θεσσαλίας πραγματείᾳ του⁴ πρὸς τὸ Λιμναῖον, ἐν ᾧ τοῦναντίον ὁ Β. Δούσμανης⁵ ἐπανήλθεν εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Leake προταθεῖσαν καὶ ὑπὸ τῶν Bursian⁶, Philippson⁷, Lolling⁸ καὶ Edmonds⁹ παραδεκτὴν γενομένην ταύτισιν πρὸς τὸ Πελινναῖον. Τὴν γεννηθεῖσαν διχογνωμίαν ἔλυσεν ὀριστικῶς, διὰ πολλῶν καὶ πειστικῶν ἐπιχειρημάτων, ὁ διεξοδικῶς μελετήσας τὴν ἀρχαίαν Θεσσαλίαν καὶ ἐμβριθεὶς περὶ αὐτῆς σύγγραμμα πρὸ τινων ἐτῶν δημοσιεύσας Friedrich Stählin, ἀποδείξας ὅτι τὸ Παλαιογαρδίκι κατέχει ὄντως τὴν θέσιν τῆς ἀρχαίας Πελίννης¹⁰. Παρέσχε δὲ μάλιστα ὁ εἰρημένος καθηγητῆς καὶ τοπογραφικὸν διάγραμμα τῶν τειχῶν

¹ William Martin Leake, *Travels in northern Greece*, IV, London 1835, σ. 288.

² *Griechische Reisen und Studien*, Kopenhagen 1857 σ. 51.

³ H. Kiepert, *Atlas antiquus* Berlin πίν. VI.

⁴ Ν. Γεωργιάδου, *Ἡ Θεσσαλία* Ἀθῆναι 1880 σ. 289, β' ἐκδ. ἐν Βόλῳ 1894 σ. 188.

⁵ Β. Δούσμανης, *Ἱστορία τῆς Θεσσαλίας*, Ἀθῆναι 1925 σ. 164.

⁶ Conrad Bursian, *Geographie von Griechenland I* Leipzig 1862 σ. 52.

⁷ Alfr. Philippson, *Thessalien und Epirus*, Berlin 1897 σ. 132.

⁸ *Hellenische Landeskunde und Topographie* σ. 152.

⁹ *Annual of the British School*, V (1898-9) σ. 20.

¹⁰ Fr. Stählin, *Das hellenische Thessalien*, Stuttgart 1924 σ. 116.

τῆς ἐπὶ τῆς κλιτύος τοῦ λόφου ἰδρυμένης πόλεως καὶ τῆς ἐπὶ τῆς κορυφῆς αὐτοῦ ἀκροπόλεως, συνοδεύσας αὐτὸ διὰ λεπτομεροῦς περιγραφῆς τῶν ἐρειπίων, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ παραιτέμπομεν τὸν ἐνδιαφερόμενον ἀναγνώστην, ἀρκούμενοι νὰ προσαγάγωμεν ἐνταῦθα φωτογραφικὴν ἀποψιν τμήματος τοῦ πολυγωνικοῦ τείχους (εἰκ. 1), οὕτινος οὐδεμίαν δυστυχῶς εἰκόνα παρέσχεν ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ ὁ Stählin.

Ὡς πρὸς δὲ τὸ μεσαιωνικὸν Γαρδικί, περὶ τοῦ ὁποίου ἡμεῖς ἐνταῦθα

Εἰκ. 1. Τμήμα τείχους τῆς ἀκροπόλεως τοῦ Πελινναίου.

θ' ἀσχοληθῶμεν, δὲν δυνάμεθα νὰ εἰπωμεν πότε ἀκριβῶς ἐνεφανίσθη. Ἄν ὅμως κρίνωμεν ἀπὸ τὸ ὄνομα αὐτοῦ, ὅπερ εἶναι ἐκ τῶν μόνων λειψάνων, ἅτινα παρέμειναν ὡς τεκμήρια τῆς διαβάσεως τῶν Σλαύων, πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ μετονομασία τοῦ ἀρχαίου Πελινναίου εἰς Γαρδικί θὰ ἐγένετο μετὰ τὸν 7^{ον} αἰῶνα, ἴσως δὲ καὶ μετὰ τὴν εἰσβολὴν τῶν Βουλγάρων, κατὰ τὸν 10^{ον} αἰῶνα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει τὴν ἀρχαιότεραν μνείαν τοῦ Γαρδικίου εὐρίσκομεν εἰς τὸ Τακτικὸν τῆς ἐποχῆς Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου¹¹ (περὶ τὸ 980), ἐνθα ἡ ἐπισκοπὴ Γαρδικίου ἀναφέρεται ὡς ὑπαγομένη εἰς τὴν μητρόπολιν Λαρίσης καὶ κατέχουσα τὴν ἰβ' θέσιν μεταξὺ τῶν 28 ἐπισκοπῶν τῆς μητροπόλεως ταύτης. Ἐνα δ' αἰῶνα βραδύτερον μνημονεύεται ὡσαύτως ἡ ἐπισκοπὴ Γαρδικίου καὶ εἰς τὸ Τακτικὸν τὸ φέρον τὴν ἐπιγραφὴν «Ἡ γεγονυῖα διατύπωσις παρὰ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ κλπ.»², ὅπερ συνετάχθη πιθανῶς ὀλίγον μετὰ τὸ 1084³.

¹¹ Notitiae Episcopatumum ἔκδ. Parthey Berlin 1866 σ. 121. Περὶ τοῦ χρόνου τοῦ Τακτικοῦ τούτου ὄρα Γ. Ι. Κονιδάρην ἐν λ. Τακτικά τῆς Μ. Ἑλλης. Ἐγκυκλοπαίδεια σ. 757.

² Ράλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν Κανόνων, Ἀθήνησιν 1855 τ. Ε', σ. 482.

³ Γ. Ι. Κονιδάρης ἔ. ἀ.

Εἰς τὸ τακτικὸν δὲ τοῦτο κατέχει ἡ ἐπισκοπὴ Γαρδικίου καὶ πάλιν τὴν ἰβ' θέσιν. Περὶ δὲ τὰ μέσα τοῦ 12^{ου} αἰῶνος ἀναφέρεται τὸ Γαρδικί καὶ ἐν τῷ ὁδοιπορικῷ τοῦ ἐκ Τουδέλης τῆς Ἰσπανίας ραβίνου Βενιαμίν, ὅστις γράφει περὶ αὐτοῦ ὅτι ἦτο «μία πόλις ἐκτεσμένη καὶ ἡρημωμένη, περιέχουσα ὀλίγους μόνον Ἕλληνας καὶ Ἰουδαίους¹». Κατὰ δὲ τὰς ἀρχὰς τοῦ 13^{ου} αἰῶνος μνημονεύεται ἐπανειλημμένως καὶ ἀρχιεπίσκοπος Γαρδικίου α) ἐν πράξει, δι' ἧς ἡ ἐφορεία τῆς ὑπὸ τὸν Ναυπάκτου μονῆς τῆς Ἀγ. Τριάδος ἀνατίθεται εἰς τὸν Γαρδικίου Ἰωάννην² β) ἐν ἐπιστολῇ τοῦ Πατριάρχου Μανουὴλ τοῦ Σαραντηνοῦ πρὸς τὸν περίπυστον μητροπολίτην Ναυπάκτου Ἰωάννην τὸν Ἀπόκαυκον³ καὶ γ) ἐν τῇ ἀπαντητικῇ ἐπιστολῇ τοῦ Ἀποκαύκου πρὸς τὸν Πατριάρχην Μανουήλ⁴. Δὲν εἶναι ὅμως βέβαιον ἂν ὁ μνημονευόμενος ἐν τοῖς ἄνω ἐγγράφοις ἀρχιεπίσκοπος εἶναι ὁ τῆς ἐν Θεσσαλίᾳ ἢ ὁ τῆς ἐν Φθιώτιδι ἐπισκοπῆς Γαρδικίου⁵. Τέλος ὑπερμεσοῦντος τοῦ 13^{ου} αἰῶνος ἡ ἐπισκοπὴ Γαρδικίου μνημονεύεται εἰς τὸ Τακτικὸν τῆς ἐποχῆς Μιχαὴλ τοῦ Παλαιολόγου ὡς κατέχουσα τὴν ιγ' θέσιν μεταξὺ τῶν 16 ἐπισκοπῶν τῶν ὑποτεταγμένων εἰς τὴν μητρόπολιν Λαρίσης. Ἐπιβεβαιοῖ δὲ τοῦτο καὶ σιγίλλιδες γράμμα τοῦ 1371 τοῦ Πατριάρχου Φιλοθέου⁶.

Μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων κατάληψιν τῆς Λαρίσης ἡ ἐπισκοπὴ Γαρδικίου ἐσχόλαξε, λόγῳ μεταθέσεως τῆς ἑδρας τοῦ Μητροπολίτου Λαρίσης εἰς Τρίκκαλα⁷, ὅτε ἐπετράπη εἰς τὸν Λαρίσης νὰ μὴ χειροτονῇ ἐπισκόπους Τρίκκης καὶ Γαρδικίου, ἵνα ζῇ ἐκ τῶν εἰσοδημάτων τῶν δύο τούτων ἐπισκοπῶν. Ἀνασυνεστήθη ὅμως ἀργότερον⁸ (1543) καὶ ἐξηκολούθησεν ὑφισταμένη καθ' ὅλους τοὺς μετέπειτα αἰῶνας, μέχρι τοῦ 1899, ὅτε διὰ νόμου συνεχωνεύθη πρὸς τὴν ἐπισκοπὴν Τρίκκης.

Κατάλογον τῶν μετὰ τὴν ἀνασύστασιν τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου διατελεσάντων ἐπισκόπων ἐδημοσίευσεν ὁ κ. Ν. Γιαννόπουλος⁹, συνεπλήρωσε δ' αὐτὸν ἀργότερον ὁ κ. Κ. Δυοβουνιώτης¹⁰ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπ' ἀρ. 1471 καὶ 1472 κωδῖ-

¹ Itinerarium Beniamini Tudelensis... ex hebraico in latinum factum, Bened. Aria Montano interprete. Antverpiae 1575 σ. 27.

² Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, ἐν Πετροπόλει 1891 τ. Α' σ. 342 ἀρ. 67.

³ Vassilievskij, ἐν Viz. Vrem. τ. Γ' σ. 268.

⁴ Vassilievskij, ἔ. ἀ. σ. 271.

⁵ Τῆς «ἐτέρας Γαρδικίας» ὡς λέγεται ἐν πολλοῖς ἐγγράφοις.

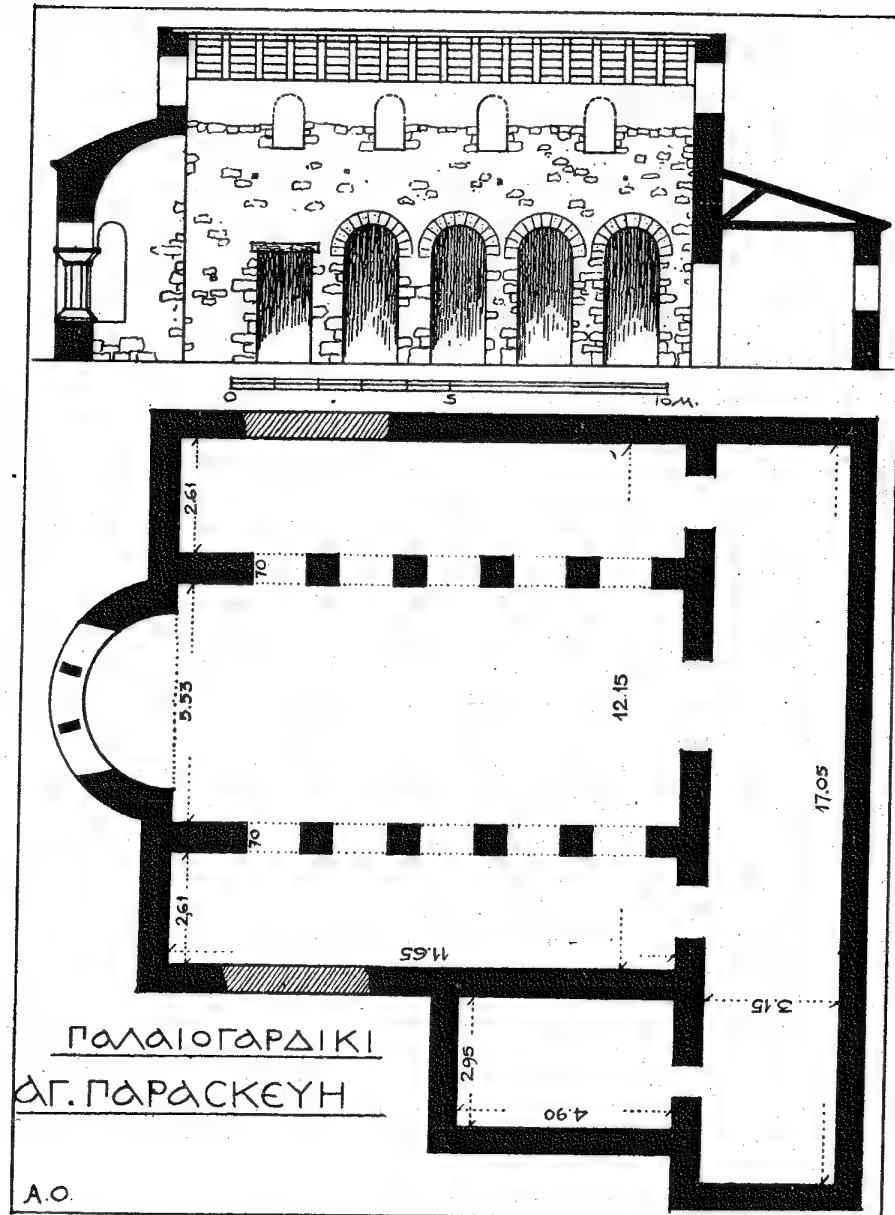
⁶ Miklosich-Müller, Acta et diplomata 1, 588.

⁷ Μητροπολίτης Τρίκκης καὶ Σταγῶν Πολύκαρπος ἐν Θεολογία τόμ. 15 (1937) σελ. 357.

⁸ Κ. Δυοβουνιώτης, Ἱερὸς Σύνδεσμος 1916 ἀρ. φ. 279 σ. 13.

⁹ Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσοῦ ἔτος ΙΑ' σ. 175.

¹⁰ Συμβολαὶ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς μητροπόλεως Λαρίσης, Ἱερὸς Σύνδεσμος 1911 ἀρ. φ. 279 σ. 13.

Εικ. 2. Κάτοψις και κατά μήκος τομή του ναού της Αγ. Παρασκευής.

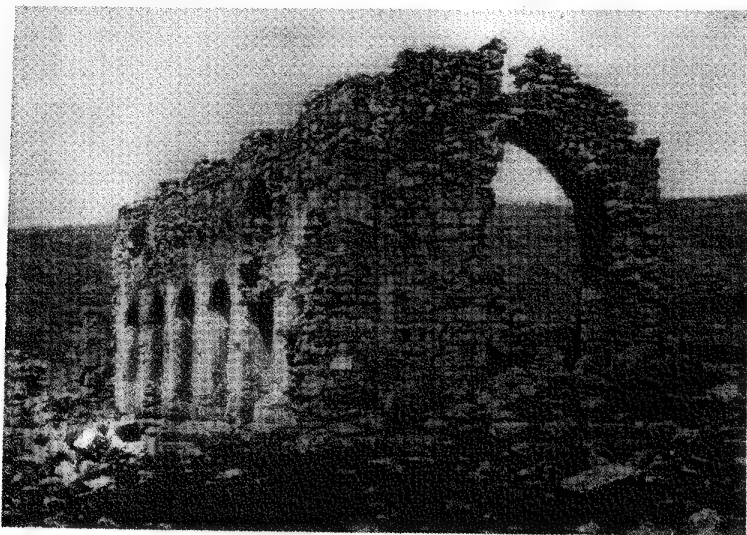
κων του Έθν. Πανεπιστημίου. Πρὸ ὀλίγων ὁμῶς ἐτῶν προσέθηκεν ὁ κ. Γιαννόπουλος εἰς τὸν παλαιόν του κατάλογον καὶ τὸν ἐπίσκοπον Σωφρόνιον τὸν Α' τοποθετήσας αὐτὸν εἰς τὸ ἔτος 1425¹. Τὸν νέον δὲ τοῦτον ἐπίσκοπον προσέθηκεν ὁ κ. Γιαννόπουλος στηριχθεὶς, ὡς γράφει, ἐπὶ τῆς γραπτῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἐν τῷ γειτονικῷ χωρίῳ Κριτσίνι ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν. Ἡμεῖς ὁμῶς ἀναγνώσαντες ἐσχάτως τὴν εἰρημένην ἐπιγραφὴν² διεπιστώσαμεν, ὅτι ἡ χρονολογία, ἣν ἀναγράφει, δὲν ἀνάγεται εἰς τὸ ἔτος 1425, ὡς ὑπέθεσεν ὁ κ. Γιαννόπουλος, ἀλλ' εἰς τὸ 1625. Κατὰ ταῦτα ὁ ἐν αὐτῇ ἀναφερόμενος ἐπίσκοπος Σωφρόνιος εἶναι αὐτὸς οὗτος, ὃν ὁ μὲν κ. Γιαννόπουλος ἀνέγραψεν ἐν τῷ παλαιῷ καταλόγῳ του μὲ τὸ ἔτος 1649³, ὁ δὲ κ. Δυοβουνιώτης ἐσημείωσεν ὡσαύτως μὲ τὰ ἔτη 1659⁴ καὶ 1663⁵.

Ἐς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἐξέτασιν τοῦ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου ἡμιρεπιδωμένου ναοῦ, ὃν οἱ περιόικοι τιμῶσιν εἰς μνήμην τῆς Ἀγ. Μεγαλομάρτυρος Παρασκευῆς. Ὡς βλέπει τις ἐν τῇ παρατιθεμένῃ κατόψει (εἰκ. 2) τὸ κτήριο ἔχει τὸ σχῆμα βασιλικῆς, ἀποτελουμένης ἐκ τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ πρὸς δυσμὰς αὐτοῦ προσηρητημένου νάρθηκος. Ὁ κυρίως ναός, σχήματος περίπου τετραγώνου (ἑσωτ. διαστ. 11.65×12.15), διαιρεῖται διὰ δύο πεσοστοιχιῶν εἰς τρία κατὰ μῆκος κλίτη, ἐξ ὧν τὸ μέσον εἶναι, ὡς συνήθως, εὐρύτερον τῶν ἄκρων (5.53:2.61) καὶ καταλήγει πρὸς ἀνατολὰς εἰς μεγάλην, ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς ἡμικυκλικήν, ἀψίδα ἱεροῦ. Ἐκάστη πεσοστοιχία ἀποτελεῖται ἐκ τεσσάρων τετραγώνων (0.70×0.70) πεσσῶν καὶ δύο κατὰ τὰ ἄκρα παραστάδων. Ὁ δὲ νάρθηξ, διατηρούμενος, ὡς καὶ τὰ πλάγια κλίτη, μόνον ἐν θεμελίῳ, ἐκτείνεται καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ καὶ ἔτι πέραν πρὸς βορρᾶν, συγκοινωνῶν διὰ μιᾶς θύρας πρὸς ἕκαστον τῶν κλιτῶν καὶ πρὸς ὀρθογώνιον, κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ ναοῦ κατεσκευασμένον διαμέρισμα, ὅπερ θὰ ἐχρησίμευεν ὡς σκευοφυλάκιον.

Καὶ ταῦτα μὲν ὡς πρὸς τὴν κάτοψιν· ὡς πρὸς δὲ τὴν καθ' ὕψος διάταξιν παρατηροῦμεν, ὅτι οἱ πεσσοὶ ἐγεφυροῦντο ἄνω διὰ τόξων ἐκτισμένων διὰ λαξευτῶν πωρολίθων, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν λοιπὴν τοιχοποιίαν τοῦ ναοῦ, ἣτις εἶναι κατεσκευασμένη δι' ἀκανονίστων, φαιῶν ἀσβεστολίθων μὲ πολὺ ὀλίγα τεμάχια πλίνθων. Ἐξαιρέσιν ποιοῦνται μόνον τὰ ἄκρα ἀνατολικὰ ἀνοίγματα, ἐνθα, ἀντὶ τοξωτῶν, ὑπάρχουσιν εὐθέα ὀριζόντια ὑπέρθυρα ἐκ ξύλου, διατηρούμενα εἰσέτι (εἰκ. 2). Ὑπεράνω τῶν πεσοστοιχιῶν ὑψοῦ τοῦ τοῖχος διατρυπώμενος ὑπὸ τεσσάρων μονολόβων ἀνοιγμάτων (0.80), ὧν διατηροῦνται τὰ κάτω ἡμίση (εἰκ. 2). Πρὸς ἀνατολὰς δὲ καὶ δυσμὰς, ἦτοι κατὰ τὰς στενάς πλευ-

¹ Θεολογία (1933) τ. 11 σ. 332.² Ταύτην δημοσιεύομεν κατωτέρω ὁλόκληρον. Ὅρα σελ. 164.³ Ἐπετηρίς Φιλ. Συλλ. Παρνασσῶ ἔτος ΙΑ' (1915) σ. 175.⁴ Ἐρὸς Σύνδεσμος 1916 ἀρ. φ. 279 σ. 15.⁵ Αὐτόθι ἀρ. φ. 279 σ. 15.

ρὰς τοῦ μέσου κλίτους, ὑψοῦντο τριγωνικοὶ τοῖχοι διατρυπώμενοι καὶ αὐτοὶ ὑπὸ μονολόβων, τοξωτῶν ἀνοιγμάτων (εἰκ. 2 καὶ 5). Ἡ ὑπεράνω τῶν τοξοστοιχιῶν ὑπαρξίς παραθύρων μαρτυρεῖ, ὅτι τὸ μέσον κλίτος τοῦ ναοῦ ὑψοῦτο ὑπὲρ τὰ πλάγια, σχηματίζον φωταγωγόν. Τὰ πλάγια λοιπὸν κλίτη εἶχον τὰς στέγας χαμηλοτέρας, ὥς ἄλλως τε διαπιστοῦται καὶ ἐκ τῆς ὑπάρξεως ὁπῶν πακτώσεως δοκῶν ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τῶν ὑπερθεν-τῶν πεσοστοιχιῶν τοίχων.

Εἰκ. 3. Ἀποψὶς τοῦ ναοῦ ἀπὸ Ν. Α.

Ἐπειδὴ δὲ ὅμοιαι ὁπαὶ πακτώσεως ὑπάρχουσι καὶ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου, συνάγομεν ὅτι καὶ ὁ νότιος ἐστεγαζέτο διὰ στέγης χαμηλοτέρας τῆς τοῦ μέσου κλίτους καὶ ἰσοῦσθους πρὸς τὴν τῶν ἄκρων κλιτῶν. Ὅτι δὲ πᾶσαι αἱ στέγαι τοῦ ναοῦ ἦσαν ξύλιναι συνάγεται καὶ ἐκ τοῦ μικροῦ σχετικῶς πάχους (0.65) τῶν τοίχων. Τοῦναντίον τὸ μεγαλύτερον πάχος τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ μαρτυρεῖ, ὅτι αὕτη ἦτο κεκαλυμμένη διὰ κτιστοῦ τεταρτοσφαιρίου. Ἐφερε δ' ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ κάτω καὶ μέγα τρύλοβον παράθυρον, συνολικοῦ ἀνοίγματος 3.57, ὥς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν σωζομένων ἄκρων σταθμῶν. Τοῦ παραθύρου τούτου εὐρέθη, ἐρριμένος ἔξω τοῦ ναοῦ, ὁ ἕτερος τῶν κορμῶν τῶν ἐκ φαιοῦ ἀσβεστολίθου διαχωριστικῶν ἀμφικιονίσκων, ὕψους 0.97. Παράθυρα θὰ ὑπῆρχον βεβαίως καὶ εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τῶν πλαγίων κλιτῶν, θὰ ἦσαν ὅμως ταῦτα πιθανώτατα μονόλοβα.

Μίαν ἐνδιαφέρουσαν τεχνικὴν λεπτομέρειαν παρουσιάζει ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ μέσου κλίτους, ὅστις ἐμφανίζει σήμερον ἐν τῷ μέσῳ μεγάλην ἡμικυκλικὴν καμάραν (εἰκ. 5). Ἡ καμάρα αὕτη ἐφράσσετο ἄλλοτε διὰ τοιχοποιίας, χρησι-

μεύουσα ἀπλῶς ὡς ἀνακουφιστικὸν τόξον διὰ τὸ ὑπερθεῖν τῆς κάτωθεν βασιλείου πύλης.

Ὁ ναὸς ἐκοσμεῖτο ἐσωτερικῶς μὲ τοιχογραφίας, ὧν ἐλάχιστα τμήματα διατηροῦνται ἐπὶ τῶν τοίχων καὶ ταῦτα λίαν ἀμυδρά, λόγῳ τῆς ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἐκθέσεως αὐτῶν εἰς τὰς ἀτμοσφαιρικὰς ἐπιδράσεις. Διακρίνονται μάλιστα καὶ δύο ἐπ'ἀλλήλα στρώματα τοιχογραφίας, ἰδίᾳ εἰς τὴν πρὸς νότον παρειᾶν τῆς Ν. Α. παρὰστάδος, ἔνθα παρίσταται ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου καὶ ἐπὶ

Εἰκ. 4. Ἀποψὶς τοῦ ναοῦ ἀπὸ Β. Α.

τοῦ δευτέρου ἀπ' ἀνατολῶν πεσοῦ τῆς βορείου πεσοστοιχίας, ἔνθα εἰκονίζεται ἡ Παναγία. Ἡ τέχνη τῶν εἰκόνων τοῦ παλαιότερου στρώματος δύναται νὰ ἀναχθῇ εἰς τὸν 14^{ον} αἰῶνα, ἡ δὲ τοῦ νεωτέρου πιθανῶς εἰς τὸν 17^{ον}.

Ὁ ἐξετασθεὶς ναὸς ἀνήκει εἰς τὸν τύπον ἐκείνων τῶν βασιλικῶν, ὅστις, ἐφαρμοσθεὶς κατ' ἐξοχὴν ἐν τῇ βορείᾳ Ἑλλάδι κατὰ τὴν δευτέραν μετὰ Χριστὸν χιλιετηρίδα, παρουσιάζει ἀναμιξέ στοιχεῖα ἑλληνιστικὰ καὶ ἀνατολικά¹. Πράγματι ἡ βασιλικὴ τοῦ Γαρδικίου εἶναι ἑλληνιστικὴ μὲν λόγῳ τῶν ξυλίνων στεγῶν τῆς καὶ τοῦ ὑπερυψωμένου μέσου κλίτους τῆς, ἀνατολικῆς δὲ διότι στερεῖται ὑπερφῶν καὶ χρησιμοποιεῖ κτιστοὺς πεσσούς ἀντὶ κιόνων. Μεγάλῃν ὁμοιότητι ὡς πρὸς τὴν κάτοψιν παρουσιάζει ἡ ἐξετασθεῖσα βασιλικὴ πρὸς τὴν λεγομένην βασιλικὴν τῶν κατηγουμένων παρὰ τὰ Σέρβια², ὡς καὶ πρὸς τὴν τοῦ Ἀγ. Φωκᾶ ἐν Priolo τῆς Σικελίας³.

¹ G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916 σ. 15 ἐ. καὶ Γ. Σωτηρίου ἐν Byz. Zeitschr. XXX (1930) σ. 568 ἐ.

² Ὁρα εἰκόνα παρὰ Γ. Σωτηρίου ἐ. ἀ. πίν. IX.

³ Freshfield, Cellae trichorae and other christian antiquities of Sicily, 1913 πίν. 2.

Ἄν κρίνωμεν ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων στοιχείων καὶ ἰδίᾳ τοῦ συστήματος τῆς τοιχοποιίας, πρέπει νὰ χρονολογήσωμεν τὴν βασιλικὴν τοῦ Γαρδικίου ἀπὸ τοῦ 14^{ου} μ. Χ. αἰῶνος.

Τοπικὴ παράδοσις. Κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ λόφου τοῦ Γαρδικίου

Εἰκ. 5. Ἀποψις τοῦ ναοῦ ἀπὸ δυσμῶν.

ὁργὴ διὰ τὴν ἀνοσίαν προᾶξιν δὲν ἐβράδυνε νὰ ἐκδηλωθῇ· διότι τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς ἡμέραν ὅλον τὸ παλαιὸν Γαρδικὶ ἐβυθίσθη, ἀπέμεινε δὲ μόνον ὄρθιος ὁ ναός, ὃν σήμερον βλέπομεν⁶.

¹ Ἐν λεπτομερεῖ περιγραφῇ τοῦ Γαρδικίου, ἣν ἐδημοσίευσεν εἰς τὴν ἐφημερίδα «Θάρος» τῶν Τρικκάλων (ἀρ. φύλλων 9378 ἕως 9381) ὁ φίλος καθηγητὴς τοῦ Γυμνασίου Τρικκάλων κ. Ι. Β. Παπασωτηρίου, μεθ' οὗ συνεπεσκέφθημεν τὸν ἐρειπῶνα τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1937, ἀναφέρεται ὅτι τὸ ὕδωρ τοῦ Ζοῦρ-παπᾶ ἔχει καὶ ἱαματικὰς ιδιότητας (φ. 9378).

² Leake, ἔ. ἀ. Ι, 431.

³ Γεωργιάδου, Ἡ Θεσσαλία σ. 187.

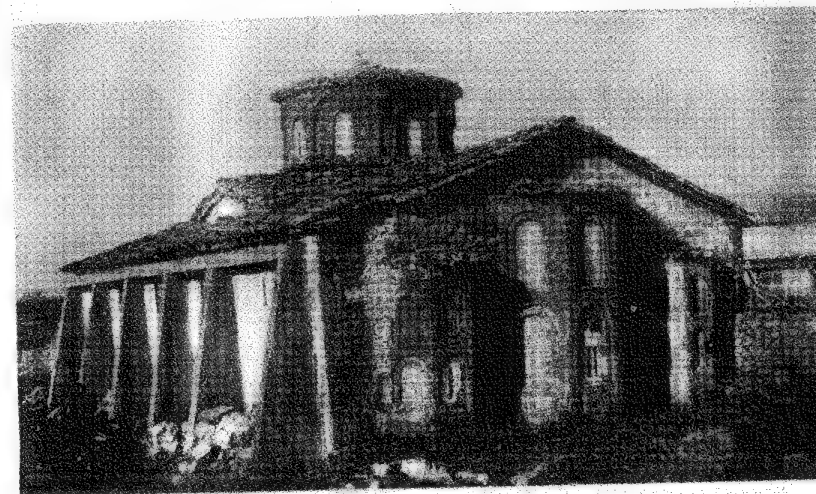
⁴ Ὑπὸ τοῦ Ussing, (ἔ. ἀ. σ. 51) καὶ τοῦ Lolling, (ἔ. ἀ. 152) ὀνομάζεται Σὺρ-παπᾶ.

⁵ Χάρτης Χαρτογραφικῆς ὑπηρεσίας τοῦ στρατοῦ καὶ Stählin ἔ. ἀ. σ. 117.

⁶ Ὁ Leake, ἔ. ἀ. IV 268 καὶ ὁ Ussing, ἔ. ἀ. σ. 51 ἀναφέρουσιν, ὅτι ὑπῆρχε καὶ ἄλλη μικροτέρα ἐκκλησία εἰς τὴν ρίζαν τοῦ λόφου, ἣτις σήμερον δὲν ὑφίσταται πλέον.

χαίνει βαθεῖα κρατηροειδὴς χοάνη, περιβαλλομένη ὑπὸ ἐρυθρῶν πετρωμάτων καὶ διατηροῦσα εἰς τὸ βάθος ἀφθονον ἀκινήτου ὕδωρ¹ μὲ ἰχθύας². Ἡ χοάνη αὕτη καλεῖται ὑπὸ τῶν περιοίκων Βούλιαγμα³ καὶ Ζοῦρ-παπᾶ⁴ ἢ Ζόρι-παπᾶ⁵, προῆλθε δὲ πιθανώτατα ἐκ κατακρημνίσεως τῶν ἀνωστρωμάτων τῆς κλιτύος. Πρὸς ἐξήγησιν τοῦ ἔργου τούτου τῆς φύσεως ἢ λαϊκῆς φαντασία ἔπλασε μῦθον καθ' ὃν ἱερεὺς τις τοῦ Παλαιογαρδικίου, ὑπακούσας εἰς ἐισηγήσεις τρίτων, ὅτι ὁ κατέχων ὥραϊον μῆλον δικαιοῦται καὶ νὰ τὸ καρπωθῇ, ἐβίασε, ἡμέραν τινα τοῦ Πάσχα, τὴν εὐειδῆ κόρην του. Ἄλλ' ἡ θεία

Ὁ δεύτερος ναὸς περὶ τοῦ ὁποίου θὰ κάμωμεν ἐνταῦθα λόγον, εὑρίσκεται εἰς τὸ χωρίον Κριτσίνι, ὅπερ κεῖται ἡμίσειαν περίπου ὥραν νοτιοδυτικῶς τοῦ Παλαιογαρδικίου ἐν τῇ πεδιάδι. Εἶναι δὲ τὸ Κριτσίνι ἀρκετὰ παλαιὸν πόλισμα· διότι ἀναφέρεται εἰς τὸν πίνακα τῶν ὁρίων τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου, ὃν ἀναγράφει τὸ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1542 ἐπικυρωτικὸν γράμμα τοῦ μητροπολίτου Λαρίσης Νεοφύτου¹, ἀντιγραφὲν τὸ 1734 ἐκ τοῦ καταστραφέντος κώδικος τῆς

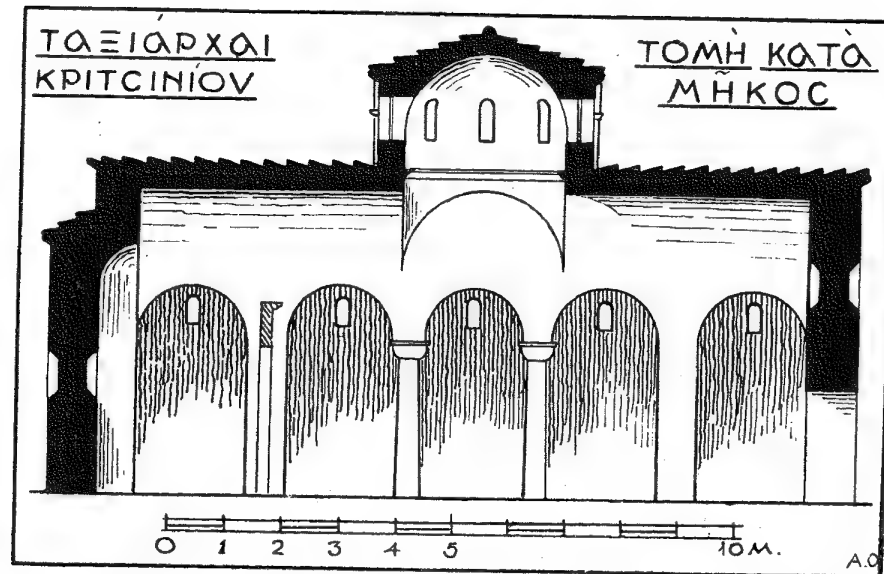
Εἰκ. 6. Ἀποψις τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν ἀπὸ Ν. Α.

μονῆς Λουσίκου. Εἰς τὸν πίνακα τοῦτον τὸ Κριτσίνι ἀναφέρεται μὲ τὸ ἐλαφρῶς παρηλλαγμένον ὄνομα Κριτσίνιστα.

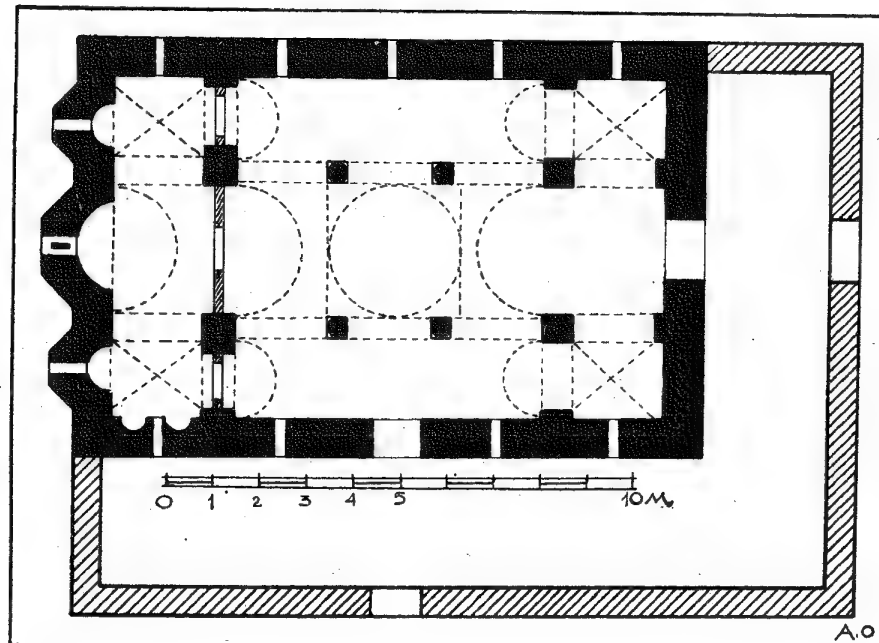
Τῆς αὐτῆς περίπου πρὸς τὸ χωρίον ἐποχῆς εἶναι καὶ ὁ ἐν αὐτῷ ναὸς τῶν Ἀσωμάτων Ταξιαρχῶν, ὅστις σφύζεται εἰσέτι ἀκέρατος καὶ λειτουργεῖται² (εἰκ. 6). Ἐχει δ' οὗτος τὸν τύπον θολωτῆς τρουλλαίας βασιλικῆς (εἰκ.), εἰς ἣν ἀργότερον προστετέθη πρὸς δυσμὰς καὶ πρὸς βορρᾶν χαμηλότερος, ξυλόστεγος νάρθηξ. Ὁ κυρίως ναός, ἐκτισμένος διὰ κανονικῶν πωρολίθων, χωρίζεται ἐσωτερικῶς εἰς τρία κλίτη διὰ δύο σειρῶν ἐκ 4 στηριγμάτων, ὧν τὰ μὲν δύο μεσαῖα εἶναι κίονες μαρμαρινοὶ, φέροντες λεβητοειδῆ, ἀκόσμητα κιονόκρανα, τὰ δὲ δύο ἄκρα

¹ P. Ouspensky, Ἀποδημία εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων (ρωσ.) Πετρούπολις 1896 σ. 356.

² Ἐσχάτως ἐγένοντο ἐν τῷ ναῷ τούτῳ στερεωτικαὶ ἐργασίαι ὑπὸ τῆς ὑπηρεσίας ἀναστηλώσεως ἀρχαίων μνημείων. Πρὸς συγκράτησιν τῆς νοτίας αὐτοῦ πλευρᾶς κατεσκευάσθησαν ἀντηρίδες ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος, ὡς δεικνύει ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 6. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ ναοῦ προέρχεται καὶ μικρὸν ἀρχαῖον ἀνάγλυφον παριστῶν ἵππεα, ὅπερ ἀπόκειται σήμερον ἐν τῷ Μουσείῳ τοῦ Λούβρου. Πβλ. Henzey-Daumet, Mission archéologique de Macédonie, Paris 1876, πίν. 26,1 σ. 418.

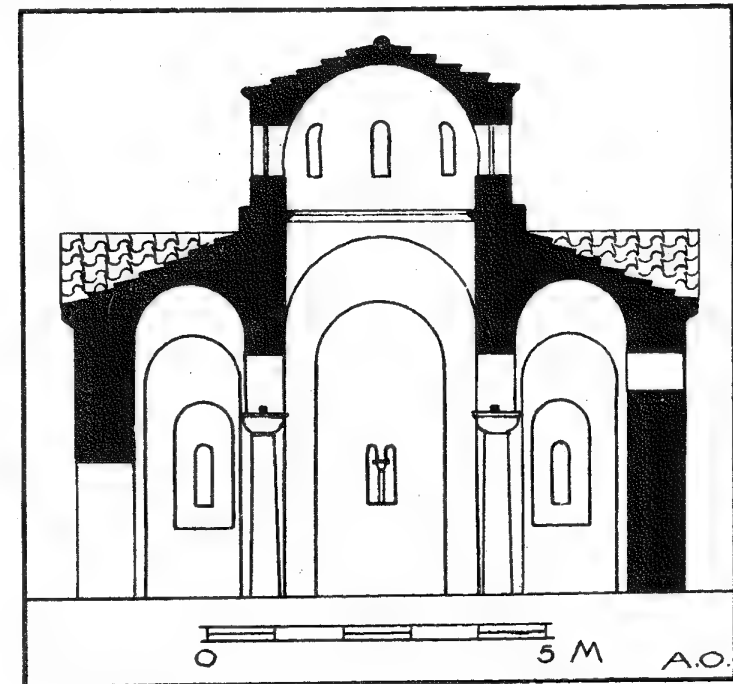

Εἰκ. 7. Τομή κατά μήκος τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν Κριτσινίου.

Εἰκ. 8. Κάτοψις τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν Κριτσινίου.

κτιστοί, τετράγωνοι πεσσοί (εἰκ. 7 καὶ 8). Οἱ πεσσοὶ δ' οὗτοι ἀντικρύζουσιν ἐπὶ τῶν τοίχων ἰσοπλατεῖς παραστάδας, πρὸς τὰς ὁποίας καὶ συννοῦνται διὰ τόξων οὕτως, ὥστε νὰ δημιουργοῦνται κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ναοῦ τετράγωνα διαμερίσματα καλυπτόμενα διὰ σταυροθολίων, ἐν ᾧ τὸ ὑπόλοιπον τμήμα τῶν πλαγίων κλιτῶν στεγάζεται διὰ κυλινδρικής καμάρας. Καὶ τὸ μέσον

Εἰκ. 9. Κατὰ πλάτος τομή τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν Κριτσινίου.

δὲ κλίτος καλύπτεται ὡσαύτως διὰ κυλινδρικής καμάρας ὑψηλοτέρας ἥτις, διακοπτομένη ὑπὲρ τοὺς κίονας, στηρίζει τὸν τροῦλλον.

Τὸ σύστημα τοῦτο τῆς βασιλικῆς συνειθίζεται πολὺ κατὰ τοὺς χρόνους ἰδίᾳ τῆς Τουρκοκρατίας¹, καθ' οὓς ἀντικατέστησε τὸν τύπον τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς ναοῦ, ὃν ἐν τούτοις ἀποπειρᾶται ν' ἀπομνηθῇ καὶ ἐνταῦθα διὰ κατασκευῆς ψευδῶν ἐγκαρσίων σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἐκατέρωθεν τοῦ τροῦλλου (εἰκ. 9).

Ἐξωτερικῶς ὁ ναὸς παρουσιάζει λίαν ἐπιμελῆ τοιχοποιίαν (εἰκ. 6) ἰδίᾳ εἰς τὸ ἱερὸν καὶ τὸν τροῦλλον, ἅτινα εἶναι κατασκευασμένα ἐκ λαξευτῶν λίθων.

¹ Ναὸς Φανερωμένης Σαλαμίνος (Σωτηρίου, Ἑπετ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν τ. Α' σ. 111 εἰκ. 2), Ναὸς Κοιμήσεως Θεοτόκου Ὑδρας, Ναὸς Ἀγ. Θεοδώρου Πουλιάνης παρὰ τὰ Τρίκαλα κλπ.

Αἱ ἀψίδες τοῦ ἱεροῦ παρουσιάζουσι τὰ ἀγαπητὰ εἰς τὴν σχολὴν τῆς πρωτεύουσας τυφλὰ κλιμακωτὰ τόξα, τεταγμένα εἰς δύο ἐπαλλήλους σειρὰς ἐφ' ὅλων τῶν πλευρῶν καὶ τῶν μικρῶν εἰσέτι ἀψίδων. Ὁ δὲ τροῦλλος εἶναι ὀκτάπλευρος καὶ φέρει κατὰ τὰς γωνίας κιονίσκους, ἐφ' ὧν στηρίζονται κλιμακωτὰ τόξα ἐνθυμίζοντα τὰς τοξωτὰς ἀπολήξεις τῶν Ἀθηναϊκῶν καὶ ἄλλων βυζαντινῶν ναῶν τοῦ 11^{ου} καὶ 12^{ου} αἰῶνος. Τὸ γεῖσον ὅμως ἐνταῦθα εἶναι τεθειμένον ὀριζοντίως ὑπεράνω τῶν τόξων τούτων.

Ὁ φωτισμὸς τοῦ ναοῦ εἶναι περιορισμένος, ὥς συνηθίζεται ἐπὶ Τουρκοκρατίας· γίνεται διὰ στενῶν (0.20) καὶ χαμηλῶν παραθύρων, ὑψηλὰ ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων ἀνοιγομένων (εἰκ. 7), ὅς καὶ διὰ τῶν μικρῶν ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τοῦ τροῦλλου εὗρισκομένων ἀνοιγμάτων.

Τοὺς ἐσωτερικοὺς τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν τὸν βόρειον καὶ δυτικὸν καλύπτουσι τοιχογραφίαι καταστᾶσαι σὺν τῷ χρόνῳ ἀμυνταὶ ἐκ τῆς αἰθᾶλης. Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐξετελέσθησαν τὸ 1635 καὶ εἶναι καλὰ ὁπωσδήποτε ἔργα τοῦ ἐκ Τρίκκης ζωγράφου Δημητρίου, ὥς μανθάνομεν ἐκ σχετικῆς ἐπιγραφῆς γεγραμμένης ἐσωτερικῶς ὑπεράνω τῆς θύρας, δι' ἧς ὁ κυρίως ναὸς συγκοινωνεῖ πρὸς τὸν μεταγενέστερον νάρθηκα. Ἰδοὺ δὲ τί λέγει ἡ ἐπιγραφή, ἥς παρέχομεν ἐνταῦθα τὸ πλήρες¹ κείμενον μετὰ πανομοιότυπον (εἰκ. 10).

Ἡ ἀνεκρήθη ἐκ βόθρου ἐν ἔτει ΖΡΑΓ' ὁ ἁγίου Θεοφλεσίου ἐπισκόπου ἡμετέρου
 καὶ τῶν ἁγίων Μιχαήλ καὶ Γαβριήλ καὶ παντὸς τῶν
 ἐπουρανίων δυνάμεων ἁσώματων, καὶ ἀρχιερατέβωντος τοῦ θεωφλεσιτά-
 του ἐπισκόπου Γαρδικίου καὶ Περιστερᾶς Σοφρονίου ἐν ἔτει ΖΡΜΕ'
 ἐστρωθή διὰ χρηρὸς Δημητρίου ἐκ τῆς περηφήμου πόλεως Τρίκκης
 ἡ ἐτελῶν ἐν μηνὶ Ὑουνίου ἡς ΚΒ

Εἰκ. 10. Γραπτὴ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν.

Ἀνεκρήθη ἐκ βόθρου ἐν ἔτει ΖΡΑΓ' ὁ ἁγίου Θεοφλεσίου ἐπισκόπου ἡμετέρου καὶ τῶν ἁγίων Μιχαήλ καὶ Γαβριήλ καὶ παντὸς τῶν ἐπουρανίων δυνάμεων ἁσώματων, καὶ ἀρχιερατέβωντος τοῦ θεωφλεσιτάτου ἐπισκόπου Γαρδικίου καὶ Περιστερᾶς Σοφρονίου ἐν ἔτει ΖΡΜΕ' ἐστρωθή διὰ χρηρὸς Δημητρίου ἐκ τῆς περηφήμου πόλεως Τρίκκης.

ἡ ἐτελῶν ἐν μηνὶ Ὑουνίου ἡς ΚΒ

Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης διδασκόμεθα, ὅτι ὁ μὲν ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων² ἐν ἔτει ΖΡΑΓ' (=1733) ἤτοι τὸ 1625, αἱ δὲ τοιχο-

¹ Ὁ κ. Ν. Γιαννόπουλος ἐδημοσίευσε μόνον τὸ ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου καὶ τὴν χρονολογίαν ἐν Θεολογία τ. 11 (1933) σ. 332.

² Ἡ ἔκφρασις «ἐκ βόθρου», ἥτις ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐπιγραφῇ ἐτέθη ἀντὶ τοῦ «ἐκ βάθρων», ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἄλλας ἐπιγραφὰς τῆς Τουρκοκρατίας, ἀποτελεῖ δὲ δεῖγμα ἀγραμμάτου λογιωτατισμοῦ.

γραφίαι αὐτοῦ ἐξετελέσθησαν ἐν ἔτει ΖΡΜΕ' (=7145) ἤτοι τὸ 1637, ἀρχιερατεύοντος τοῦ Σωφρονίου, ὅστις, ὡς ἀνωτέρω (σ. 157) εἵπομεν, μαρτυρεῖται ὅτι ἀρχιερατεύειν εἰσέτι κατὰ τὸ 1663 ἤτοι διετέλεσεν ἀρχιερεὺς ἐπὶ 36 τοῦλάχιστον συναπτὰ ἔτη. Μανθάνομεν ἐπίσης ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐπιγραφῆς, ὅτι ἡ ἐπισκοπὴ Γαρδικίου ἦτο συγχωνευμένη κατὰ τὸ 1637 πρὸς τὴν ἐπισκοπὴν Περιστερᾶς, ἀφ' οὗ ὁ ἐπίσκοπος Σωφρόνιος φέρει ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τὸν τίτλον «Γαρδικίου καὶ Περιστερᾶς». Περὶ τῆς «πάλαι ποτὲ διαλαμψάσης ἐπισκοπῆς Περιστερᾶς»¹ ἐλάχιστον γνωρίζομεν. Βέβαιον πάντως εἶναι ὅτι ἐγειτόνευεν πρὸς τὴν τοῦ Γαρδικίου ὑπήγετο δὲ καὶ αὐτὴ εἰς τὴν μητρόπολιν Λαρίσης κατέχουσα μεταξὺ τῶν ἐπισκοπῶν ταύτης ὅτε μὲν τὴν ιε' θέσιν², ὅτε δὲ τὴν ις'³. Μετὰ τὴν μετάθεσιν τῆς ἑδρας τοῦ Μητροπολίτου Λαρίσης εἰς Τρίκαλα ἐσχόλασε καὶ αὐτή, ἀνασυνεστήθη δὲ πολὺ ἀργότερον (1800). Πρῶτος δὲ μετὰ τὴν ἀνασύστασιν αὐτῆς ἐπίσκοπος ἐγένετο ὁ Παΐσιος⁴.

¹ Οὕτω ἀναφέρεται ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 1471 κώδικι τοῦ Ἑθν. Πανεπιστημίου, Δυοβουνιώτης Ἱερ. Σύνδεσμος 1917 ἀρ. φύλ. 285 σ. 14.

² Τακτικὸν Βουλγαροκτόνου, Ράλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα Θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων, Ἀθήνησι 1855 τ. Ε', 482, Notitiae Episcopatum (Parthey) 3,508.

³ Τακτικὸν Μιχ. Παλαιολόγου, Notitiae Episcopatum ἐκδ. Parthey ἐν Βερολίνῳ 1866 σ. 10, 614 καὶ 13,465.

⁴ Κ. Δυοβουνιώτης Ἱερ. Σύνδ. 1917 φ. 285 σ. 14.

Ο ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΩΝ ΛΟΥΚΙΣΙΩΝ

Δέκα λεπτά της ώρας ανατολικῶς τοῦ χωρίου Λουκίσια, κειμένου ἐπὶ τῆς βορείου ἀκτῆς τῆς Βοιωτίας, παρὰ τὰ εἰρηστικά της ἐπὶ τοῦ Εὐβοϊκοῦ κόλπου ἀρχαίας Ἀνθηδόνας, εὐρίσκεται κομψὸς βυζαντινὸς ναῖσκος (εἰκ. 1), χρησιμεύων σήμερον ὡς ἐξωκλήσιον τῶν Λουκισίων, τιμώμενον εἰς μνήμην Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου. Ὁ ναῖσκος κεῖται κατὰ τὰς βορείους ὑπωρείας τοῦ ὄρους Κτυπᾶ, ἀρχαίου Μεσσαπίου¹, διατηρεῖται δὲ σχεδὸν ἀκέραιος· διότι μόνον ἡ παλαιὰ αὐτοῦ κεράμωσις καὶ τινὰ πλίνθινα γείσα του ἔχουσι λεηλατηθῆ ὑπὸ χειρῶν βεβήλων.

Ὁ Ἀγ. Γεώργιος τῶν Λουκισίων ἦτο μέχρι τοῦδε γνωστὸς μόνον ἐκ μιᾶς ἀπλῆς μνείας του ὑπὸ τοῦ Leake² καὶ μιᾶς φωτογραφίας τῆς προσόψεως αὐτοῦ, ἣν, ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἄλλης μελέτης του, ἐδημοσίευσεν ὁ Megaw³.

Ἐνδιαφέρουσα κυρίως εἶναι ἡ κάτοψις τοῦ ναῖσκου (εἰκ. 2)· διότι παρουσιάζει τὸ σχέδιον μονοκλίτου, τετρακόγχου ναοῦ μετὰ τρούλλου, ὅπερ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ τῶν τρικόγχων καὶ σταυρικῶν μονοκλίτων, πρὸς οὓς συγγενεῖται, εἶναι σπάνιον διὰ τὴν κυρίως Ἑλλάδα· διότι ὁ μόνος μέχρι τοῦδε γνωστὸς τετρακόγχος ναὸς—ὁ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων Σολᾶκη ἐν Ἀθήναις,—εἶναι τρίκλιτος⁴. Τὸ τετρακόγχον ὅμως σχέδιον δὲν εἶναι ἄγνωστον εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως· διότι ἀπαντᾷ ἄφ' ἑνὸς μὲν ἐν αὐτῇ τῇ πρωτεύουσῃ—Παναγία Μουχλιώτισσα ἢ τῶν Μογγόλων⁵—ἄφ' ἑτέρου δ' ἐπὶ τῆς νήσου Χάλκης⁶, ἐνταῦθα ὅμως μὲ προσθήκην ἰδιαίτης προθέσεως καὶ διακονικοῦ, ὅπως καὶ εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ Καυκάσου⁷. Ἀμφότεροι ἐντούτοις οἱ ναοὶ οὗτοι

¹ Στράβων, Γεωγραφικά κεφ. 404, Πανσανίας IX, 22, 5.

² Travels in Northern Greece, London 1835 τ. II σ. 271.

³ Annual of the British School at Athens τ. XXXII πίν. 27.

⁴ Ὅρα τὸ σχέδιον αὐτοῦ παρὰ Choisy, Histoire de l'architecture II σ. 34, 55 εἰκ. 17 καὶ L'art de bâtir chez les Byzantins σ. 132, Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918 τ. II σ. 768 εἰκ. 722, Lampakis, Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1905 σ. 12 εἰκ. 9, Ευγγουπούλφ, Εὐρετήριον τῶν μεσ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος σ. 79 εἰκ. 72.

⁵ Van Millingen, Byzantine churches in C/pel, London 1912. σ. 279 εἰκ. 96.

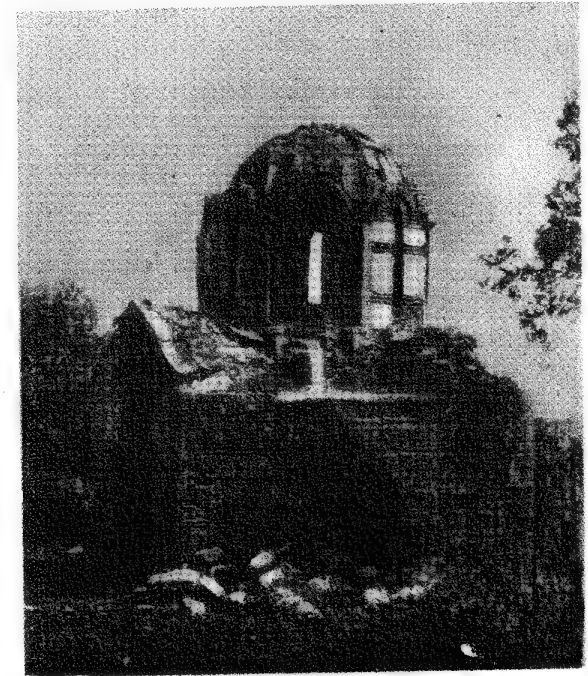
⁶ Ὅρα τὴν ἀναπαράστασιν τῆς κατόψεως αὐτοῦ παρὰ N. Brunov, ἐν Byz. Neugr. Jahrb. 6 (1927-8) σ. 515.

⁷ N. Brunov, ἔ. ἀ. σ. 510.

⁸ G. Tschubinaschwilli ἐν Monatshefte für Kunstwissenschaft 15, 221.

εἶναι, ὡς θὰ ἴδωμεν, μεταγενέστεροι τοῦ ἐξεταζομένου. Ἐὰν ὁ ναὸς τῶν Λουκισίων ἦτο γνωστὸς πρὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ἀρμενικῶν ναῶν ἔργου τοῦ Strzygowski, ἀσφαλῶς οὗτος θὰ τὸν κατέτασεν εἰς τοὺς κατ' ἀρμενικὰ πρότυπα κατασκευασθέντας βυζαντινοὺς ναοὺς, ὡς ἔπραξε διὰ τοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους¹: διότι ὁ τύπος οὗτος εἶναι πράγματι συνήθης ἐν Ἀρμενίᾳ². θὰ ἠδύνατο δὲ πῶς καὶ νὰ δικαιολογηθῇ εἰς τοῦτο ὁ Strzygowski, διότι ὁ ὑπὸ ἐξέτασιν ναῖσκος παρουσιάζει καὶ τινὰ ἄλλα χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα, τὰ ὅποια θὰ ἀναφέρωμεν κατὰ τὴν λεπτομερῆ αὐτοῦ ἐξέτασιν, εἰς ἣν ἀμέσως μεταβαίνομεν.

Ὁ Ἀγ. Γεώργιος τῶν Λουκισίων εἶναι, ὡς καὶ ὅλοι οἱ μονοκλιτοὶ τρικόγχου ναοὶ τῆς Ἑλλάδος³, μικρῶν διαστάσεων· ἐγγράφεται εἰς ἓν ὀκτάγωνον διαμέτρου μόλις ἑξήμετρον, τοῦ ὁποίου αἱ πλευραὶ δὲν εἶναι ἴσαι, ἀλλ' ἐναλλὰξ μικραὶ (2.00 μ.) καὶ μεγάλαι (3.00 μ.). Τὸ σχέδιόν του ἔχει ὡς βάσιν ἓν κεντρικὸν τετράγωνον, πλευρᾶς 2.10, καλυπτόμενον δι' ὑψηλοῦ τρούλλου τῇ μεσολαβῇ 4 σφαιρικῶν τριγώνων (λοφίων) (εἰκ. 2). Ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς τοῦ βασικοῦ τετραγώνου ἀνοίγεται ἀνὰ μία ὑπερυψωμένη, ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικῶς, ἡμιεξάγωνος δι' ἐξωτερικῶς κόγχη, καλυπτομένη διὰ τεταρτοσφαιρίου. Ἐφ' ἑκάστης κόγχης ἀνοίγονται, εἰς μικρὸν ἀπὸ τοῦ δαπέδου ὕψος, ἀνὰ δύο κυκλικὰ κογχάρια, ἐνθυμιζόντα ἀνάλογα κογχάρια τῶν ἀρμενικῶν ναῶν· εἶναι δὲ τὰ κογχάρια ταῦτα διατεταγμένα πάντοτε ἐκατέρωθεν ἑνὸς ἀνοίγματος, ὅπερ εἰς μὲν τὰς

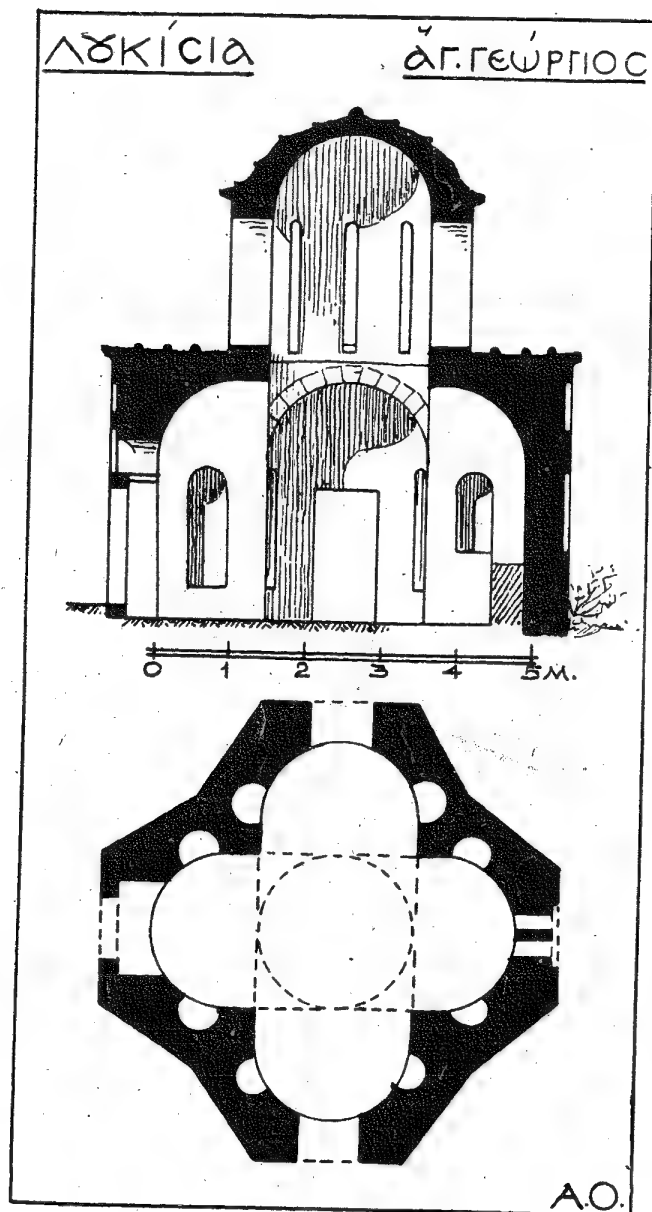

Εἰκ. 1. Ἀποψις τοῦ Ἀγ. Γεωργίου ἀπὸ ΝΔ.

¹ Strzygowski, ἔ. ἀ. τ. II σ. 769.

² Strzygowski, ἔ. ἀ. τ. I εἰκ. 92, 95, 97.

³ Περί τῶν μονοκλίτων τρικόγχων ναῶν τῆς Ἑλλάδος ὅρα Ὁρλάνδον, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. Α' (1935) σ. 105 ἔ.

Είχ. 2. Κάτοψις και τομή του 'Αγ. Γεωργίου.

ριβλήτων παρολίδων προερχομένων εκ γειτονικού λατομείου. Αί πλίνθοι είναι κανονικώταται, έχουν πάχος 0.03, και είναι τοποθετημένοι κατά μὲν τὰς ὁριζοντίας στρώσεις μοναί, κατὰ δὲ τοὺς κατακορύφους ἄρμους ἐνίοτε και

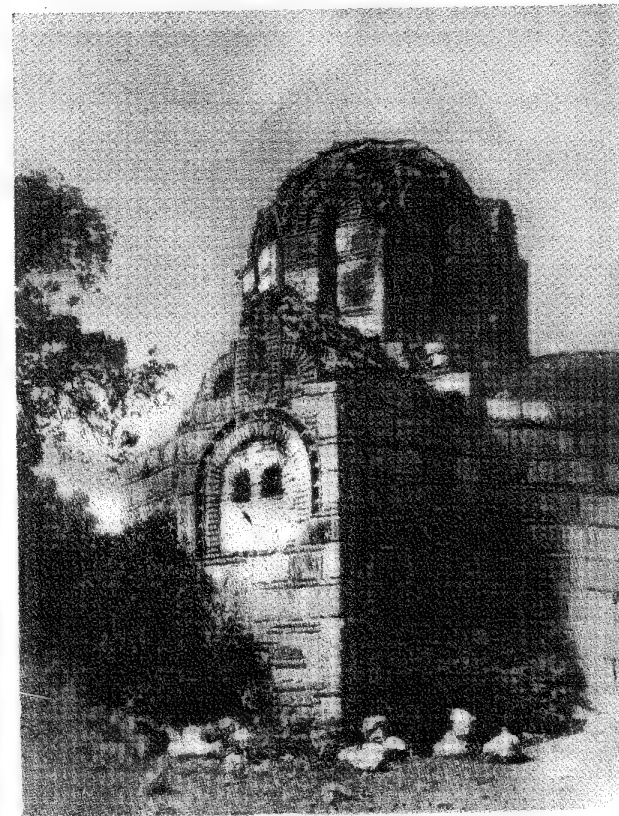
τρεις κόγχας εἶναι θύρα, πλάτους 0.80-0.90, εἰς δὲ τὴν ἀνατολικήν, ἣτις χρησιμεύει ὡς ἱερόν, δίλοβον παράθυρον (εἰκ. 3).

Ὅπως λοιπὸν μᾶς παρουσιάζεται τὸ σχέδιον τοῦ 'Αγ. Γεωργίου δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς μία ἀπλὴ παραλλαγή τοῦ μονοκλίτου τρικόγχου, ἐν τῷ ὁποίῳ τὸ δυτικὸν σκέλος ἀντὶ νὰ εἶναι ὀρθογώνιον καλυπτόμενον διὰ κυλινδρικής καμάρας, εἶναι καὶ αὐτὸ ἡμικυκλικὸν καλυπτόμενον διὰ τεταρτοσφαιρίου. Καὶ δὲν εἶναι νομίζω ἀνάγκη νὰ καταφύγωμεν εἰς τὴν Ἀρμενίαν πρὸς ἐξήγησιν τοῦ σχεδίου του, ὅπερ ἡδύνατο νὰ συλλάβῃ καὶ εἰς βυζαντινὸς πρωτομαῖστωρ, ἔχων ὡς πρότυπα παλαιότερα τοῦ αὐτοῦ τύπου βαπτιστήρια. (Χερσῶνος κλπ.).

Ἡ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ εἶναι λίαν ἐπιμελημένη ἰσόδομος κατεσκευασμένη διὰ κανονικῶν πλινθοπε-

διπλαί. Αἱ στρώσεις τῶν πύλων ἔχουσι κανονικῶς ὕψος 0.30, ὑπάρχουσιν ὅμως κατὰ τὰς γωνίας καὶ εἰς τὸν τροῦλλον καὶ ὀγκόλιθοι ὕψους 0.55.

Ἡ μέση πλευρὰ ἐκάστης τῶν τεσσάρων κογχῶν καταλήγει ἄνω εἰς ἀέτωμα μὲ ἰσχυρῶς κεκλιμέναις πλευράς, οἷας συναντῶμεν συνήθως εἰς Ἀρμενικὰ μνη-

Είχ. 3. Ἀποψις τοῦ 'Αγ. Γεωργίου ἀπὸ Β.Α.

μεῖα ἀλλὰ καὶ εἰς βυζαντινὰ δικιόνια προστῶα ὡς π.χ. τῆς Καπνικαρέας¹, τῆς Ἀγίας Μονῆς Ἀργολίδος² κλπ.

Ὑπὸ τὰς κεκλιμένας πλευρὰς ἐκάστου ἀετώματος ὑπάρχει πλίνθινον διακοσμητικὸν θέμα ἀπαρτιζόμενον ἐκ τριῶν συνεχῶν τόξων (εἰκ. 3), ὧν τὸ μεσαῖον εἶναι ἄνω ἡμικυκλικὸν καὶ ὑψηλότερον, τὰ δὲ ἄκρα τεταρτοκύκλια. Τὰ τόξα εἶναι τυφλά, ἔφερον δὲ εἰς τὸ βάθος διακοσμητικὰ πινάκια (σκυφία), ὧν

¹ Couchaud, Choix d'églises byzantines en Grèce, Paris 1842, πίν. 14 καὶ 15.

² Struck, Vier byzantinische Kirchen der Argolis, Athen. Mitteilungen 1909 πίν. XI εἰκ. 4 καὶ 6.

σήμερον σώζονται δυστυχῶς μόνον ἐλάχιστα τμήματα ἐντὸς τῶν κοιλοτήτων, ὅς ἀφῆκαν ἐντειχιζόμενα ἐπὶ τοῦ τοίχου. Τὰ τεμάχια δὲ ταῦτα δεικνύουσι κίτρινον γάνωμα μετ' ἐγγαράκιων γραμμῶν. Κάτωθεν τοῦ τριτόξου ὑπάρχει ἐν μὲν τῇ δυτικῇ πλευρᾷ τὸ ἀνακουφιστικὸν τόξον τῆς θύρας, ἐν δὲ τῇ ἀνα-

Εἰκ. 4. Ἀναπαράστασις τοῦ Ἀγ. Γεωργίου Λουκισίων. Δυτικὴ πλευρά.

τολικῇ τὸ δίλοβον παράθυρον τοῦ ἱεροῦ. Τοῦτο ἔχει τὰ πλαίσια τῶν λοβῶν ἐξ ὀλοκλήρου διὰ πλίνθων κατεσκευασμένα, ἐγγεγραμμένα δὲ ἐντὸς ἐξωτερικοῦ τοξωτοῦ πλινθίνου περιβλήματος καὶ ὀδοντωτῆς ταινίας ἐξωτερικῶς περιβαλλούσης αὐτὸ (εἰκ. 3).

Τὰ γεῖσα τῶν ἀετωμάτων ἦσαν ἐκ πλίνθων μετ' ὀδοντωτῶν ταινιῶν, ὅμοια δὲ θὰ ἦσαν καὶ τὰ ὑπόλοιπα ὀριζόντια τμήματα αὐτῶν, ἅτινα δὲν ὑπάρχουσι πλέον.

Ἐξαιρετικῶς ἐπιμελὴς εἶναι ἡ ἐκτέλεσις τοῦ τρούλλου. Οὗτος εἶναι ὀκτάγωνος, φέρων κατὰ τὰς γωνίας ἀνὰ ἓνα πώρινον ἡμιεξάγωνον κιονίσκον στεφόμενον ὑπὸ λοξομήτου κιονοκράνου (εἰκ. 4). Ἐφ' ἐκάστης πλευρᾷ τοῦ

τρούλλου ἀνοίγεται ἀνὰ ἓν στενὸν (0.19), μονόλοβον παράθυρον φέρον πλίνθινα τοξωτὰ περιβλήματα, τῶν ὁποίων αἱ γεννήσεις εὐρίσκονται εἰς τὴν στάθμην τῆς ἀνω ἐπιφανείας τῶν κιονοκράνων τῶν κιονίσκων. Τούτου ἕνεκα πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι οἱ κιονίσκοι θὰ ἐγεφυροῦντο μεταξύ των διὰ τοξωτῶν γεῖσων, ἅτινα δὲν σώζονται, θὰ ἦσαν ὅμως πιθανώτατα πώρινα καὶ λοξόμητα, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν ἀττικῶν καὶ ἄλλων ναῶν τοῦ 11^{ου} καὶ 12^{ου} αἰῶνος.

Ἡ κεράμωσις τοῦ ναοῦ, σωζομένη ἐν μέρει, ἀπετελεῖτο ἐκ μεγάλων, ἐλαφρῶς κοίλων στρωτῆρων καὶ μικροτέρων καλυπτῆρων. Στρωτῆρες τινὲς σωζόμενοι παρουσιάζουσι διαστάσεις 0.40×0.60.

Ἡ λίαν ἐπιμελὴς ἐκτέλεσις, τὸ μικρὸν πάχος τῶν πλίνθων, ἡ παρουσία πλινθίνων γεῖσων, ἡ χοῆσις τοῦ τριτόξου διακοσμητικοῦ θέματος μετὰ τὰ ἄκρα τοξύλλια τοποθετημένα χαμηλὰ καὶ τέλος τὸ ἕως κάτω φθάνον πλινθινὸν περίβλημα τοῦ παραθύρου τοῦ ἱεροῦ εἶναι στοιχεῖα μαρτυροῦντα, ὅτι ὁ ναὸς τῶν Λουκισίων θὰ εἶναι κτίσμα τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, ἐν ᾧ οἱ ναοὶ τῆς Παναγίας Μουχλιώτισσας καὶ τῆς Παναγίας ἐπὶ τῆς νήσου Χάλκης εἶναι ὁ μὲν τοῦ 13^{ου}, ὁ δὲ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος, ἔχοντες ἀμφότεροι οὐχὶ τριπλεύρους, ὡς ὁ Ἀγ. Γεώργιος, ἀλλὰ πολυγωνικὰς τὰς κόγχας.

Ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ναοῦ ὑπάρχουσιν εἰσέτι ὀλίγα λείψανα τοιχογραφιῶν ἰδίως εἰς τὰς μικρὰς κόγχας, ἐνθα εἰκονίζονται ἐν μὲν τῷ ἱερῷ ὀλόσωμοι ἅγιοι διάκονοι, ἐπὶ δὲ τοῦ ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου τυμπάνου ἡ Σταύρωσις. Ἡ τέχνη τῶν τοιχογραφιῶν τούτων δεικνύει ὅτι πρόκειται περὶ ἔργων ἀρχαιοτέρων τοῦ 14^{ου} μ.Χ. αἰῶνος. Τοῦναντίον ἐπὶ τοῦ κτιστοῦ τέμπλου, ὅπερ εἶναι κατεσκευασμένον κατὰ τὴν χορδὴν τῆς ἀνατολικῆς κόγχης καὶ ἐπὶ τῶν ἐκατέρωθεν παραστάδων ὑπάρχουσι μεταγενέστεραι τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἀριστερᾷ καὶ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου δεξιᾷ· αἱ εἰκόνες αὗται εἶναι πιθανῶς τέχνης τοῦ 17^{ου} αἰῶνος.

Ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὑπάρχει ἡ ἐξῆς γραπτὴ ἐπιγραφή: Δέσις τοῦ/ δούλου κ(υρίου)ν Ἀντωνίου.

Σημειώνομεν ἐν τέλει ὅτι ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ δύο ἀρχαῖοι ἐνεπίγραφοι λίθοι, ὁ μὲν ὡς πλάξ τῆς ἁγ. Τραπέζης, ὁ δὲ ὡς γωνιόλιθος τῆς νοτίας κόγχης. Ὁ πρῶτος εἶναι στήλη ἐπιτύμβιος μετ' ἀετώματος, τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰῶνος (ῥ. 0.82, πλάτους 0.375 καὶ πάχους 0.105) φέρουσα τὴν ἐπιγραφὴν ΚΑΦΙΣΟΔΩΡΑ καὶ κάτωθεν αὐτῆς δύο ἀναγλύπτους ρόδακας· ὁ δὲ δεύτερος, κολοβωθείς, διατηρεῖ ἀναγεγραμμένον τὸ ὄνομα (:) ... ΗΛΕΜΜΟ (ῥ. γραμ. 0.05). Οὐδεμία τῶν μνημονευθεισῶν ἐπιγραφῶν περιλαμβάνεται ἐν τῇ συναγωγῇ τῶν ἐξ Ἀθηδόνος ἐπιγραφῶν, ἣν ἐδημοσίευσαν οἱ Buck καὶ Tarbell¹ οὔτε δὲ καὶ ἐν τῷ Corpus τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Βοιωτίας².

¹ Papers of the American School of Classical Studies at Athens, Boston 1892, τ. V. σ. 207-223.

² Ἡ πρώτη μόνον ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Leake, Travels in north. Greece II, 271.

Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΗΣ ΑΝΘΗΔΟΝΟΣ

Δύο περίπου χιλιόμετρα πρὸς Βορρᾶν τῶν Λουκισίων εὐρίσκονται, παρὰ τὴν θάλασσαν τοῦ Εὐβοϊκοῦ, τὰ ἔρεπια τῆς ἀρχαίας Ἀνθηδόνης, τῆς ὁποίας τὸν μὲν ἀρκούντως σωζόμενον λιμένα ἐσχδίασεν ὁ Ἀθαν. Γεωργιάδης¹, τινὰ δὲ τῶν κτισμάτων ἀνέσκαψαν τὸ 1889 οἱ Ἀμερικανοὶ C. D. Buck καὶ J. C. Rolfe². Ἐκ τῶν παρὰ τὸν λιμένα ἀποκαλυφθέντων κτηρίων τὸ πρὸς νότον ἐξακarakterίσθη ὑπὸ τοῦ Rolfe ὡς «ρωμαϊκὸν κτήριο φέρον εἰς τὰ δύο καθέτως διασταυρούμενα διαμερίσματα αὐτοῦ ψηφιδωτὸν δάπεδον μὲ πολυχρώμα γεωμετρικὰ σχέδια»³. Ἀπλοῦν ἐντούτοις βλέμμα ἐπὶ τοῦ σχεδίου τοῦ εἰρημένου κτηρίου, οὐτινος τὴν κάτοψιν παρέχει ἡ εἰκὼν 1, ἀρκεῖ διὰ νὰ πείσῃ, ὅτι δὲν πρόκειται περὶ συνήθους τινὸς ρωμαϊκοῦ κτηρίου ἀλλὰ περὶ τρικλίτου χριστιανικῆς βασιλικῆς. Πράγματι τὸ ἀποκαλυφθὲν ὑπὸ τῶν Ἀμερικανῶν τμήμα τοῦ κτηρίου ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς ἐπιμήκεις τοίχους, m, n καὶ n' (εἰκ. 1) διευθυνομένους ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς καὶ δύο ἄλλους καθέτως πρὸς αὐτοὺς βαίνοντας (ο, ο'). Ἐκ τῶν τριῶν πρώτων τοίχων οἱ n καὶ η' περικλείουσιν ἓνα ἐπιμήκη, ὀρθογώνιον χώρον, ὅστις περατοῦται πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἡμικυκλικὴν ἀψίδα, διαμέτρου κατὰ τι μικροτέρας τῆς μεταξὺ τῶν τοίχων ἀποστάσεως. Λαμβανομένου λοιπὸν ὑπ' ὄψιν τοῦ προσανατολισμοῦ εἶναι προφανές ὅτι οἱ μὲν δύο τοῖχοι n καὶ η', σωζόμενοι μόνον ἐν θεμελίοις ἀπετέλουν τὸ ὑπόβαθρον τῶν δύο κιονοστοιχιῶν τοῦ μέσου κλίτους βασιλικῆς, ὁ δὲ παραλλήλως πρὸς αὐτοὺς βαίνων τοίχος m, σωζόμενος ὑπὲρ τὸ ἔδαφος, ἐσχημάτιζε τὸν βόρειον ἐξωτερικὸν τοῖχον τῆς βασιλικῆς, συμμετρικῶς πρὸς τὸν ὁποῖον πρέπει ν' ἀποκαταστήσωμεν, εἰς τὸ ἄσκαφον παραμεῖναν τμήμα τῆς περιοχῆς, τὸν νότιον ἐξωτερικὸν τοῖχον τῆς ἐκκλησίας.

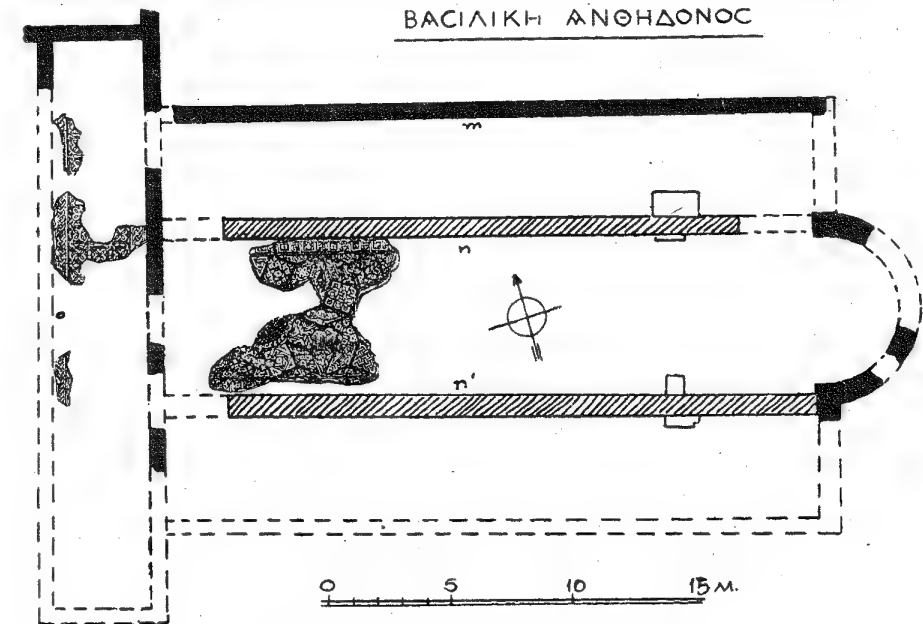
Ἡ διεύθυνσις τὴν ὁποίαν ἔχει τὸ κτήριο οὐδεμίαν καταλείπει ἀμφιβολίαν, ὅτι πρόκειται περὶ χριστιανικῆς βασιλικῆς, τῆς ὁποίας οἱ δύο ἐγκαρσίως τῶν πρώτων βαίνοντες τοῖχοι ο καὶ ο' (εἰκ. 1) περιέκλειον τὸν ἐπιμήκη νάρθηκα, ἐξέχοντα, ὡς συνήθως πρὸς τὰ πλάγια (εἰκ. 1) συγκοινωνοῦντα δὲ διὰ 3 θυρῶν πρὸς τὰ κλίτη τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἐκ τῶν κλιτῶν ἡ τούτων τὸ μὲν

¹ Ath. Georgiades, Les ports de la Grèce dans l'antiquité, Ἀθῆναι 1907 πίν. IV.

² Papers of the American School of classical Studies at Athens, Boston 1892 τ. V σ. 201 καὶ American Journal of Archaeology VI (1890) σ. 96.

³ Ε. ἀ. σ. 201 τοῦ Papers καὶ 96 τοῦ Journal.

μέσον ἦτο, ὡς συνήθως, εὐρύτερον τῶν ἄκρων (ἀναλογία εὗρους 1:1,60) καὶ ἦτο ἐστρωμένον, ὡς καὶ ὁ νάρθηξ, διὰ ψηφιδωτοῦ δαπέδου, τοῦ ὁποίου ἀνευρέθησαν ὑπὸ τῶν Ἀμερικανῶν ἱκανὰ τμήματα (εἰκ. 1), τῶν ὑπολοίπων καταστραφέντων. Τὸ θέμα ὅπερ εἰκονίζετο ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ μέσου κλίτους ἀπετελεῖτο ἐκ μεγάλων συμπλεκόμενων ὀκταγώνων (εἰκ. 1) μεταξὺ τῶν ὁποίων παρενεβάλλοντο κύκλοι. Τὸ ἐσωτερικὸν τῶν ὀκταγώνων διηρεῖτο εἰς ῥόμβους

Εἰκ. 1. Κάτοψις τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀνθηδόνης.

πληρουμένους διὰ πρικίλων σχεδίων. Τὰ πρὸς τοὺς στυλοβάτας τῶν κιονοστοιχιῶν κράσπεδα τοῦ δαπέδου ἐσχημάτιζε ταινία ἐκ συνθέτου μαιάνδρου, θέματος, ὅπερ συχνὰ συναντῶμεν εἰς παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα¹. Τοῦ δὲ νάρθηκος τὸ δάπεδον ἐκοσμεῖτο δι' ἐφαπτομένων μικρῶν κύκλων περιβαλλόντων τετράφυλλα. Ὡς παρυφή δὲ τοῦ ὅλου θέματος ἐ χρησίμευε πλατεία ταινία μὲ ἀλυσοειδὲς κόσμημα, οἷον συναντῶμεν καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τῶν Λαφνουσίων τῆς Λοκρίδος² καὶ ἀλλαχοῦ.

Μετὰ τὰ λεχθέντα οὐδεμία δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι τὸ πάλαι ἀποκαλυφθὲν κτήριο εἶναι τρικλίτος χριστιανικὴ βασιλικὴ μετὰ νάρθηκος, τῆς ὁποίας δυστυχῶς ἔχουσιν ἀφαιρεθῆ πάντα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Ἡ βασι-

¹ Βασιλικὴ Ἀφεντέλλῃ ἐν Λέσβῳ Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 65 εἰκ. 72 καὶ πίν. III.

² Orlandos, Byzantion τ. V πίν. 36.

λική αὕτη θὰ ἐξυπηρέτει τὴν χριστιανικὴν κοινότητα τῆς Ἀνθηδόνης, πόλεως ἀρχαίας, ἥτις καταστραφεῖσα τὸ 86 π. Χ. ὑπὸ τοῦ Σύλλα¹, διώκοντας τὸν ἐκεῖ καταφυγόντα στρατηγὸν τοῦ Μιθριδάτου Ἀρχέλαον, ἀνεκτίσθη ἀργότερον καὶ ἐξηκολούθει ζωσα κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους, ἀφ' οὗ μὲ τὸ ἀρχαῖον αὐτῆς ὄνομα ἀναφέρεται ἀκόμη εἰς τὸν Συνέκδημον τοῦ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἀκμάσαντος γραμματικοῦ Ἱεροκλέους², ὡς μία τῶν ἐβδομήκοντα ἐννέα ὑπὸ ἀνθύπατον πόλεων τῆς ἐπαρχίας «Ἑλλάδος, ἡγουν Ἀχαΐας». Ἔως πότε ἔζησεν ἡ παράλιος Ἀνθηδὼν δὲν γνωρίζομεν. Βέβαιον πάντως εἶναι ὅτι κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους τὸ παράλιον πόλισμα μετετέθη ἐπὶ τῆς ὑπερθεῖν κλιτύος τοῦ Μεσσαπίου, παρὰ τὸ Λουκίσι, ὁπότε ἰδρῦθη καὶ ὁ ἐν τῷ προηγούμενῳ ἀρθρῷ ἐξετασθεὶς ναὸς τοῦ Ἀγ. Γεωργίου.

Η ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΤΗΣ ΕΥΒΟΙΑΣ

Εἴκοσι περίπου χιλιόμετρα βορειοδυτικῶς τῆς Χαλκίδος εὐρίσκεται, ἐπὶ τῆς πρὸς τὸν Εὐβοϊκὸν ἀκτῆς, ἡ εὐφορος πολίχνη Πολιτικά¹. Ἰδρυμένη ὀλίγον ὑπεράνω μικροῦ κολπίσκου παρὰ τοὺς πρόποδας δασώδους ῥάχews, ἥτις τὴν προστατεύει ἀπὸ τῶν ῥιπῶν τοῦ βορρᾶ διακρίνεται μακρόθεν διὰ τοῦ ὑψηλοῦ ἐνετικοῦ πύργου τῆς (εἰκ. 1) ὅστις ὑψοῦται ὑπερήφανος καὶ ἐπιβλητικὸς ὑπεράνω τῶν ταπεινῶν σπιτιῶν ποὺ τὸν περιβάλλουν ὡς νὰ ζητοῦν τὴν προστασίαν των².

Μία πευκόφυτος χαράδρα διασχίζει τὴν ὑπερθεῖν ῥάχιν τοῦ Κοτυλαίου, ἐντὸς δ' αὐτῆς, ἀκατόπτειτος ἀπὸ τοὺς παραπλέοντας, ἦτο ἰδρυμένη ἐπὶ ῥωμαντικοῦ τοπίου βυζαντινὴ μονὴ ἀπὸ τὴν ὁποίαν σήμερον διατηρεῖται μόνον τὸ καθολικὸν καὶ τμῆμα τοῦ περιβόλου τῆς.

Ὁ ναὸς ἔχει τὸ σχέδιον σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μετὰ τρουίλλου στηριζομένου ἐπὶ τεσσάρων στηριγμάτων, ὧν σήμερον τὰ μὲν δύο πρὸς ἀνατολὰς εἶναι μαρμάρινοι κίονες, τὰ δὲ δύο δυτικὰ εἶναι τὸ μὲν στήλη ἐρμαϊκὴ ἐνεπίγραφος³ ἀντιστρόφως τοποθετημένη, τὸ δὲ κτιστὸς πεσὸς (εἰκ. 2). Ἀμφότερα τὰ τελευταῖα ταῦτα στηρίγματα ἐτέθησαν προφανῶς κατὰ τὴν ἐπὶ Τουρκοκρατίας γενομένην ἀνακατασκευὴν τοῦ ἄνω μέρους τοῦ ναοῦ, εἰς ἀντικατάστασιν τῶν φθαρέντων παλαιῶν κίωνων, ὧν τὰ τεμάχια σφύζονται εἰσέτι ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ ναοῦ. Τόσον αἱ καμάραι τοῦ σταυροῦ ὅσον καὶ τὰ πλάγια

¹ Τὸ ὄνομα θὰ ἐτυμολογεῖται πιθανῶς ἐκ συννοικισμοῦ τινος Κωνσταντινουπολιτῶν καὶ δὲν φαίνεται νὰ ἔχη σχέσιν πρὸς τὴν διάδοσιν πολιτικῶν, ἥτοι ὑπὸ τῆς πολιτείας διανεμομένων ἄρτων, ὡς τὸ Πολιτικὸν τῆς Χίου, περὶ οὗ βλ. Κ. Ἀμαντόν, ἐν Ἀθηνᾶς τ. 35 σ. 136 σημ. 3.

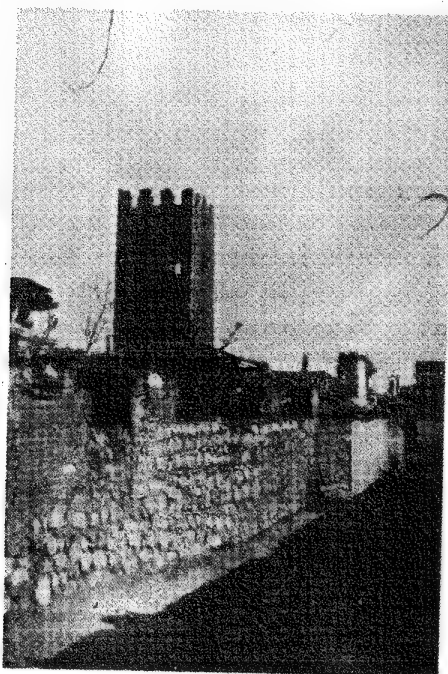
² Ὅμοιοι τετράγωνοι πύργοι κατασκευασθέντες ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν τριτημορίων (Tertieri) τῆς Εὐβοίας ὡς ἀμυντικαὶ βίγλαι κατὰ τῶν διαπλεόντων τὸν Εὐβοϊκὸν κόλπον πειρατῶν εὐρίσκονται καὶ εἰς ἄλλα χωρία τῆς Εὐβοίας κατὰ μῆκος τοῦ Εὐβοϊκοῦ ὡς π.χ. εἰς τὸ Βασιλικὸ καὶ τὰ Φύλλα. Πβλ. A. Buchon, Voyage dans l'Eubée, les îles ioniennes et les Cyclades en 1841 Paris 1911 σ. 29 καὶ W. Miller-Λάμπρου, Ἱστορία καὶ Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι, Ἀθήναι 1911 τ. Α' σ. 201 καὶ Β' 199.

³ Ἡ ἐπ' αὐτῆς ἐπιγραφή τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος (IG XII, 9, 1179) ἀνήκει κατὰ τὸν Deissmann (Licht vom Osten, Tübingen 1909 σ. 13 σημ. 2) εἰς τὰ ἀρχαιότατα μνημεῖα, ἅτινα ὑπέστησαν τὴν ἐπίδρασιν τῆς Βίβλου, διότι αἱ ὑπ' αὐτῆς μνημονεύμεναι ἀραί εἶναι εἰλημμένοι ἐκ τοῦ Δευτερονομίου (28, 22 καὶ 28).

¹ Πλουτάρχου, Σύλλας 26.

² Hierocles, Synecdemus ἐκδοσις Parthey, ἐν Βερολίῳ 1866, 644. 12.

κλίτη καλύπτονται σήμερον ὑπὸ κυλινδρικών καμαρών, αἱ ὁποῖαι εἶναι προφανῶς τοποθετημέναι εἰς ὕψος πολὺ μεγαλύτερον τῶν ἀρχικῶν τοῦ ἀνατολικοῦ μάλιστα σκέλους ἢ καμὰρα ἀνακατεσκευάσθη ἄνευ τῆς τυπικῆς θλάσεως ὑπὲρ τὸ ἱερόν, ἣν δὲν παρουσιάζουν καὶ οἱ τετρακιδόνιοι ναοὶ τῆς Ἀττικῆς¹. Ἄλλο δὲ τεκμήριον τῆς εἰς μεταγενεστέρους χρόνους κατασκευῆς τῶν θόλων παρέχει

Εἰκ. 1. Ὁ πύργος τῶν Πολιτικῶν.

καὶ τὸ γεγονός, ὅτι καὶ τὰ τρία κλίτη καλύπτονται διὰ μιᾶς καὶ μόνης δι-κλινούσας στέγης ἐν ᾗ εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς τὰ ἄκρα κλίτη στεγάζονται πάντοτε πολὺ χαμηλότερον τοῦ μέσου ἀφίνοντα νὰ διαγράφεται ἀνάγλυφος ὁ σταυρὸς ἐπὶ τῆς στέγης. Μεταγενέστερον δὲ ἡνοίχθη καὶ ἡ πρὸς βορρᾶν θύρα τοῦ ναοῦ.

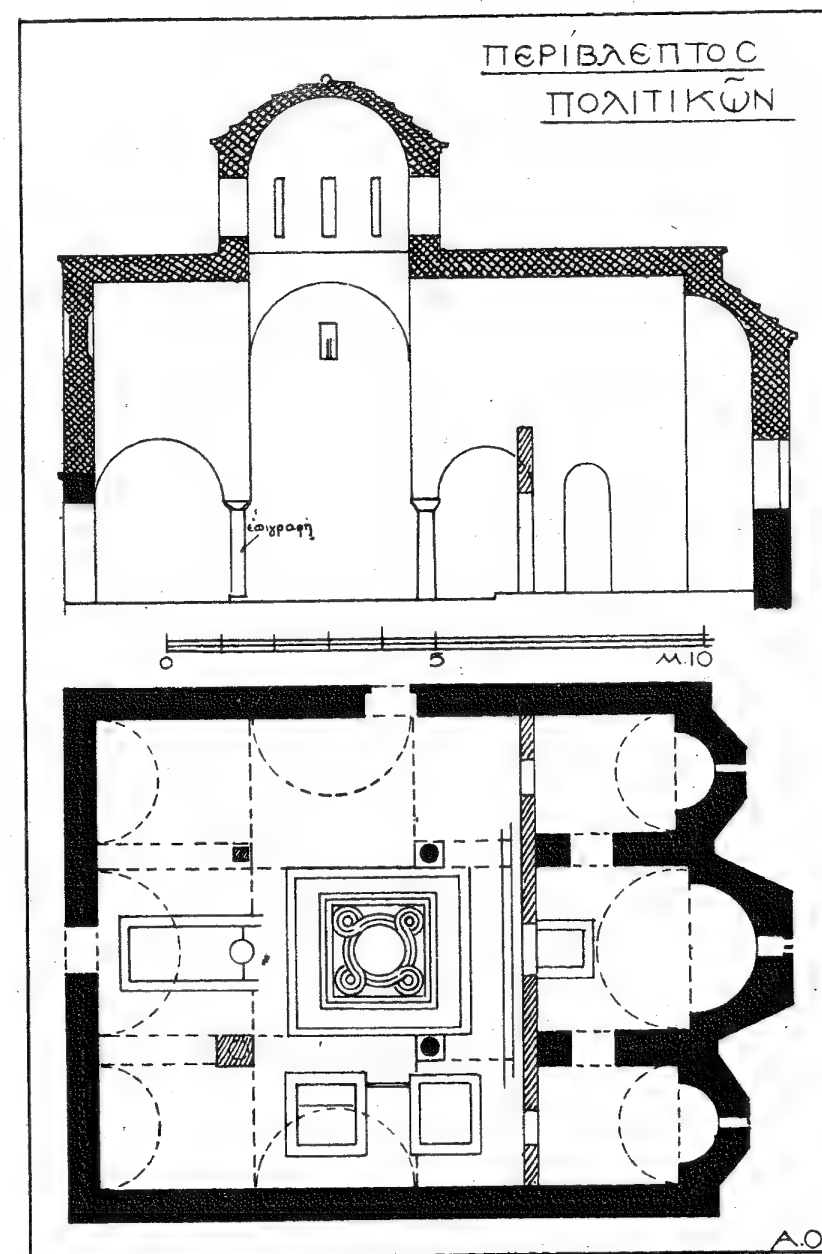
Ἄξιον ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι τὸ εἰς ἀρχαῖον καλὴν κατάστασιν σωζόμενον μαρμαροθετημένον δάπεδον τοῦ ναοῦ, ὃπερ ἔχει συντεθῆ μετὰ καὶ ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων γνωστὸν σχέδιον ἥτοι μετὰ τετραγώνων ἢ ὀρθογωνίων πλαισίων πληρουμένων διὰ γεωμετρικῶν θεμάτων ἀποτελεσθέντων ἐκ μικρῶν κανονικῶν τεμαχίων ποικιλοχρῶμων μαρμάρων, διατεταγμένων κατὰ γεωμετρικὰ σχήματα εἰς διαφόρους συνδυασμούς, ὧν τοὺς πλείστους παρέχει ὁ παρατιθέμενος πίναξ (εἰκ. 3). Τὰ χρησιμοποιηθέντα

χρώματα εἶναι τὸ πορφυροῦν (grenat), τὸ βαθὺ καὶ ἀνοιχτὸν πράσινον, τὸ πορτοκαλλεόχρουν, τὸ λευκὸν καὶ τὸ ὑποκίανον. Τὸ ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ τὸν τροῦλλον τετράγωνον πληροῦται ἐν τῷ κέντρῳ ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ καὶ ἄλλοθεν² πεντακύκλου κοσμήματος ὃπερ ἐν ἐγγράφοις³ ὀνομάζεται πενταόμφαλον.

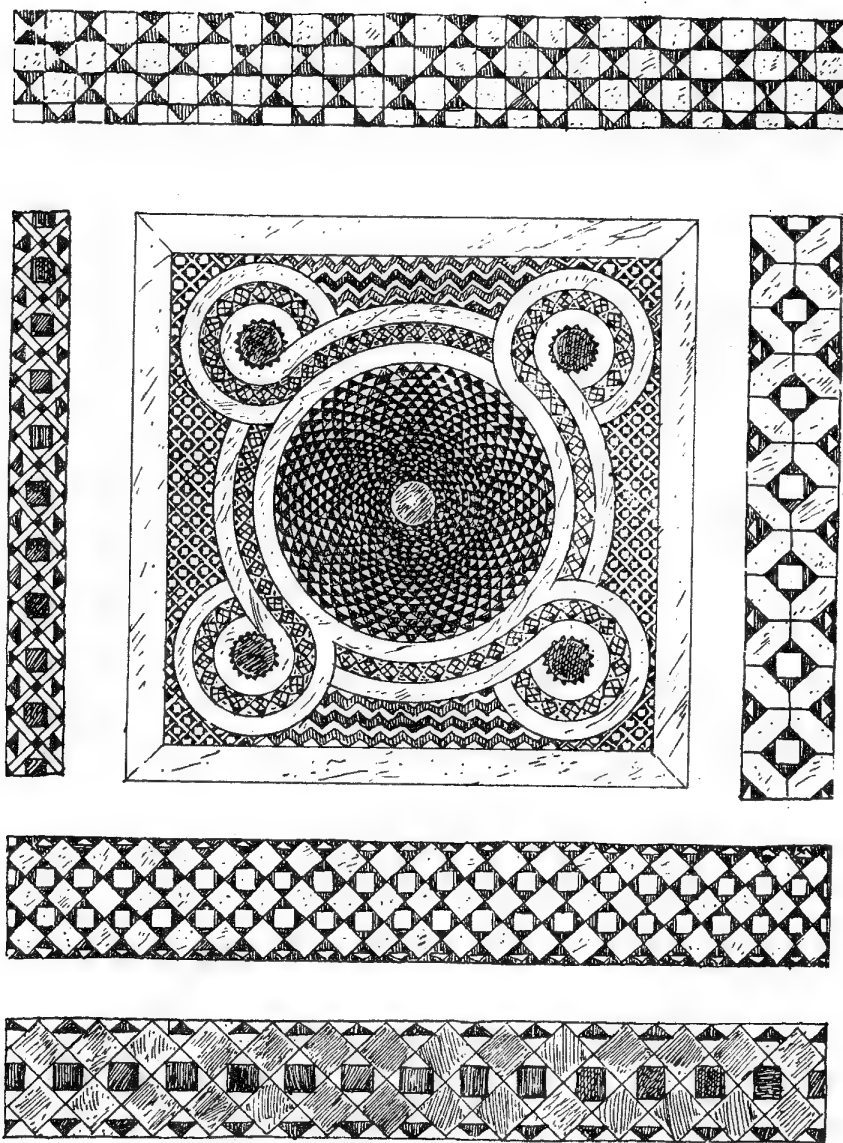
¹ Πβλ. τοὺς ναοὺς: Καισαριανῆς, (Strzygowski, Ἀρχ. Ἐφημ. 1910 σ. 63 εἰκ. 6, Ὁρλάνδος, Εὐρετήριον Μεσαιων. μνημ. τευχ. Γ' σ. 161 εἰκ. 215), Ἀστερίου (Ὁρλάνδος, ἔ. ἀ. σ. 166 εἰκ. 223), Θεολόγου (Ὁρλάνδος, ἔ. ἀ. σ. 168 εἰκ. 227).

² Νέα Μονὴ Χίου, Orlandos, Monum. byz. de Chios, 1930 II πίν. 21, Μονὴ Βαρνάκοβας Ὁρλάνδος, Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας, Ἀθήναι 1922 πίν. 1. Μονὴ Βλαχερνῶν Ἀρτης Ὁρλάνδος, Ἀρχ. τῶν Βυζ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Β' σ. 30 εἰκ. 25.

³ Miklosich-Müller, Acta et diplomata 3, 56.

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ τῶν Πολιτικῶν.

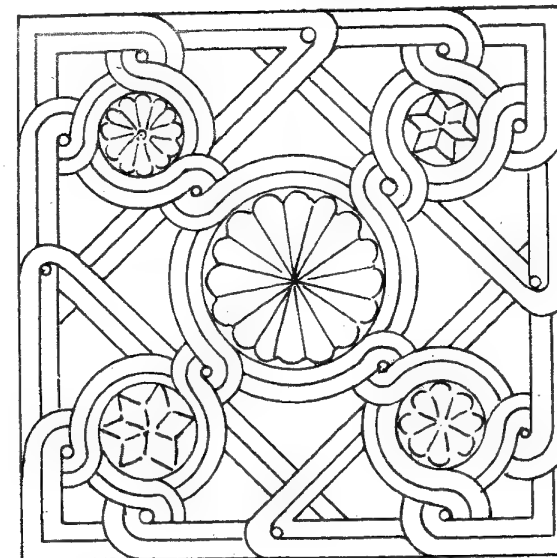

Α.Ο.

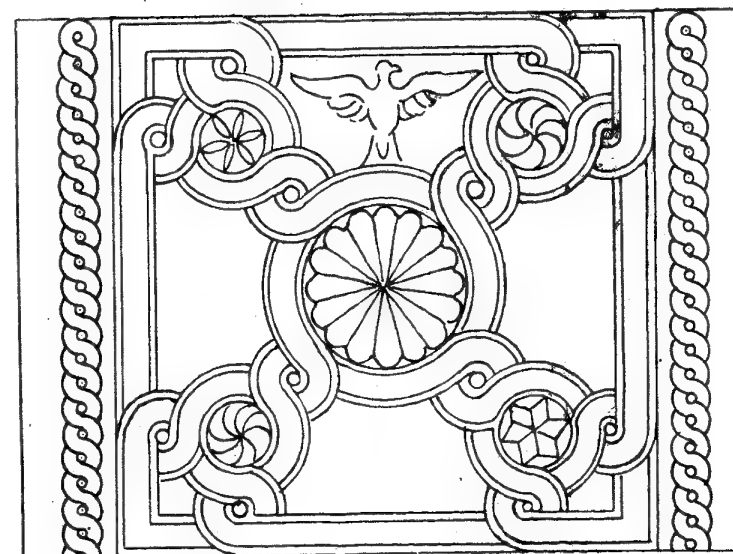
Εἰκ. 3. Στοιχεῖα τοῦ μαρμαροθετημένου δαπέδου τοῦ ναοῦ τῶν Πολιτικῶν.

Κατὰ τὴν γενομένην ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀνακατασκευὴν τοῦ ναοῦ τὸ τέμπλον κατεσκευάσθη κτιστὸν περιελήφθησαν δ' ἐν αὐτῷ αἱ μαρμάριναι πλάκες τῶν θωρακίων τοῦ παλαιοῦ εἰκονοστασίου, αἵτινες σήμερον εἶναι ἐπι-κεχρισμένοι δι' ἀσβέστου. Τὰ ἐπ' αὐτῶν εἰκονιζόμενα διακοσμητικὰ θέματα

παρέχουσιν αἱ εἰκόνες (4 καὶ 5). Καὶ τὰ μὲν θωράκια Α καὶ Β φέρουσι τὰ λίαν συνήθη κατὰ τὸν 11^{ον} καὶ 12^{ον} αἰῶνα θέματα τῶν διὰ κόμβων συμπλεκόμενων

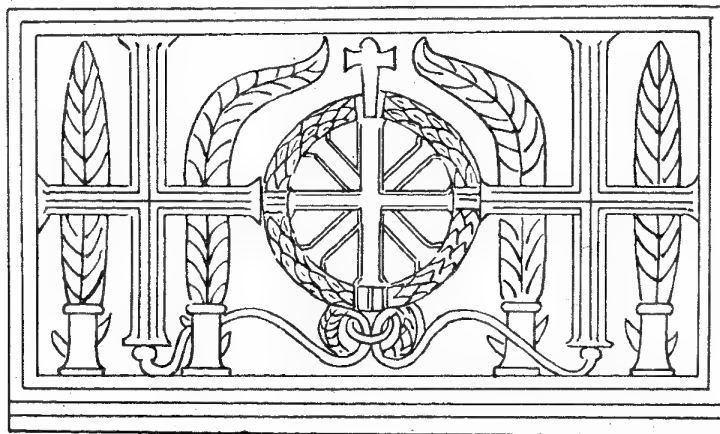
Εἰκ. 4. Μαρμάρινον θωράκιον (Α).

Εἰκ. 5. Μαρμάρινον θωράκιον (Β).

κύκλων πρὸς τετράγωνα (εἰκ. 4) ἢ κύκλους (εἰκ. 5), τὸ δὲ ἐπίμηκες ὀρθογώνιον θωράκιον Γ (εἰκ. 6) εἶναι ἀναμφιβόλως παλαιοχριστιανικόν, εἰκονίζει δὲ

ἐν τῷ μέσῳ μὲν στέφανον δάφνης ἀνηρτημένον ἀπὸ τοῦ ἄνω πλαισίου καὶ περιβάλλοντα τὸ χοῖσμα, ἐκατέρωθεν δ' αὐτοῦ δύο σταυροὺς ἱσταμένους ἐπὶ τῶν ἄκρων τῶν ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ στεφάνου ἐλικοειδῶς ἐκφυομένων ταινιῶν. Καὶ μέχρι μὲν τοῦ σημείου τούτου τὸ θέμα εἶναι συνηθέστατον κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν, ἀλλ' ἐνταῦθα ἔχομεν καὶ τὸ πρόσθετον στοιχεῖον τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἱσταμένων δένδρων (κυπαρίσσων;) ὧν τὰ παρὰ τὸν στέφανον ἱστάμενα ἔχουσι τὴν κορυφὴν προσκλίνουσαν πρὸς τὸν σταυρὸν (εἰκ. 6) ἐν ᾧ τὰ ἐξωτερικὰ ἴστανται κατακόρυφα. Τὸ θωράκιον Γ' προέρχεται

Εἰκ. 6. Παλαιοχριστιανικὸν θωράκιον (Γ').

ἀναμφιβόλως ἐκ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ἥς καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ καὶ γλυπτὰ μέλη εὐρίσκονται ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ ἐντὸς τῶν Πολιτικῶν κειμένου ἡρειπωμένου ναοῦ τοῦ ἁγ. Ἰωάννου. Ἐκ τῶν ἐνταῦθα δ' εὐρισκομένων γλυπτῶν ἐν θωράκιον τεθραυσμένον εἰκονίζει ἐν μέσῳ ὀρθογωνίου πλαισίου ἰσοσκελῆ σταυρὸν ἐντὸς κύκλου, ἐκατέρωθεν δ' αὐτοῦ δύο ὁμοίως προσκλίνοντα κυπαρίσσια (εἰκ. 7). Διασώζει δὲ τὸ θωράκιον τοῦτο καὶ τὰ μὴ διακρινόμενα ἐν τῷ ἄλλῳ ἄνω καὶ κάτω πλαίσια, ἐξ ὧν τὸ μὲν κάτω φέρει ἐλικοειδῆς κόσμημα μετὰ φύλλων κισσοῦ, τὸ δὲ ἄνω σειρὰν παρατεθειμένων ρόμβων διατεταγμένων ἐκατέρωθεν σταυροῦ. Τὸ ὅλικόν αὐτοῦ ὕψος εἶναι 0.945, τὸ δὲ μήκος 1,02 μ. Τὸ θωράκιον τοῦτο φέρει ὀπισθεν ρωμαϊκὴν ἐπιγραφὴν τιμητικὴν εἰς τὸν αὐτοκράτορα Κλαύδιον (41 - 54 μ.Χ.), ἣν ἐδημοσίευσεν ὁ ἔφορος ἀρχαιοτήτων κ. Κ. Καρούζος, ὅστις πρῶτος ἐσημείωσε τὴν παρουσίαν του¹.

Ἐπανερχόμενοι νῦν εἰς τὸν ναὸν τῶν Πολιτικῶν, σημειώνομεν ὅτι οὗτος μετὰ τὴν ἀνάκτισίν του ἐτοιχογραφηθῆ σφάζεται δ' ἐκ τῆς τοιχογραφίας σήμερον μόνον τὸ πρὸς τὸ ἱερὸν τμήμα. Ἐκ γραπτῆς δ' ἐπιγραφῆς εὐρισκο-

¹ Ἀρχαιολ. Δελτ. (1926) τ. 10 παρ. σ. 16.

μένης ἐν τῇ προθέσει ἐκατέρωθεν τῆς εἰκόνης τῆς Ἀποκαθλώσεως (Ἀκρας ταπεινώσεως), μανθάνομεν ὅτι ἡ τοιχογραφία ἐγένετο ἐν ἔτει 1668. Ἀναφέρονται δ' ἐν αὐτῇ πιθανώτατα τὰ ὀνόματα τῆς οἰκογενείας τῶν χορηγῶν. Ἰδοὺ πῶς ἔχει ἀκριβῶς τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς, ἥτις εἶναι γεγραμμένη διὰ λευκοῦ χρώματος ἐπὶ τοῦ σκοτεινοῦ ἀέρος.

1668 μηνὶ Οκτοβριον 10

Μελχισεδεκ ιερομονάχου

Ἰακωβου ιερομονάχου

Λεοντίας μοναχῆς

καὶ τον γονέον αὐτου

Θομᾶ ιερεος

Κασατρας πρεσβητέρας

Σταματην ορησα

Μαρουλα Σταθι

Νηκολαου

Λασκαρου

Ζαχαριου

Σταματη Πηγης

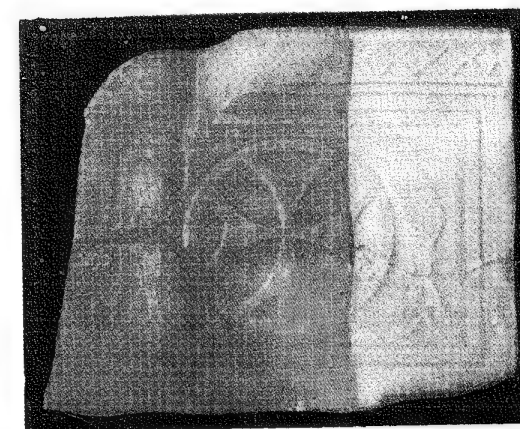
Κοστατηνου

Φλορου

Σαβατου

Ὁ ἐξετασθεὶς ναὸς ἀναφέρεται τὸ πρῶτον ἐν σιγίλλῳ τοῦ 1572. Εἶναι ὅμως πολὺ ἀρχαιότερος τοῦ 16^{ου} αἰῶνος, ὡς ἀποδεικνύει τοῦτο μὲν ἡ λαμπρὰ πλινθοπερίκλειστος τοιχοποιία τῶν κάτω μέρους, τοῦτο δὲ τὸ μαρμαροθετημένον αὐτοῦ δάπεδον καὶ τὰ γλυπτὰ θωράκια τοῦ τέμπλου, ἅτινα πάντα μαρτυροῦσιν, ὅτι θὰ κατεσκευάσθη κατὰ τὸν 11^{ον} ἢ 12^{ον} μ.Χ. αἰῶνα.

Σὺν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου φαίνεται ὅτι ὁ ναὸς περιήλθε εἰς ἐρείπωσιν ἀνακατεσκευάσθη δ' ἐπὶ Τουρκοκρατίας πιθανώτατα ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Εὐδρίπου Λαυρεντίου, ὅστις, καθ' ἃ πληροφορεῖ ἡμᾶς τὸ εἰρημένον σιγίλλιον, ἠγόρασεν αὐτὸν παρὰ τῶν Τούρκων καὶ τὸν ἀφιέρωσε εἰς τὴν δίωρον πρὸς βορρᾶν κειμένην σταυροπηγιακὴν μονὴν τοῦ ἁγίου Νικολάου Γαλατάκη, εἰς ἣν καὶ μέχρι σήμερον ὑπάγεται. Ἡ εἰς τὴν μονὴν ὅμως Γαλατάκη προσήλωσις τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας διήγειρεν ἀργότερον τὴν μὴν τῶν μητροπολιτῶν Εὐδρίπου, οἵτινες βαρέως ἔφερον τὴν ὑπ' αὐτῶν ἀπόσπασιν τοῦ ναοῦ καὶ τῶν πλουσίων εἰσοδημάτων τῶν πέριξ αὐτοῦ κτημάτων, ἅτινα ἐνέμετο ἡ εἰς τὸ Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως ὑπαγομένη μονὴ Γαλατάκη. Εἰς μάλιστα τῶν μητροπολιτῶν Εὐδρίπου, ὁ Παῖσιος, καταπατήσας καὶ διαρπάσας πολλὰ

Εἰκ. 7. Παλαιοχριστιανικὸν θωράκιον ἁγ. Ἰωάννου.

κτήματα τοῦ ναοῦ, περὶ τὸ 1750, διήγειρε τὴν μὴνιν τῶν μοναχῶν, οἵτινες ἐζήτησαν τὴν προστασίαν τοῦ Πατριάρχου Κυρίλλου, ὅστις ἐξέδωκε καὶ ἐπιτίμιον κατὰ τοῦ Παϊσίου σωζόμενον ἐν τῷ ἀρχεῖῳ τῆς μονῆς Γαλατάκη¹.

Ἡ περὶ κατοχῆς τοῦ μετοχίου τῆς Παναγίας μεταξὺ τῆς μονῆς Γαλατάκη καὶ τῶν Μητροπολιτῶν Εὐδρίπου ἔρις διήρκεσεν ἐπὶ αἰῶνας, ὡς ἀποδεικνύουσι τὰ ἐν τῷ ἀρχεῖῳ τῆς μονῆς σωζόμενα σιγίλλια τῶν Πατριαρχῶν Ἰωαννικίου καὶ Μελετίου, ἅτινα ἐδημοσίευσεν ὁ Διον. Ἀλβανάκης. Ἡμεῖς παραπέμποντες διὰ τὰ λοιπὰ εἰς τὸ εἰρημένον δημοσίευμα θὰ ἀρκεσθῶμεν νὰ παραθέσωμεν ἐνταῦθα τὸ ἀρχαιότερον σιγίλλιον, τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Β', ὡς περιέχον τὰς πλείστας καὶ σπουδαιότερας περὶ τοῦ ἐξετασθέντος ναοῦ πληροφορίας: Ἰδοὺ πῶς ἔχει τὸ κείμενον τοῦ σιγίλλου τούτου:

† Ἱερεμίας, ἐλέω Θεοῦ Ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως νέας Ρώμης καὶ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης.

«Τὸ φυλάξει τ' ἀγαθὰ τοῦ κτήσασθαι χαλεπώτερόν ἐστι» σοφὸς τις εἴρηκεν. Ὅθεν οὐχ' ἥτινος δεόμεθα κόπον πρὸς φύλαξιν τῶν πραγμάτων ἢ αὐτῆς τῆς αὐξήσεως τούτων. Τὰ τοίνυν ἀφιερωθέντα τῷ Θεῷ, ταῦτα καὶ μόνα δέησι εὐσεβῶς διαφυλαττόμενα ἀνεκποίητά εἰσι κατὰ τῶν θείων κανόνων περίληψιν. Ἐπεὶ τοίνυν καὶ ὁ ἱερώτατός μου Μητροπολίτης Εὐδρίπου ὑπέρτιμος καὶ ἑξαρχος πάσης Εὐβοίας, κὺρ Λαυρέντιος, ζήλω θείῳ κινήθεις, ἐν τῷ καιρῷ τοῦ ἀναγραφῶς ἰδίῳ ἀναλώμασιν ἠγόρασε τὸν σεβάσιμον καὶ θεῖον ναὸν τὸν ἐπ' ὀνόματι τιμώμενον τῆς Παναγίας τῆς Περιβλέπτου, μετὰ τῶν περὶ αὐτὸν καὶ ἐν αὐτῷ κτημάτων καὶ πραγμάτων, τὸν ἐν τῇ περιφερείᾳ πον κείμενον ἐν χωρίῳ τῶν Πολιτικῶν, κινδυνεύοντα ἤδη καταπατηθῆναι ὑπὸ τῶν κατοίκων καὶ παντελῶς ἀφανισθῆναι δι' ὃ ὁ ρηθεὶς Μητροπολίτης πρὸς τὴν διαμονὴν καὶ φύλαξιν τοῦ ρηθέντος μονυδρίου, ἄλλως τε καὶ φοβούμενος μήπως μετὰ τὴν τελευταίαν αὐτοῦ ἡ ξένος ἢ ἐκ τῶν συγγενῶν αὐτοῦ, ἀναστὰς ἰδιοποίησιν τι τῶν πραγμάτων αὐτοῦ, τούτου χάριν οἰκείᾳ αὐτοῦ βουλῇ καὶ γνώμῃ, ἐπιτροπούσης τῆς ἡμῶν μετριότητος, ἀφιέρωσε τὸ ρηθὲν θεῖον μονύδριον, αὐτὸ μετὰ πάντων τὸ παρ' αὐτὸ κτημάτων καὶ πραγμάτων ἐν τῷ σεβασμῷ μοναστηρίῳ τοῦ μεγάλου Νικολάου τοῦ ἐν Γαλατάκῃ, ὥστε εἶναι ἀπὸ τοῦδε καὶ εἰς τὸ ἐξῆς τοῦ αὐτοῦ μοναστηρίου. Ἐπεὶ ὡς ἐπληροφωρήθημεν συνοδικῶς διὰ γράμματος τοῦ πρώτου Μητροπολίτου Εὐδρίπου κυροῦ Τιμοθέου καὶ πολλῶν ἄλλων, οὐδέποτε ἐφάνη ὁ ναὸς αὐτὸς εἶναι τῆς Μητροπόλεως, ὡς ὑπέλαβον τινὲς εἶναι, ἀλλὰ ἐκ χρόνων ἀμνημονεύτων τοῦ χωρίου ἢ ἐκκλησίας ὅστις δὲ ἱερωμένος ἢ λαϊκὸς ἢ καὶ αὐτὸς ὁ κατὰ τόπον ἐσόμενος ἀρχιερεὺς Εὐδρίπου, τολμήσει ἀνατρέψαι τὴν παροῦσαν ἀφιέρωσιν ἢ καὶ ἀποπαῖσθαι τι ἐκ τῶν ἀφιερωθέντων τούτων κτημάτων ἱερωμένος ὢν, ἀργὸς

¹ Διον. Ἀλβανάκης, Ἱστορία τῶν Ἱερῶν Μονῶν. Ἱερὰ Μονὴ Γαλατάκη. Ἐν Ἀθήναις 1906 σ. 52.

ἀπὸ πάσης ἱεροπραξίας. Τὰ γὰρ ἅπαξ τῷ Θεῷ ἀφιερωθέντα ἀνεκποίητα δεῖ εἶναι καὶ ἀναφαίρετα καὶ ἀναπόσπαστα. Εἰ γὰρ τὰ δωρηθέντα βασιλεῖ ἐπιγείῳ ἀμεταμέλητα δέησι καὶ ἀμετάκλητα εἶναι δέον, πολλῷ μᾶλλον τὰ τῷ Θεῷ ἀφιερωθέντα.

Ὅθεν καὶ εἰς τὴν περὶ τούτου δήλωσιν καὶ διηγετὴ τὴν ἀσφάλειαν ἐγένετο καὶ τὸ παρὸν σιγγιλιῶδες γράμμα τῆς ἡμῶν μετριότητος καὶ ἐπεδόθη τῷ ρηθέντι μοναστηρίῳ.

Ἐν ἔτει αφπβ' ἐν μηνὶ Μαΐῳ β'.

† Ὁ Θεσσαλονίκης Φιλόθεος
† Ὁ Ἡρακλείας Βαρθολομαῖος
† Ὁ Θηβῶν Ἡσαΐας
†
†

Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω ἐγγράφου διδασκόμεθα α) ὅτι ὁ ἐξεταστὴς ναὸς ἀπετέλει τὸ καθολικὸν μικρὰς μονῆς¹ καὶ β) ὅτι ἐτιμᾶτο ἀρχικῶς ἐπ' ὀνόματι τῆς Παναγίας Περιβλέπτου². Ἡ προσωνυμία αὕτη τοῦ ναοῦ δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀσχετος πρὸς τὴν ὀνομασίαν ἀφ' ἑνὸς μὲν τοῦ γειτονικοῦ χωρίου Πολιτικῶν ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς τὴν τῆς μονῆς Γαλατάκη, ἧς ὁ ναὸς ἐγένετο μετόχιον.

Πράγματι ἐν ἐγγράφοις πατριαρχικοῖς ἡ μονὴ Γαλατάκη καλεῖται ἐπανειλημμένως καὶ μονὴ Γαλατᾶ. Εἰς τινα δὲ ἀπανταχοῦσαν τοῦ 1758 ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Σεραφεῖμ³ ἐπικαλεῖται τὴν ὑπὲρ τῆς μονῆς Γαλατάκη συνδρομὴν πρῶτίστως τῶν κατοίκων τῆς πόλεως Γαλατᾶ, προφανῶς διότι ὁ νεώτερος κτήτωρ τῆς μονῆς αὐτῆς κατήγετο ἐκ Γαλατᾶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι κατὰ τὴν περιοχὴν ταύτην εἶχεν ἐγκατασταθῆ ἤδη ἀπὸ μακροῦ χρόνου παροικία Κωνσταντινουπολιτῶν, εἰς τὴν ὁποίαν ὀφείλεται καὶ τὸ ὄνομα τοῦ χωρίου «Πολιτικὰ» καὶ ἡ ἐπωνυμία τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ὡς Περιβλέπτου, ἀπὸ τοῦ φερωνύμου ναοῦ τῆς πρωτευούσης.

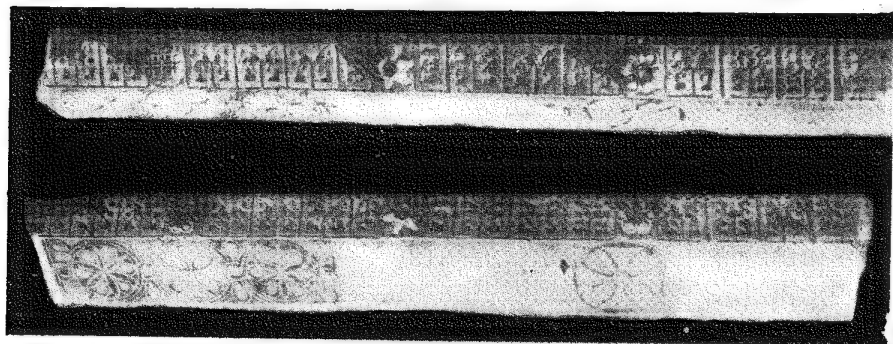
Πρὸς συμπλήρωσιν τῶν περὶ τῆς περιοχῆς ταύτης εἰδήσεων παραθέτομεν εἰκόνα ὠραίου λοξοτήτου ἐπιστυλίου τέμπλου (εἰκ. 8), φέροντος ἐπὶ μὲν τῆς προσθίας αὐτοῦ ἐπιφανείας κουφικὸν κόσμημα, ἐπὶ δὲ τῆς κάτω «συριακοῦς» τροχούς. Τοῦ ἐπιστυλίου τούτου, ὅπερ διατηρεῖται ἀκέραιον ἐν τῷ χωρίῳ τῶν Πολιτικῶν καὶ ἔχει μῆκος 2,10, προέρχεται δ' ἐξ ἐξαφανισθέντος βυζαντινοῦ

¹ Σῶζεται μέχρι σήμερον ὀρθιον τμήμα τοῦ περιβολοτοίχου τῆς μονῆς κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ ναοῦ.

² Σήμερον σεμνύνεται ὑπὸ τῶν περιοίκων εἰς μνήμην τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου

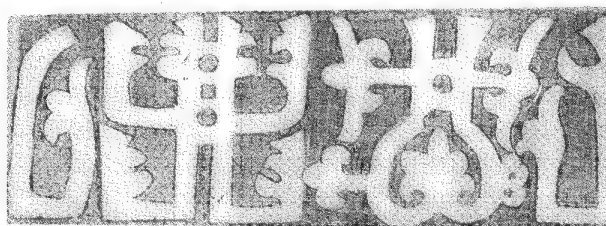
³ Διον. Ἀλβανάκης ἔ. ἀ. σ. 61.

ναοῦ τῆς περιοχῆς, ἐδημοσίευσεν εἰκόνα καὶ ὁ κ. Γ. Σωτηρίου ἐν τῇ περὶ τῶν κουφικῶν διακοσμήσεων μελέτῃ του¹ χρονολογήσας αὐτὸ ἀπὸ τοῦ 10^{ου} αἰῶνος. Ἐτερον δὲ μαρμαρίνον γλυπτὸν μετὰ κουφικῆς διακοσμῆσεως (εἰκ. 9),

Εἰκ. 8. Ἐπιστύλιον τέμπλου ἐκ βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς περιοχῆς τῶν Πολιτικῶν.

μνημονεύμενον καὶ ἀπεικονισθὲν ἐπίσης ὑπὸ τοῦ κ. Σωτηρίου², εὑρηται σήμερον ἐντειχισμένον εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ἑξαεσθέντος ναοῦ, παρα-

Εἰκ. 9. Κουφικὸν γλυπτὸν κόσμημα ἐντειχισμένον εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ τῆς Περιβλέπτου.

πλεύρως ἄλλων γλυπτῶν ἐντειχισθέντων κατὰ τὴν ἀνακατασκευὴν τοῦ ναοῦ ἐπὶ τουρκοκρατίας. Τὰ τελευταῖα δὲ τὰῦτα γλυπτὰ λεπτοτάτης ἐργασίας τοῦ 11^{ου} ἢ 12^{ου} αἰῶνος προέρχονται ἐκ μαρμαρίνων ὑπερθύρων ἢ σταθμῶν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ.

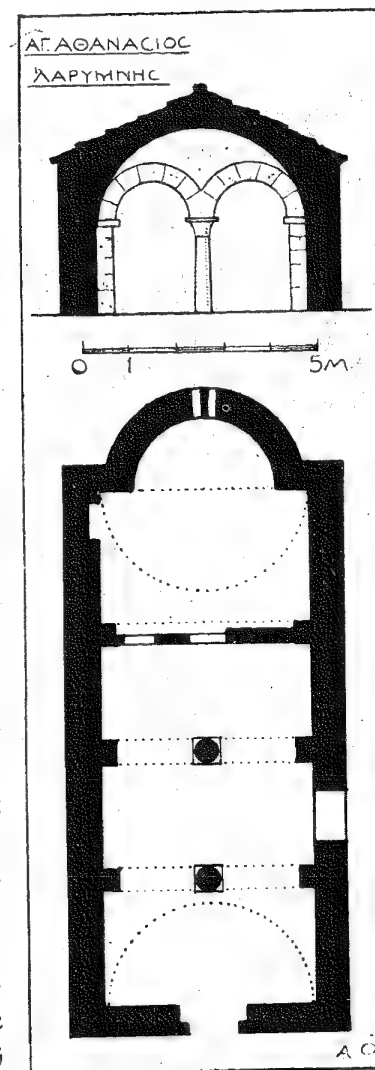
¹ Πρακτικά Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας τῶν ἐτῶν 1933/34 σ. 58 εἰκ. 2.

² Ἐ. ἀ. σ. 74 εἰκ. 23.

Ο ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΤΗΣ ΛΟΚΡΙΔΟΣ

Ἐπὶ τινος ὑψώματος παρὰ τὸ Λοκρικὸν χωρίον Δεντρά, ὅπερ κατέχει τὴν θέσιν τῆς ἀρχαίας Ὑγιτοῦ, διατηρεῖται εἰσέτι ἐν λειτουργίᾳ μικρὸς δορμικὸς ναῖσκος, τιμώμενος εἰς μνήμην τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου. Ὁ ναὸς ἔχει ἐν κατόψει (εἰκ. 1) τὸ σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου (6.00×12.25), εἰς τὸ ὁποῖον εἶναι προσκεκολλημένη πρὸς ἀνατολὰς μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψὶς ἱεροῦ. Ἡ στέγη του σχηματίζεται δι' ἡμικυλινδρικῆς καμάρας ὑποστηριζομένης κατ' ἀποστάσεις διὰ τυμπάνων ἐχόντων τὴν μορφὴν διβήλου (εἰκ. 1). Οἱ κίονες τῶν δύο διβήλων, εὐρισκόμενοι κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ, σχηματίζουν εἰς τὸν ναὸν τὸν τύπον δικλίτου, ἐν ᾧ κατ' οὐσίαν εἶναι οὗτος μονόκλιτος¹.

Οἱ κίονες τῶν διβήλων στέφονται ὑπὸ κιονοκράνων, ὧν ἓν ἔχει τὴν καλαθοειδῆ κορινθιακὴν μορφήν, τὸ δὲ ἄλλο εἶναι ἀκανόνιστον ὀρθογώνιον. Τὰ ἐπ' αὐτῶν βαίνοντα τόξα τοῦ διβήλου εἶναι ἐπιμελῶς κατεσκευασμένα ἐκ παρολίων. Τὸ τέμπλον τοῦ ναῖσκου εἶναι κτιστόν, ἡ δὲ ἁγία τράπεζα ἀποτελεῖται ἐξ ἐνὸς τεμαχίου μαρμαρίνου ἀρραβδῶτου κίονος, ἐφ' οὗ εἶναι τοποθετημένη μεγάλη (0.91×0.92) τετράγωνος, μαρμαρινὴ πλάξ μετὰ γλυφῶν, προερχομένη ἐκ τῆς στέψεως βάθρου χαλκοῦ ἀνδριάντος τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου, ὃν, κατὰ τὴν ἐπὶ τῆς μιᾶς

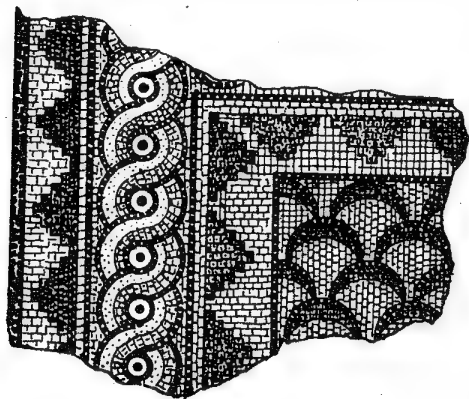

Εἰκ. 1. Κάτοψις καὶ τομὴ Ἀγ. Ἀθαν.

¹ Ἐγκάρσια τύπανα μὲ μορφήν οὐχὶ διβήλου ἀλλὰ τριβήλου ἀπαντῶσι καὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀγ. Γεωργίου τῶν Καλυβίων Κουβαρᾶ Ὁρλάνδος, Ἀθηνᾶ τόμ. 35 σ. 174 εἰκ. 6.

τῶν πλευρῶν τῆς πλακὸς χαραγμένην ἐπιγραφὴν¹, ἀνίδρυσεν ἡ πόλις τῶν Ὑητιῶν.

Κατὰ τὸ δεξιὸν κλίτος τοῦ ναοῦ διατηρεῖται παρὰ τὸ εἰκονοστάσιον τμήμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου (εἰκ. 2) μετὰ ρωμαϊκῶν ἢ παλαιοχριστιανικῶν διακοσμητικῶν θεμάτων (φολίδων, ἀλυσοειδοῦς πλέγματος κλπ.). Ἡ ἐνταῦθα ὑπαρξίς τοῦ ψηφιδωτοῦ, ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὸ μνημονευθὲν βᾶθρον τοῦ ἀνδριάντος, καθιστᾷ πιθανὴν τὴν ἰδέαν τῆς ἐνταῦθα προὔπαρξενος ρωμαϊκοῦ τινος κτηρίου, τοσοῦτον μᾶλλον, καθόσον ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου εὐρίσκεται ἐντὸς τῆς ἀκροπόλεως τῆς ἀρχαίας Ὑητιῶν.

Εἰκ. 2. Τμήμα παλαιοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου.

Οἱ τοῖχοι καὶ ἡ καμάρα τοῦ ναοῦ καλύπτονται διὰ τοιχογραφιῶν μετρίας τέχνης, ἐξ ὧν καλῶς ὁπωσδήποτε σφύζονται αἱ ἐν τῷ ἱερῷ, ἐνθα ἄφ' ἐνὸς μὲν εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος μεταξὺ δύο ἀγγέλων, ἄφ' ἐτέρου δὲ ὁ χορὸς τῶν δσίων καὶ ὁ χορὸς τῶν ἱερέων. Ποῖος εἶναι ὁ ζωγράφος τῶν εἰκόνων τοῦ ναοῦ μανθάνομεν ἐκ γραπτῆς ἐπιγραφῆς εὐρισκομένης ὑπεράνω τῆς βορείου θύρας τοῦ τέμπλου, ἣτις λέγει:

Ἀνηγορίθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς οὗτος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου . . . διὰ κόπου τε καὶ ἐξόδου Μηχάλη . . . Πάβλου . . . Γω(άννου) Γεωργίου . . . καὶ ὑστορίθι ὑπὸ χειρὸς Ἰω(άννου) ἐκ χώρας Ταλαντίου τοῦ Πουλῆσι ἐπὶ ἔτους ΑΧΠΕ' (=1685).

Ὡστε ὁ ζωγράφος εἶναι Ἰωάννης ὁ Πουλίσης ἐξ Ἀταλάντης (Ταλαντίου).

ΠΑΛΑΙΟΝ ΑΡΧΟΝΤΙΚΟΝ ΤΩΝ ΑΓΡΑΦΩΝ

Εἰς τὴν καρδιὰν τῆς Εὐρυτανίας, ἐν μέσῳ ἀγρίας χώρας διασχιζομένης ἀπὸ δύσβατα καὶ ἄκαρπα βουνά¹ καὶ ὀρητικοὺς χειμάρρους εὐρίσκεται, χωμένον ἐντὸς μικρᾶς κοιλάδος, τὸ χωρίον τῶν Ἀγραφῶν. Τὸ σήμερον δλιγάνθρωπον τοῦτο πόλισμα ἔδρασεν ἐντούτοις ἐπὶ τουρκοκρατίας μετὰ τῆς ὑπολοίπου Εὐρυτανικῆς περιοχῆς καὶ πολεμικῶς μὲ τοὺς ἀρματωλοὺς καὶ κλέφτες του καὶ πνευματικῶς μὲ τὰς ἐκπαιδευτικὰς σχολὰς του². Λείψανον δὲ τῆς παλαιᾶς δόξης του εἶναι καὶ τὸ ἀρχοντικὸν τὸ ὁποῖον θὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα. Τὸ μέγα τοῦτο κτήριο, κατοικοῦμενον σήμερον ἀπὸ τὴν οἰκογένειαν Χρηστίδη, ὀνομάζεται γενικῶς τὸ σπίτι τοῦ Δημάρχου, ἡ δὲ παράδοσις τὸ φέρει κτισμένον κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Κατσαντώνη, ἥτοι περὶ τὰ τέλη τοῦ 18^{ου} αἰῶνος. Ἐκ τῶν παλαιότερων ἐπισκεπτῶν τὸ ἀναφέρει μόνον ὁ Woodhouse³, χωρὶς ὅμως νὰ παρέχῃ εἰκόνα του ἢ σχέδιον. Ἡμεῖς τὸ ἐπεσκέφθημεν τὸ 1926 κατεμετρήσαμεν δ' αὐτὸ λεπτομερῶς καὶ ἐσχεδιάσαμεν καὶ ἐφροντίσαμεν νὰ ἀνακηρυχθῇ ἱστορικὸν μνημεῖον.

Τὸ ἀρχοντικὸν τῶν Ἀγραφῶν ἔχει τὸ σχῆμα μεγάλου ὀρθογωνίου παραλληλεπίπεδου, (εἰκ. 1 καὶ 2) ἀποτελουμένου ἀπὸ ὀγκῶδες κτιστὸν βᾶθρον καὶ ἐλαφρόν, ἐξέχοντα ξύλινον ὄροφον ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἐπικάθηται μία μεγάλη, τετρακλινὴς καὶ πολὺ προεξέχουσα στέγη (εἰκ. 3). Τὸ βᾶθρον περιλαμβάνει κάτω μὲν τὸ κατώγιον, ὑπεράνω δ' αὐτοῦ χαμηλὸν μεσόροφον (μεσόπατον).

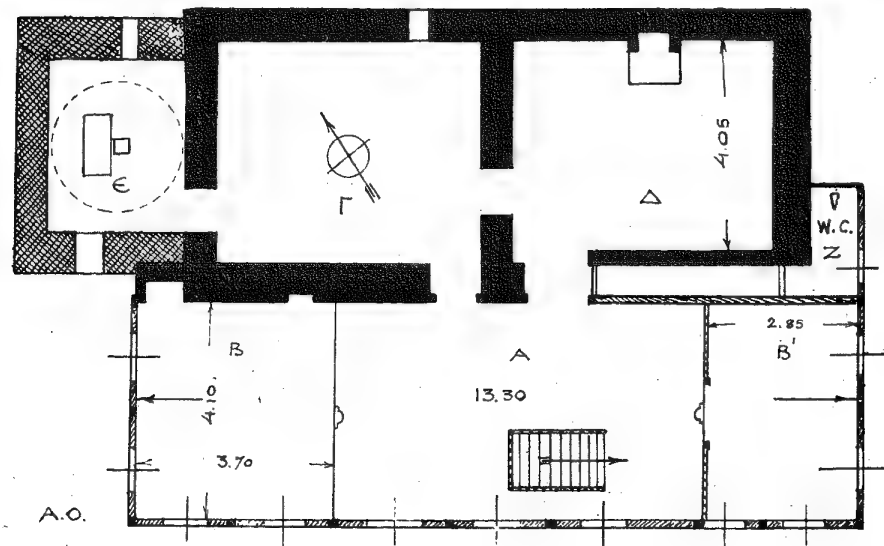
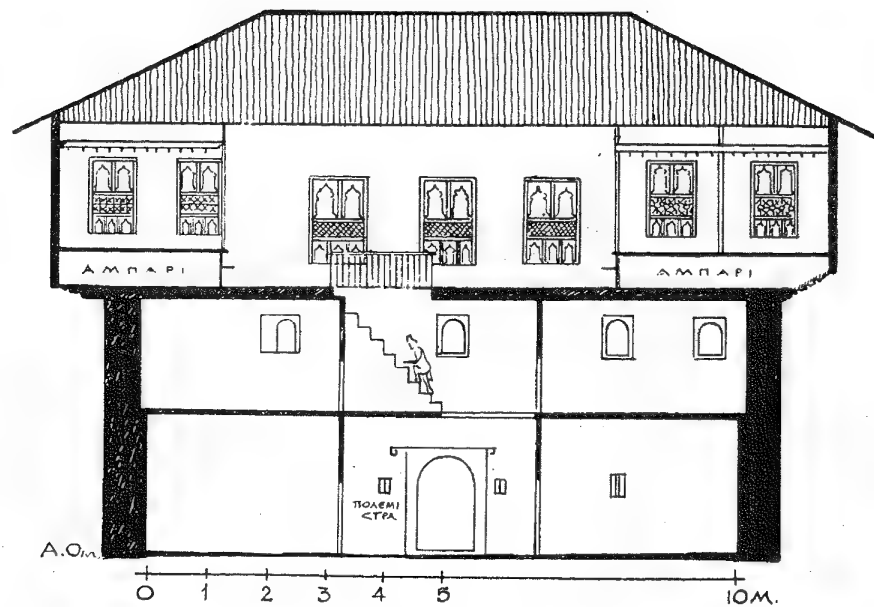
Ἡ εἴσοδος τῆς οἰκίας εὐρίσκεται ἐν τῷ μέσῳ τῆς μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ ἰσογείου, εἶναι δὲ τοξωτὴ (εἰκ. 4) καὶ φέρει ἐκατέρωθεν, εἰς ὕψος 1,60 ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, ἀνὰ μίαν πολεμίστραν, χάριν ἀμύνης κατ' ἐνδεχομένης ἐπιθέσεως. Τό τε κατώγιον καὶ ὁ μετ' αὐτοῦ διὰ ξυλίνης ἐσωτερικῆς κλίμακος συγκοινωνῶν μεσόπατος, χωρίζονται ἐσωτερικῶς διὰ ξυλίνων χωρισμάτων εἰς πλείονα

¹ Οὕτω χαρακτηρίζεται ἡ χώρα τῶν Ἀγραφῶν ἐν τῷ βίῳ Ἰωαννουλίου τοῦ Αἰτωλοῦ παρὰ Σπ. Π. Λάμπρου, Νέος Ἑλληνομν. Δ' 75.

² Ὅρα σχετικῶς Μ. Παράνικα, Σχεδιάσμα περὶ τῆς καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κ/πόλεως κλπ. Ἀθῆναι 1867 σ. 89. Ἰω. Βορτσέλλα, Ἡ Φθιώτις, Ἀθῆναι 1907, σ. 386 ἔ. Ν. Σπυρόπουλον, Θεσσα. Χρ. 2, 169.

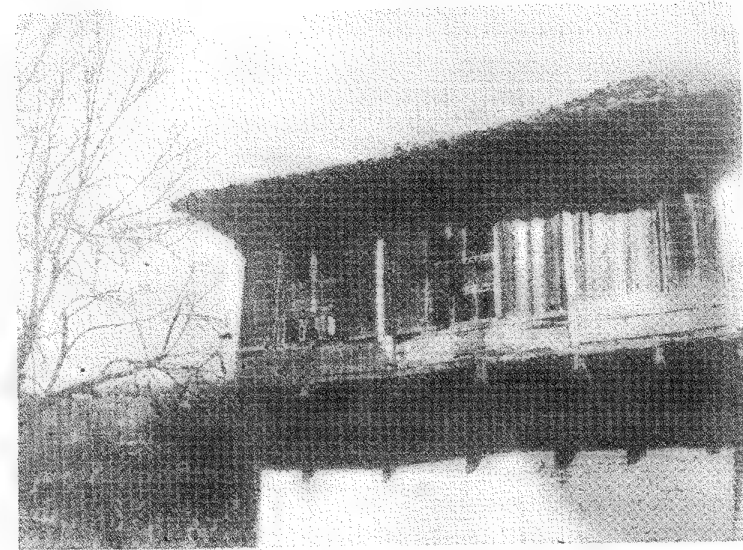
³ William Woodhouse, Aetolia, Oxford 1897 σ. 38.

¹ Ἡ ἐπιγραφὴ ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Κουμανούδη, Ἀθήναιον IV σ. 102, ἔπειτα δέ, κατ' ἀπόγραφον τοῦ Lolling, ἐν IG VII, 2833.

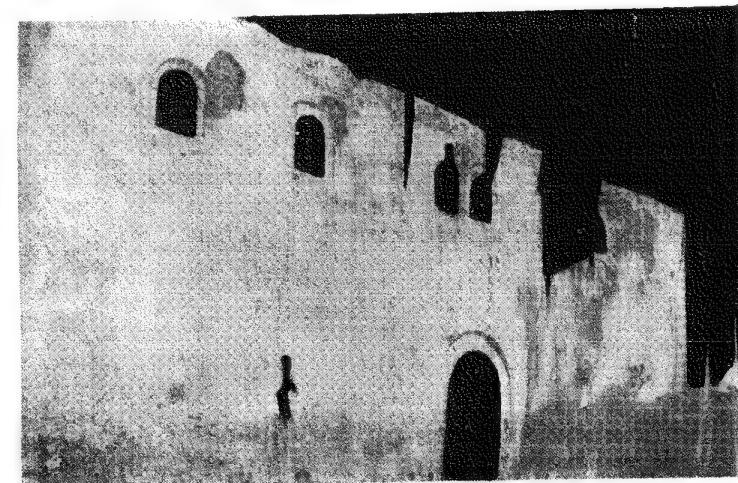

Εικ. 1 και 2. Κάτοψη και τομή του άρχοντικού.

διαμερίσματα, ἐξ ὧν τὰ μὲν τοῦ ἰσογείου εἶναι σκοτεινά, φωτιζόμενα μόνον διὰ τοξικῶν καὶ χρησιμεύοντα ὡς ἀποθήκαι, τὰ δὲ τοῦ μεσορόφου φωτεινό-

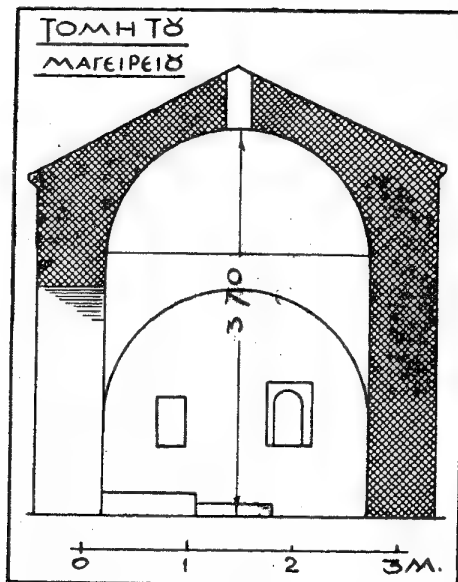
Εικ. 3. Πλαγία ὄψις τοῦ ξυλίνου ἀνωγείου τοῦ ἀρχοντικοῦ.

Εικ. 4. Τὸ κτιστὸν βάθρον τοῦ ἀρχοντικοῦ.

τερα, ὡς λαμβάνοντα φῶς ἐκ τῶν ἔξω διὰ χαμηλῶν τοξωτῶν παραθύρων (εἰκ. 4). Εἰς τὸν μεσόροφον εὐρίσκονται τὰ γραφεῖα τοῦ οἰκοδεσπότη καὶ ἄλλα κατοικήσιμα δωμάτια.

Ὁ δὲ ἄνω ὄροφος, τὸ ἀνώγι, εἶναι κατὰ μὲν τὸ ἐμπρόσθιον αὐτοῦ ἡμισυ ξύλινος¹ (εἰκ. 3), ἐξέχων ὑπὲρ τὸ βάθρον μόνον κατὰ τὰ πλάγια ἐκατέρωθεν, κατὰ δὲ τὸ ὀπίσθιον ἡμισυ λιθόκτιστος. Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως τοῦ ἄνω ὀρόφου (εἰκ. 2) τὸ μὲν ξύλινον τμήμα αὐτοῦ ἦτοι τὸ πρὸς τὴν αὐλήν, εἶναι ἐσωτερικῶς ἀδιαίρετον, ἐν ᾧ τὸ λιθόκτιστον ὑποδιαιρεῖται εἰς δύο διαμερίσματα Γ, Δ, (εἰκ. 2) φέρει δὲ παραπλεύρως ἐκτισμένον πύργον, τὸν ἄνω

Εἰκ. 5. Τομή τοῦ μαγειρείου.

ὄροφον τοῦ ὁποίου καταλαμβάνει ἡ ἐστία ἦτοι τὸ μαγειρεῖον, ὅπερ εἶναι, κατεσκευασμένον, ὅπως καὶ τὰ μοναστηριακά² (εἰκ. 5) ἦτοι μὲ τὴν ἄρουραν ἐν τῷ κέντρῳ καὶ ἀνοιγμα ἐπὶ τῆς ἡμισφαιρικῆς ὀροφῆς, πρὸς ἀπαγωγὴν τῶν ἐκ τῆς καύσεως ἀερίων καὶ τοῦ καπνοῦ. Οἱ δύο λιθόκτιστοι χώροι Γ καὶ Δ, συγκοινωνοῦντες διὰ θύρας, ἐχρησίμευον ὡς δωμάτια ὑπνου τῶν γυναικῶν ἢ ἐπισήμου τινος ξένου. Ἐξ αὐτῶν ὁ Δ φέρει καὶ ἐστίαν, παραπλεύρως δὲ αὐτοῦ ὑπάρχει στενὸς διάδρομος ὁδηγῶν εἰς τὸ ἀποχωρητήριον (Ζ), (εἰκ. 2) ὅπερ προσλαμβάνει ἐξωτερικῶς τὴν μορφὴν πύργου, δηλαδὴ ὅπως καὶ εἰς τὸν Μυστρᾶν³. Ἀπὸ ἀπόψεως καλλιτεχνικῆς ἐνδιαφέρον

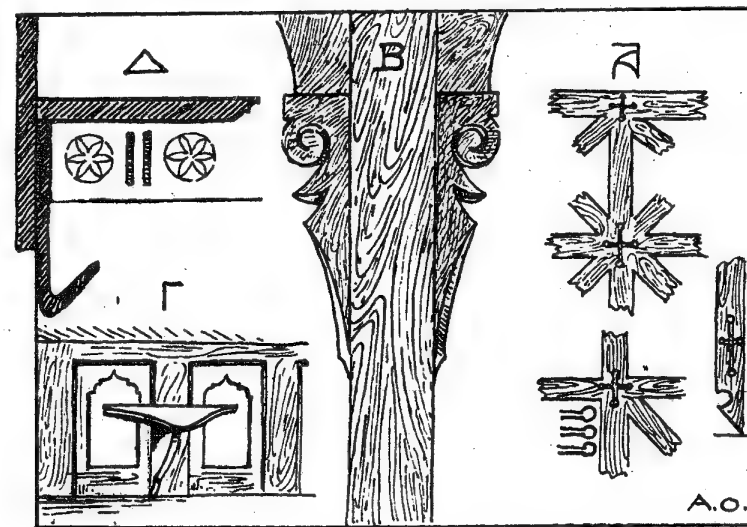
¹ Ξύλινοι εἶναι καὶ οἱ ἄνω ὀροφοὶ τῶν ἀρχοντικῶν τῆς Θεσσαλίας καὶ Μακεδονίας ὅπως π. χ. τοῦ Τρίκερι (Ἀγγ. Χατζημιχάλη, Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη, σ. 135), τῶν Ἀμπελακίων (Ἀγ. Ἀστεριάδη, Τὸ σπίτι τοῦ Σφόρτς 'στ' Ἀμπελάκια, Ἀθῆναι 1928 σ. 7), Σιατίστης, Κοζάνης Α. Zachos, Ältere Wohnbauten auf griechischem Boden ἐν Wasmuths Monatshefte für Baukunst VII, 248.

² Περί μοναστηριακῶν μαγειρείων ὄρα Ὁρλάνδον ἐν Μοναστηριακῇ Ἀρχιτεκτονικῇ, Ἀθῆναι 1927 εἰκ. 66-67.

³ Ὁρα σχετικῶς Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. Γ' σ. 81 εἰκ. 69.

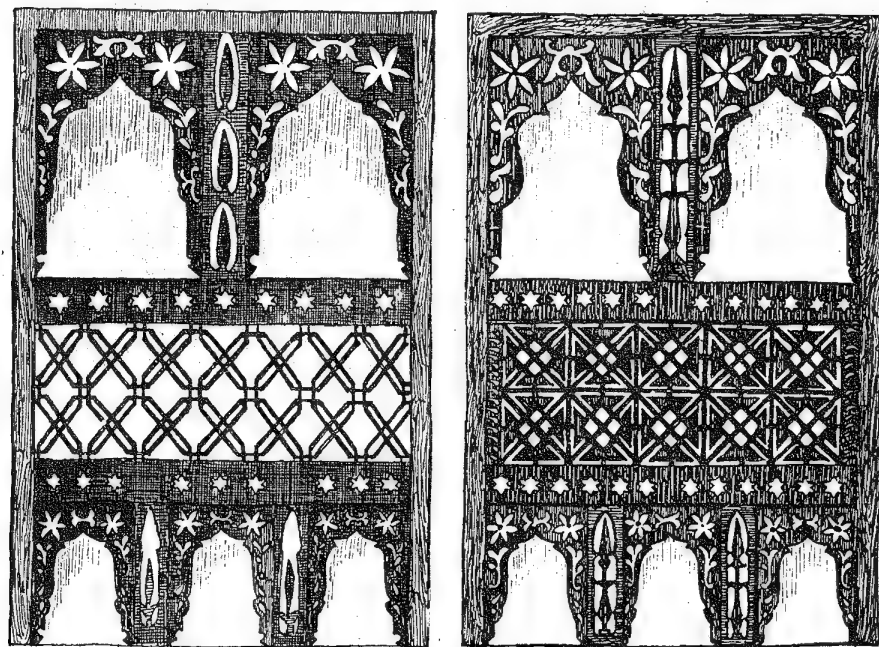
Εἰκ. 6. Ἀποψὺς τῆς πρὸς ἀνατολὰς κρεββάτας.

Εἰκ. 7. Λεπτομέρειαι τῶν ξυλίνων κατασκευῶν καὶ διακοσμήσεων.

Τὸ δάπεδον τοῦ τρικλίνου δὲν εὐρίσκεται καθ' ὅλον τὸ μήκος του εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην, ἀλλ' ὅπως συνέβαινε καὶ εἰς ἄλλα σπίτια τῆς Τουρκοκρατίας, (Ἡπείρου, Θεσσαλίας καὶ Μακεδονίας) τὰ δύο πρὸς τὰς στενὰς πλευρὰς ἅκρα τῆς αἰθούσης Β, Β' εἶναι κατὰ 0,50 περίπου ὑψηλότερα τοῦ μέσου Α (εἰκ. 1)

τῆς ἐπικοινωνίας γινομένης διὰ μιᾶς ἡμικυκλικῆς βαθμίδος, ἣτις ἔχει τὸ ἐν εἰκόνι 7 (Α') σχέδιον. Τὰ δύο ὑψωμένα τμήματα καλοῦνται κρεββάται, ἐστρώνοντο δὲ μὲ βελέντζες καὶ κιλίμια καὶ ἐχρησίμευον διὰ νὰ κάθωνται ἐκεῖ οἱ ἐπίσημοι προσκεκλημένοι τοῦ σπιτιοῦ¹. Τὸ κάτωθεν δὲ τῶν ὑψωμένων ὀπαέδων κενὸν ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ ἐδῶ ὡς ἀποθήκη, ἀμπάρι, εἴτε πρὸς ἐναπό-

Εἰκ. 8. Ξύλινα διαφράγματα τῶν παραθύρων.

θεσιν σιτηρῶν, εἴτε ἄλλου τινὸς εἶδους. Ἐκ τῶν δύο ὑψωμένων τμημάτων Β καὶ Β', τὸ Β' εἶναι στενότερον τοῦ Β, φέρει δὲ εἰς τὸ χεῖλος ξύλινον τρίβηλον (εἰκ. 6) δηλαδὴ διακοσμητικόν τι χώρισμα συνιστάμενον ἐκ δύο ξυλίνων κίωνων ὑποβασταζόντων τόξα ἔχοντα τὸ σύννηδες ἐπὶ Τουρκοκρατίας σχῆμα ἥτοι τὸ μετὰ διπλῆς καμπυλότητος (en accolade). Τὸ κιονόκρανον τῶν κιονίσκων αὐτῶν δὲν εἶναι αὐτότελές ἀλλὰ σχηματίζεται μὲ δύο ἐκατέρωθεν τοῦ στύλου κυματοφόρα ὑφαπίδια, ἅτινα στηρίζουσι τὰ τόξα, ὡς δεικνύει ἡ εἰκὼν 7. Εἰς τὸ κάτω δὲ μέρος τῶν δύο ἄκρων ἀνοιγμάτων ὑπάρχουσι ξύλινα κάγκελλα (τραμπουζάνια).

Ὁ φωτισμὸς καὶ ὁ ἀερισμὸς τοῦ τρικλίνου εἶναι ἅπλετος. Γίνεται διὰ ἑνδεκα παραθύρων (εἰκ. 2), ὧν ἀνὰ δύο μὲν ἀνοίγονται ἐπὶ τῶν στενῶν πλευρῶν, τῶν ὑπολοίπων ἐπὶ εὐρισκομένων ἐπὶ τῆς μακρᾶς προσόψεως τοῦ κτη-

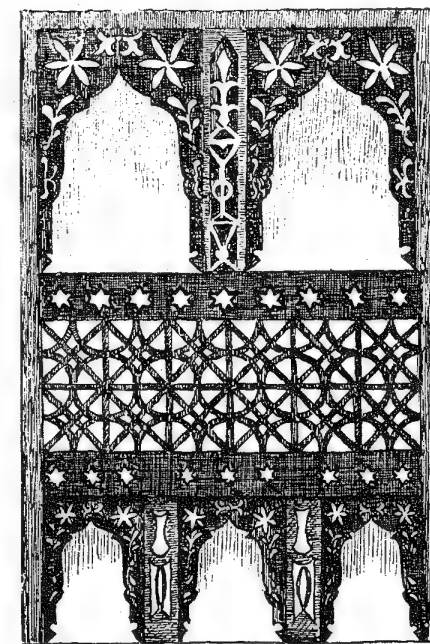
¹ Πβλ. Ἀγγελ. Χατζημιχάλη, Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη σ. 136.

ρίου, ὅπου τὰ μὲν τρία μεσαῖα ἐμφανίζονται χαμηλότερα, τὰ δὲ ἄκρα ὑψηλότερον τοποθετημένα, οὕτως ὥστε ὁ θεατὴς μαντεύει ἤδη ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ τὴν ἐσωτερικὴν διάταξιν τῆς αἰθούσης.

Τὰ παράθυρα ἔχουσι σχῆμα ὀρθογώνιον, στεροῦνται ὅμως τῶν φεγγιτῶν ἐκείνων, τοὺς ὁποίους συχνὰ συναντῶμεν ὑπεράνω των εἰς ἀρχοντόσπιτα τῆς βορείου Ἑλλάδος τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας· ἦσαν λοιπὸν ταῦτοχρόνως παρακλυπτικά καὶ φωτιστικά. Εἰς τὸ ἀρχοντικὸν τῶν Ἀγραφῶν τὸ κενὸν τῶν παραθύρων φράσσεται δι' ὠραιότητων ξυλίνων τρυπητῶν διαφραγμάτων (εἰκ. 8 καὶ 9) ἐκτελεσμένων εἰς διάφορα μὲν σχέδια ἀλλ' ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ πάντοτε σκελετοῦ ἥτοι μὲ δύο ἀνοίγματα ἢ φῶτα εἰς τὸ ἄνω μέρος, ἐν δικτυωτὸν μέσον τμήμα καὶ τρία μικρότερα ἀνοίγματα εἰς τὸ κάτω μέρος. Καὶ τὰ μὲν ἀνοίγματα εἶναι πάντα τοξωτά, σχηματιζόμενα διὰ τῶν συνήθως ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐφαρμοζομένων κοιλοκύρτων καμπυλῶν καὶ μὲ τύπανα διατρυνόμενα ὑπὸ ροδακοειδῶν καὶ φυλλοειδῶν κοσμημάτων (εἰκ. 8), ἡ δὲ μέση ζώνη φέρει ποικίλα διάτρητα σχέδια εἰλημμένα ἐκ τοῦ παραδεδομένου βυζαντινοῦ καὶ μουσουλμανικοῦ θεματολογίου (ἀστέρες). Οἱ τεχνίται τῶν διακοσμητικωτάτων τούτων διαφραγμάτων, τὰ ὁποῖα προβάλλονται ἐναργέστατα εἰς τὸ ἐξωτερικὸν φῶς δρῶμενα ἐκ τῶν ἔσω, ἦσαν ἀναμφιβόλως χριστιανοὶ ἴσως δὲ Σαρακτσαναῖοι διότι δὲν παρέλειψαν νὰ σχηματίσουν εἰς τὰς συνδέσεις μικροὺς διατρήτους σταυροὺς, ὅπως δεικνύει ἡ εἰκὼν 7 (Α').

Εἰς ὕψος 2 περίπου μέτρων ἀπὸ τὸ πάτωμα τῆς κρεββάτας εὐρίσκεται καὶ ἐδῶ τὸ τυπικὸν ῥάφι (εἰκ. 7 Δ) κάτωθεν τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ζωφόρος ἐξ ἀναγλύφων ροδάκων καθὼς καὶ ἄγκιστρα διὰ νὰ κρεμῶνται διάφορα ἀντικείμενα.

Ἡ ὀροφή τῆς αἰθούσης εἶναι ξυλίνη φέρει δὲ εἰς τὸ μέσον ἐκάστης κρεββάτας ἀνὰ ἓν ἐξάγωνον ἐπίπεδον φάτνωμα (εἰκ. 6).

Εἰκ. 9. Διάφραγμα παραθύρου.

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Αί διὰ τῆς ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου τελούσης ὑπηρεσίας ἀναστηλώσεως ἀρχαίων καὶ ἱστορικῶν μνημείων τοῦ Ὑπουργείου Θρησκευμάτων καὶ Ἐθνικῆς Παιδείας ἐκτελεσθεῖσαι κατὰ τὸ ἔτος 1937 ἐργασίαι στερεώσεως καὶ ἀναστηλώσεως βυζαντινῶν μνημείων εἶναι αἱ ἀκόλουθοι:

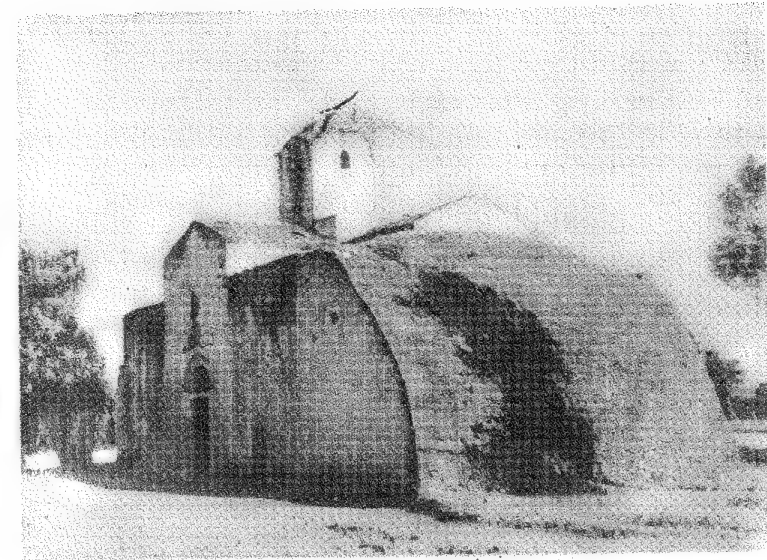
1) Ἐν τῇ ἐπὶ τῶν κλιτύων τοῦ Ὑμηττοῦ ἰδρυμένη μονῇ Ἀστερίου¹ ἐστερεώθη ἡ τράπεζα, ἡ ἐστία καὶ τὰ κελλία, ἐξασφαλισθέντα ἀπὸ τῆς εἰς αὐτὰ διαρροῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων.

2) Ἐν τῇ ἐπὶ τῶν προπόδων τοῦ αὐτοῦ ὄρους κειμένη μονῇ Καισαριανῆς² ἀνακατεσκευάσθη τὸ πρὸς νότον τμήμα τοῦ καλύπτοντος τὴν Τράπεζαν κυλινδρικοῦ θόλου, ὅστις ἦτο ἐτοιμόπλιτος, ὑπεστηρίχθη δ' ἐξωτερικῶς τὸ κτήριον καὶ διὰ κτιστῆς ἀντηρίδος.

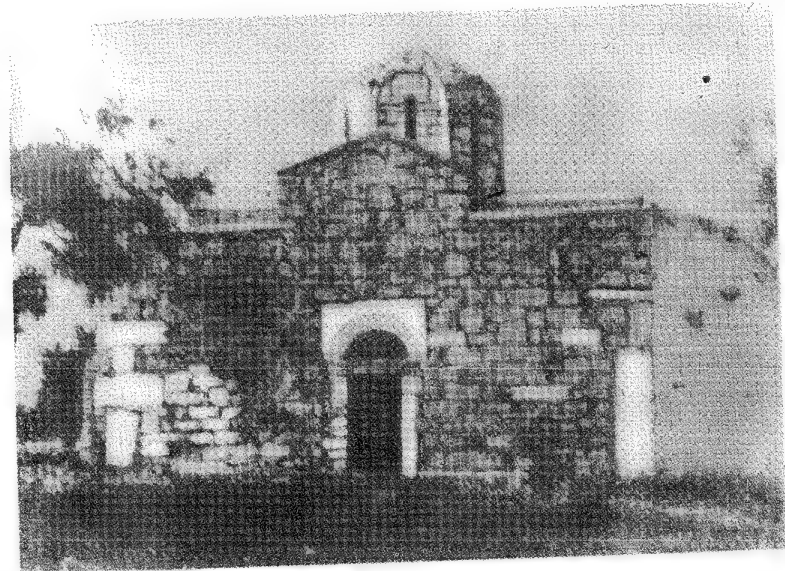
3) Τῆς ἐπίσης παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ Ὑμηττοῦ κειμένης μονῆς Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου³ ἐπεσκευάσθη ἡ κεράμωσις τοῦ διαρρέοντος τρούλλου τοῦ καθολικοῦ, ἐλπίζεται δ' ἐν προσεχῇ μέλλοι νὰ γίνῃ καὶ ἡ ἀνακατασκευὴ τοῦ κυλινδρικοῦ θόλου τῆς κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς μονῆς κειμένης ὁραίας Τραπεζῆς.

4) Ἐν Μεγάροις ἀποκατεστάθη εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῆς μορφήν ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις τοῦ ἐν τῷ ἑλαιῶνι τετρακονίου ναοῦ τοῦ Σωτῆρος (εἰκ. 1), ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ὁποίου διατηροῦνται πολὺτιμοι καὶ ἰδιότυποι τοιχογραφίαι τοῦ 12^{ου} αἰῶνος.

Ἡ ἐργασία ἀπέβλεψε κυρίως εἰς τὴν ἀπαλλαγὴν τοῦ ὀκταγωνικοῦ μετὰ κιονίσκων τρούλλου καὶ τῶν ἐξωτερικῶν παρειῶν τοῦ σώματος τοῦ ναοῦ ἀπὸ τῶν κατὰ καιροὺς παρασίτων προσθηκῶν καὶ ἀσβεστοχρισμάτων (εἰκ. 1). Εἰς τὰ ἀνοιχθέντα παράθυρα τοῦ τρούλλου, ὅστις ἀνέκτησε τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ μορφήν (εἰκ. 2), ἐτέθησαν σιδηρὰ ὑαλοστάσια βυζαντινοῦ τύπου. Ἐλπίζεται ὅτι προσεχῶς θέλει καταστῇ δυνατὴ καὶ ἡ ἀπομάκρυνσις τῆς ὀγκώδους καὶ ἀκα-

Εἰκ. 1. Ἀποψις τοῦ παρὰ τὰ Μέγαρα ναοῦ τοῦ Σωτῆρος.

Εἰκ. 2. Νοτία ὄψις τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος μετὰ τὰς γενομένας ἐργασίας.

¹ Ὅρα κάτωσιν τῆς μονῆς ἐν Εὐρετηρίῳ μεσαιων. μνημ. Ἑλλάδος (Τευχ. Γ' ὑπὸ Α. Ὁρλάνδου) σ. 165 εἰκ. 221.

² Ὅρα κάτωσιν ἑ. ἀ. σ. 162 εἰκ. 218.

³ Ὅρα ὅσιν καὶ κάτωσιν ἑ. ἀ. σ. 168 εἰκ. 226 καὶ 227.

λαισθήτου άντηρίδος, ήτις κατασκευασθεΐσα πρό πολλών ετών υπό άπειροκάλών επιτρόπων χάριν στηρίξεως τοῦ σώματος τοῦ ναοῦ, άποκρύπτει όλην τήν όψιν τοῦ ιεροῦ (εΐκ. 1).

5) Έν Κορίνθῳ έπεσκευάσθησαν καί έστερεώθησαν αΐ τρεΐς πύλαι τοῦ μεσαιωνικοῦ φρουρίου τοῦ Άκροκορίνθου, αΐτινες εΐχον περιέλθει εΐς έτοιμόρροπον κατάστασιν.

6) Έν τῷ έν Μέρμπακῃ τῆς Άργολίδος βυζαντινῷ ναῷ τῆς Κοιμή-

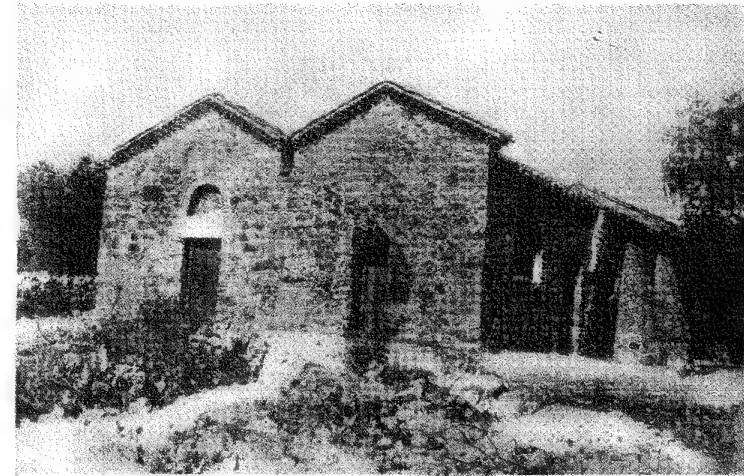

Εΐκ. 3. Αποψις τοῦ ναοῦ Άγ. Νικολάου Γερακίου πρό τῆς Άναστηλώσεως.

σεως¹ (12^{ον} αΐῶνος) έπεσκευάσθησαν οΐ πρός τὸ ιερόν τρεΐς κυλινδρικοὶ θόλοι τοῦ ναοῦ, οΐτινες εΐχον ύποστῇ παλαμαΐα ρήγματα, δι' ὧν εΐσήρχετο τὸ ὕδωρ τῆς βροχῆς. Τῇ βοηθείᾳ μεταλλίνων πλεγμάτων καί σιμεντοκονίας έπενεδύθησαν έξωτερικῶς πᾶσαι αΐ καμάραι, μεθ' ὃ εγένετο πλήρης άνακεράμωσις τῶν στεγῶν, αΐτινες έφεξῆς κατέστησαν άπολύτως στεγαναΐ. Έργασΐαι εγένοντο έπίσης καί έπὶ τοῦ τρουλλοῦ τοῦ ναοῦ, ὅστις παρουσίαζεν εΐς τὸ άνω αὐτοῦ μέρος άλλιώσεις καί μεταγενέστερα κονιάματα, ὧν άφαιρεθέντων άπέκτησεν ὁ τρουλλος τήν ὠραΐαν άρχικὴν αὐτοῦ όψιν. Εΐς πάντα τὰ παράθυρα τοῦ ναοῦ έτοποθετήθησαν σιδηρᾶ, βυζαντινοῦ τύπου, ὕαλοστάσια, άνακατεσκευάσθησαν δέ καί πᾶσαι αΐ σαπεΐσαι ξύλιναι θύραι. Κατὰ τήν διάρκειαν τῶν έπισκευῶν εύρέθη έπὶ τῆς βορείου στέγης τοῦ ναοῦ έντειχισμένον μικρόν άρχαΐον άναθηματικόν εΐς τήν άργείαν "Ηραν άνάγλυφον, άπερ παρεδόθη εΐς τὸ άρχαιολογικόν μουσεΐον Ναυπλίου.

¹ Όρα άπόψεις αὐτοῦ παρὰ Α. Struck, Vier byzantinische Kirchen der Argolis, Athen. Mitt. 34 (1909) πίν. Χ.

7) Έν Γερακίῳ τῆς Λακωνίας άνεστηλώθη ὁ ήρειπωμένος δίκλιτος ναὸς τοῦ Άγ. Νικολάου (εΐκ. 3), ὅστις περιέχει σημαντικὰς τοιχογραφίας τοῦ 14^{ον} αΐῶνος, χάριν τῆς προστασίας τῶν ὁποίων κατασκευάσθησαν δύο έκ

Εΐκ. 4. "Αποψις τῆς Δ. πλευρᾶς τοῦ Άγ. Νικολάου μετά τήν άναστήλωσιν.

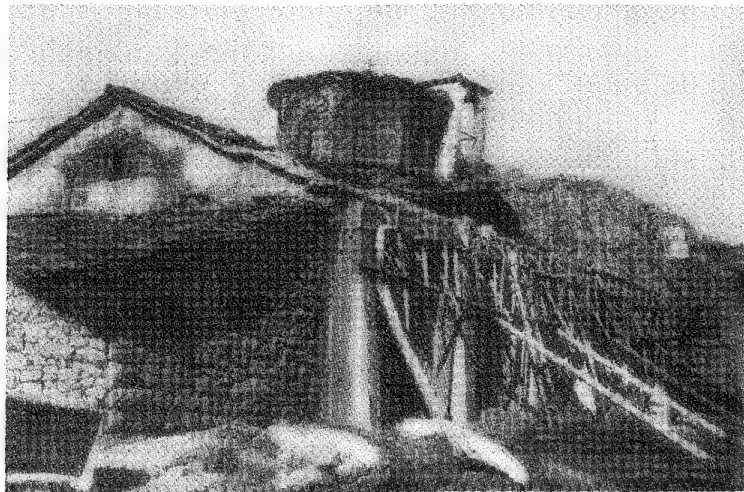

Εΐκ. 5. Τὸ ιερόν τοῦ Άγ. Νικολάου Γερακίου μετά τήν άναστήλωσιν.

σιδηροπαγοῦς σκυροκονιάματος κυλινδρικοὶ θόλοι, συνεπληρώθησαν δέ καί οΐ ήμικατεστραμμένοι έξωτερικοὶ τοΐχοι. Τὰς πρό καί μετά τήν άναστήλωσιν όψεις τοῦ ναοῦ τοῦ Άγ. Νικολάου παρέχουσιν αΐ εΐκόνες 3, 4 καί 5. Πλήν δέ,

τῶν τοῦ Ἀγ. Νικολάου ἐστερεώθησαν καὶ αἱ τοιχογραφίαι τῶν ναῶν τοῦ Χρυσοστόμου, Ταξιαρχῶν ἐπὶ τῆς κλιτύος τοῦ κάστρου καὶ ἄλλων.

8) Ἐν Μυστρᾷ ἐγένετο ἐφέτος ἐναρξίς τῆς ἀναστηλώσεως τῶν Παλατίων τῶν δεσποτῶν. Ἀρωγὴ καὶ τοῦ Ὑφυπουργείου Τύπου καὶ Τουρισμοῦ ἐπραγματοποιήθη ἡ ἀνακατασκευὴ τῶν πέντε κατεστραμμένων κυλινδρικών θόλων τοῦ ἰσογείου τῆς πτέρυγος τῶν Παλαιολόγων¹. Διὰ τῆς ἀνακατασκευῆς τούτων κατέστη δυνατὴ ἡ καθ' ὅλον τὸ ἐμβαδὸν αὐτῆς προσπέλασις τῆς

Εἰκ. 6. Αἱ κατὰ τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ ἐν Κριτσίνῳ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν κατασκευασθεῖσαι ἀντηρίδες.

αἰθούσης τοῦ θρόνου, ἧς ὁ πρὸς δυσμὰς τοῖχος, συμπληρωθεὶς κατὰ τὸ ἄνω ἔλλειπον αὐτοῦ μέρος, ἐστερεώθη πλήρως. Διὰ σκαφῆς ἐνεργηθείσης πρὸ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς πτέρυγος εὐρέθησαν αἱ ἐν σχήματι ταῦ βάσεις² τῶν ποδαρικῶν τῆς στοᾶς, ἧτις ἐξετείνετο πρὸ τῆς αἰθούσης πρὸς τὴν αὐλήν. Ἐγένετο ἐπίσης ἐφέτος καὶ ἐναρξίς τῆς ἀναστηλώσεως τῆς πρὸς τὴν πεδιάδα βλεπούσης στοᾶς τῆς βορείου πτέρυγος τῶν Παλατίων, ἧς ἔχομεν πάντα τὰ στοιχεῖα³.

9) Ἐν Κριτσίνῳ τῆς περιοχῆς τῶν Τρικάλων Θεσσαλίας ἐγένετο ἡ στερέωσις τοῦ μεταβυζαντινοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν⁴. Τοῦ ναοῦ τούτου

¹ Ὅρα κατόψεις καὶ τομὰς τῆς πτέρυγος ταύτης ἐν τῇ περὶ τῶν Παλατίων εἰδικῇ ἡμῶν μελέτῃ (Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος Γ' (1937) σ. 36, 37, 38 εἰκ. 28, 29, 30).

² Ὅρα εἰκόνα τῶν ἐν σελ. 42 τοῦ παρόντος τόμου.

³ Ὅρα τὴν σχετικὴν ἀναπαράστασιν ἐν σελ. 33 τοῦ παρόντος τόμου.

⁴ Ὅρα σχετικὴν περὶ τοῦ ναοῦ τούτου μελέτην ἐν τῷ παρόντι τόμῳ τοῦ Ἀρχείου τῶν Βυζαντ. Μνημ. σ. 161-165.

ὁλόκληρον τὸ νότιον κλιῖτος ἀποκολληθὲν ἔκλινε πρὸς τὰ ἔξω ἀπειλοῦν-κατάρρευσιν, ἧτις ἀπεσοβήθη διὰ κατασκευῆς ἀντηρίδων ἐκ σιδηροπαγούς σκυροδέματος καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς νοτίας πλευρᾶς, ὡς ἡ εἰκ. 6 δεικνύει.

10) Σοβαρωτέρα ἐργασία ἀναστηλώσεως ἐγένετο ἐν τῷ κατὰ τὰ Πατίσια ναῷ τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου, μετοχίῳ τῆς ἐν Ἀθήναις μονῆς τῆς Ὁσίας Φιλοθέης.

Περὶ τοῦ μνημείου τούτου εἶχομεν πραγματευθῆ λεπτομερῶς ἐν τῇ Ἐπετηρίδι τῆς Ἐταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν (τόμ. Η' σ. 318-328, Ὅρα καὶ Εὐρετήρ. Μεσαιων. μνημ. τευχ. Γ', σ. 133). Εἶναι τρίκλιτος βασιλικὴ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ὡς ἀποδεικνύουσι πολλὰ στοιχεῖα (τρόπος τοιχοδομίας, τοξικά παράθυρα, τεθλασμένα τόξα κλπ.) ἔχει δὲ κυρίως ἱστορικὴν ἀξίαν διότι ἐν αὐτῷ πιθανώτατα ἐθανατώθη ὑπὸ τῶν Τούρκων ἡ Φιλοθέη Μπενιζέλου κατὰ τὸ 1589.

Ὁ ναὸς ἐγκαταλειφθεὶς ἀπὸ μακροῦ καὶ παραμείνας ἄστεγος ὅλον ἐν ἡρεῖα, εἶχε δὲ πληρωθῇ χωμάτων

καὶ θάμνων ἀγρίων καὶ παντὸς εἶδους ἀκαθαρσιῶν ριπτομένων ἐντὸς αὐτοῦ ὑπὸ τῶν περιοίκων. Διὰ τῶν γενομένων ἐργασιῶν: 1) ἀπεμακρύνθησαν αἱ ἐσωτερικαὶ ἐπιχώσεις 2) συνεπληρώθησαν τὰ ἐξωτερικὰ τοιχώματα τοῦ ναοῦ μέχρι τοῦ ὕψους τῆς ξυλίνης στέγης 3) ἀνεστηλώθη ὁλόκληρος ἡ νοτία κιονοστοιχία, κατασκευασθέντων πάντων τῶν τόξων τῆς 4) ἀνεστηλώθησαν οἱ κορμοὶ τῶν κίωνων τῆς βορείου τοξοστοιχίας.

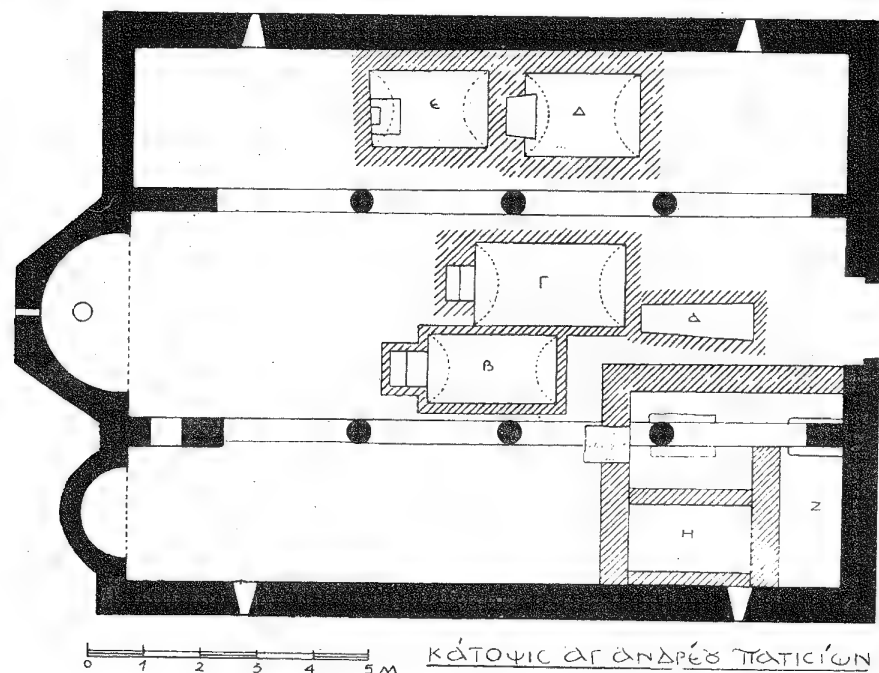
Κατὰ τὴν γενομένην ἐξσκαφὴν τῆς ἐπιχώσεως ἀνευρέθησαν τὰ στέφοντα τοὺς κίονας ἰωνικά, ρωμαϊκὰ ἐποχῆς, κιονόκρανα καὶ τὰ ἐπ' αὐτῶν βαίνοντα παλαιοχριστιανικὰ ἐπιθήματα, ὡς καὶ τὸ ἐπίθημα τῆς ἐτέρας τῶν δυτικῶν παραστάδων. Τὰ ἐπιθήματα ταῦτα φέρουσι διακόσμησιν ἐκ καθαρῶς παλαιοχριστιανικῶν θεμάτων, ἥτοι φύλλων καλάμου καὶ ἰσοσκελοῦς σταυροῦ μετὰ τὸ ἔντελόν κύκλον (εἰκ. 7). Ἐπειδὴ δὲ καὶ ἄλλα τεμάχια ρωμαϊκῶν καὶ παλαιοχριστιανικῶν γλυπτῶν ἤλθον εἰς φῶς ἐνταῦθα, πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ ναὸς κατασκευάσθη ἐπὶ τῆς θέσεως ἣ ἐγεινίαζε πρὸς παλαιότερον ρωμαϊκὸν ἢ χριστιανικὸν κτίσμα, ἐξ οὗ ἐλήφθησαν τὰ μαρμάρινα γλυπτὰ τῶν κιονοκράνων καὶ οἱ ὁλόσωμοι κορμοὶ τῶν κίωνων χρησιμοποιοθέντες διὰ τὸν μεταγενέστερον. Πλὴν δὲ τῶν παλαιοχριστιανικῶν εὐρέθη καὶ μέγα βυζαντινὸν

Εἰκ. 7. Παλαιοχριστ. ἐπιθήματα ναοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου.

ἐπιστύλιον (μήκους 1.43 ὕψ. 0.36) εἰκονίζον ἐν τῷ μέσῳ τὸ γνωστὸν θέμα τῆς περιβαλλούσης σταυρὸν τοξωτῆς πύλης.

Κατὰ τὴν γενομένην ἀπομάκρυνσιν τῆς ἐπιχώσεως ἀπεκαλύφθη σύστημα τάφων καταλαμβάνον ὁλόκληρον τὸ δυτικὸν ἡμισὺ καὶ τι πλέον τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ (εἰκ. 8). Οἱ τάφοι οὗτοι, σχήματος ὀρθογωνίου, διευθύνονται πάντες ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμᾶς, εἶναι δὲ τοῦ γνωστοῦ βυζαντινοῦ τύπου, δν

Εἰκ. 8. Κάτοψις τοῦ ναοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου Πατισίων.

συννητήσαμεν καὶ εἰς τὸ «Θησεῖον»¹. Καλύπτονται δηλαδὴ -ἐξαιρέσει ἐνὸς (εἰκ. 8, Α) — διὰ καμάρας, ἣτις ὅμως δὲν ἔχει τομὴν ἡμικυκλίου ἀλλὰ τόξου χαμηλωμένου, καὶ φέρουσι κατὰ τὴν στενὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τὴν στενὴν κλίμακα προσπελάσεως. Τοῦ μεγαλύτερου τάφου (εἰκ. 8, Γ) αἱ διαστάσεις εἶναι: μήκους 2,65, πλάτος 1,45 καὶ ὕψος εἰς τὴν κλεῖδα ἐσωτερικῶς 1.15. Τὸ δάπεδον τῶν τάφων εἶναι χαμηλότερον τῆς βάσεως τῶν κιόνων τῶν τοξοστοιχιῶν, ἀλλ' ὁ θόλος τῶν ὑπερέχει αὐτῆς κατὰ 0.60-0.80, τοῦθ' ὅπερ ἀποδεικνύει, ὅτι οἱ τάφοι κατεσκευάσθησαν ὅτε πλέον ὁ ναὸς εἶχε τελειῶς ἐγκαταλειφθῇ. Ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῶν τάφων εὐρέθησαν ὁσά ἀνθρώπινα κεκινημένα καὶ ἀγγεῖα, τὰ πλεῖστα

¹ Ὅρα σχέδια κατόψεως καὶ τομῆς τῶν τάφων τοῦ «Θησεῖου» ἐν Ἀρχ. τῶν Βυζαντ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Β' σ. 215 εἰκ. 14.

ἀκέραια. Εἰς ἕκαστον τάφον ὑπῆρχον ἀπὸ 4 ἕως 8 ἀγγεῖα μεγάλα (ὕψ. μέχρι 0.25) ἔχοντα τὸ σχῆμα οἰνοχόης μετὰ τριφύλλου στομίου, ὅπως δηλαδὴ καὶ οἱ Ἑπειρωτικοὶ μαστραπάδες¹. τὰ ἀγγεῖα θὰ ἐχρησίμευον, ὥς καὶ σήμερον ἀκόμη συνηθίζεται², διὰ νὰ προσφέρεται οἶνος εἰς τοὺς κηδεύοντας ἢ πρὸς χοᾶς κατὰ τὴν ταφὴν καὶ ὕστερον. Ἡ ἐξωτερικὴ τῶν ἐπιράνεια ἄλλοτε μὲν εἶναι μονόχρωμος φέρουσα στιλπνὸν γάνωμα χροῖματος σαπφείρου, ἄλλοτε δὲ κοσμεῖται διὰ προχείρως ἐκτελεσμένων γεωμετρικῶν κοσμημάτων³ (εἰκ. 9). Ἐπὶ τῆς κοιλίας ἐνὸς ἀγγείου, ὅπερ εἶναι ἐκ πορσελάνης, εὐρίσκεται διὰ κυανοῦ χρώματος ἐπὶ λευκοῦ ἐδάφους ἡ λατινικὴ λέξις *pos* διὰ γοτθικῶν χαρακτῆρων γεγραμμένη ἐν συμπλέγματι πρὸς σταυρὸν (εἰκ. 9). Τὸ ἀγγεῖον τοῦτο εἶναι προφανῶς δυτικῆς προελεύσεως, καὶ δὴ ἐκ τοῦ γνωστοῦ καὶ ἐξ ἄλλων δειγμάτων ἐργοστασίου τῆς παρὰ τὴν Γένουαν πόλεως Savona.

Εἰκ. 9. Ἀγγεῖα ἐκ τάφων τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου Πατισίων.

τὰ ὑπόλοιπα ὅμως εἶναι ἀσφαλῶς ἀνατολικῆς προελεύσεως καὶ κατασκευῆς ἃν κρίνωμεν δ' ἐκ τοῦ σχήματος καὶ τῶν θεμάτων τῆς διακοσμήσεώς των ἀνήκουσιν εἰς τὸν 17^{ον} ἢ τὸν 18^{ον} αἰῶνα.

Κατὰ τὸν καθαρισμόν, ὅστις προηγήθη τῆς ἀνακατασκευῆς τῆς κατεστραμμένης Β.Α., γωνίας τοῦ ναοῦ διεπιστώθη, ὅτι ἡ πρόθεσις δὲν ἦτο εὐθύγραμμος, ὥς τὸ διακονικόν, ἀλλ' ἔφερεν ἐξέχουσαν ἡμικυκλικὴν κόγχην (εἰκ. 8). Ἐν δὲ τῷ ἐσωτερικῷ τῆς κόγχης αὐτῆς ἐγένετο, εἰς μικρὸν (0.20) ἀπὸ τοῦ δαπέδου βάθος, σπουδαιότατον εὑρημα: ἀνάγλυφον εἰκονίδιον τῆς Θεοτόκου τεθραυσμένον δυστυχῶς (σῶς, διαστ. 0.04 × 0.05) ἐκ πρασινωποῦ στεατίτου. Τὸ ἀνάγλυφον εἰκονίζει, εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων πρὸς τὰ δεξιὰ, τὴν Παναγίαν (εἰκ. 10), ἣς σώζεται μόνον ἡ ὑπὸ τοῦ φεγγίου περιβαλλομένη κεφαλὴ καὶ ἱκανὸν τμήμα τοῦ ἄνω μέρους τοῦ σώματος. Ἡ Θεοτόκος φορεῖ ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τὸ τυπικὸν μαφόριον, τοῦ ὁποῦ μετὰ μεγάλης ἀκριβείας δηλοῦνται

¹ Ὅρα περὶ τούτων Μ. Π. Λάμπρον ἐν Παρνασσῷ Ζ', 269 καὶ 873.

² Ν. Πολίτης, Λαογραφικὰ Σύμμεκτα II, 268 ἐ., Λουκόπουλος, Λαογραφία Η' (1921) 31 ἐ.

³ Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα 15 τὸν ἀριθμὸν παρεδόθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον κοσμητικῶν τεχνῶν (Γξαμί Μοναστηραίου).

οὐ μόνον αἱ πτυχαὶ ἀλλὰ καὶ ἡ δι' ἀστέρων καὶ ἄλλων ποικιλμάτων διακόσμησις, ἣτις καὶ ἐτονίζετο διὰ χρυσοῦ, ὡς ἀποδεικνύουσιν ὀλίγα λείψανα αὐτοῦ διατηρούμενα ἐντὸς τῶν χαραγῶν¹.

Τὸ πρόσωπον παρουσιάζει ἀδρὰ χαρακτηριστικά: μεγάλας καμαρωτὰς ὄφρεις, μακρὰν κάπως ρίνα κλπ. Ἡ τέχνη τοῦ ἀναγλύφου μὲ τὴν ἡρεμον ἄλλ' αὐστηρὰν ἔκφρασιν, τὴν ἐλαφρὰν δὴλωσιν τοῦ ὄγκου καὶ τὴν ἀκρίβειαν

Εἰκ. 10. Τεθράυσμενον εἰκονίδιον τῆς Παναγίας.

τῆς ἐργασίας ἐνθυμίζει ἀνάλογα βυζαντινὰ ἔργα τοῦ 11^{ου} καὶ 12^{ου} αἰῶνος.

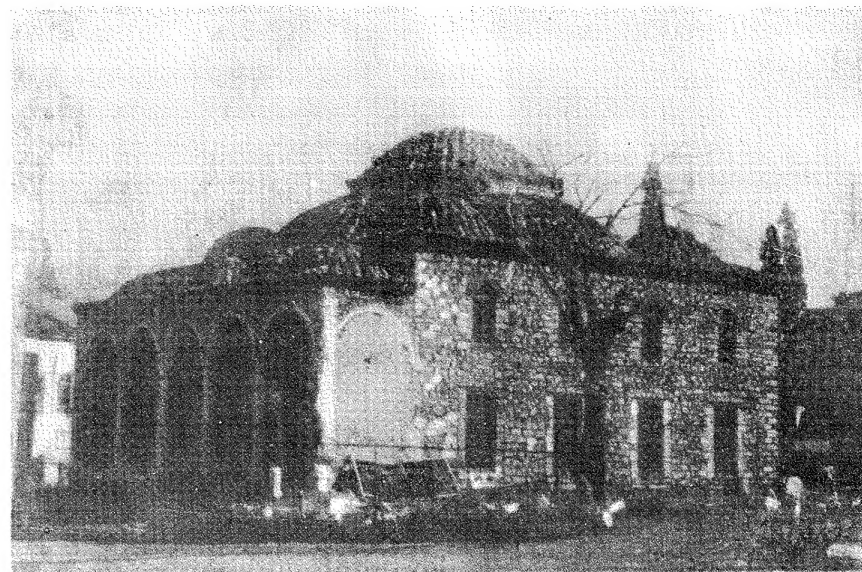
Εἰς ποῖον εἰκονογραφικὸν θέμα ἀνήκει ἡ εὐρεθεῖσα προτομή τῆς Θεοτόκου δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ εἴπωμεν. Πάντως ἡ στάσις τῆς ὑποδηλοῖ ὅτι ἡ Παναγία δὲν ἔκράτει εἰς τὰς ἀγκάλας τῆς τὸ παιδίον Ἰησοῦν· διότι τότε θὰ ἔπρεπε νὰ φαινόταν ὡς ἡ Παναγία νὰ φαίνεται ἐπὶ τοῦ σωζομένου τεμαχίου τμήμα τοῦ φωτοστεφάνου τοῦ Παιδίου. Πιθανώτερα εἶναι ἡ ἐκδοχή, ὅτι προέρχεται ἐκ τινος παραστάσεως τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, καίτοι ἀφ' ἑνὸς μὲν μὲ πρὸς τ' ἀριστερὰ θέσιν πολὺ σπανιώτερον παρίσταται ἐν τῷ θεματι τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἡ Παναγία², ἀφ' ἑτέρου δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ φαίνεται τοῦλάχιστον τὸ ἄκρον τῆς πρὸς τὸ στήθος ἀνυψωμένης χειρὸς τῆς. Τὸ ἔργον κατετέθη εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον.

Μετὰ τοῦ εἰκονιδίου τῆς Παναγίας εὐρέθησαν καὶ 23 ἀργυρὰ νομίσματα ἐνετικά, βυζαντινοῦ τύπου (γρόσσα ματαπάνια), ἀνήκοντα εἰς δόγας τοῦ 13^{ου} αἰῶνος ἦτοι: Ἐν τοῦ Rainerio Zeno (1253-1268), τέσσαρα τοῦ Lorenzo Tiepolo (1268-1275), τέσσαρα τοῦ Jac. Contarini (1275-80), τέσσαρα τοῦ Gio. Dandolo (1280-1289) καὶ ἑπτὰ ἄλλα σύγχρονα γρόσσα ματαπάνια³.

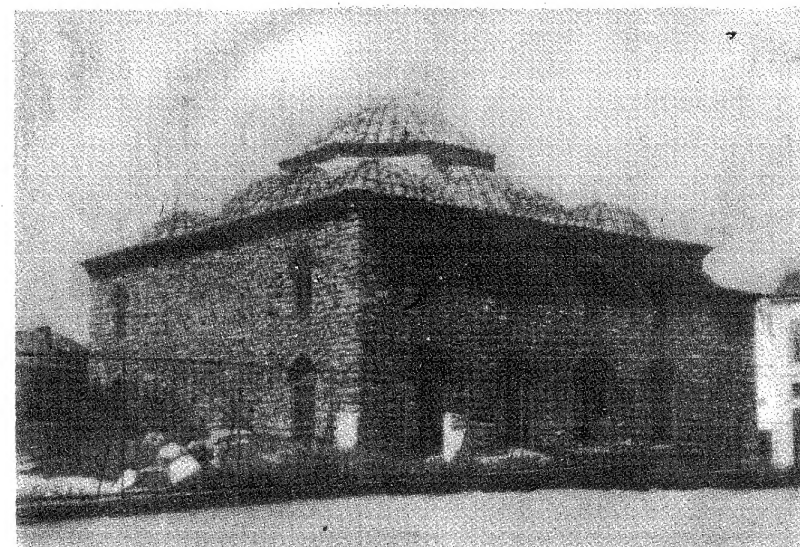
¹ Μερικαὶ ἐπιχρυσώσεις παρατηροῦνται καὶ ἐπὶ ἄλλων σιγαλιτῶν πβλ. Schlumberger, *Monuments Piot* IX σ. 230.

² Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile*, Paris 1917 σ. 69.

³ Ὅσα ἀπεικονίσαι ἀναλόγων πρὸς τ' ἀνωτέρω νομισμάτων παρὰ Papadopoli, *Le monete di Venezia* Tav. VI 11, VII 3, VII 2, VIII 3. Τὴν ἐκτεθεῖσαν κατάταξιν καὶ διάγνωσιν ὀφείλω εἰς τὴν εὐγενὴ καλωσύνην τοῦ διευθυντοῦ τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου κ. Κ. Κωνσταντοπούλου καὶ τῆς Ἐφόρου τοῦ αὐτοῦ Μουσείου κ. Εἰρήνης Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου.

Εἰκ. 11. Ἀποψὶς τοῦ Φετχιγιέ τζαμίου ἀπὸ Ν.Δ. μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του.

Εἰκ. 12. Ἀποψὶς τοῦ Φετχιγιέ τζαμίου ἀπὸ Β.Α. μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του.

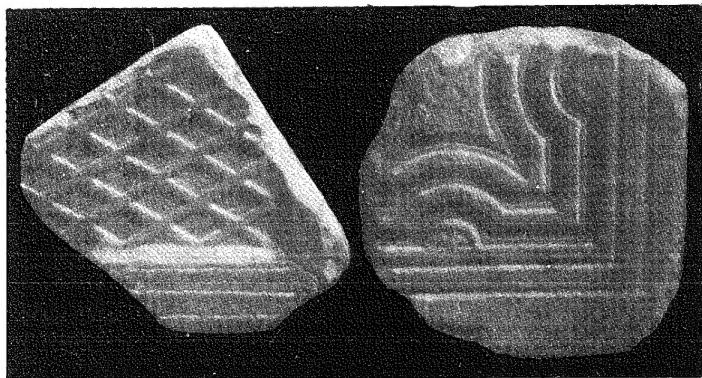
κακῆς διατηρήσεως, ἀδιάγνωστα. Πλὴν δὲ τῶν ἀνωτέρω ἀργυρῶν εὐρέθη ἐν ἐνὶ τῶν τάφων καὶ νόμισμα χαλκοῦν τουρκικὸν τοῦ Μουσταφᾶ Γ' (1757-1773).

Τὴν εὐρεσιν τοῦ εἰκονιδίου καὶ τῶν νομισμάτων ἐν τῇ ἐπιχώσει τῆς προθέσεως τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου δὲν δύναμαι νὰ ἐξηγήσω.

11) Ἐν Ἀθήναις συνεπληρώθη ὁλόσχερῶς¹ ἡ εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ

Εἰκ. 13. Βυζαντινὸν ἐπιστύλιον εὐρεθὲν ἐν τῇ ἐσωτερικῇ ἐπιχώσει τοῦ Φετχιγιέ τζαμίου.

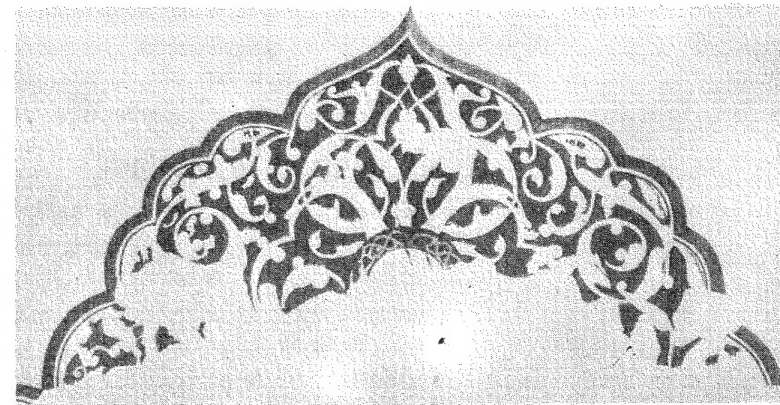
Εἰκ. 14. Θραύσματα παλαιοχριστιανικῶν θωρακίων εὐρεθέντων ἐν τῇ ἐπιχώσει τοῦ Φετχιγιέ τζαμίου.

μορφήν ἀποκατάστασις τοῦ παρὰ τὴν Ρωμαϊκὴν ἀγορὰν τζαμίου τοῦ Σταροπάζαρου ἢ τοῦ Πορθητοῦ (Φετχιγιέ τζαμί), ὅπερ ἐχρησίμευσεν ἐπὶ μακρὸν ὡς στρατιωτικὸν ἀρτοποιεῖον². Αἱ παρεχόμεναι ἐνταῦθα δύο ἀπόψεις του

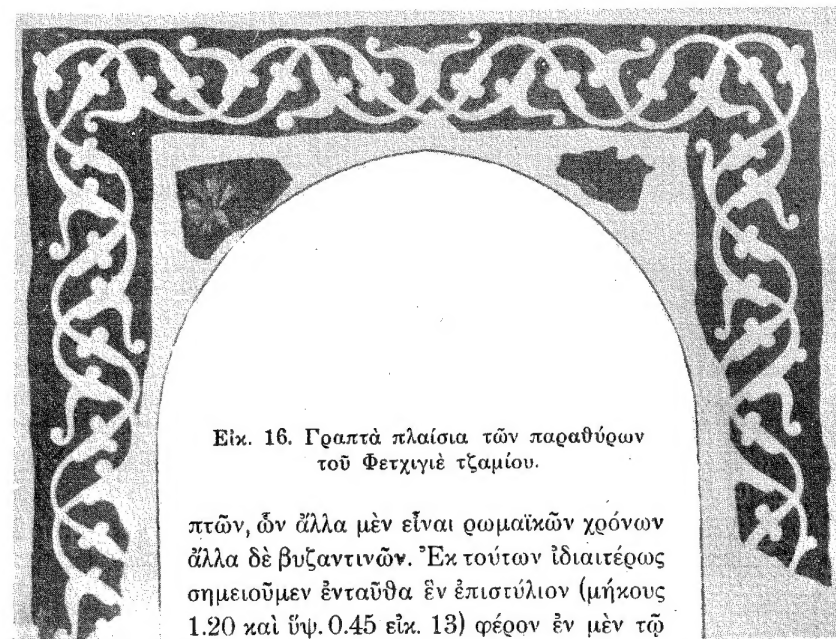
¹ Πλὴν τοῦ παρὰ τὴν Ν. Δ. γωνίαν μιναρέ, ὅστις εἶχε κατεδαφισθῇ πολὺ παλαιότερον (πρὸ τοῦ 1846) καὶ δὲν διετηρήθησαν εἰκόνες του.

² Ὅρα κάτωσιν καὶ τομὴν αὐτοῦ ἐν Εὐρετηρίῳ τῶν Μεσαιων. Μνημείων (τευχ. Γ' ὑπὸ Ἀ. Ὁρλάνδου) σ. 229 εἰκ. 302, παλαιὰν δ' αὐτοῦ ἀποψιν καὶ σχετικὴν βιβλιογραφίαν ἐν τεύχει Β' τοῦ αὐτοῦ Εὐρετηρίου (ὑπὸ Α. Ξυγοπούλου) σ. 116 καὶ 117.

(εἰκ. 11 καὶ 12) δεικνύουσι τὴν πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν ὄψιν του. Ἐκσκαπτομένου τοῦ ἐσωτερικοῦ εὐρέθησαν θραύσματα ἐπιγραφῶν καὶ γλυ-

Εἰκ. 15. Λείψανα γραπτῶν ἀραβουργημάτων ὑπεράνω τοῦ μιράβ τοῦ Φετχιγιέ τζαμίου.

Εἰκ. 16. Γραπτὰ πλαίσια τῶν παραθύρων τοῦ Φετχιγιέ τζαμίου.

πτῶν, ὧν ἄλλα μὲν εἶναι ρωμαϊκῶν χρόνων ἄλλα δὲ βυζαντινῶν. Ἐκ τούτων ἰδιαίτερος σημειοῦμεν ἐνταῦθα ἐν ἐπιστύλιον (μήκους 1.20 καὶ ὕψ. 0.45 εἰκ. 13) φέρον ἐν μὲν τῷ μέσῳ τῆς προσθίας αὐτοῦ ὄψεως τὸ γνωστὸν καὶ ἐξ ἄλλων ἐπιστυλίων θέμα

¹ Ὅρα ὅμοιον ἀκριβῶς θέμα ἐπὶ ἐπιστυλίου ἐντειχισμένου κατὰ τὴν πρόσοψιν τῆς παρὰ τὸν Βοτανικὸν κήπον ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Σάββα ἐν Εὐρετηρ. Μεσαιων. μνημ. τευχ. Γ' σ. 144 εἰκ. 188.

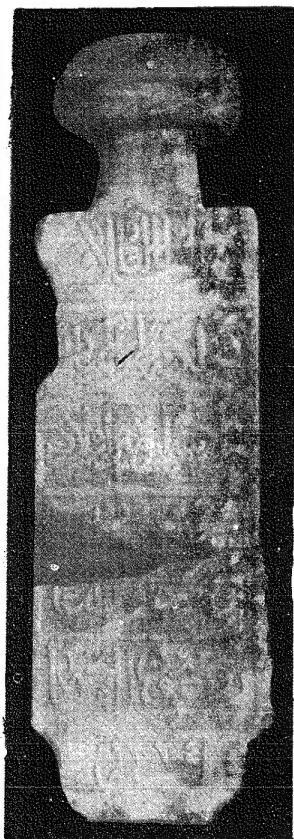
τῆς με διδύμους κιονίσκους τοξωτῆς πύλης περιβαλλούσης σταυρόν, δεξιὰ δὲ τὴν παράστασιν ζώου (λέοντος) δολάζοντος καὶ ἐπιστρέφοντος τὴν κεφαλὴν ἵνα ξέσῃ τὴν ράχιν του (εἰκ. 13). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ σχηματοποίησις τῆς χαίτης τοῦ ζώου, ἥτις ἐνθυμίζει τὴν τῶν λεόντων τοῦ βυζαντινοῦ μουσείου καὶ τῆς μικρᾶς μητροπόλεως. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἐπιστυλίου στέφει λοξότμητος ταινία κοσμουμένη διὰ τῆς γνώστῆς ἐλικοειδοῦς κλιματίδος. Ἡ τέχνη τοῦ γλυπτοῦ τούτου ἀνάγεται εἰς τὸν 10^{ον} ἢ 11^{ον} αἰῶνα.

Ἄλλα τεμάχια θωρακίων εἰκονίζουσι γνωστὰ ἤδη θέματα ἥτοι τὸ μὲν δικτυωτὸν πλέγμα (εἰκ. 14), τὸ δὲ καμπυλόπλευρα τετράγωνον περιβάλλοντα ἰσοσκελῆ σταυρόν μετὰ τριφύλλων (εἰκ. 14), ἀμφότερα ἀναμφιβόλως παλαιοχριστιανικῶν χρόνων καὶ λόγῳ τοῦ θέματος καὶ λόγῳ τῆς τεχνικῆς τῆς ἐκτελέσεώς των.

Ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων τοῦ κτηρίου διεσώθησαν ὀλίγα λείψανα ἐγχρόμου δι' ἀραβουργημάτων διακοσμήσεως. Τούτων τινὰ μὲν σώζονται ὑπεράνω τῆς κόγχης τοῦ μιναβ (εἰκ. 15), ἄλλα δὲ ὑπὲρ τὰ τοξωτὰ ὑπέρθυρα τῶν ἄνω παραθύρων τῆς βορείου πλευρᾶς (εἰκ. 16). Τὰ ἀραβουργήματα εἶναι πάντα λευκὰ ἐπὶ ἐρυθροῦ ἢ κυανοῦ βάθους.

Σημειοῦμεν ἐν τέλει ὅτι ἐπὶ τῶν μαρμαρίνων σταθμῶν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου ὑπάρχουσιν ἀρκετὰ ἐνθυμήματα γραφέντα παρὰ μουσουλμάνων προσκυνητῶν. Ταῦτα ἀναγινωσκόμενα παρ' εἰδικοῦ τουρκολόγου θὰ ἠδύναντο ἴσως νὰ παράσχωσιν ἐνδιαφερούσας πληροφορίες εἴτε περὶ τοῦ τζαμίου εἴτε περὶ γεγονότων τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ἀναγνώσεως ὡσαύτως ἔχουσιν ἀνάγκην

καὶ αἱ ἐντὸς τοῦ τζαμίου εὐρεθεῖσαι δύο ἐπιτύμβιοι ἐπιγραφαί, ὧν τὴν μορφήν παρέχει ἡ εἰκὼν 17.

Εἰκ. 17. Τουρκικὴ ἐπιτύμβιος πλάξ ἐκ τοῦ πέριξ τοῦ Φετχιγιέ τζαμίου νεκροταφείου.

ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΣΧΕΤΙΚΩΝ ΠΡΟΣ ΤΑ ΣΠΙΤΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΟΡΩΝ

Ἀκρόσκαλον 62.

Ἀρμάριον 71.

Βηλόθυρον 80.

Διαβατικὸν 60.

Διάδρομος 71.

Δωματηρὸς 66, 74.

Ἐγχώρηγος 82.

Ἐξέδρα 79.

Ἡλιακὸς 73.

Θυρίδες 56, 67.

Ἰμάντωμα 69.

Ἰστιά 77.

Καμάρα 58, 60.

Κατώγειον 55.

Κατώγειον 55.

Κεραμωτὴ 64.

Κεφαλόσκαλο 62.

Κινστέρνα 57.

Κλειστρον 70.

Κλουβίον 70.

Κογχάριον 71.

Κουβούκλιον 54, 64.

Κοχλίας 62.

Ματρωνίκιον 64.

Μεσαύλειον 55.

Μέσαυλον 55.

Μεσόπατος 96.

Ξεπεταχτὸ 76.

Οἰκίσκος 79.

Ὀμβροδέκτης 57.

Παρακυπτικὴ 67.

Πάροδος 60.

Πάτος 66.

Πεζούλλιον 70.

Περιαύλιον 55.

Περίανλον 55.

Περιστομὶς 57.

Πρόαυλον 55.

Πρόσγειος 78.

Ρωμανήσιον 71.

Σαχνισὶ 76.

Σέρα 71.

Σκαλίον 60.

Σκάλας 77.

Σταυροβολοκτισμένος 58.

Σπέτλον 69.

Στενοεπιμήκης 75.

Στενόρυμον 89.

Σύγκολλα 54.

Σφάλισμα 70.

Σφέτλον 69.

Ταβλωτὸν 76.

Τοιχαρμάριον 71.

Τοξικὴ 56, 56.

Τοξοβολίστρα 56.

Τρικλινάριον 63.

Τρίκλιος 62.

Τρύπα 56.

Υπόθολος 58.

Υπόσφαιρος 81.

Φάλοςος 64.

Φάλωμα 64.

Φωτιστικὴ 67.

Χαμώγειον 54.

Χωρὸν 82.

Χωρύγι 82.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ Γ΄.

	Σελ.
Τὰ παλάτια καὶ τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ	3 - 114
Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Χαλινάδου Λέσβου	115 - 127
Χριστιανικὰ γλυπτὰ τοῦ μουσείου Σμύρνης	128 - 152
Δύο ἀνέκδοτοι ναοὶ τῆς περιοχῆς Τρικκάλων	153 - 165
Ὁ Ἁγ. Γεώργιος τῶν Λουκισίων	166 - 171
Ἡ βασιλικὴ τῆς Ἀνθηδόνης	172 - 174
Ἡ Περίβλεπτος τῶν Πολιτικῶν τῆς Εὐβοίας	175 - 184
Ὁ Ἁγ. Ἀθανάσιος τῆς Λοκρίδος	185 - 186
Παλαιὸν ἀρχοντικὸν τῶν Ἀγράφων	187 - 193
Ἔργασίαι ἀναστηλώσεως βυζαντινῶν μνημείων	194 - 206
Πίναξ τῶν σχετικῶν πρὸς τὰ σπίτια βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ὄρων	207